

udk 94

yu issn 0352-3160

ISTORIJA 20. Veka

1-2

1989

INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU

ISTORIJA
20. VEKA

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Institute of the contemporary History

L'Institute de l'Histoire contemporaine

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Branislav Gligorijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Branislav Gligorijević, Stojan Kesić, Mira Radojević (sekretar), Đoko Tripković,
Milan Vesović, Momčilo Zečević, Nikola Živković

IZDAVAČKI SAVET

Slobodan Bosiljčić, Đorđe Knežević, Milan Matić, Toma Milenković,
Petar Milosavljević, Dragoljub Petrović, Branislav Gligorijević, Čedomir Štrbac

PREDSEDNIK IZDAVAČKOG SAVETA

Đorđe Knežević

LEKTOR

Verica Rakonjac — Pavlović

REZIMEA PREVELA

Vesna Kordić

TEHNIČKI UREDNIK

Svetko Reljić

GRAFIČKA OPREMA

Milan Ristović

KOREKTOR

Alisa Sabo

Izlazi dva puta godišnje.

Rukopisi se šalju na adresu: Institut za savremenu istoriju Beograd,
Trg Marksа i Engelsа 11 (za časopis). Rukopisi se ne vraćaju.

UDK 94

YU ISSN 0352-3160

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF 20. CENTURY, THE JOURNAL
OF THE INSTITUTE OF CONTEMPORARY HISTORY

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА, ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА
СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

God. VII

1989. — Beograd

Broj 1—2

SADRŽAJ

Strana

RASPRAVE I ČLANCI

L. J. Gibijanski, Novi pogledi na sovjetsko-nemački sporazum 1939. godine — Problem ocene i sadašnje diskusije u sovjetskoj istoriografiji — — — — —	7
Branislav Gligorijević, Stvaranje Komunističke partije Jugoslavije — — — — —	35
Marjan Britovšek, Buharinov spopad s Stalinom — — — — —	51
Aleksandar Trifoni, Šifra Kominterne i Vrhovnog štaba — — — — —	71
Vera Kržišnik-Bukic, Agrarno i seljačko pitanje u Jugoslaviji 1945—1953. s osvrtom na međuratni i ratni period — — — — —	89
Nebojša A. Popović, Srpski kulturni klub (1937—1941) — — — — —	109

PRILOZI

Radoje Nenadović, Hladni rat (1947—1950) prema američkim istorijskim iz- vorima — — — — —	141
Miroslav Jovanović, „Ruski arhiv” i fašizam — — — — —	169

OSVRTI

Živomir Simović, Kada je i gde nastala prva radio-stanica u Jugoslaviji? —	199
Dubravka Stajić, „Glasnost” u sovjetskoj istoriografiji — — — — —	204
Marjan Britovšek, Proces destalinizacije in Trocki — — — — —	210

DOKUMENTI

Vujica Kovačev, Mađarska revolucija 1919. godine viđena očima srpskog oficira — — — — —	215
--	-----

PRIKAZI

Dr Milan Vesović, Ilegalna štampa KPJ 1929—1941, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989, str. 323 (Dušan Živković) — — — — —	231
Dr Miroslav Stojiljković, Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941—1944, Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989, str. 315 (Milan Ristović) —	232
Dr Đorđe Stanković, Iskušenje jugoslovenske istoriografije, Rad, Beograd 1988, str. 296 (Milorad P. Radusinović) — — — — —	234
Mile Bjelajac, Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918—1921, Nacionalna knjiga i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1988, str. 370 (Milorad P. Radusinović) — — — — —	235
Mladen Vukomanović, Sindikalni pokret u Srbiji 1903—1914. godine, knj. 2, Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1989, str. 193 (Stojan Kesić) — — — — —	236
Živko Avramovski, Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941—1945, Zbornik nemačkih dokumenata o eksploataciji nalazišta ruda i uglja (Branko Živković) — — — — —	238
Jovan Dučić, Staza pored puta, Glas crkve, Šabac 1988, str. 98 (Mira Radović) — — — — —	239
Slavonski povjesni zbornik, Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 25/1988, 1—2, str. 210 (Milica Bodrožić) — — — — —	241

CONTENTS

DISCOURSES AND ARTICLES

L. J. Gibijanski, New Views on the Soviet-German Agreement from 1939 — The Problem of Its Evaluation and the Present Discussions in the Soviet Historiography	7
Branislav Gligorijević, The Creation of the Communist Party of Yugoslavia	35
Marjan Britovšek, Buharin's Conflict with Staline	51
Aleksandar Trifoni, The Code of the Komintern and of the Supreme Head- quarters	71
Vera Kržišnik-Bukić, The Agrarian and Peasant Question in Yugoslavia 1945— —1953, with a Review of the Period Between the two World Wars and the Period of World War II	89
Nebojša A. Popović, The Serbian Cultural Club 1937—1941	109

SUPPLEMENTS

Radoje Nenadović, Cold War 1947—1950, According to American Historical Sources	141
Miroslav Jovanović, „The Russian Archives” and Fascism	169

BOOK REVIEWS

Živomir Simović, The First Radio Station in Yugoslavia: Where and When?	199
Dubravka Stajić, „Glasnost” in Soviet Historiography	204
Marjan Britovšek, The Destalinisation Process and Trotzky	210

DOCUMENTS

Vujica Kovačev, The Hungarian Revolution 1919. as seen by a Serbian Officer	215
---	-----

REVIEWS

Milan Vesović, The Clandestine Press of the YCP 1929—1941. — The Institute for the Contemporary History, Beograd, 1989, page 323 (Dušan Živković)	231
Miroslav Stojiljković, The Bulgarian Occupational Policy in Serbia 1941—1944. The Institute for the Contemporary History, Beograd, 1989, page 315 (Milan Ristović)	232
Đorđe Stanković, The Temptations of the Yugoslav Historiography, Rad, Beograd, 1988, page 296 (Milorad P. Radusinović)	234
Mile Bjelajac, The Army of the Kingdom of Serbs, Croates and Slovenes 1918—1921. The Institute for the History of the Workers Movement of Serbia, Beograd, 1988, page 370 (Milorad P. Radusinović)	235
Mladen Vukomanović, The Trade Union Movement in Serbia 1903—1914. Book II. Institute for the History of the Workers Movement of Serbia, Beograd, 1989, page 193 (Stojan Kesić)	236
Živko Avramovski, Eastern Serbia in War and Revolution 1941—1945. Collec- tion of German Documents on the Exploitation of Mineral and Coal Mi- nes (Branko Živković)	238
Jovan Dučić, A Lane near the Road — Glas crkve, Šabac, 1988, page 98 (Mira Radojević)	239
The Slavonic Historic Collection, Center for the History of Slavonia and Ba- ranja, Slavonski Brod, 25/1988, 1—2, page 210 (Milica Bodrožić)	241

RASPRAVE I ČLANCI

L. J. GIBIJANSKI

Viši naučni saradnik Instituta za slovenska istraživanja i balkanistiku Akademije nauka SSSR,
Moskva

NOVI POGLEDI NA SOVJETSKO-NEMAČKI SPORAZUM 1939. GODINE

Problem ocene i sadašnje diskusije u sovjetskoj istoriografiji

Originalan naučni rad

327(43)

Pedesetogodišnjica početka drugog svetskog rata pokrenula je nov snažan talas interesovanja za tragične događaje 1939. godine, interesovanja koje ionako nije jenjavalo u istorijskoj nauci, kao ni u široj javnosti. Ti događaji su prouzrokovali šestogodišnju ratnu dramu najširih razmera i najvećim žrtvama. U mnogim zemljama, naročito u najvećim centrima istorijske nauke, poluvekovni tužni „jubilej“ propačen je objavljinjem mnogobrojnih knjiga i članaka, stavljanjem na uvid novih, do sada nepoznatih dokumenata, žučnim diskusijama o uzrocima rata, nje-govim neposrednim povodima, o tome zašto nije uspelo njegovo sprečavanje, zaustavljanje agresije sila „osovine“, u prvom redu hitlerovske Nemačke, o odgovornosti za to vlasta, državnika i političara, diplomata velikih sila koje su bile van „osovine“ i koje su se konfrontirale njoj — Velike Britanije, Francuske, SAD, SSSR, kao i takozvanih malih zemalja, između ostalih, istočnoevropskih, prvenstveno Poljske.

O mnogim od navedenih pitanja već se decenijama raspravlja i u istorijskoj literaturi, i u političkoj publicistici, u masovnoj propagandi. Uz to, formirali su se veoma stabilni stereotipi prilaza njihovom razmatranju, standardne ocene, pretežno obojene ideološkim tonovima konfrontacijske logike koja je kulminirala u doba „hladnog rata“. Logika takve vrste snažno je uticala na istoriografiju, a posledice se ozbiljno ispoljavaju i do današnjeg dana. Komisija naučnika SSSR i Narodne Republike Poljske za istoriju odnosa između dve zemlje, formirana 1987. godine, čiji je jedan od najvažnijih zadataka da istražuje probleme iz doba drugog svetskog rata, posebno događaja iz 1939. godine, s pravom je konstatovala da je tokom više godina, kada su se istorijski istraživanja na Zapadu i na Istoku nalazila pod snažnim uticajem idejno-političkih konfrontacija, objektivna analiza događaja često bila onemogućavana tendencioznim tumačenjima, ograničavana tvdokornim okvirima

shema apstraktnog umovanja koje ignorišu konkretnoistorijsku realnost vremena. Kao rezultat nastala je situacija u kojoj su zapadni istoričari po svaku cenu opravdavali politiku Engleske, Francuske i SAD i svu odgovornost za izbijanje rata prebacivali na Sovjetski Savez. Prema nalazu pomenute Komisije, u socijalističkim zemljama je preovladala analogna krajnost, premda je cilj bio dijametralno suprotan: dokazati da su za sve što se zabilo krive zapadne države koje su sprovodile politiku „umirotvorenja“ fašističke Nemačke. Zbog toga su pojedini radovi prikazivali lide zapadnih država čak kao veće krvce za izbijanje rata od Hitlera i njegove okoline. Takvo izvrтанje istorijske istine u gledanju obeju strana stvaralo je iskrivljenu sliku prošlosti, ometalo pravilno osmišljavanje uzroka i rezultata drugog svetskog rata. Stoga je opravdan zaključak sovjetsko-poljske komisije o nužnosti da se u sadašnjem trenutku unese jasnoća u sva ova složena i sporna pitanja, a to je nemoguće učiniti ukoliko se u prilazu istoriji ne odbace ideološka predubeđenja.¹

Sadašnji talas interesovanja za događaje iz 1939. godine karakteričan je upravo po izrazitijoj tendenciji ka prevladavanju takvog predubeđenja, što je uglavnom determinisano značajnim pozitivnim pomacima na svetskoj pozornici, zaokretom od konfrontacija ka onome što je dobilo ime „novo političko mišljenje“. Najvažniju, ako ne i odlučujuću ulogu u tome igraju značajne promene koje se dešavaju u većini socijalističkih zemalja, naročito — revolucionarna perestrojka u Sovjetskom Savezu. Posebno, ako je reč o prilazu analizi onoga što se desilo 1939. godine, o bacanju svetla na predvečerje i početak drugog svetskog rata, ne može a da ne padne u oči novo principijelno obeležje, karakteristično za sadašnji tretman ove teme u sovjetskoj istorijskoj literaturi: sve snažniji proces oslobođanja od predašnjih dogmatskih stereotipa i direktnih propagandnih falsifikata, koji su nastali u doba Staljinina i koje je kasnije održavala umrtvljujuća brežnjevsko—suslovska ideološka shema iz perioda takozvanog zastoja. Ovaj se proces ni izdaleka ne razvija jednostavno, pokatkad je i veoma mučan. Predašnje, uobičajene predstave i postulate, koji ne odgovaraju istorijskoj realnosti, često uzimaju u obranu oni koji još nisu spremni — a tu i tamo čak pružaju otpor — za objektivno istorijsko istraživanje, oslobođeno jednostranosti, ideoloških „tabua“, raznovrsnih prečutkivanja i izopačavanja. Međutim, još doskoro uobičajenu jednoobraznost, koja je terala istorijsku nauku u prokrustov ležaj tadašnjih oficijelnih stavova, sve više zamenuju pluralizam naučnog traganja, diskusija o pitanjima, koja su se u doba pre perestrojke smatrala jednom za uvek rešena ili da uopšte ne postoje.

S tim u vezi navećemo, na primer, diskusiju o karakteru drugog svetskog rata, o stavovima velikih sila uoči rata i u njegovojo početnoj fazi, koja je dobila prostor na stranicama časopisa *Новая и новейшая история* 1988—1989. godine.² Obeležena u nizu slučajeva sukobljava-

¹ К истории надо подходить честно. Над чем работает совместная советско-польская комиссия (Istoriyu treba prilaziti pošteno. Na čemu radi zajednička sovjetsko-poljska komisija) — Проблемы мира и социализма, 1989, № 5, с. 91.

² Семиряга М. И. К вопросу о политическом характере второй мировой войны (Povodom pitanja o političkom karakteru drugog svetskog rata) *Новая и но-*

njem suprotnih gledišta, oštrom polemikom, ona se u velikoj, ako ne i u pretežnoj meri odnosi na probleme 1939. godine. „Okrugli stolovi”, posvećeni neposredno događajima iz 1939. godine, odlikovali su se izvanredno širokim spektrom mišljenja, nizom novih postavki i pogleda, oštrim polemičkim tonovima. Takav je bio, na primer, „okrugli sto” na temu „Drugi svetski rat — geneza i uzroci” koji je organizovala redakcija vodećeg sovjetskog istorijskog časopisa *Вопросы истории* i objavila njegove materijale.³ Ništa manje to važi i za „okrugli sto” održan februara 1989. godine u Institutu slavistike i balkanistike AN SSSR. Bio je posvećen problemu „Politička kriza 1939. godine i zemlje Centralne i Jugoistočne Evrope uoči i prvih meseci drugog svetskog rata”. Materijale sa ovog „okruglog stola” objavio je časopis *Советское славяноведение* dok će u širem obimu, u vidu članaka, ovi materijali biti štampani kao poseban zbornik.

U red pitanja koja su podstakla naročitu diskusiju, spada ocena naglog zaokreta u sovjetsko-nemačkim odnosima između leta i jeseni 1939. godine, koji je radikalno izmenio raspored snaga i u evropskim i u svetskim razmerama.

Kao što je poznato, upravo ocena onoga što se dogodilo u sovjetsko-nemačkim odnosima avgusta—septembra 1939. godine, kada su između SSSR i Nemačke sklopljeni Pakt o nenapadanju (23. avgusta) i Ugovor o prijateljstvu i granici (28. septembra), tokom više decenija bila je predmet najoštije polemike u svetskoj istorijskoj literaturi. Ne samo, a potkad i ne toliko naučne, koliko i političke polemike. Upravo na tim događajima temeljila se koncepcija niza zapadnih autora, o kojoj je bilo reči u pomenutoj analizi sovjetsko-poljske komisije naučnika — koncepcija kojom se celokupna odgovornost za izbijanje rata prebacuje na Sovjetski Savez s obzirom na to što je, prema toj koncepciji, zaokret u sovjetsko-nemačkim odnosima pružio mogućnost Hitleru da izvrši napad na Poljsku. Nasuprot tome, u sovjetskoj istoriografiji su sve do nedavno isti događaji, preciznije — Pakt od 23. avgusta — permanentno dobijali dijametalno suprotan tretman: kao onemogućavanje provokativnih planova zapadnih država da uvuku SSSR u oružani sukob s Nemačkom, računajući s njegovom izolacijom. Pri tome je sovjetska istorijska literatura, ne bez osnova, optuživala zapadne autore pomenute koncepcije da veštački odvajaju celokupnu minhensku politiku zapadnih sila, prvenstveno direktno Velike Britanije i Francuske, od uzroka izbijanja drugog svetskog rata. Inostrani oponenti su, pak, takođe ne bez osnova, ukazivali na činjenicu da je sovjetska istoriografija, po pravilu, jednostavno prelazila čutke preko Ugovora od 28. septembra i da nijednom rečju

вейшая история, 1988, № 4; Тюшкевич С. А. Об оценке характера второй мировой войны (О оценки характера другого мирового конфликта — Ibid.), Мальков В. Л. Некоторые соображения о политическом характере второй мировой войны (Некоторые соображения о политическом характере другого мирового конфликта) — Ibidem. 1988, № 6; Смирнов В. П. О характере второй мировой войны (О характере другого мирового конфликта) — Ibidem. 1989, № 3.

³ Вопросы истории, 1989, № 6.

⁴ Советское славяноведение, 1989, № 5.

nije pominjala bilo kakav tajni sovjetsko-nemački sporazum o interesnim sferama obeju strana kojim je bio propraćen Pakt od 23. avgusta.

Sadašnja diskusija u sovjetskoj istorijskoj nauci u vezi s početkom drugog svetskog rata razlikuje se po tome što su sva ova, ranije prečutkivana, pitanja prestala da budu tabu teme i sada su postala predmet slobodnog razmatranja, naučne analize. Počelo je objavljivanje sovjetske arhivske građe o sovjetsko-nemačkim kontaktima i pregovorima tokom proleća—leta 1939. godine, o kojima se ranije znalo samo na osnovu nemačkih dokumenata objavljenih na Zapadu.⁵ Problem zaokreta u sovjetsko-nemačkim odnosima 1939. godine, ocena njihovog karaktera, uzroka i posledica privukli su, između ostalog, ozbiljnu pažnju učesnika pomenutih „okruglih stolova” — u redakciji časopisa *Bonposы истории* i u Institutu slavistike i balkanistike AN SSSR. U Institutu se, prirodno, ovaj problem razmatrao prvenstveno s istočnoevropskog aspekta, ali nije bila zanemarena ni njegova generalna dimenzija. Autor ovog članka aktivno je učestvovao u radu pomenutog „okruglog stola” i temelji ga na svojim istupanjima u diskusiji, smatrajući ih kao pokušaj da se baci svetlo na neka pitanja o ovoj temi, koja mu se čine bitnim, ali ni u kom slučaju ne pretendujući na njihovo integralno istraživanje.

*

Kada je bila reč o potpisivanju Pakta o nenapadanju između SSSR i Nemačke od 23. avgusta 1939. godine, tokom dugog niza godina sovjetska istoriografija je, po pravilu, tvrdila da je zaokret u uzajamnim odnosima dveju zemalja došao iznenada, doslovce prilikom samog potpisivanja ili samo nekoliko dana pre toga. Ukoliko su se, pak, u poslednje tri decenije pominjali prethodni sovjetsko-nemački kontakti tokom proleća—leta 1939. godine, govorilo se jedino o ponudama nemačke strane da se promene odnosi i o tome da je SSSR, preciznije njegovo tadašnje rukovodstvo, Staljin, sve do druge polovine avgusta zauzima rezervisan stav. Međutim, već prvi sovjetski arhivski materijali, koje je objavio V. J. Sipols, sadrže podatke, iz kojih se vidi da je predsednik Saveta narodnih komesara (vlade) SSSR Molotov, koji je pre toga postao u isto vreme i narodni komesar spoljnih poslova, zamenivši na toj dužnosti po hitnom postupku smenjenog početkom maja Litvinova, u odgovoru na notu nemačkog ambasadora u Moskvi Šulenburga s izraženom željom nemačke vlade za poboljšanje sovjetsko-nemačkih ekonomskih odnosa, prema zvaničnim zabeleškama o tome razgovoru, izjavio još maja 1939. godine: „.... дошли smo до закљуčка да ради успеха економских преговора треба да буде стvoreна одговарајућа политичка база”⁶. Smisao ovakve izjave u razgovoru Molotova sa Šulenburgom 20. maja dovoljno je uočljiv — sa sovjetske strane potekao je predlog za promenu političkih odnosa između SSSR i Nemačke. Doduše, sam V. J. Sipols ne izvodi takav zaključak i ostavlja pomenuti dokument, koji je sam objavio,

⁵ Сиполс В. За несколько месяцев до 23 августа 1939 года (Неколико месяцев до 23. avgusta 1939.) — Международная жизньъ, 1989, № 5.

⁶ Ibidem, str. 130.

uopšte bez ikakvog komentara. Ali, razume se, time se ne menja smisao dokumenta.

Međutim, treba reći da su predlozi o zaokretu u sovjetsko-nemačkim odnosima od faktičkog neprijateljstva u pravcu njihovog poboljšanja i o eventualnoj saradnji potekli od tadašnjeg rukovodstva SSSR znatno pre pomenutog razgovora Molotova i Šulenburga, mada ne u toliko otvorenoj formi. S tim u vezi istorijska literatura, a u poslednje vreme i sovjetski istraživači navode Staljinov referat na 18. kongresu SKP(b) 10. marta 1939. godine⁷. U svom dokumentarnom osvrtu na sovjetsko-nemačke odnose 1939. godine V. J. Sipols to uopšte ne pominje, počinjući osvetljavanje događaja, ko zna zašto, tek od aprila. Ali, takvo izostavljanje onoga što se zbilo u martu izgleda prilično veštački, kao želja da se prolongira praksa prečutkivanja ovog aspekta Staljinovog referata na 18. kongresu, koja je dugi niz godina bila permanentno prisutna u sovjetskoj istorijskoj literaturi. Odustajanje, pak, od prečutkivanja ove vrste, kojeg se sada poduhvatio niz sovjetskih istoričara, predstavlja još jedan dokaz pomaka koji su prisutni u našoj istoriografiji, brisanja veštački stvaranih „belih mrlja”.

O čemu je konkretno reč u vezi s referatom na 18. kongresu Partije o radu CK SKP(b), koji je podneo Staljin?

O karakterisavši Nemačku, Italiju i Japan kao „države-agresore”, „fašističke države” koje faktički započinju nov imperijalistički rat — zaposedanje Abisinije, intervenciju u Kini i Španiji, pripajanje Sudetske oblasti itd., a Englesku, Francusku i SAD kao „neagresivne, demokratske države”, naporedo s oštom osudom prvih zemalja Staljin je u svom referatu posvetio još više prostora ništa blažim napadima na druge⁸. Optuživao ih je ne samo zbog popustljivosti prema fašističkoj agresiji već i zbog direktnе težnje da se Japanu i Nemačkoj dopusti, prema njegovoj formulaciji, „uplitanje u rat” na Dalekom istoku i u Evropi, naročito protiv Sovjetskog Saveza, kako bi se „zaglibile” u njemu, kako bi svi učesnici, tj. ubrajajući u to agresivne države i SSSR, „mogli da oslabe i iscrpe jedni druge”, pa bi zapadne sile „stupile na pozornicu sa svežim snagama” i „diktirale oslabljenim učesnicima u ratu svoje uslove”⁹. Bez obzira na stav prema Staljinovoj proceni akcija Engleske, Francuske i SAD, čak i ako bi se ona u celosti prihvatile, teško je prevideti nekako čudnovatu, dvosmislenu formulu „uplitanje u rat”, koja je iznenada primenjena u odnosu na fašističke agresore, posebno na Nemačku. Dvosmislenost se pojačava time što je on u isto vreme optužio zapadne države i zbog njihove namere da gurnu SSSR protiv Nemačke. Vesti o mogućnosti hitlerovskog upada u Ukrajinu, koje je pre toga objavila engleska, francuska i američka štampa, on je nazvao „sumnjivom galamom” čiji je „cilj da potpale bes Sovjetskog Saveza prema Nemačkoj, da za-

⁷ Арутюн Х. Август 39-го: как это было? (Avgust trideset devete: kako se to desilo?) Таллин, 1988, № 6, с. 95; „Круглый стол“: Советский Союз в 30-е годы («Okrugli sto»: SSSR tridesetih godina) — Вопросы истории, 1988, № 12, с. 16—17.

⁸ Сталин И. Вопросы ленинизма (Pitanja lenjinizma) Изд. II-е, М. 1953, с. 607—612.

⁹ Ibidem, str. 610.

truju atmosferu i isprovociraju sukob s Nemačkom bez za to vidljivih osnova¹⁰.

Prema tome, iz Staljinove interpretacije možemo izvući zaključak da glavnu opasnost po SSSR ne predstavlja agresivna politika Nemačke, već intrige Engleske, Francuske i SAD koje su pokušavale da agresiju hitlerovaca usmere prema Sovjetskom Savezu ili da gurnu SSSR protiv Nemačke. A i da su ove intrige iz istog razloga opasne i po samu Nemačku, za sukob s kojom SSSR nema nikakvog osnova. Utoliko pre što su se u Staljinovom referatu izneti stavovi poklapali s naglašenom tezom da je u stvari vojni blok sila „osovine” uperen protiv interesa Engleske i Francuske u Evropi, interesa SAD, Engleske i Francuske na Dalekom istoku, da su parole Nemačke i njenih partnera o antikominternovskoj (a pod tim se podrazumevalo antisovjetskoj) usmerenosti njihove agresivne politike — u najmanju ruku „maskarada”, jer je „smešno tražiti žarišta Kominterne u pustinjama Mongolije, u brdima Abisinije, u ne-prohodima španskog Maroka”¹¹. U takvom kontekstu ova teza je takođe izgledala veoma dvosmisleno: reklo bi se da se sovjetsko rukovodstvo deklarisalo procenom da agresivnost Nemačke i celokupne „osovine” ne predstavlja pretnju Sovjetskom Savezu, već je usmerena protiv zapadnih država.

Sličan utisak bio je potkrepljen i načinom na koji je Staljin odredio spoljnopolitičke zadatke Partije, pa prema tome i sovjetske države. Od četiri zadatka, formulisanih u referatu, prvi se ticao sprovođenja politike mira i „jačanja poslovnih veza sa svim zemljama”¹², odnosno, ne praveći nikakvu razliku između dve grupacije koje je sam naveo: fašističkih agresora, s jedne strane, i neagresivnih država — sa druge strane. A drugi zadatak bio je da se „bude na oprezu i ne dopusti ratnim provokatorima, koji su navikli da vade žar tuđim rukama, da uvuku našu zemlju u sukobe”¹³. Na taj način opet je ispadalo da najveća opasnost preti SSSR upravo od tih „ratnih provokatora”, odnosno Velike Britanije, Francuske i SAD, dok je kod ovakvog tretmana problema Nemačka spadala u kategoriju „svih zemalja” s kojima je Sovjetski Savez bio spremjan da „učvrsti poslovne veze”. Premda se u referatu na uopšten način spomenulo da se „zalažemo za pružanje podrške narodima koji su postali žrtve agresije i koji se bore za nezavisnost svoje domovine”¹⁴, u pomenuta četiri zadatka Partije na spoljnopolitičkom planu uopšte nije bilo reči ni o bilo kakvom suprotstavljanju širenju fašističke agresije: treći zadatak je predviđao svekoliko jačanje borbene moći Crvene armije, tj. odbrambene sposobnosti samog SSSR, a četvrti — učvršćenje „međunarodnih prijateljskih veza s radnim ljudima svih zemalja”¹⁵.

I u Berlinu i u glavnim gradovima zapadnih država koje su se suprotstavile „osovini” skrenuta je pažnja na ovu čudnovatost Staljinovog

¹⁰ Ibidem, str. 610—611.

¹¹ Ibidem, str. 608.

¹² Ibidem, str. 614.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, str. 613.

¹⁵ Ibidem, str. 614.

referata na 18. kongresu SKP(b), protumačivši je kao svojevrstan signal sovjetskog rukovodstva o spremnosti za promenu faktički neprijateljskih odnosa s hitlerovskom Nemačkom, za „jačanje veza“ s njom. Činjenica da je sličan zaključak imao tlo pod sobom dobila je nekoliko meseci kasnije više nego autoritativnu potvrdu iz usta šefa sovjetske vlade i narodnog komesara spoljnih poslova SSSR Molotova. U svom ekspozitu na vanrednom četvrtom zasedanju Vrhovnog sovjeta SSSR 31. avgusta 1939. godine, prilikom ratifikacije sovjetsko-nemačkog Pakta o nenapadanju, sklopljenog 23. avgusta, podsetivši na citirane Staljinove reči o „sumnjivoj galami“ engleske, francuske i američke štampe sa ciljem da se „bez osnova“ Sovjetski Savez sukobi s Nemačkom, Molotov je objasnio da je Staljin „još tada pokrenuo pitanje o mogućnosti drukčijih, neneprljivih, dobrosusedskih odnosa između Nemačke i SSSR“. I, nastavio je Molotov, „sada se vidi da su u Nemačkoj uglavnom pravilno shvatili ove izjave druga Staljina i izvukli iz toga praktične zaključke“, tj. sklopili Pakt sa Sovjetskim Savezom. Pohvalivši na taj način razboritost hitlerovaca, Molotov, razume se, nije propustio priliku da signal, koji je vođ uputio na njihovu adresu sa tribine 18. kongresa Partije, okarakteriše kao „istorijsko predviđanje druga Staljina“ koje se „sjajno obistinilo“.¹⁶

Prilikom vrednovanja ovog „signalâ“ mora se, naravno, uzeti u obzir činjenica da je on dat u po Sovjetski Savez krajnje teškim međunarodnim uslovima, stvorenim posle Minhenia. Usled minhenskog sporazuma Velike Britanije i Francuske s hitlerovskom Nemačkom i Italijom, SSSR se suštinski našao u potpunoj spoljopolitičkoj izolaciji. Kao proizvod sramne, kapitulantske pozicije tadašnjih vlada zapadnih država, suočenih s grubom ucenom fašističkih upravljača, minhenski sporazum postao je za sovjetsku stranu dokaz koji je potvrdio mogućnost sporazumevanja između dva „imperialistička bloka“, koji je spreman da se u svakom trenutku okreće protiv SSSR. Korak, preduzet na 18. kongresu SKP(b), bio je jedan od pokušaja da se probije izolacija, otkloni opasnost interakcija država „osovine“ i zapadnih država na račun Sovjetskog Saveza. Međutim, ovakav korak sadržao je u sebi i drugu ništa manje važnu okolnost: radi postizanja određenih spoljopolitičkih ciljeva sovjetsko rukovodstvo, Staljin, smatrali su, dakle, da je u okviru njihove taktike moguće i zbližavanje s hitlerovskom Nemačkom, koja je već započela agresiju u Evropi. Staviše — zbližavanje u uslovima agresije, jedino pod pretpostavkom da nije uperena protiv SSSR.

Međutim, u tom trenutku situacije je počela da se razvija mnogo složenije i posle kongresa proteklo je dosta vremena dok se zaokret u sovjetsko-nemačkim odnosima nije zaista ostvario. Jer, obe su strane s velikom opreznošću i podozriivošću „odmeravale“ jedno drugo i opšti burni vrtlog na međunarodnoj pozornici. Što se tiče sovjetskog rukovodstva, Staljin, uputivši Nemcima svoj neuobičajeni signal, nije žurio s nekom jednoznačnom orijentacijom sovjetske spoljne politike, nastojeći da obezbedi odrešene ruke i da ispita mogućnosti u raznim pravcima —

¹⁶ Известия, 1939, 1 сентября.

i s Nemačkom i s njenim zapadnim protivnicima. Utoliko pre što je svega pet dana posle Staljinovog referata, 15. marta 1939. godine, došlo do nove značajne promene u međunarodnoj situaciji: nacistička Nemačka je faktički raskinula minhenski sporazum, likvidiravši Čehoslovačku Republiku i okupiravši je. Sporazum, ostvaren u Minhenu, pretrpeo je krah, čime je bitno promenjen raspored snaga na svetskoj pozornici.

U takvoj novoj situaciji sovjetska vlada je 18. marta 1939. godine dosta oštro osudila hitlerovske akcije prema Čehoslovačkoj. U isto vreme ona se — kao odgovor na britansku notu u vezi sa sovjetskim stavom u slučaju nemačkog ugrožavanja Rumunije — izjasnila u korist organizovanja savetovanja SSSR, Engleske, Francuske, kao i Rumunije, Poljske i Turske radi pretresanja pitanja povezanih s eventualnom opasnošću od agresije¹⁷. Tako od druge polovine marta 1939. godine počinje razmena predloga različite vrste, a zatim i pregovori između Velike Britanije i Francuske, s jedne strane, i Sovjetskog Saveza, sa druge strane, povodom koordinisanja ili udruživanja snaga koje bi sprečile dalju hitlerovsku agresiju, prvenstveno prema istočnoevropskim zemljama. Ovi kontakti, čas usporavani, čas aktivirani, trajali su tokom celog proleća i leta 1939. godine i okončani su poznatim pregovorima vojnih misija SSSR, Engleske i Francuske u Moskvi sredinom avgusta 1939. godine. Njihov cilj bio je potpisivanje trojne vojne konvencije protiv opasnosti od nemačkog napada, pored ostalog na Poljsku i Rumuniju.

Sovjetska istoriografija je više puta na ovaj ili onaj način bacala svetlost na tok ovih diplomatskih razmena i direktnih pregovora. Mnogo skromnije se doticala okolnosti da su tokom proleća—leta 1939. godine, paralelno s englesko-francusko-sovjetskim pregovorima, ostvarivani i sovjetsko-nemački kontakti. Kao što je već rečeno, tek sada je počelo objavljivanje prvih sovjetskih arhivskih dokumenata o ovoj temi. U početku sovjetsko-nemački kontakti su se pretežno ticali ekonomskih odnosa, a zatim, naročito posle dolaska Molotova na dužnost narodnog komesara inostranih poslova umesto Litvinova, dobijali su sve više politički značaj. Čas prekidani, čas obnavljani opet diplomatskim kanalima, oni su priличno dugo imali obeležje uzajamnog sondiranja i ušli su u aktivnu fazu, na inicijativu Nemačke u avgustu, što se vremenski poklopilo s englesko-francusko-sovjetskim vojnim pregovorima u Moskvi. Upravljači „Trećeg rajha“ počeli su energično da insistiraju na radikalnom zaokretu u odnosima sa SSSR¹⁸. Iskoristivši de facto, naročito u tom presudnom trenutku sredine avgusta 1939. godine, klasičan metod „kartaške igre na dva stola“, koji se tradicionalno primenjuje u buržoaskoj diplomaciji, tadašnje sovjetsko rukovodstvo, Staljin, opredelilo se za ovakav zaokret. Principijelan sporazum postignut je tokom sovjetsko-nemačkih razgovora u Moskvi i Berlinu i putem diplomatske prepiske koja se vremenski poklapala s moskovskim pregovorima vojnih misija SSSR, Velike Brita-

¹⁷ Vid. Внешняя политика СССР. Сборник документов (далее — ВП СССР) (Spoljna politika SSSR. Zbornik dokumenata — dalje SP SSSR) — т. IV, М. 1946, с. 410—412.

¹⁸ Vid. Sipols V, Navedeno delo, str. 128—140.

nije i Francuske¹⁹. Kao rezultat, 19. avgusta sklopljen je sovjetsko-nemački sporazum o trgovini i kreditu. U saopštenju od 21. avgusta sovjetska strana je preko štampe obavestila javnost: „Novi trgovinsko-kreditni sporazum između SSSR i Nemačke, rođeni u napetoj atmosferi političkih odnosa, treba da doprinese popuštanju te napetosti. On može postati ozbiljan korak u daljem poboljšanju ne samo ekonomskih već i političkih odnosa između SSSR i Nemačke”²⁰.

Principijelno postignuti sporazum ubrzanim tempom dobijao je svoju konkretnu realizaciju. Već sutradan, 22. avgusta, sovjetska štampa je zvanično objavila da je „razmena mišljenja između vlada Nemačke i SSSR pokazala prisutnost želje obeju strana da dođe do popuštanja zategnutosti u političkim odnosima među njima, da se otkloni ratna opasnost i da se sklopi pakt o nenapadanju. S tim u vezi predstoji ovih dana dolazak nemačkog ministra spoljnih poslova gospodina fon Ribentropa u Moskvu radi odgovarajućih pregovora”²¹. Ribentrop se obreo u Moskvi 23. avgusta i istog dana potpisana je Pakt o nenapadanju između SSSR i Nemačke.

Kao što je poznato, što se tiče ocene ovog koraka i tumačenja njegove geneze u svetskoj istorijskoj literaturi postoje dijаметрално suprotna mišljenja, polemika traje do današnjeg dana. U sovjetskoj istoriografiji je do sada postojala samo jedna interpretacija koja je u ovim ili onim nijansama ponavljala zvanično tumačenje — prvi put Vorošilova u intervjuu listu „Известия“ od 27. avgusta 1939. godine, a zatim u široj verziji u dobropoznatom „istorijskom kominikeu“ Sovjetskog informacionog biroa „Falsifikatori istorije“ februara 1948. godine²². Suština tumačenja svodi se na to da je SSSR bio prinuđen da sklopi sovjetsko-nemački pakt zbog čor-sokaka u koji su zapali moskovski pregovori s Engleskom i Francuskom, do čega je došlo krivicom zapadnih država. Engleska i Francuska su optuživane zbog faktičkog odsustva želje za positivanje realnog sporazuma sa Sovjetskim Savezom, zbog neizvršenja njegovih opravdanih zahteva za garantovanjem planirane vojne konvencije, po kojoj bi sovjetske trupe, radi pružanja zajedničkog otpora hitlerovskoj agresiji, imale pravo da pređu preko teritorije Poljske, bez čega bi se mogućnost praktičke vojne uzajamne pomoći pretvorila u fikciju. S obzirom na to da neophodni uslovi, koje je postavila sovjetska strana, nisu bili ispunjeni, a pregovori, koje su zapadni učesnici odugovlačili u nedogled, faktički propali, SSSR je, u interesu svoje bezbednosti bio prinuđen na potpisivanje Pakta o nenapadanju s Nemačkom. To je, prema ovakvoj interpretaciji, bio u tim okolnostima jedino ispravan izlaz.

¹⁹ Ibidem, str. 137—140.

²⁰ Правда, 1939, 21 август.

²¹ ВП СССР, т. IV, с. 442.

²² Kominike je objavljen u sovjetskoj štampi, između ostalog u listu „Известия“ od 10, 12, 15, 17. februara 1948. godine, a zatim je štampan u mnogobrojnim separatnim izdanjima i uvršćen u zbornik Spoljna politika Sovjetskog Saveza. Dokumenti i grada) Внешняя политика Советского Союза) (далее — ВП СССР), 1948 год: Документы и материалы. Ч. I, М. 1950.

Tokom tri poslednje decenije obrazlaganje takvog stanovišta u sovjetskoj istorijskoj literaturi vremenski se poklapalo sa tvrdnjom da je i posle sklapanja sovjetsko-nemačkog pakta, poslednjih datuma avgusta, sovjetska vlada bila i dalje spremna da nastavi pregovore s Engleskom i Francuskom o potpisivanju pakta o uzajamnoj pomoći. To se argumentovalo pozivanjem na slične izjave koje su u poverljivim razgovorima dali Molotov francuskom ambasadoru 23. avgusta i zamenik narodnog komesara za spoljne poslove Lozovski kineskom ambasadoru 26. avgusta²³.

Što se tiče ove druge tvrdnje, ona je u direktnoj suprotnosti s obavezama koje je SSSR preuzeo Paktom s Nemačkom od 23. avgusta. Na osnovu člana I Pakta obe strane su se obavezale da se „uzdržavaju od svakog nasilja, od svakog agresivnog akta i svakog napada jedne strane na drugu pojedinačno ili zajedno sa drugim državama”²⁴. Već sama ta obaveza isključivala je mogućnost vojne podrške Sovjetskog Saveza Velikoj Britaniji i Francuskoj u slučaju njihovog ulaska u rat protiv Nemačke, a bez uslova takve podrške nikakvog pakta o uzajamnoj pomoći jednostavno nije moglo ni biti. Ali sovjetsko-nemački pakt sadržao je i odredbe koje su u još većoj meri isključivale pakt o uzajamnoj pomoći SSSR s Engleskom i Francuskom. Tako je član II predviđao: „U slučaju da jedna od Ugovornih strana postane objekt ratnih operacija treće države, druga Ugovorna strana neće ni u kom obliku pružati podršku toj državi”. A član IV glasio je neposredno: nijedna od ugovernih strana neće učestvovati u grupaciji država koja je direktno ili posredno uperena protiv druge strane”²⁵. Iz svega ovoga jasno se vidi da navedene izjave Molotova i Lozovskog ne odgovaraju stvarnosti i da su jednostavno predstavljalje diplomatsku kamuflažu. Prema tome, pozivanje na njih u sovjetskoj istoriografiji bilo je u stvari potpuno bespredmetno i, kao i same izjave, moglo je da posluži jedino po svojoj suštini istim ciljevima propagande i kamuflaže.

Uzimajući u obzir istorijsku realnost, situacija oko geneze potpisivanja sovjetsko-nemačkog pakta od 23. avgusta i ocene biti promena u odnosima između obeju strana, stvar je bila neuporedivo složenija nego što su je prikazivala zvanična tumačenja koja je davala sovjetska strana, a zatim ih dalje razrađivala naša istorijska literatura.

U navedenoj interpretaciji nesumnjivo je tačna okolnost da je sovjetsko rukovodstvo donelo odluku o zaokretu u odnosima s Nemačkom u situaciji kada su englesko-francusko-sovjetski pregovori u Moskvi ozbiljno tapkali u mestu, kada je izostao uspeh pokušaja SSSR da od svojih partnera dobije precizan odgovor o pristanku na tranzit Crvene armije preko teritorija Poljske (takođe i Rumunije) u slučaju rata, i o hitnom potpisivanju trostrane konvencije u vezi s tim. Uopšte uvez, tačno je i to da su značajno odugovlačenje početka pregovora i mali izgledi na njihov pozitivan ishod bili povezani s dvojnom pozicijom zapadnih

²³ Vid. na pr. История внешней политики СССР. 1917—1975 (Istorija spoljne politike SSSR. 1917—1975) Под ред. А. А. Громыко, Б. Н. Пономарева. Изд. 2-е. М. 1976, т. I, с. 329.

²⁴ ВИ СССР, т. IV, с. 443.

²⁵ Ibidem.

učesnika: posle hitlerovske okupacije Čehoslovačke oni su postepeno postajali svesni iluzornosti svoje minhenske politike „umirotvorenja” i bili primorani da potraže uzajamne akcije sa SSSR protiv nemačke opasnosti, ali su se i dalje odnosili prema njemu krajnje neprijateljski kao prema socijalno-političkom faktoru i ispoljili veliku kolebljivost u pogledu perspektive uspostavljanja vojnog saveza s njim. Najzad, van svake sumnje, sličan, ako ne i još jači neprijateljski stav poljskih vladajućih krugova prema Sovjetskom Savezu i njihovo „ne” eventualnoj perspektivi prolaska sovjetskih trupa preko Poljske postali su važan uzrok neuspeha avgustovskih pregovora triju strana. Uzgred treba naglasiti da sva ova stanovišta ne predstavljaju gledište samo sovjetske istoriografije već su u ovoj ili onoj meri odavno prisutna u znatnom delu zapadne literature o ovoj tematici.

Ujedno, pomenuta interpretacija, koja je dominirala u sovjetskoj istorijskoj nauci, duže vreme je ignorisala i niz drugih aspekata navedenih problema, ili ih je uporno negirala.

Zar, na primer, uporedo sa socijalnim neprijateljstvom prema SSSR, na stav vladajućih krugova Velike Britanije i Francuske prema njemu nisu vršili ozbiljan negativan uticaj takođe i čudovišne staljinske deformacije u njegovom razvoju, masovni teror koji je dostigao vrhunac u drugoj polovini tridesetih godina? Osim toga, ne samo u očima britanskih i francuskih političara već i u širim krugovima javnosti Sovjetski Savez se legitimisao u mračnom svetlu totalitarne diktature, koja se po malo čemu razlikovala od hitlerovskog režima u Nemačkoj, staljinske represalije nad širokim krugom rukovodećih partijskih, sovjetskih, privrednih, vojnih i diplomatskih kadrova nisu mogli a da u Londonu i Parizu ne izazovu određene sumnje u unutrašnju stabilnost SSSR, njegove vojne potencijale, u stabilnost sovjetske politike, u pouzdanost Moskve kao partnera. Imidž sovjetske države dobijao je veoma nisku ocenu. A to je, kao što su u poslednje vreme već istakli pojedini sovjetski autori, direktno uticalo na krajnje nisku „savezničku sposobnost” SSSR uoči rata, na nepoverenje prema njemu, na njegovu ozbiljnu spoljнополитичку izolaciju²⁶. Bilo bi pogrešno apstrahovati navedene činjenice prilikom ocene stavova zapadnih država sa stanovišta neuspeha englesko-francusko-sovjetskih pregovora 1939. godine.

Uz to, dokumenti koje je istorijska nauka stavila u promet, ubrajujući i objavljene u Sovjetskom Savezu, svedoče o tome da su upravo sredinom avgusta 1939. godine vlade Velike Britanije i Francuske najzad ispoljile ozbiljnu zainteresovanost za sklapanje vojnog sporazuma sa SSSR, jer nisu sagledavale drugu mogućnost za odbranu Poljske od neposredne opasnosti hitlerovskog napada. Naime, u odgovor na sovjetske zahteve one su na sve moguće načine pokušavale da od poljske vlade dobiju određenu formu pristanka na tranzit sovjetskih trupa u slučaju potrebe preko teritorije Poljske, nastojeći da spreče neuspeh pregovora²⁷

²⁶ Вид. Волков В., СССР накануне второй мировой войны (SSSR uoči drugog svetskog rata) Глобус, 1988, № 33, с. 16—19.

²⁷ Документы и материалы по истории советско-польских отношений (да-

Ovu okolnost je pošto-poto prečutkivala sovjetska istoriografija, koja je dugi niz godina bez ikakvih argumenata ponavljala tvrdnju, iznetu u pomenutom intervjuu Vorošilova i kominikeu Sovjetskog informacionog biroa „Falsifikatori istorije”, koja ne odgovara stvarnosti, da je englesko-francuska strana, navodno, zauzela negativan stav prema sovjetskom uslovu u vezi sa tranzitom sovjetskih trupa preko poljske teritorije i podržala Poljsku u njenom odbijanju. Iz dokumenata se vidi da su zapadni partneri SSSR u moskovskim pregovorima delili podozrivost poljske vlade da bi sovjetsko vojno prisustvo u Poljskoj moglo predstavljati intervenciju u njenom razvoju — ovde su, takođe, verovatno, odigrali svoju ulogu negativni imidž Sovjetskog Saveza povezan sa staljinskim bezakonjem, kao i podsećanja na pokušaj „zavođenja” revolucije za vreme pohoda Crvene armije na Varšavu 1920. godine. Međutim, u Londonu i Parizu smatrali su mogućim pristati na rizik, jer su nemačku pretnju prihvatali kao veću opasnost i polagali nadu u englesko-francusku kontrolu nad aktivnošću sovjetskih trupa u Poljskoj. Očigledno je, pak, da su u svojim planovima, kao glavno, računali na to da će sam čin potpisivanja englesko-francusko-sovjetskog sporazuma zaustaviti Hitlera na granicama Poljske, da će se time spreciti nemačka invazija, pa prema tome, i sam rat, usled čega će, pored ostalog, otpasti i neophodnost dovođenja jedinica Crvene armije na poljsku teritoriju²⁸.

Dakle, u realnom, a ne izmišljenom istorijatu englesko-francusko-sovjetskih pregovora avgusta 1939. godine čor-sokak, povezan s problemom tranzita sovjetskih trupa preko Poljske nije ni u kom slučaju izazvan stavom zapadnih pregovorača. Kategoričko odbijanje da se dâ pristanak na bilo kakav ulazak jedinica Crvene armije na teritoriju Poljske bilo je u potpunosti korak same poljske vlade koji je preduzet suprotno željama koje su u tom trenutku izrazili Pariz i London. S tim u vezi ne sme se ispustiti iz vida da se celokupna interpretacija ovog problema, sadržana u pomenutim zvaničnim sovjetskim izjavama i istorijskoj literaturi, temeljila ne samo na ignorisanju istorijskih dokumenata, koji su je opovrgavali, već i na tokom više godina ponavljanoj stereotipnoj propagandnoj tezi kako su englesko-francuski pokrovitelji, tobože, određivali spoljnju politiku predratne Poljske, poljske vlade, u prvom redu u odnosu prema SSSR. Ovakva gruba shema srozavala je ulogu Poljske, kao i niza drugih istočnoevropskih zemalja, malte ne na nivo svojevrsnih zavisnih država, ako ne i običnih marioneta. Na taj način izopačavala se kud i kamo složenija istorijska stvarnost toga doba, obeležena određenim, ponekad veoma značajnim uticajem Francuske i Velike Britanije na niz istočnoevropskih zemalja, ubrajajući i Poljsku, i samostalnom politikom ovih zemalja, koju su nametali interesi i viđenja njihovih sopstvenih vladajućih krugova, što je, pored ostalog, naročito dolazilo do izražaja u stavovima poljske vlade.

Najzad, kučnuo je, izgleda, čas da se pomnije razmotri i tvrdnja, koja se od doba pomenutog intervjuu Vorošilova listu „Известия“ ne-

лее — ДМИСПО) (Dokumenti i grada o istorijatu sovjetsko-poljskih odnosa) — Т. VII, М. 1973, с. 122—176.

²⁸ Ibidem, str. 161, 163—164, 165, 166.

prekidno ponavljalala kao aksiom u sovjetskoj propagandi i istoriografiji — da je odbijanje garantija za tranzit sovjetskih trupa preko teritorija Poljske učinilo dalje pregovore vojnih delegacija SSSR, Velike Britanije i Francuske bespredmetnim i sklapanje trostrane vojne konvencije neizvodljivim. Da li je to zbilja aksiom?

U tom istom Vorošilovljevom intervjuu navedena postavka argumentovana je na ovaj način: „SSSR, koji nema zajedničku granicu s agresorom (tj. Nemačkom — L.G.) može da pruži pomoć Francuskoj, Engleskoj i Poljskoj samo pod uslovom tranzita njegovih trupa preko poljske teritorije, jer ne postoje drugi putevi za dolazak sovjetskih trupa u dodir sa trupama agresora”, a s obzirom na to da sovjetskoj strani nije dozvoljen tranzit preko Poljske, „ova okolnost učinila je nemogućnom vojnu saradnju SSSR i ovih zemalja”²⁹. Ista argumentacija ponavljalala se u celokupnoj kasnijoj sovjetskoj literaturi. Pri tome se, međutim, potpuno ispuštao iz vida da je u takvima argumentima sadržana u najmanju ruku jedna bitna nelogičnost. Naime, u slučaju da Nemačka započne rat, od učesnika u trostranim vojnim pregovorima u Moskvi za „dolazak” sovjetskih trupa „u dodir sa trupama agresora” bile su zainteresovane upravo Francuska i Velika Britanija, jer bi to značilo da SSSR pruža njima, a i njihovom savezniku Poljskoj vojnu pomoć. Međutim, Velika Britanija i Francuska nisu se samo zalagale za nastavak pregovora već su, kao što se vidi iz pomenutih dokumenata, puštenih u naučni promet i, pored ostalog, objavljenih u Sovjetskom Savezu, poslednjih dana pregovora ispoljile neskrivenu zainteresovanost da se stvar privede kraju i da se potpiše vojna konvencija. Naime, šef engleske delegacije admirал Draks u početku nije imao neophodna ovlašćenja, pa ih je naknadno dobio, dok je šef francuske delegacije general Dumenek predložio Vorošilovu, koji se nalazio na čelu sovjetske delegacije, da se konvencija potpiše u roku od tri-četiri dana³⁰. Što se tiče SSSR, on bi, baš suprotno, trebalo da bude najviše zainteresovan da dobije englesko-francusku vojnu pomoć u slučaju da ga hitlerovska agresija neposredno ugrozi. Ova pomoć mogla bi se pružiti putem dejstava britanskih i francuskih trupa protiv Nemačke direktno sa teritorije Francuske i sa Baltičkog mora, i pitanje Poljske ne bi imalo nikakve veze s tim. Pa zašto je onda upravo sovjetska strana uslovila mogućnost nastavljanja pregovora i potpisivanja vojne konvencije rešavanjem problema pristanka na ulazak njenih trupa u Poljsku? Zašto je baš ona izjavila da su dalji pregovori bespredmetni, pa, prema tome, da je i potpisivanje konvencije neizvodljivo bez takve dozvole?

Ponekad se ističe argument da je za sovjetsko rukovodstvo pitanje tranzita trupa preko Poljske bilo indikator spremnosti ili nespremnosti zapadnih partnera za stvarni sporazum o uzajamnoj pomoći. Ali, prvo, u krajnjoj liniji, kao što je već rečeno, uđovoljavanje sovjetskom zahtevu u stvari nije zavisilo od Velike Britanije i Francuske. Ako je, pak, Staljin mislio suprotno, onda je u tom slučaju opravdan zaključak da on nije shvatao realnu situaciju, da je napravio grubi politički previd. A, drugo,

²⁹ВП СССР. т. IV, с. 444.

³⁰ДМИСПО, т. VII, с. 124, 167, 173.

čak i da je pristanak na stupanje jedinica Crvene armije na tlo Poljske bio dat, on sam po sebi nije mogao da sovjetskoj strani služi kao garantija da će englesko-francuski partneri striktno i u punoj meri poštovati vernošć sporazumu o zajedničkim akcijama protiv agresora. Zapravo, ako Staljin u tolikoj meri nije imao poverenja u njih da je strahovao kako će planirana vojna konvencija biti pucanj u prazno, zašto onda, rukovođeći se tom logikom, nije strahovao da će u tom slučaju ulazak sovjetskih trupa u Poljsku biti kaban: SSSR će se direktno sukobiti s Nemačkom prilikom njenog napada na Poljsku, a Velika Britanija i Francuska mogu u takvoj situaciji da peru ruke?

Dakle, sve što se tokom dugog niza godina u našoj literaturi tretilo kao aksiom, prilikom konkretne analize nameće samo nova i nova pitanja koja traže odgovor.

Ali, ako se čak, uprkos svim ovim opravdano postavljenim pitanjima, i dalje zastupa mišljenje da je odbijanje Poljske dovodilo englesko-francusko-sovjetske pregovore u čor-sokak i stavljalo SSSR pred neophodnost iznalaženja drukčijih rešenja, da li je moguće složiti se s tim da je zaokret u sovjetsko-nemačkim odnosima bio adekvatan izbor? Opravdavajući ga, autori zvanične verzije, sadržane u kominikeu „Falsifikatori istorije“, tvrdili su da se Sovjetski Savez, navodno, krivicom zapadnih država, našao licem u lice sa direktnom opasnošću od hitnog napada Nemačke. I zato je, da bi izbegao takvu opasnost u nepovoljnim uslovima i dobio na vremenu, bio prinuđen da se opredeli za sklapanje sovjetsko-nemačkog pakta o nenapadanju. U kominikeu se takav korak uporedi-vao s iznuđenim Brestlitovskim mansom koji je Sovjetska Rusija sklopila 1918. godine³¹. Ova se tvrdnja sve do današnjeg dana ponavlja u sovjetskoj istorijskoj literaturi i propagandi. Ali, zar se avgusta 1939. godine Sovjetski Savez, kao velesila s ogromnim potencijalom, nalazio u odnosu na Nemačku u istom položaju, u kome se nalazila tek nastala Sovjetska Rusija 1918. godine, još nekonsolidovana, bez vojne niti ekonom-ske organizacije? I zar bi Hitler, ukoliko je zaista bio u stanju i imao nameru da tog trenutka napadne SSSR, odustao od toga u zamenu za pakt? Malo je osnova za sumnju u to da bi on napao, samo da je mogao. O tome očito svedoči kasniji razvoj događaja: kada je po mišljenju nacistič-kog vrha Nemačka bila spremna za rat protiv SSSR, usledio je napad na njega juna 1941. godine, i pored važećeg Pakta o nenapadanju od 23. avgusta, pa čak i Ugovora o prijateljstvu i granici od 28. septembra 1939. godine. Prema tome, sovjetsko-nemački ugovorni sistem zaista nije garantovao bezbednost SSSR. Jednostavno, godine 1939. Hitler još nije bio spremjan za rat protiv Sovjetskog Saveza. A to je dosta poznato savremenoj istorijskoj nauci. U jednoj od nedavnih diskusija sovjetskih isto-ričara već je s pravom istaknuto da niko nikada nije pronašao dokaze o mogućnosti agresije fašističke Nemačke protiv SSSR ni u avgustu ni u narednim mesecima 1939. godine³². Nikakve konkretne ratne planove u

³¹ ВП СССР, 1948 год. ч. I, с. 101—102.

³² „Круглый стол“: Советский Союз в 30-е годы («Okrugli sto»: Sovjetski Savez tridesetih godina) с. 18.

vezi s tim hitlerovci tada nisu imali. U Hitlerovom telegramu Staljinu od 20. avgusta 1939. godine mogla se zapaziti i aluzija na to da će prilikom nemačko-poljskog sukoba, koji se očekuje narednih dana, samo hitno potpisivanje pakta o nenapadanju biti garantija po SSSR od komplikacija³³. Ali, to je bio blef, sračunat na to da se „Rajh” osigura od iznenadenja prilikom napada na Poljsku, planiranog za najskorije vreme. Ukoliko je Staljin podlegao takvom blefu, onda se može govoriti jedino o njegovom najgrubljem promašaju. Međutim, po našem mišljenju predviđeni su bili dublji razlozi.

Šta je zapravo predstavljao sovjetsko-nemački sporazum, čiji je prvi političko-pravni akt bio pakt od 23. avgusta 1939. godine?

Tokom dugog niza godina sovjetska istoriografija je prečutkivala, ili opovrgavala kao izmišljotinu u inostranstvu rasprostranjeno mišljenje, prema kome je ovaj pakt bio propaćen tajnim aneksom o podeli interesa i teritorija između SSSR i Nemačke u Istočnoj Evropi (u smislu kako je ona tada bila tretirana): u Pribaltiku i Finskoj, Poljskoj i Beogradu. Tek u poslednje vreme prečutkivanje i opovrgavanje u sovjetskoj istorijskoj literaturi i publicistici zamjenjeni su tezom — pošto original aneksa ne postoji na Zapadu, a nije pronađen ni u SSSR, teško je reći da li je kopija, objavljena posle rata u zapadnim izdanjima originalan tekst ili falsifikat, odnosno, ne može se pouzdano tvrditi da li je takav aneks potpisani. Zaista, bilo kakav neosporan original aneksa — sovjetski ili nemački — istorijska nauka do današnjeg dana ne poseduje. Međutim, ovaj problem ima i drugu stranu, koja je, ko zna iz kojih razloga do sada ostajala u senci: naime, ako se uzmu u obzir dokumenta iz 1939. godine, objavljena već tada u sovjetskoj štampi, postaje očigledno da je sovjetsko-nemačko sporazumevanje, postignuto u avgustu i zatim dopunjeno narednim političkim sporazumima između SSSR i Nemačke, u svakom slučaju znatno izlazilo iz okvira zvanično deklarisanog Pakta o nenapadanju.^{33a}

Dokazujući ispravnost „dobrih političkih odnosa” Sovjetskog Saveza „sa državama fašističkog tipa” i okvalifikovavši Pakt ni manje ni više nego kao „prekretnicu u istoriji Evrope, a i ne samo Evrope” Molotov je u pomenutom eksposuzu na vanrednom četvrtom zasedanju Vrhovnog sovjeta SSSR od 31. avgusta 1939. godine, povodom ratifikacije Pakta od 23. avgusta izjavio uz „buran, dugotrajan aplauz”: „Zalagali smo se i zalažemo za prijateljstvo naroda SSSR i Nemačke, za razvoj i procvat prijateljstva između naroda Sovjetskog Saveza i nemačkog naroda”³⁴. Prema tome, mada je zvanično bila reč o ratifikaciji Pakta o nenapadanju, time što je okvalifikovan pakt kao istorijski zaokret u pravcu „dobrih političkih odnosa” s Nemačkom, u ime sovjetske vlade njen šef i narodni komesar inostranih poslova je javno svrstao u takve odnose pojam „prijateljstvo”. Doduše, govorilo se o „narodima”, ali, kao što je poznato, nemački narod je tada živeo u tada postojećoj državi — u nacističkom

³³ История второй мировой войны, 1939—1945 (Istoriya drugog svetskog rata) — Т. 2, М. 1974, с. 282.

^{33a} Ova studija bila već napisana, kada je dec. 1989. u SSSR-u zvanično priznato postojanje tajnog aneksa.

³⁴ Известия, 1939, 1 сентября.

„Rajhu“ na čijem se čelu nalazio Hitler. Prema tome, u praksi se moglo govoriti jedino o prijateljstvu između Sovjetskog Saveza i tadašnje, tj. hitlerovske Nemačke. Uostalom, nije prošlo ni mesec dana kada je stidljiva formula o „narodima“ bila definitivno odbačena: 28. septembra 1939. godine sklopljen je sovjetsko-nemački Ugovor o prijateljstvu i granici koji je već zvanično kvalifikovao međudržavne odnose SSSR i Nemačke pojmom „prijateljstvo“.

Na čemu li se temeljilo to „prijateljstvo“ i u čemu je dolazilo do izražaja? Obratimo se ponovo objavljenim sovjetskim zvaničnim dokumentima.

Već u istom ekspozeu povodom ratifikacije Pakta o nenapadanju od 23. avgusta na vanrednom četvrtom zasedanju Vrhovnog sovjeta SSSR 31. avgusta 1939. godine Molotov je izjavio da će se, zahvaljujući Paktu „posle eventualnih ratnih sukoba u Evropi razmeri ovih ratnih dejstava sužavati, biti ograničeni. Takvim stanjem stvari mogu biti nezadovoljni samo potpaljivači globalnog rata u Evropi, oni koji pod maskom miro-ljubivosti žele da podmetnu ratni požar u celoj Evropi“³⁵. Na čiju je adresu ovo bilo upućeno? Svakako, ne na adresu „prijateljske“ Nemačke, s kojom je tog trenutka bio potpisani pakt, s tolikom žurbom ratifikovan upravo uoči 1. septembra. To je bilo upućeno na adresu englesko-francuske koalicije koja se konfrontirala Nemačkoj. Ona je, dakle, okvalifikovana kao potpaljivač rata — ona, a ne hitlerovska Nemačka koja svakog časa treba da napadne Poljsku: ne kaže zalud Molotov o „eventualnim ratnim sukobima u Evropi“. Šta je to ako nije pokušaj da se obeli agresor, ako nije izraz faktičke solidarnosti s onim što će se desiti narednog dana? U realnom istorijskom kontekstu „nenapadanje“ fiksirano paktom i „prijateljstvo“ koje je deklarisao Molotov, u praksi predstavljaju političku podršku predstojećem fašističkom napadu na Poljsku. Nije nikakvo čudo što sovjetska strana ni na koji način nije osudila agresiju kada se zbila narednog dana. Nije je osudila ni tokom celog nemačko-poljskog rata septembra 1939. godine, kome je usledila hitlerovska okupacija Poljske.

Ovakva linija dobila je svoj logičan nastavak u zvaničnim izjavama u ime sovjetske vlade 17. septembra — u govoru predsednika Saveta narodnih komesara SSSR Molotova preko radija s proglašom sovjetskom narodu i u noti, koju je istog dana, ali već u svojstvu narodnog komesara inostranih poslova, uručio Molotov poljskom ambasadoru u Moskvi. Oba ova dokumenta sadržala su naredbu sovjetskim trupama da „pređu granicu“ (sovjetsko-poljsku — L.G.) i da stave pod svoju zaštitu život i imovinu stanovništva Zapadne Ukrajine i Zapadne Belorusije“, što bi, očigledno, u tadašnjoj realnoj situaciji trebalo da znači odbranu tamоšnjeg stanovništva od eventualne opasnosti, koja je pretila od nadirućih hitlerovskih armija, međutim, takva opasnost ne samo što se uopšte nije pominjala već je i ovoga puta potpuno izostala bilo kakva osuda nemačke agresije prema Poljskoj. Štaviše, u ovim dokumentima — prema njihovoj formulaciji — odgovornost za „zlosrečni rat“ prebačena je, obrnuto,

³⁵ Ibidem.

na poljsku stranu: i u Molotovljevom govoru i u noti vlade SSSR od 17. septembra izneta je tvrdnja da su „nerazumni rukovodioci gurnuli” poljski narod u ovaj rat³⁶

Smisao na taj način ispoljene faktičke solidarnosti sa hitlerovskim operacijama u Poljskoj dovoljno jasno je obelodanjen narednog dana, 18. septembra, kada je bio usaglašen odmah zatim objavljeni nemačko-sovjetski kominike. U njemu je rečeno da se zadatak sovjetskih i nemačkih trupa, koje dejstvuju u Poljskoj, „sastoji u tome da se u Poljskoj uspostavi red i mir, narušeni raspadom poljske države, i da se stanovništvo Poljske pomogne u rekonstrukciji njegove državnosti”³⁷. Sankcionisući po svom cinizmu toliko monstruoznu formulaciju, Staljin i njegovo okruženje su se tom prilikom ne samo već direktno solidarisali sa fašističkom agresijom prema Poljskoj već su i neposredno identificovali svoju sopstvenu politiku prema ovoj zemlji s politikom Nemačke, javno deklarisali sprovođenje politike, zajedničke sa „Trećim rajhom”. Takav je bio sadržaj pojma „priateljstvo” kojim je bio propraćen akt potpisivanja pakta o „nenapadanju”. U tom kontekstu izgleda sasvim logičnim i otkrovenje sadržano zatim u Molotovljevom referatu na petom vanrednom zasedanju Vrhovnog sovjeta SSSR 31. oktobra 1939. godine. Premda je Molotov tom prilikom ponovio izjave od 17. septembra o tome da usled već nastalog raspada poljske države SSSR nije mogao prepustiti bedi svoju braću po krvi — Ukrajince i Belorusse — u istom referatu je nasuprot tome rečeno: „Vladajući krugovi Poljske naveliko su se razmetali ‘stabilnošću’ svoje države i ‘moći’ svoje armije. Međutim, ispostavilo se da je bilo dovoljno da se izvrši kratak udarac, prvo nemačke armije, a zatim — Crvene armije, pa da ne ostane ništa od te nakaradne tvorevine Versajskog ugovora koja je živela na račun ugnjetavanja nepoljskih nacionalnosti”³⁸. Ovde je sve dovoljno jasno, i bez poverljivih zapisnika.

Takva zajednička politika prema Poljskoj zapravo je postala osnov za sovjetsko-nemački Ugovor o priateljstvu i granici, potpisani 28. septembra 1939. godine, koji je zajedno s Paktom o nenapadanju činio jedinstven ugovorni sistem. U preambuli ugovora od 28. septembra rečeno je da „vlada SSSR i nemačka vlada smatraju da je posle raspada bivše poljske države njihov isključivi zadatak da uspostave mir i red na ovoj teritoriji i da narodima koji tamo žive obezbede mirnu egzistenciju u skladu s njihovim specifičnostima”. U članu I ustanovljena je granica uzajamnih interesa: na zapadu će ih obezbeđivati Nemačka, a na istoku — Sovjetski Savez³⁹. Međutim, stvari se nisu svodile samo na to. U članu II je rečeno: „Obe strane priznaju u članu I ustanovljenu granicu državnih interesa konačnom i odbijaju bilo kakvo mešanje trećih država u takvo rešenje”⁴⁰. Drugim rečima, teritorija bivše poljske države proglaša-

³⁶ ВП СССР, т. IV, с. 447, 448.

³⁷ Ibidem, str. 449.

³⁸ Внеочередная пятая сессия Верховного Совета СССР 31 октября — 2 ноября 1939 г. (Vanredno peto zasedanje Vrhovnog sovjeta SSSR 31. oktobra — 2. novembra 1939) Стеногр. отчет, М. 1939, с. 8.

³⁹ ВП СССР, т. IV, с. 452.

⁴⁰ Ibidem.

vala se interesnom sferom isključivo SSSR i Nemačke.

Ali, stvari se nisu zaustavljale samo na Poljskoj. Uz ugovor bila je priložena izjava sovjetske i nemačke vlade. Formulacija sadržana u toj izjavi išla je nešto dalje. U izjavi je rečeno da su „nemačka vlada i vlada SSSR danas potpisanim ugovorom definitivno regulisale pitanja koja su iskrsla usled raspada poljske države i samim tim stvorile čvrst temelj za trajni mir u Istočnoj Evropi”⁴¹. Ovde se već ovo sovjetsko-nemačko regulisanje proširilo od Poljske na celu Istočnu Evropu. A kada je Ribentrop posle potpisivanja drugog ugovora poletao avionom iz Moskve 29. septembra, dao je izjavu dopisniku agencije TASS u kojoj je rekao: „Obe strane neće nikada dozvoliti mešanje trećih država u istočnoevropske probleme”⁴². Izjava s ovakvom odsečnom formulom objavila je centralna sovjetska štampa na prvim stupcima 30. septembra. Uz to nisu usledili nikakvi korigujući komentari, prema tome, ovu formulu prihvatala je i sovjetska strana.

U svetu svega ovoga nameće se pitanje: kakvim li su se konkretnim interesom, osim nastojanja da se izbegne rat, neposredno rukovodili ljudi koji su sa sovjetske strane doneli odluku da se potpiše ne samo prvi već i drugi ugovor? Sasvim je očigledno da je pitanje uticaja na Istočnu Evropu, na žalost, odigralo u tome presudnu ulogu. Prema shvatanju toga doba, Istočna Evropa je obuhvatala i Pribaltik i Finsku. Da li je bilo neophodno ulaziti u takve odnose s Nemačkom sa stanovišta interesa SSSR kao interesa socijalističke države? Mislimo da je posredi pojava koja bi se mogla nazvati gubitkom socijalnog putokaza. Na isti način kao što je on izgubljen u unutrašnjem razvitku zemlje, pa je vladajuća vrhuška, koja je usurpirala vlast i, napustivši socijalistički socijalni orientir, počela da se usmerava ka nekom drukčijem — kvazisocijalističkom, koji je bio direktno suprotan osnovnim predstavama o socijalizmu. Identičan smer došao je do izražaja i u spoljnoj politici. U njemu je postalo glavno pitanje teritorija, uticaja u određenim regionima Evrope.

Navedeni dokumenti iz 1939. godine, objavljeni tada u sovjetskoj štampi, sasvim jasno potvrđuju da je zaokret u sovjetsko-nemačkim odnosima bio neraskidivo povezan sa sporazumevanjem između vlada SSSR i Nemačke (Staljina i Hitlera) u domenu istočnoevropskih poslova. Ostaje jedino pitanje — kada je i kakav konkretan sporazum bio postignut.

Kao što je već rečeno, u inostranoj literaturi se već odavno uvrežilo mišljenje da je sporazum postignut prilikom potpisivanja Pakta o nenapadanju između SSSR i Nemačke 23. avgusta 1939. godine i fiksiran u tajnom aneksu priloženom uz Pakt. Tekst objavljen na Zapadu, koji se smatra kopijom aneksa, a koju su Nemci napravili za vreme rata pa su je zatim zaplenili zapadni saveznici, u poslednje vreme počeo je da se reproducuje — prema zapadnim izdanjima — i u sovjetskoj štampi. Prema ovom dokumentu, u aneksu koji su Molotov i Ribentrop potpisali u isto vreme sa Paktom od 23. avgusta kaže se:

⁴¹ Ibidem, str. 452—453.

⁴² Известия, 1939, 30 сентября.

„Prilikom potpisivanja Pakta o nenapadanju između Nemačke i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika dolepotpisani opunomoćnici obeju strana razmotrili su u strogo poverljivom postupku pitanje razgraničenja sfera uzajamnih interesa u Istočnoj Evropi. Rezultat ovog pretresanja bio je sledeći:

1. U slučaju teritorijalno-političkog preuređenja oblasti koje ulaze u sastav pribaltičkih država (Finska, Estonija, Letonija i Litvanija) severna granica Litvanije predstavlja u isto vreme granicu interesnih sfera Nemačke i SSSR. Pri tome obe strane priznaju interes Litvanije u odnosu na Vilnsku oblast.

2. U slučaju teritorijalno-političkog preuređenja oblasti koje ulaze u sastav poljske države granica interesnih sfera Nemačke i SSSR protežeće se otprilike tokovima reka Nareva, Visle i Sana.

Pitanje o tome da li će očuvanje nezavisnosti poljske države biti poželjno sa stanovišta uzajamnih interesa i kakve bi bile granice te države može da bude definitivno rešeno tek u toku daljeg razvoja političke situacije.

U svakom slučaju, obe vlade rešavaće ovo pitanje u procesu prijateljskog obostranog razumevanja.

3. Što se tiče juga-istoka Evrope sa sovjetske strane se naglašava interes SSSR za Besarabiju. Nemačka strana izjavljuje da nije uopšte politički zainteresovana za ove oblasti.

4. Ovaj aneks obe strane će čuvati kao strogo poverljive dokumente.⁴³

Sovjetska štampa u poslednje vreme objavljuje i na Zapadu obelodanjeni tekst, za koji se smatra da je kopija tajnog aneksa uz Ugovor o prijateljstvu i granici između SSSR i Nemačke od 28. septembra 1939. godine. Prepostavlja se da su ovu kopiju takođe sačinili Nemci za vreme rata. Prema ovom dokumentu, aneks koji su potpisali Molotov i Ribentrop sadržao je neke izmene u razgraničenju teritorija i uticajnih sfera između dveju strana:

„Dolepotpisani opunomoćeni predstavnici izjavljuju da su se vlasta Nemačke i vlasta SSSR sporazumele u sledećem:

U tajnom aneksu potписанom 23. avgusta 1939. godine u tačku 1 treba uneti ispravku koja odražava činjenicu da je teritorija litvanske države potpala u uticajnu sferu SSSR, dok su, sa druge strane, Ljubljansko vojvodstvo i deo Varšavskog vojvodstva dospeli u uticajnu sferu Nemačke (vidi kartu priloženu uz Ugovor o prijateljstvu i granici koji je danas potpisana). Čim vlasta SSSR bude preduzela specijalne mere na litvanskoj teritoriji radi zaštite svojih interesa, u cilju prirodnog i prostog pograničnog obeležavanja postojeća nemačko-litvanska granica treba da bude ispravljena na taj način što će litvanska teritorija, koja se prostire

⁴³ Vid. na pr. Таллин 1988, № 6, с. 107; Вопросы истории, 1989, № 6, с. 20. U telegramu Ministarstvu inostranih poslova Nemačke od 25. avgusta 1939. godine nemački ambasador u Moskvi Šulenburg obavestio je o razgovoru toga dana s Molotovim, koji je rekao da se prilikom sastavljanja tajnog aneksa zbog hitnosti posla u tekstu potkrala jedna netaćnost — na kraju prvog abzaca drugog člana treba da stoji: »duž tokova reka Pisa, Narev, Visla i San«.

prema jugo-zapadu od linije obeležene na priloženoj karti, pripasti Nemačkoj.

Dalje se izjavljuje da gorenavedene mere Sovjetskog Saveza neće uificati na postojeći ekonomski sporazum između Nemačke i Litvanije⁴⁴.

Kao što je već pomenuto, za sovjetsku istorijsku literaturu karakteristično prečutkivanje ili opovrgavanje činjenice da su uz ugovore od 23. avgusta i 28. septembra 1939. godine dodati tajni aneksi, zamenjeno je u poslednje vreme tezom da se ne može pouzdano tvrditi da li su takvi aneksi zbilja bili potpisani, s obzirom na to da njihovi originali nisu pronađeni ni u sovjetskim ni u nemačkim arhivima. Međutim, i pored konstatacije da originali ne postoje, Komisija naučnika SSSR i Poljske Narodne Republike za istorijat odnosa između dveju zemalja ipak je došla do zaključka da, kada je reč o tajnom aneksu uz Pakt između Sovjetskog Saveza i Nemačke od 23. avgusta, „kasniji razvoj događaja i diplomatska prepiska pružaju osnov za tvrdnju da je sporazum oko interesnih sfera dveju zemalja (otprilike duž tokova reka Nise, Nareva, Visle i Sana) u određenoj formi postignut“⁴⁵. A što se tiče pomenutog aneksa uz ugovor od 28. septembra, Komisija nije izrazila nikakvu sumnju u njegovo postojanje.⁴⁶

Formulaciju Komisije o „određenoj formi sporazuma“ u pogledu sovjetsko-nemačkog razgraničenja interesnih sfera, kojim je bio proprićen Pakt od 23. avgusta, prihvatio je u najnovije vreme u ovoj ili onoj mjeri niz sovjetskih istraživača⁴⁷, premda pokatkad i uz bitne ografe⁴⁸. Usporedno s tim, oslanjajući se celinu već poznatih dokumenata, pojedini sovjetski istoričari i publicisti izražavaju u svojim člancima i istupanjima ubeđenost u to da su pomenuti tajni aneksi zaista potpisani, ne dovode u sumnju njihovo postojanje.⁴⁹ U njih spada i autor ovog članka.

⁴⁴ Таллин, 1988, № 6, с. 107—108.

⁴⁵ Канун и начало второй мировой войны. Тезисы, подготовленные Комиссией ученых СССР и ПНР по истории отношений между двумя странами (Predvečerje i početak drugog svetskog rata. Teze koje je pripremila Komisija naučnika SSSR i PNR za istorijat odnosa između dve zemlje) — Правда, 1989, 25. мая.

⁴⁶ У tezama Komisije se navodi: „Iz nemačkih dokumenata se vidi da su uz Ugovor (od 28. septembra 1939. — L. G.) priložena tri aneksa — jedan poverljiv i dva tajna“. Poverljiv se odnosio na preseljenje stanovnika nemačkog porekla, koje živi u sferi sovjetskih interesa, u Nemačku, prvi od dva tajna precizirao je granice ovih sfera, a drugi je odredivao da obe strane neće dozvoliti na svojoj teritoriji poljsku propagandu, uperenu protiv druge strane. (*Ibidem*.)

⁴⁷ Vid. na pr. „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины («Okrugli sto»: drugi svetski rat — geneza i uzroci) Вопросы истории, 1989, № 6, с. 19—20, 30; Сипольс В. Navedeno delo s. 141; Вглядываясь в прошлое. С заседания Комиссии ЦК КПСС по вопросам международной политики 28 марта 1989 г. (Osvrt u prošlost. Sa sednice Komisije CK KPSS o pitanjima međunarodne politike od 28. marta 1989. godine) — Известия ЦК КПСС 1989, № 7, с. 31, 33, 37—38.

⁴⁸ Вглядываясь в прошлое (Osvrt u prošlost) „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины («Okrugli sto»: drugi svetski rat — geneza i uzroci) — с. 9—10.

⁴⁹ Vid. na pr. Арумэя Х. Navedeno delo — ст. 100—106; „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины («Okrugli sto»: drugi svetski rat — geneza i uzroci) str. 21; isto gledište zastupao je i niz diskutanata na pomenutom

Važno je naglasiti da je D. A. Volkonogov, direktor Instituta za vojnu istoriju Ministarstva obrane SSSR, kome je poverena priprema za štampu desetotomnog izdanja *Veliki otadžbinski rat sovjetskog naroda*, u nedavnom intervjuu teoretskom i političkom časopisu CK KPSS „Коммунист“ izjavio da ne sumnja u postojanje tajnih sporazuma, kojima je bio propraćen Pakt od 23. avgusta, u to da je bila prisutna „podela na interesne sfere“. Istakao je da „mi raspolažemo neoborivim podacima o njihovom (tj. ovih sporazuma — L. G.) postojanju“⁵⁰.

Kada je reč o Poljskoj, sličan sovjetsko-nemački sporazum bio je, premda, prirodno, bez ikakvog pominjanja tajnog aneksa potpisanih 23. avgusta, već javno iznet, post factum, posle vojnog sloma Poljske, u zajedničkom nemačko-sovjetskom kominikeu od 22. septembra 1939. godine, koji je u isto vreme zvanično objavljen u sovjetskoj i nemačkoj štampi. Kominike je glasio: „Nemačka vlada i vlada SSSR uspostavile su demarkacionu liniju između nemačke i sovjetske armije, koja se proteže duž reke Pisa do njenog ušća u reku Narev, dalje duž reke Narev do njenog ušća u reku Bug, dalje duž reke Bug do njenog ušća u reku Vislu, dalje duž reke Visle do ušća u nju reke San i dalje tokom reke San do njenog izvora“. Zajedno s kominikeom u sovjetskoj štampi je objavljena i odgovarajuća karta⁵¹. To je upravo ona ista linija koja je u pomenutoj kopiji tajnog aneksa od 23. avgusta 1939. godine utvrđena kao „granica interesnih sfera Nemačke i SSSR“, uspostavljena „za slučaj teritorijalno-političkog preuređenja oblasti koje ulaze u sastav poljske države“. Posle sloma Poljske, kada je ono što je u tajnom aneksu pedantno nazvano „teritorijalno-političko preuređenje“ već stupilo na snagu, linija podele, o kojoj su se dogovorili učesnici sovjetsko-nemačkog „pakta o nenapadanju“, više nije bilo tajna. Prilikom, pak, objavljivanja Ugovora o prijateljstvu i granici od 28. septembra 1939. godine u sovjetskim novinama odštampana je i karta priložena uz Ugovor, na kojoj je bila označena nova crta sovjetsko-nemačkog razgraničenja na bivšoj poljskoj teritoriji — ona ista o kojoj je bilo reči u citiranom tajnom aneksu od 28. septembra: ispod Varšave, od Visle granica se pomerala znatno više prema

»okruglom stolu«, koji je organizovao Institut za slavistiku i balkanistiku AN SSSR februara 1989. godine.

⁵⁰ Волкогонов Д. Правда о прошлом — уроки для будущего (Истина о прошлом — pouka za budućnost) — Коммунист, 1989, № 9, с. 119.

Treba naglasiti da je u svojoj diskusiji na sednici Komisije CK KPSS o pitanjima međunarodne politike od 28. marta 1989. godine, na kojoj su se razmatrali izručavanje i pouke događaja iz 1939. godine, D. A. Volkogonov izneo neke podatke u tom smislu. „Na primer, kada su naše trupe ušle u Poljsku, vojni ataše Nemačke telefonirao je u Generalstab i obavestio o stavljanju ovog ili onog grada pod sovjetsku kontrolu u skladu s postojećom kartom.“

Dalje, u periodu koji je prethodio ulasku naših trupa u Poljsku, Berija je referisao Staljinu da je u vezi s eventualnim izmenama državne granice neophodno stvoriti dva nova pogranična okruga, toliko i toliko novih pograničnih odreda.

Nimalo ne sumnjam u to da je sve ovo bilo već unapred pripremljeno“ (Osvrt u Prošlost, str. 31).

Međutim, kada je reč o samom obliku sporazumevanja, Volkogonov je u svojoj diskusiji kazao da je „nekakav sporazum postojao, možda to i nije bio pisani aneks, nego neka vrsta usmenog sporazuma (ibidem).“

⁵¹ Правда, 1939, 23 септембра.

Brest-Litovsku, na Bug, usled čega su se granice hitlerovske okupacije Poljske bitno proširivale na račun oblasti, koje su prema prvočitnom sporazumu spadale u sferu SSSR⁵². Razume se, u štampi nije bilo ni pomena o tome da se takvo proširivanje odigravalo na osnovu sporazuma između SSSR i Nemačke, fiksiranog u tajnom aneksu: nemačka okupaciona zona u Poljskoj uvećavala se u zamenu za prelazak Litvanije iz nemačke u sovjetsku uticajnu sferu.

Uostalom, postignute sporazume u vezi s Litvanijom, Letonijom, Estonijom, kao i Finskom i Besarabijom, i sovjetska i nemačka strana su tada uopšte obavijale totalnim čutanjem. Nije teško shvatiti razlog — za razliku od poljskog slučaja to se odnosilo na države koje su u tom trenutku i dalje egzistirale.

U toku diskusija koje se vode u sovjetskoj istoriografiji i publicistici, niz autora, prihvatajući činjenicu o postojanju sporazuma bilo u vezi s Poljskom, bilo u vezi s pribaltičkim državama i Besarabijom, ocenjuju, međutim, takvu vrstu odluka koje su propratile Pakt o nenapadanju od 23. avgusta 1939. godine, kao faktor koji je u tadašnjim konkretnim uslovima ograničavao sferu širenja nemačke agresije s obzirom na to da je Nemačka samim tim preuzeila na sebe obavezu da njene trupe neće upadati na teritorije koje su označene kao oblasti van nemačke interesne sfere. Prema takvom načinu gledanja, to je u isto vreme jačalo bezbednost zapadnih granica SSSR, pa je Pakt o nenapadanju, zajedno sa sličnim sporazumima, imao tada prvorazredni značaj za Sovjetski Savez⁵³. Pojedini istraživači, koji prihvataju ovakvo stanovište i smatraju da je u tadašnjim okolnostima ovakav pakt predstavljao jedini izlaz za Sovjetski Savez, smatraju u isto vreme da je praktična realizacija postignutih sporazuma bila „propraćena mnogim protivpravnim postupcima i zločinima, svojstvenim staljinskom režimu“ i da je bila intenzivirana stavom, izraženim u Ugovoru o prijateljstvu i granici od 28. septembra 1939. godine⁵⁴. Većina autora danas negativno ocenjuje ovaj Ugovor i njegovo sklapanje se osuđuje i na političkom nivou: prilikom susreta s predstavnicima poljskih intelektualaca jula 1988. godine M. S. Gorbačov je izjavio da ovaj korak „nije bio samo politička greška sa teškim posledicama po nas i po druge zemlje, po komunistički pokret, već je to bilo direktno i izazivačko odustajanje od lenjinizma, gaženje lenjinskikh principa“⁵⁵. U sadašnjoj diskusiji pojedini njeni viđeniji učesnici uporno proturaju tezu da je prilikom posmatranja događaja iz 1939. godine nužno napraviti vododelnicu, odvojiti prvi ugovor od drugoga. Po njihovom mišljenju, prvi je bio iznuđen, ali opravdan, diktirali su ga interesi bez-

⁵² Правда, 1939, 29 сентября.

⁵³ Сипольс В. Navedeno deło, s. 141. „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины »(Okrugli sto: drugi svetski rat — geneza i uzroci) — с. 19, 30.

⁵⁴ Vid. na primer „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины »(Okrugli sto: drugi svetski rat — geneza i uzroci), с. 19.

⁵⁵ Интеллигенция перед лицом новых проблем социализма. Встреча М. С. Горбачева с представителямипольской интеллигенции (intelektualci suočeni s novim problemima socijalizma. Susret M. S. Gorbačova s predstavnicima poljskih intelektualaca), M. 1988, с. 75.

bednosti Sovjetskog Saveza, dok drugi nije bio nametnut takvim interesima, bio je nedopustiv s političkog i moralnog stanovišta⁵⁶. Neki naučnici, prihvatajući u celosti takav diferencirani pristup kojim se razlikuje ocena jednog ugovora od ocene drugog, okvalifikovavši Pakt od 23. avgusta kao iznuđen, ali neophodan, paralelno s tim, međutim, ističu da su propratni tajni sporazumi o razgraničenju interesnih sfera bili u suprotnosti s lenjinskim principima i bili povezani sa staljinskim deformacijama socijalizma⁵⁷. Polazeći od takvog shvatanja, D. A. Volkogonov je, na primer, definisao ovaj Pakt kao „iznuđeni, mada i u etičkom pogledu veoma mutan korak“⁵⁸. Dok je direktor Instituta za opštu istoriju Akademije nauka SSSR A. O. Čubarjan, govoreći takođe o iznuđenosti Pakta od 23. avgusta u tadašnjim uslovima, izneo mišljenje da je ona njegova strana, koja je bila povezana sa staljinskim deformacijama socijalizma „počela i dalje da se aktivno razvija“ usled čega se „potpuni zaokret dovršio negde sredinom septembra“ i „deformacije su došle do najvećeg izražaja u sovjetsko-nemačkom Ugovoru o prijateljstvu i granici od 28. septembra“⁵⁹. Najzad, u toku ove diskusije u sovjetskoj istoriografiji iznose se i mišljenja da je ne samo ugovor od 28. septembra već i pakt od 23. avgusta, sa svim njegovim propratnim tajnim sporazumima, onakav kakav je bio u stvarnosti, predstavljaо grubi politički promašaj tadašnjeg sovjetskog rukovodstva, Staljina, bio u suprotnosti sa principima socijalističke politike, sa borbom protiv fašističke agresije, s interesima Sovjetskog Saveza. Govori se o tome da su temelji na kojima se bazirao drugi ugovor, danas osuđen kao nedopustiv, faktički bili svojstveni i prvom ugovoru, da su oba na delu predstavljali jedinstven ugovorni sistem.⁶⁰.

Kao što vidimo, dijapazon ocena je izuzetno širok, sve do suprotnih gledišta, od kojih svako ima još i niz unutrašnjih, katkad veoma bitnih nijansi, preliva. Takav pluralizam mišljenja, koji je zamenio negdašnju oficiјnu jednobraznost, sasvim je razumljiv kako se uzmu u obzir složenost same razmatrane problematike i veoma komplikovane kolizije kada je reč o napuštanju pređašnjih stereotipa, koje je svim snagama decenijama podržavao celokupni ideološko-propagandni sistem, i koji su izgledali, a i danas ponekima izgledaju nedodirljivim. Utoliko pre što još uvek nije poznat niz važnih dokumenata iz tog doba, između ostalog i sovjetska arhivska građa, koji bi dovoljno jasno pokazali ko je, kada, kako i kakve zapravo odluke donosio, od čega je pri tome polazio, sa

⁵⁶ Vid. na primer „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины («Округлий стох»: drugi svetski rat — geneza i uzroci) с. 7; Вглядываясь в прошлое (Osвrt u prošlost), с. 28.

⁵⁷ Волкогонов Д. Наведено дело, с. 119. Вглядываясь в прошлое (Osвrt u prošlost), с. 31, 33.

⁵⁸ Вглядываясь в прошлое (Osвrt u prošlost), с. 31.

⁵⁹ Ibidem, str. 31.

⁶⁰ U ovoj ili onoj meri slična mišljenja bila su, između ostalog, izneta i na go-reponenutim »okruglim stolovima«, posvećenim problemima 1939. godine, u redakciji časopisa „Вопросы истории“ (vid. br. 6. časopisa za 1939. godinu, str. 20—24) i u Institutu za slavistiku i balkanistiku AN SSSR (Советское славяноведение, 1989, № 5).

čime je računao. Nije slučajno što je već na pomenutoj sednici Komisije CK KPSS o pitanjima međunarodne politike, održanoj 28. marta 1989. godine, pored ostalih, pokrenuto i pitanje neophodnosti objavlјivanja svih dokumenata koji se tiču događaja iz 1939. godine, „upoznavanja javnosti sa kod nas postojećim informacijama, ma gde se one nalazile“. Jer je „najzad nastalo doba kada možemo da kažemo celu istinu i kada nam se u principu isplati da kažemo istinu, čak i ako ona u nekim svojim aspektima ne ide baš sasvim nama u prilog“⁶¹. Sa stanovišta istraživanja zaokreta u sovjetsko-nemačkim odnosima 1939. godine i njegove ocene, ubrajajući u to i istočnoevropski aspekt, značajno je saopštenje rukovodioca Istorisko-diplomatske uprave Ministarstva inostranih poslova SSSR F. N. Kovaljova, koje je podneo na pomenutoj sednici Komisije, da se sada priprema za štampu celokupna građa diplomatske prepiske između sovjetskih i nemačkih predstavnika, kojom raspolaže arhiv Ministarstva inostranih poslova SSSR. Reč je o građi koja se odnosi na događaje iz 1939. godine, sve do 1. ili 3. septembra 1939. godine. Objavlјivanje ovih materijala ostvariće se u najskorije vreme⁶².

Ako se za osnov uzme ono što je do sada poznato istorijskoj nauci, onda, kao što je već naglašeno, teza da je Pakt o nenapadanju između SSSR i Nemačke, sklopljen 23. avgusta 1939. godine u tadašnjim uslovima predstavljao jedini izlaz za Sovjetski Savez, po našem mišljenju nije neosporna, već pokreće niz pitanja koja traže odgovor.

S jedne strane, kao što smo videli, takav odgovor zahteva pitanje zašto je odbijanje poljske vlade da dozvoli tranzit Crvene armije preko teritorije Poljske tadašnje sovjetsko rukovodstvo okvalifikovalo kao okolnost, koja je učinila bespredmetnim dalje pregovore između vojnih delegacija SSSR, Velike Britanije i Francuske. Uzgred bude rečeno, vlasta SSSR, kao što je već istakao jedan od učesnika „okruglog stola u redakciji časopisa „Вопросы истории“ nije pokrenula inicijativu da se na ove pregovore pozove opunomoćeni predstavnik Poljske, ako je već tom problemu pridavala takav presudan značaj i nastojala na pozitivnom rezultatu⁶³. Pa već na sednici 14. avgusta 1939. godine engleska i francuska delegacija su izjavile da su „Poljska i Rumunija samostalne države i u konkretnom slučaju dozvolu za tranzit sovjetskih oružanih snaga treba dobiti od njihovih vlasti. Ovo pitanje se pretvara u političko pitanje i SSSR treba da ga postavi pred vladama Poljske i Rumunije. Potpuno je očigledno da je to najjednostavniji i najneposredniji metod“⁶⁴. Međutim, Vorošilov je dao negativan odgovor, odvrativši čisto formalnim argumentom — da „SSSR nema vojni ugovor s Poljskom i Rumunijom“ i da „agresija u Evropi preti u prvom redu Poljskoj, Rumuniji, Francuskoj i Engleskoj“, pa, prema tome, one treba da se međusobno dogovore o tranzitu sovjetskih trupa preko poljske i rumunske teritorije⁶⁵. Po toj

⁶¹ Вглядываясь в прошлое (Osvrt u prošlost) c. 30.

⁶² Ibidem, str. 35.

⁶³ „Круглый стол“: вторая мировая война — истоки и причины («Okrugli sto»: drugi svetski rat — geneza i uzroci), c. 18.

⁶⁴ ДМИСПО, т. VII, c. 135.

⁶⁵ Ibidem, str. 135—136.

logici ispadalo je da Sovjetskom Savezu ne preti u toj meri agresija i da on baš i nije toliko zainteresovan za postizanje realnog rezultata. Međutim, u isto vreme, na istoj sednici Vorošilov je podvukao: „Sovjetska vojna misija (tj. delegacija — L. G.) smatra da je bez pozitivnog rešenja ovog pitanja celokupni započeti poduhvat oko sklapanja vojne konvencije između Engleske, Francuske i SSSR, po njenom mišljenju, bio unapred osuđen na neuspeh”⁶⁶. Ovde, očigledno, leži povod za razmišljanje. U svakom slučaju, kao što smo već rekli, problem da li je situacija na trostranim moskovskim pregovorima avgusta 1939. godine bila bezizlazna za Sovjetski Savez nipošto ne predstavlja aksiom i zahteva dalju analizu. Sa druge strane, kao što je takođe već rečeno, zahteva odgovor i pitanje — ukoliko u tom trenutku Nemačka nije bila spremna na rat protiv Sovjetskog Saveza, ona nije mogla da predstavlja neposrednu realnu opasnost za njega. Nemačka nije imala nikakav konkretan ratni plan napada na SSSR. Pa zašto je onda sklapanje Pakta od 23. avgusta bilo toliko neophodno Sovjetskom Savezu, zašto je, kao što se tvrdi, bilo čak jedini izlaz za njega sa stanovišta osiguranja bezbednosti?

Ali, čak i ako bi se pošlo od činjenice da su tadašnje prilike primare SSSR da u interesu svoje bezbednosti potpiše Pakt o nenapadanju s Nemačkom, nameće se već ovde razmatrano pitanje — u stvarnosti Pakt od 23. avgusta 1939. godine daleko je izlazio iz okvira pakta o nenapadanju. Jer, kao što smo videli, sporazumi koji su ga pratili, nezavisno od toga da li su bili fiksirani pomenutim tajnim aneksom ili u bilo kojem drugom obliku, u stvari su pridavali ovom Paktu karakter sporazuma koji se temelji na podeli teritorija i uticajnih sfera na račun drugih tada postojećih država. Na ovom planu pomenuti Pakt faktički se po malo čemu razlikuje od teritorijalno-političkih odredaba Ugovora od 28. septembra, koji sada sovjetska istoriografija kvalificuje kao neprihvatljiv i kategorički ga osuđuje. Navedena mišljenja nekih autora, koji ocenjuju sovjetsko-nemačko sporazumevanje u avgustu 1939. godine u odnosu na Poljsku, Pribaltik, Finsku i Besarabiju kao faktor bezbednosti SSSR, nemaju apsolutno nikakve veze ni sa bilo kojom kategorijom međunarodnog prava, ni sa predstavama o granicama dopustivog u politici koja pretenduje da bude politika socijalističke države. A upravo su ovi kriteriji ugrađeni u temelje negativne ocene Ugovora od 28. septembra koju je izneo M. S. Gorbačov i koju, kao što se vidi, deli većina učesnika u diskusiji koja se danas vodi u sovjetskoj istoriografiji.

Činjenica da je Pakt od 23. avgusta u stvari izlazio daleko iz okvira pakta o nenapadanju nije omeđena samo istočnoevropskim aspektom. Tu je podudarnost o kojoj smo već govorili: prilikom ratifikacije ovog Pakta 31. avgusta 1939. godine tadašnje sovjetsko rukovodstvo je kroz usta šefa vlade i narodnog komesara inostranih poslova SSSR Molotova javno uvelo u odnose između Sovjetskog Saveza i Nemačke pojam „priateljstvo”, koji je zatim bio definitivno fiksiran u Ugovoru o prijateljstvu i granici, sklopljenom 28. septembra. Slična povezanost između dva ugovora došla je do izražaja i u stavu, koji je sovjetsko rukovodstvo,

⁶⁶ Ibidem, str. 136.

Staljin, zauzelo prema dvema grupacijama — fašističkom bloku i englesko-francuskoj koaliciji, koji su postali sudeonici u započetom ratu.

Kao što smo već naglasili, u ekspozeu od 31. avgusta 1939. godine, prilikom ratifikacije Pakta o nenapadanju između SSSR i Nemačke, Molotov je uputio na adresu zapadnih država kvalifikaciju: „potpaljivači globalnog rata u Evropi, oni koji pod maskom miroljubivosti žele da podmetnu ratni požar u celoj Evropi”⁶⁷. Na taj način odgovornost za rat, koji je izbio već narednog dana, unapred je prebačena na protivnike Nemačke, dok su hitlerovski agresori prikazani u beloj boji. Kasnije je ovakva linija definitivno došla do izražaja prilikom potpisivanja Ugovora o prijateljstvu i granici od 28. septembra. U zajedničkom kominikeu, koji je potpisana paralelno sa Ugovorom, rečeno je: „obe vlade uložiće sve svoje napore, u slučaju potrebe i uz saglasnost drugih prijateljskih država” da se „što je moguće pre” postignu ciljevi obustavljanja rata između Velike Britanije i Francuske, s jedne strane, i Nemačke, sa druge strane. „Ukoliko, pak, izostane uspeh ovih napora obeju vlada, time će se konstatovati činjenica da Engleska i Francuska snose odgovornost za nastavak rata, pri čemu će, u slučaju da se rat nastavi, vlade Nemačke i SSSR obaviti međusobne konsultacije u vezi s preuzimanjem neophodnih mera”⁶⁸. Teško je ovaj dokument oceniti drukčije nego kao izraz političke podrške Nemačkoj u ratu.

U referatu prilikom ratifikacije Ugovora od 28. septembra na vanrednom petom zasedanju Vrhovnog sovjeta SSSR 31. oktobra 1939. godine Molotov je izjavio da su u novim međunarodnim uslovima „pojmovi, kao što su ‘agresija’, ‘agresor’ dobili nov konkretan sadržaj, stekli novi smisao”, da se „sada, ako je reč o velesilama Evrope, Nemačka nalazi u položaju države koja teži što skorijem okončanju rata i ka miru, dok se Engleska i Francuska, koje su još do juče vodile borbu protiv agresije, zalažu za nastavljanje rata i protiv sklapanja mira. Kao što vidi, uloge se menjaju”, rekao je Molotov.⁶⁹ U referatu je rečeno da su se odnosi između Sovjetskog Saveza i Nemačke „razvijali linijom učvršćenja prijateljskih odnosa, razvoja praktične saradnje i političke podrške Nemačkoj u njenim težnjama ka miru”⁷⁰. Bio je to stav koji je D. A. Volkogonov u pomenutom intervjuu časopisu „Коммунист” s pravom okvalifikovan formulom: „postali smo ‘nezaraćeni saveznik’ zaraćene Nemačke”⁷¹. Takav je bio u tom trenutku rezultat politike Staljina.

⁶⁷ Известия, 1939, 1 сентября.

⁶⁸ ВП СССР, т. IV, с. 453.

⁶⁹ Внеочередная пятая сессия... (Vanredno peto zasedanje...), с. 9.

⁷⁰ Ibidem, str. 11.

⁷¹ Волконогов Д. Navedeno delo — с. 119.

L. J. GIBIJANSKI

SUMMARY

NEW CONSIDERATIONS OF THE SOVIET—GERMAN TREATY
OF 1939

The dawn of the fiftieth year since the beginning of World War II gave rise in many countries to discussions about the questions which preceded this war. One of the controversial issues was the assessment of the 1939 Soviet-German Treaty. Gibijanski's study shows the debate, appearing of late in Soviet historiography, which until recently was covered by a veil of silence. For years, Gibijanski states, Soviet historiography concealed, or denied as pure fiction, the existence of an annex to the Soviet—German Treaty, concerning the dividing of interest spheres and territories in Eastern Europe between Hitler's Germany and the USSR. The subject of the Treaty, precisely, was the division of Poland and the annexation of the Baltic countries (Lithuania, Lettonia, Estonia), as well as Finland and Besarabia. Today, there is a new attitude towards this issue; the existence of this additional agreement is accepted (although the original document has not been found) and its negative consequences for Eastern European countries are being assessed. Gibijanski concludes, on the basis of new archive revelations, that Stalin initiated the negotiations with Hitler and that such a foreign policy orientation of his was not surprising since he had always considered the US and all West European countries, except Germany, to be the instigators of war. Furthermore, territory held great importance for him, and only with Germany could he settle the problem of new Soviet borders. This is why modern Soviet historiography correctly states that with the Molotov-Ribbentrop Treaty, the USSR became the „unwarring ally” of warring Germany.

BRANISLAV GLIGORIJEVIĆ

Naučni savetnik Instituta za savremenu istoriju,
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

STVARANJE KOMUNISTIČKE PARTIJE JUGOSLAVIJE

Originalan naučni rad

329.15(497.1) (090)

1.

Između socijaldemokratskih partija jugoslovenskih zemalja i pre prvog svetskog rata održavani su dosta bliski odnosi, koji su daleko prevažilazili uobičajene formule internacionalizma. Jugoslovensko okupljanje bilo je daleko prisnije među predstavnicima radnika, nego među predstavnicima građanske klase. I pored toga, najmanje je bilo istovetnog gledišta, kada se promišljalo o zajedničkoj državi u budućnosti. Stojeci pri shvatanju da nije u interesu radničke klase da bude na strani onih pokreta, čiji je cilj stvaranje malih država, bez dovoljnog privrednog prostora, hrvatski, slovenački, a donekle i bosanski socijaldemokrati, dočekali su svetski rat sa gledištem da je nacionalno pitanje kulturno, a ne političko i svoje zadatke videli isključivo u zalaganju za demokratizaciju i federalizaciju Austro-Ugarske na bazi kulturnih autonomija. Na drugoj strani, za srpsku socijaldemokratiju pre rata, jugoslovensko ujedinjenje nije bilo od primarnog značaja. Njeno shvatanje rešenja nacionalnog pitanja u okviru balkanske federacije povezivalo je borbu protiv imperializma za socijalnu revoluciju ali je bilo više od teorijskog, nego od praktičnog značaja. Kao što austromarksističke formule o federalizaciji Austro-Ugarske, nisu mogle ništa učiniti za približavanje drugim jugoslovenskim narodima, tako je i ideja balkanske federacije odvajala balkansko od jugoslovenskog pitanja. Zajedničke konferencije jugoslovenskih i balkanskih socijalista (Tivolska i Beogradska konferencija 1909. i 1910) nisu prevazišle te razlike. One su se drastično ispoljile u suprotnim pogledima na austrougarsku aneksiju Bosne i Hercegovine, koju su hrvatski i slovenački socijalisti prihvatali, a srpski, odlučno osudili.

Rat i gubitak nacionalne slobode snažno su delovali da se i među socijalistima počelo razmišljati o istovetnim ciljevima jugoslovenskog proleterijata protiv estranog imperializma. Pre svega, razgoličena je suština austromarksista, koji su svaki jugoslovenski pokret identifikovali sa velikosrpskom propagandom. Među hrvatskim, slovenačkim i bosanskim socijalistima, sve se više probijalo shvatanje da je takav nametnuti „internacionalizam“ bio u službi nacionalizma vladajuće nacije, da mu je jedini cilj da obezbedi vladavinu nad manjim narodima u okviru nepromjenjenih granica Austro-Ugarske. Na drugoj strani, srpski socijalisti bili

su prinuđeni da rešenju nacionalnog pitanja priđu sa realne i praktične strane, ostavljajući ideje balkanske federacije za neke druge prilike. Potrobljenost srpskog i drugih jugoslovenskih naroda određivali su srpskim socijalistima vođenje takve politike, kojom bi se što pre iznašli putevi za slobodom i obezbedili egzistencijalni uslovi za opstanak naroda.

Godine 1917. formulišu se već nacionalni programi socijaldemokratskih partija, zbog ratnih uslova, uglavnom u emigraciji. U memorandumu Srpske socijaldemokratske partije, upućenom Stokholmskoj konferenciji socijalista (koja ipak nije održana), traži se pre svega ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom i Bosnom i Hercegovinom i obezbeđenje egzistencijalnih uslova za njen opstanak, ali i ističe nužnost političkog ujedinjenja svih Jugoslovena, kao civilizacijska potreba i pretpostavka razvoja socijalizma. Za razliku od vodećih srpskih građanskih krugova, koji su težili centralističkoj i monarhističkoj organizaciji nove države, Dušan Popović ističe misao da socijalisti hoće „republikansku demokratsku federaciju” u kojoj bi svi delovi srpskog i hrvatskog naroda, koji su živeli pod sasvim različitim uslovima, „bili potpuno ravnopravni i imali svoju punu lokalnu političku i kulturnu autonomiju”.

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije, za razliku od svoje buržoazije, koja stoji na gledištu hrvatskog državnog prava, prva je istakla princip nacionalnog samoopredeljenja, i držeći se tog principa započela svoj razlaz sa austromarksizmom. U deklaraciji namenjenoj takođe Stokholmskoj konferenciji, vođstvo Stranke traži da se jugoslovenskom narodu prizna pravo da se konstituiše u jednu suverenu državu, ekonomski i politički potpuno nezavisnu. Sa svim tim nazorima, naročito sa pogledima da treba ujediniti sve snage u narodu za nacionalno oslobođenje, nije se u svemu slagala „levica”, koju je predvodio Vilim Bukšeg, čije je opoziciono gledište oboren, promenom situacije na ratisti (probojom Solunskog fronta) krajem septembra 1918. godine. Formalna odluka doneta je na skupu predstavnika jugoslovenskih socijaldemokrata 6. oktobra 1918. (uz prisustvo socijaldemokrata iz Slovenije i Bosne i Hercegovine), kada je čitava stranka bila složna u tome da učestvuje u Narodnom vijeću „dok se ne izvrši narodno oslobođenje i ujedinjenje”.

Vođstvo Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u Sloveniji na čelu sa A. Kristanom, dovršilo je svoj razvoj na političkoj liniji „socijalističke omladine”, koja je osuđivala „bezdomovinski socijalizam” i isticala, kao i Ivan Cankar, potrebu ujedinjenja svih jugoslovenskih naroda. Na konferenciji delegata radničkih organizacija iz svih krajeva Slovenije („sveslovenskom radničkom danu”), krajem jula 1918. godine, usvojen je kao jedan od najvažnijih zadataka radničke borbe: „Ujediniti naš troimeni narod u vlastitoj demokratskoj državi”.

Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine sve do 1917. godine nije isticala nacionalno pitanje, niti je zahtevala oslobođenje od Austro-Ugarske. Nacionalnim revolucionarima oko „Mlade Bosne” bio je blizak jedino Jovo Šmitran sa svojim glasilom „Zvono”. Iako je odbacio Šmitranov stav da je nacionalno oslobođenje preduslov socijalnom oslobođenju, vođstvo bosanskih socijaldemokrata, od polovine 1917. go-

dine, pokazuje znatno interesovanje za nacionalno pitanje. Preko svoga delegata Franje Markića data je izjava za međunarodnu konferenciju socijalista u Stokholmu, u kojoj se tražilo ujedinjenje svih Jugoslovena na temelju prava nacionalnog samoopredeljenja, a ako to nije moguće, bar autonomija Jugoslovena u okviru Austro-Ugarske. Na zajedničkoj konferenciji u Zagrebu, 6. oktobra 1918. godine, bosanski predstavnici odbili su učešće u Narodnom veću, ali to nije značilo nezainteresovanost za stvaranje zajedničke države. Smatrali su samo da je to posao pre svega buržoazije i isticali da je potpuno ujedinjenje Jugoslovena „važnije od rešenja ma kog savremenog pitanja u najrevolucionarnijem smislu”.

Najmanje je bilo podvojenosti u pogledu na nacionalno pitanje kod vojvođanskih socijalista. Kada se ovde oformio Agitacioni odbor socijaldemokrata, njegov je prvi zadatak bio da se opredeli prema nacionalnom interesu Srba. Polazilo se pri tome od uverenja da se srpski narod u Ugarskoj nalazi u revoluciji (uzimajući početak te revolucije 1. novembar 1918, kada se Ugarska odvojila od Austrije). Ono što su postigli Mađari u odnosu na Austriju, tražilo se i za Srbe u odnosu na Mađarsku, tj. da oni reše svoje nacionalno pitanje u samostalnoj državi.

Socijalisti u svim jugoslovenskim zemljama tražili su slobodu svojih naroda, bar u onome smislu u kojem se ta sloboda uzimala i za druge narode. Ne zavaravajući se da će im to doneti i socijalno oslobođenje, bili su ubedjeni da će im zajednička država stvoriti šire polje za vođenje klasne borbe. Okretanje interesima svoga naroda, u nekim slučajevima, imalo je realnu osnovu u činjenici što su se sredstva za proizvodnju, fabrike i industrije uopšte, u Hrvatskoj, a osobito u Sloveniji, nalazila u rukama stranog, poglavito nemačkog kapitala, pa je nacionalno oslobođenje bilo onda i u interesu radničke klase, jer je razvoj domaće industrije mogao pospešiti njen razvoj. To su bili osnovni podsticaji što je proletariat u jugoslovenskim zemljama pod Austro-Ugarskom bio onaj društveni sloj, koji se najviše i najodlučnije zalagao i to organizovano (i putem zborova, demonstracija, štrajkova) za što skorije oslobođenje i stvaranje zajedničke države. Tome je doprinosila i Srpska socijaldemokratska partija, iako su u procesu stvaranja jugoslovenske zajednice, njeni predstavnici zauzeli donekle neutralno stanovište, smatrajući da ujedinjenje, kao istorijsku potrebu, treba da izvede buržoazija, dok je uloga proletarijata da joj u tome „ne smeta”, već da vodi nepomirljivu klasnu borbu.

Tek posle stvaranja jugoslovenske državne zajednice, u radničkom pokretu vrše se pomeranja u shvatanju od nacionalnog ka klasnom i internacionalnom, koje će imati za posledicu diferenciranje na reformističko i revolucionarno krilo. To razlikovanje i izdvajanje biće i osnova za stvaranje jedne jugoslovenske revolucionarne radničke partije.

2.

Kada je u martu 1918. godine, Lenjin predlagao promenu imena „Ruske socijaldemokratske partije” u „Rusku komunističku partiju (bolj-

ševika)", onda je on naveo kao najvažniji razlog to, što se sve stare slijedile u evropskim zemljama nisu do tada osloboidle onog nanosa socijalšovinizma i socijalpatriotizma, koji je doveo do potpunog sloma Druge internationale. Partija boljševika, prema Lenjinovim rečima, mora da naglasi da prekida svaku vezu sa starim službenim socijalizmom i zato će promena naziva partije biti najbolje sredstvo da se postigne taj cilj. Tek u drugom redu, naziv komunističke partije je motivisan vraćanjem na uzore iz Marksovog manifesta i stvaranjem osnove za novi pokret.

Na tim zamislama činjeni su pokušaji za stvaranje jedne jugoslovenske komunističke partije van zemlje među Jugoslovenima (ratnim zarobljenicima i prebezima), koji su se našli u Rusiji. Od njih se, polovinom maja 1918. godine, u okviru Federacije inostranih grupa, osniva Jugoslavenska grupa pri RKP(b), koja će, prema svome statutu, „teoretski i praktično stajati na platformi RKP(b), rukovoditi se iskustvom oktobarске revolucije i taktilom Ruske partije. Njeni osnivači bili su: dr Vukašin Marković, Laza Vukićević, Ivan Matuzović, Nikola Kovačević, Vladimir Čopić i dr., koji su i do tada bili članovi Ruske partije. Prema zamisli boljševika, ove inostrane komunističke grupe trebalo je da budu jezgra za osnivanje komunističkih partija u nizu evropskih zemalja, čime bi se ostvarila i zamisao o širenju revolucije. S tim ciljem, početkom novembra 1918. godine, na vanrednoj sednici Jugoslavenske grupe pri RKP(b), posle razmatranja situacije u Podunavlju i na Balkanu, doneta je odluka da se osnuje „Komunistička partija (boljševika) Srba, Hrvata i Slovenaca“. Ostajući na programu i statutu RKP(b) i sa obavezom da se „u svojoj borbi rukovodi njima“, izabran je novi Centralni komitet i doneti zaključci da se sa postavljenim zadacima prenese delatnost u zemlji, da se organizuje Partija i da se praktično radi na otpočinjanju revolucije.

Orijentacija na stvaranje komunističkih partija u pojedinim zemljama od revolucionarnih jezgra povratnika iz Rusije, inače članova Ruske partije, proizlazila je iz opšte šeme, koja je tada građena u Moskvi, a koja je imala za osnovu nepoverenje prema snagama oličenim u socijaldemokratiji, njenim vođstvima, koja su tada od ruskih boljševika ocenjivana kao oportunistička, socijalreformistička, šovinistička i slično. Tako je i nova komunistička partija u Jugoslaviji, projektovana u Moskvi, bila zamišljena ne samo kao pandan, već i kao protivnik postojećim socijaldemokratskim strankama.

U novembru i decembru 1918. godine, krenule su prve grupe „jugoslovenskih“ komunista iz Rusije sa „specijalnim zadatkom“ da organizuju komunističku partiju na teritoriji Hrvatske, Srbije i Slovenije. To su bili zadaci svih organizovanih revolucionara u Ruskoj partiji koji su se tada vraćali u zemlju. Izgledalo je da je u tome najviše imala uspeha, mađarska grupa sa Bela Kunom na čelu, koja je po dolasku u zemlju, krajem novembra 1918. godine, formirala sa levim socijaldemokratima Komunističku partiju Mađarske, a zatim u nepovoljnim međunarodnim okolnostima u kojima se našla zemlja, preuzeila vlast. Ali će se nedostaci

jedne tako mehanički spojene Partije pokazati upravo u brzom slomu i neuspehu Mađarske revolucije.

Grupi jugoslovenskih revolucionara organizovanih u Moskvi to nije uspelo, ne zato što takvih prilika nije bilo, nego što se nisu mogli sprovesti zaključci šablonski građeni u Moskvi. Po povratku u zemlju našli su sasvim drugčiju situaciju: polet radničkih masa ka jugoslovenskom ujedinjenju bilo je nešto što se nije moglo nazvati samo socijalpatriotizmom i oportunizmom; same radničke organizacije ili njihova leva krila, delovala su, iako dosta sporo, u pravcu zasnivanja jedinstvenog jugoslovenskog komunističkog pokreta. Zato su jugoslovenski revolucionari, organizovani u Moskvi, odustali od pokušaja da takvu organizaciju prenesu u zemlju. Centralni komitet „Komunističke partije (boljševika) SHS”, formiran u Moskvi, po dolasku u zemlju rasformirao se i njegovi članovi su se utopili u pojedinim socijaldemokratskim organizacijama. Pokazalo se da revolucionarni pokret nije mogao biti unesen spolja, da su odlučujuće u tome bile snage i unutrašnje borbe, koje su bile u zemlji. Osim stvaranja nekih ilegalnih grupa, kao i organizacije „Pelagić” u Vojvodini, uloga povratnika iz Rusije, u organizacionom pogledu, nije mogla biti u zasnivanju komunističkog pokreta u Jugoslaviji.

To se isto može reći i za grupu jugoslovenskih studenata u Francuskoj, za organizaciju „Jugoslovenske revolucionarne omladine”, koja se izjasnila kao „pristalica” Treće internacionale. U aprilu 1919. godine, još dok nije bilo poznato osnivanje jugoslovenske Partije, ova organizacija je donela odluku da se likvidira i da njeni pripadnici pristupe pojedinačno pokretu u zemlji, u uverenju da će on produžiti u duhu koji je vladao pre rata u Srpskoj socijaldemokratskoj partiji.

3.

Prve zamisli o stvaranju jedne jugoslovenske partije javljaju se pri kraju rata, kada je mogućnost jugoslovenskog ujedinjenja bila izvesnija. Nalazimo ih i kod Dušana Popovića u njegovim poslednjim pismima, u kojima se ističu sve teškoće zbog idejne raznorodnosti pokreta u pojedinim zemljama, ali i odlučnost da bi u platformi okupljanja moralio biti „malо više internacionalizma i smisla i osećanja za velike istorijske pokrete radničke demokratije”.

Posle rata, pri prvim koracima na objedinjavanju jugoslovenskog proletarijata, morale su se uočiti razlike među subjektivnim činiocima tog objedinjenja, kao izrazu postojeće realnosti, prema kojoj se ima odnositi sa puno obzira. U samoj Srpskoj socijaldemokratskoj partiji, nena istaknutija uloga u procesu objedinjavanja, nije se procenjivala sa gledišta neke naročite prosvećenosti njenih vođa, već razvojem pokreta u sasvim drugim uslovima: u Srbiji nije bilo agrarnog pitanja; kada je Partija osnovana, stvorena je već bila nacionalna država i konfesionalni i nacionalni interesi nisu bili prisutni u radničkim redovima. Zahvaljujući tim okolnostima, srpska Partija je imala određeniji front prema svojoj buržoaziji, nego što su to imale partije u BiH, Hrvatskoj, Sloveniji

i Vojvodini, gde su socijaldemokratske partije, pod uticajem austrijske partije, bile u suštini reformističke i iz toga pravca se kasnije razvila saradnja sa buržoazijom u interesu nacionalnog oslobođenja; u Srbiji se pokret razvijao pod uslovima buržoaske demokratije, a u nekim drugim jugoslovenskim zemljama pod absolutizmom feudalne aristokratije i stranih zavojevača.

Postavljalo se onda pitanje, kako te principijelne razlike prevazići i okupiti se, bar u početnoj fazi oko zajedničkih interesa. Gledište je Srpske socijaldemokratske partije bilo da je otklanjanje saradnje sa buržoazijom uslov bez koga se ne može zamisliti ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata; u svim drugim pitanjima može se doći do jedinstvenog gledišta tokom zajedničkog rada. Front protiv buržoazije, a ne savez sa njima, značio je u ono vreme da većina predstavnika socijaldemokratskih partija, koji su bili zastupljeni u pokrajinskim, ili centralnoj vladi, ili delegirani u predstavnička tela (jedino su socijalisti Srbije i BiH odbili učešće u vladi i parlamentu), napuste odmah te položaje. Borba protiv *ministerijalizma* postavila se onda kao kristalizaciona tačka za okupljanje svih socijaldemokratskih stranaka. Međutim, kada je Uprava Srpske socijaldemokratske partije, 25. decembra 1918. godine, uputila poziv drugim socijaldemokratskim partijama da se prema tome pitanju opredele, naišla je na odbijanje. Štaviše, prvaci desnih krila socijalista Hrvatske Slovenije i Vojvodine, videli su u stavovima srpskih socijalista, u njihovom odnosu prema buržoaziji i izraženom revolucionarnom radikalizmu, opasni „boljševizam”, provociranje građanskog rata, kojim se, po njima, može uništiti sve ono što je stečeno nacionalnim oslobođenjem, a pre svega i sam napredak radničke klase. Pri takvom stanju stvari, moralo se čekati da *inicijativa za ujedinjenje revolucionarnih snaga dođe izvan Srbije*.

Konferencija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije, održana 26–28. januara 1919, usvojila je većinom glasova odluku kojom se odobrava i dalje učešće svojih predstavnika u vladi. Međutim, levica je na ovoj konferenciji odbila da uđe u Glavni odbor i organizaciono se izdvojila, formirajući „Akcioni odbor ujedinjene opozicije”. Na svom posebnom sastanku Odbor je odlučio da se uputi poziv Glavnoj upravi srpskih socijalista, da u roku od šest nedelja, sazove osnivački kongres, ako je moguće u Slavonskom Brodu, na kome će se izvršiti ujedinjenje jugoslovenskog proleterskog pokreta. U obrazloženju ove odluke rečeno je da je ujedinjenje jugoslovenskog proletarijata „istorijska nužda”, jer se ne može voditi klasna borba razjedinjeno u šest pokrajinskih stranaka.

Primajući mandat za saziv kongresa, Uprava srpske Partije donela je odluku da uputi poziv za učešće na kongresu samo onim partijama, ili delovima partijskih organizacija, koje se odreknu ministerijalizma i koje su spremne da vode klasnu borbu. To ipak nije značilo raskid sa svim rukovodstvima socijaldemokratskih stranaka, ostavljeno je dosta vremena da se do kongresa u njima izvrši proces idejnog vrenja. Taktika iščekivanja pokazaće se ispravnom. Levica u Hrvatskoj je u akcijama na terenu naišla na širok odziv pristalica i uspevala da izoluje desničarsko vođstvo, koje je zatim bilo prinuđeno da samo nudi kompromis, prepuš-

tajući čak i rukovodstvo, pod uslovom da se „sačuva socijalistički pokret od boljševizma”. Taj ustupak reformizmu, levica nije prihvatile.

Slovenija, industrijski najrazvijenija jugoslovenska pokrajina, izdvajala se time što je nekako od samog početka bila najmanje prijemćiva za komunistički pokret, slično razvijenijim zapadnoevropskim zemljama, gde su najbrojnije radničke mase ostale u raznim socijaldemokratskim organizacijama. Iako su kontakti sa vođstvom Jugoslovenske socijaldemokratske stranke u Sloveniji održavani na najvišem nivou (preko Filipovića i Lapčevića), levica ipak nije bila toliko snažna da odbaci ministerijalizam. Žbog toga je komunistički pokret u Sloveniji ponikao kasnije više od godinu dana, nego u ostalim delovima Jugoslavije. A i tada, na II (Vukovarskom) kongresu KPJ, većina delegata slovenačkih organizacija odbila je da glasa za predloženi komunistički program, posle čega je kongres odlučio, izuzetno za Slovence, da se članstvo naknadno izjasni o programu putem referendumu. To je učinjeno tek u septembru 1920. godine, kada je osnovano prvo Pokrajinsko veće KPJ za Sloveniju, na čelu sa Lovrom Klemenčićem. Ali je zatim nastao udar režima (Obznaia i Zakon o zaštiti države), što je otežavalo integraciju slovenačkih komunista u jugoslovenski pokret.

Na kongresu ujedinjenja, održanom aprila 1920. godine, uz prisustvo 432 delegata iz svih krajeva Jugoslavije, izuzev Slovenije, osnovana je „Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)”. Osnovni programski dokument — „Podloga ujedinjenja” predstavljao je kompromisnu platformu između već postojećih socijalističkih ideja (iz Erfurtskog programa nemačkih socialistika) i novih težnji komunističkog pokreta u osnivanju. Istovremeno, u aprilu je izvršeno i ujedinjenje jugoslovenskih sindikata.

4.

Iako pod veoma otežanim uslovima, zbog raznorodnog idejnog nasledja i zbog problema, koje je donelo samo jugoslovensko ujedinjenje, jugoslovenska Partija, ponikla u aprilu 1919. godine, bila je preteča mnogih komunističkih partija u Evropi. Druga je karakteristika autohtonog izrastanja komunističkog pokreta u Jugoslaviji bez organizacionog uticaja sa strane. Većina komunističkih partija osnovane su tek potkraj 1920. godine i početkom 1921. godine, od levih krila ranijih socijalističkih partija. Ako uporedimo zemlje, koje su imale sličnu socijalnu strukturu i slične probleme sa konstituisanjem kao države, kao što su Čehoslovačka, ili Rumunija, onda vidimo da su tamo stvorene komunističke partije tek dve godine kasnije, tj. u maju 1921. godine.

Revolucionarna situacija u zemlji i svetu bitno je uticala na polarizaciju snaga u jugoslovenskoj Partiji. Na jednoj strani, radikalna struja je u toj situaciji sagledavala izvestan i kraći put ka revoluciji; na drugoj strani, umerenjačka struja smatrala je tu situaciju prolaznom, lišenom objektivnih uslova za revoluciju. Prva struja može se identifikovati kao leva, komunistička, druga kao centar.

Preovladavanje idejnih podela postiglo se otvorenom diskusijom i borbom mišljenja, pre svega o programskim stremljenjima partije i njenoj taktici. U toku pretkongresne diskusije u prvoj polovini 1920. godine, u partijskoj štampi objavljena su 53 polemička priloga. Od 29 autora koji su potpisali svoje priloge, 14 ih je stajalo na centrističkim, a 15 na komunističkim pozicijama. Ali dublja analiza tih priloga pokazala bi da nije bilo u potpunosti jedinstvenih pogleda ni na jednoj ni na drugoj strani, kao i da je dolazilo do približavanja gledišta između centrista i komunista u nekim pitanjima. Najviše sučeljavanja gledišta bilo je zbog dilema između onoga što je pružala marksistička teorija, sa onim što je predstavljalo rusku stvarnost — jedna ostvarena proleterska revolucija sa svim svojim teškoćama i slabostima.

Obe struje su na Drugom kongresu u Vukovaru (juna 1920) formulisale svoje posebne programske ciljeve. Velikom većinom kongres je usvojio revolucionarni program komunista, u kojem je parafrazirano uglavnom ono što su boljševici već uneli u program Treće internacionale: kapitalistički poredak se nalazi u raspadanju i jedini je izlaz svetska proleterska revolucija i diktatura proletarijata, tj. vladavina radnog naroda organizovanog u radnička i seljačka veća. Uticajem centrista u program je ipak ušla odredba prema kojoj komunistička partija neće preuzeti vlast pre nego što se velika većina proleterskih i ostalih radnih masa ne izjasni za program i borbenu sredstva komunista. To je značilo da ni diktatura proletarijata ne može biti samo očajnički pokušaj jedne manjine; njen cilj nije samo da razori vladajući aparat, već i da izgradi novi društveni poredak. Ovo udaljavanje od prakse boljševika bilo je izraženo već u pretkongresnoj diskusiji, stavljanjem na prvo mesto iskustva Pariske komune, kao „bogati materijal, obeležavanja oblika, značaja i zadataka diktature proletarijata”. (S. Marković).

Rezultati Drugog Vukovarskog kongresa predstavljali su izražaj revolucionarne situacije u zemlji i odnos snaga u Partiji. Izabrano je „homogeno” rukovodstvo komunista na čelu sa Simom Markovićem i Filipom Filipovićem, centristi iz Hrvatske i Slovenije napustili su Partiju, ne slažeći se sa njenim programom, dok su centristi iz Srbije, sa Dragišom Lapčevićem, i iz Bosne, sa braćom Jakšić, ostali u okviru KPJ. Snaga te Partije, njena ukorenjenost u masama, pokazana je, zatim, na opštinskim i parlamentarnim izborima, na kojima se, po osvojenim glasovima, približila vodećim građanskim strankama. Po broju članstva (80.000 prema evidenciji u Kominterni), KPJ je tada, uz Rusku komunističku partiju, bila najmasovnija komunistička partija u svetu.

5.

Organizaciona struktura SRPJ(k) nije u potpunosti odgovarala revolucionarnom duhu vremena, koje je zahtevalo preduzimanje generalnih akcija većeg zamaha, jedinstvenih za celu zemlju. Ona je bila više rezultat kompromisa između dotadašnjih posebnih partija i težnji da one deluju što jedinstvenije. Statut SRPJ(k) predviđao je obrazovanje

šest pokrajinskih izvršnih odbora, koji su po načinu izbora i kompetencijama bili autonomni.

U javnoj diskusiji, koje je povedena uoči Drugog kongresa, preovlađivalo je gledište o eliminisanju dotadašnjih autonomnih organa Partije i stvaranju centralizovanog sistema rukovođenja. Zagovornici takvog gledišta, kojih je bilo ponajviše iz Srbije i Hrvatske, isticali su, da je to neophodni preduslov pobedi jedne revolucionarne partije, da se ona jedino tako može ospособiti za izvođenje revolucionarnih akcija, koje predstoje „u najskorijoj budućnosti”. Tako se polarizacija snaga oko organizacije Partije poklapala sa polarizacijom tih istih snaga oko prihvatanja novog revolucionarnog programa. Reformisti i centristi odbacivali su novi revolucionarni program i istovremeno tražili status quo u pitanju organizacije Partije. Na samom Drugom kongresu (1920), centristi iz Hrvatske, Slovenije, Srbije i BiH usprotivili su se statutarnim normama, koje su propisivale jedinstvenu centralizovanu partiju, za koju su se zalagali komunisti. Na taj način, u ono vreme, federalizam u organizacionom pogledu, predstavljao je sinonim političkog oportunizma, a centralizam oličenje leve struje.

Prihvatanje principa demokratskog centralizma na Drugom kongresu Partije, ne znači da se nije vodilo računa o nacionalnoj strukturi zemlje. U centralne partijske organe birani su, proporcionalno, predstavnici iz pojedinih jugoslovenskih pokrajina, ostali su na snazi i pokrajinski (oblasni) organi, koji su bili izvršni organi u oblastima, formiranim oko značajnih industrijskih centara. Članstvo je biralo delegate za kongres preko oblasnih odbora, a postojala je i mogućnost referendumu na kojem je o najvažnijim pitanjima strategije i taktike Partije, odlučivalo neposredno članstvo.

6.

Odnos prema Trećoj internacionali KPJ je u ovo vreme izgrađivala, polazeći od organizacione samostalnosti, od realnosti društvenih odnosa u zemlji.

Još u toku rata, u procesu u kome se cimervaldskim pokretom građila osnova za preobražaj ka novoj Internacionali, srpska socijaldemokratija stajala je na levim pozicijama. Ono što su socijalisti u tome pokretu teško mogli postići (osuda rata i glasanje protiv ratnih kredita u svojim zemljama), ova partija je to učinila već u početku rata, u najtežim okolnostima, kada se stajalo pred otvorenom agresijom. Posle oktobarske revolucije, Lenjin je, polazeći od kriterijuma te revolucije, preduzimao akciju da sami boljševici stvore novu Internacionalu. Vođ srpskih socijalista Dušan Popović, iako je i sam smatrao da ruska revolucija može biti „embrion nove Internationale”, protivio se njenom osnivanju pre nego što bude završen proces „previranja” u postojećim socijalističkim partijama i ne stvore se komunističke partije, koje bi bile izražaj revolucionarne volje i htjenja u svakoj zemlji. Ocenjivao je i Milkićeve angažovanje u tome pravcu kao preuranjeno, kao „brzopletost”

i „novačenje”. Popović je takođe smatrao da boljševici ne mogu zahtevati od drugih socijalista da automatski prihvataju način na koji je izvršena ruska revolucija, niti njihovu taktiku u celini i u detaljima. Sve je to rečeno pet meseci pre osnivačkog kongresa Komunističke internacionale, ali na tome kongresu, vođ nemačkih komunista izreći će gotovo iste reči, protiveći se osnivanju Internacionale, pre nego što budu stvorene komunističke partije u pojedinim zemljama.

Među 39 partija struja i grupa poziv za učešće na međunarodnoj konferenciji za osnivanje Treće internacionale zakazanoj za 1. mart 1919. primila je i Srpska socijaldemokratska partija. Poziv je, međutim, upućen na „levo krilo” te partije, iz čega se vidi da je nepovoljan stav prema srpskim socijalistima zadržan od vremena priprema Stokholmske konferencije, ali svakako i zbog delatnosti grupe srpskih socijal-patriota u Parizu, oko lista „Budućnost”. Vođstvo srpske partije odgovorilo je porukom da je „ostala do kraja verna marksizmu”. U međuvremenu, stvar se bitno promenila, stvaranjem SRPJ(k) i njenim izjašnjavanjem (istina teškom mukom) o pristupanju Trećoj internacionali.

Odnosi između KPJ i Kominterne bili su u prvim godinama zasnovani na formalnim vezama, opterećeni i nepoverenjem Moskve prema jugoslovenskoj Partiji. Prigovori koji su dolazili od vrha Kominterne da u KPJ još ima oportunističkih elemenata, koje treba očistiti, jugoslovenski komunisti su odbacivali na najzvaničnijim mestima, kao neosnovano mešanje u unutrašnje stvari Partije, koja će, po potrebi, sama razrešavati svoje unutrašnje odnose. Tome pritisku se ipak nije odolelo, pa je do isključenja centrista na čelu sa Lapčevićem, došlo u decembru 1920. na izričit zahtev predstavnika Kominterne Gledova, koji je s tim ciljem boravio u Beogradu.

Da je tadašnje rukovodstvo KPJ bilo protiv strogo centralističkog ustrojstva Kominterne govori i njegovo uporno čutanje o „21 uslovu”: o njima nije zauzet zvaničan stav, niti su organizacije obaveštene o obavezama koje iz njih proizilaze. Na Trećem kongresu Kominterne (1921) predstavnik KPJ, Sima Marković je oštro kritikovao način na koji su primjenjeni „21 uslovi” na pojedine partije (italijansku, nemačku). Jugoslovenska delegacija je bila jedina na tome kongresu koja je s ogradom prihvatala izveštaj Izvršnog komiteta, jedina koja nije htela da glasa za odluku o nemačkom pitanju.

Tek kada je izgubila svoju unutrašnju snagu, zabranom svoje delatnosti u zemlji (Zakonom o zaštiti države), KPJ će se postepeno privikavati na zavisan položaj „sekcije” Kominterne. U njenim prvim dokumentima iza toga, dominirala je ocena da je KPJ u legalnom periodu bila istina masovna, ali ne i „komunistički” izgrađena, da od nje tek treba stvoriti pravu „boljševičku partiju, makar i na nivou sekte.

7.

O tome kako je, ili zašto je došlo do sloma jedne tako snažne partije udarom režima, postoji, svakako, više razloga. Navešću one najvaž-

nije, koji proizilaze iz stanja samog pokreta.

Sa gledišta jedne svetske situacije, treba reći da je u posleratnom revolucionarnom talasu nastupila nagla oseka već u drugoj polovini 1920. godine. U letu te godine, kada se Crvena armija u poljsko-ruskom ratu približavala Varšavi, još se očekivao uspešan kraj rata i početak revolucije u nizu zemalja, koju bi podstakao, smatralo se, sam izlazak Crvene armije na nemačku granicu. A samo mesec dana kasnije usledio je poraz pod Varšavom, povlačenje Crvene armije i zaključenja nepovoljnog mira sa Poljskom. Porazi su zatim usledili jedan za drugim: u Italiji je u toku septembra ugušen pokret radnika za zauzimanje fabrika i ojačali fašisti, u novembru je u Velikoj Britaniji obustavljen veliki štrajk bez određenih rezultata, u decembru je isto tako ugušen štrajk u Čehoslovačkoj; u Nemačkoj je, u martu 1921. godine, pokušaj oružanog ustanka završen porazom i hapšenjem preko 6 hiljada radnika; najzad u Rusiji, u Petrogradu, izbio je ustank kronshtatskih mornara i radnika, koji su, protestujući protiv boljševičke vlasti, duže odolevali Crvenoj armiji. Već tada su se mogla postaviti pitanja: koliko su procene o krizi kapitalizma i nemiru svetske revolucije bile realne, koliko je ubedljiva da Oktobar predstavlja samo početak te revolucije, bilo opravdano? U svakom slučaju, opadanje revolucionarnog talasa u svetu imalo je dejstvo i na događaje u Jugoslaviji, kao što su se i teškoće konsolidovanja prve zemlje socijalizma, negativno odrazile i na međunarodni radnički pokret.

U Jugoslaviji su stabilizacioni procesi, državni i društveni, započeti gotovo u isto vreme, naročito posle potpisivanja mirovnih ugovora, kada su utvrđene granice nove države, i oživljavanja ratom razorene privrede. Ali socijalna napetost se još održava i to je ulivalo revolucionarni optimizam među jugoslovenskim komunistima. Poznato je da je, naročito posle Vukovarskog kongresa, uverenje o bliskosti revolucije pojačano, da se ono izražavalo i u dokumentima toga kongresa i u izjavama nekih komunističkih lidera. Istina, sam Sima Marković će kasnije izjaviti pred istražnim sudijom, da se u Partiji o pitanju preuzimanja vlasti nije nikada diskutovalo, ali je pitanje ipak nekako visilo u atmosferi. Vidi se to i iz Filipovićevog upozorenja da ne treba povlađivati spontanom radničkom buntu, ne dozvoljavati da vođstvo bude naterano na vođenje politike od masa, već to vođstvo treba da izgrađuje taktiku i da je sprovodi u kolotečinu realnih okolnosti. Posle velikih uspeha komunista na opštinskim i parlamentarnim izborima, na takva upozorenja se malo ko obazirao. Upinjanje iz svih snaga da se predviđeno što pre ostvari, pokušaji revolucionarnih udara tamo gde za to uslovi nisu bili povoljni, samo su omogućavali režimu da te udare suzbije i konsoliduje svoju vlast. To se uskoro uvidelo i u Kominterni, pa je na njenom III kongresu (u letu 1922) sam Lenjin tražio da se, kao metod borbe, odbace revolucionarni juriši i priđe strpljivom radu u masama. U to vreme je u Jugoslaviji, međutim, tekao već obračun vlade sa komunistima.

Drugi razlog slomu KPJ može se sagledati i u zapostavljanju izvornog izučavanja marksističkog shvatanja i njihove stvaralačke primene u sopstvenoj praksi. Klizanje ka sovjetskom modelu socijalizma, kao jedi-

nom iskušanom sredstvu revolucionarnog preobražaja, događalo se u atmosferi sve jačeg pritiska režima, s jedne strane, i idejnih razmimoilaženja s „centristima” u sopstvenim partijskim redovima. U takvim prilikama nije se moglo tragati za nekim originalnim rešenjima. Pobeda socijalističke revolucije u zemlji očekivala se kao deo svetske revolucije, koja će imati iste zakonitosti i jednakomernosti. U programu KPJ na vukovarskom kongresu, unetо je dosta toga iz načela Treće internacionale i prakse Sovjetske Rusije, čak i odredbu o Crvenoj armiji. Za vreme ustavne debate komunisti su izlagali „principe sovjetskog ustava” iz 1918. godine, isticali ga kao „naš ustav” i uopšte o državnom i društvenom uređenju Sovjetske Rusije govorili sa puno žara i prkosa. Sve su to koristile građanske vlasti za opravdanje i primenu administrativnih mera protiv komunista, optužujući KPJ da je, pristupanjem Trećoj internacionali, postala deo jedne strane partije, odnosno agencija jedne strane sile, da svoje delovanje upravlja prema direktivama iz inostranstva. Takva obrazloženja ušla su i u odredbe „Obzname” i Zakona o zaštiti države.

Treći problem, koji bi trebalo više izučavati, kad je reč o slomu, jeste pojava terorizma u KPJ. Postojala su tri jezgra terorističkih grupa. Jedno jezgro, nalazilo se u grupi „Pelagićevaca” u Vojvodini, koja je svoju ilegalnu organizaciju zadržala i posle stvaranja jedinstvene Partije, a sačinjavali su je uglavnom povratnici iz Rusije. (Ideja o atentatu na regenta Aleksandra Karađorđevića bila je živa među „pelagićevcima” i o tome se raspravljalo na ilegalnim sastancima već polovinom 1919. godine). Drugo jezgro sačinjavali su pripadnici bivše Jugoslovenske nacionalne omladine kod kojih je ideja o atentatima ostala bliska još iz vremena Austro-Ugarske. Treće jezgro sačinjavala je anarhistička struja u samom SKOJ-u, stvarana na teoriji o „avangardizmu”, po kojoj je radnička omladina „najrevolucionarniji deo radničke klase”. Tri jezgra jugoslovenskog terorizma povezivalo je shvatanje da se u Partiji posle „Obzname” vodi oportunistička politika, da je zato krivo rukovodstvo na čelu sa Simom Markovićem, zbog čega je podržavana svaka kritika i opozicija tome rukovodstvu. Samostalno su, zatim, stvarane terorističke grupe, nazvane „Crvena pravda”, čiji su članovi bili naoružani bombama i revolverima. Atentati, koje su ovi teroristi izvršili tokom juna i jula 1921. godine, na regenta Aleksandra (neuspeo) i ministra Draškovića (uspeo), pružili su tek vlasti mogućnost da u jednoj nakelektrisanoj atmosferi doneše zakon o zaštiti države protiv komunista. Pre tih atentata takav zakon, čiji je projekt pripreman daleko ranije nije mogao biti donesen u Skupštini.

Rukovodstvo Partije se zvanično ogradivalo od atentata dokazivanjem da je individualni teror u suprotnosti sa komunističkim shvatanjem klasne borbe. Ali stvarno pak, ni na jednom partijskom forumu nisu osuđeni počinioци atentata, niti teror uopšte. Ocena Sime Markovića izražena na Prvoj zemaljskoj konferenciji (1922) da se „nije mogla buržoaziji učiniti veća usluga, nego što su to učinili oni, koji su organizovali i izvršili atentate”, neće ući u zvanična partijska dokumenta, ne samo zbog sumnje na drugu grupu komunista, koja će kasnije preuzeti rukovodstvo Partije, već ponajviše zbog toga što bi osuda komunističkog terora bila

na neki način opravdanje terora režima, koji je zaveden protiv komunista posle atentata, pod izgovorom baš tih atentata. Ali nije se čak ni vodila idejna rasprava unutar Partije o terorizmu kao „levim” greškama, iako je takvu raspravu incirao Filipović u prvom broju „Klasne borbe”. Sve je ostalo na shvatanju skojevaca da je na beli teror režima trebalo odgovoriti crvenim terorom. Uostalom, umesto osuda, organizatori i počinoci atentata biće slavljeni i uživati najveća priznanja u komunističkom pokretu, a pojedinci će zauzimati i najveće položaje u rukovodstvu.

Ovakav odnos prema terorizmu u jugoslovenskoj Partiji ne bi bio moguć da je bilo kritičkog stava Kominterne: u njenim ocenama međutim, o uzrocima sloma jugoslovenske Partije nije spominjano pribegavanje individualnom teroru kao nekakve „leve” greške, koje bi bile sudobnosne za pokret. U Moskvi se, uostalom na sve te stvari gledalo sa aspekta mogućnosti dezorganizacije Jugoslavije, kao jedne buržoaske države, bez obzira kakva će s^e sredstva upotrebiti za postizanje toga cilja. U tom smislu i sama Kominterna koristila je razna sredstva, koja su bila daleko od oblika klasne borbe: oslanjala se na posebne grupe komunista u pojedinim partijama, koje su se bavile konspirativnim radom i imale „specijalne zadatke”. Na Trećem kongresu KPJ s velikim iznenađenjem je konstatovano da u Beču postoji „Vojna ćelija”, organizovana izvan okvira Partije, čija se namena nije tačno znala, ali je ocenjena kao „sumnjive prirode”. Najistaknutiji član te bečke grupe bio je Mustafa Golubić, pripadnik nekadašnje zavereničke organizacije „Ujedinjenje ili smrt”, koji će se i kao komunista upravo proslaviti svojom konspirativnom delatnošću.

8.

O nacionalnom pitanju samo nekoliko refleksija, zašto se ono u ovom periodu legalnosti Partije još ne postavlja. U član 9 programa KPJ ušao je čak i stav po kome se стојi na braniku „narodnog jedinstva”. Ta se odredba kasnije smatrала kao greh svih grehova i od samih komunista. Ali istoričari treba da utvrde kako je do toga došlo. Pre svega, načelo o jugoslovenskoj jednonacionalnosti preovladivalo je tada kod većine političkih stranaka, a kod komunista naročito onih iz Hrvatske. To shvatanje nije značilo podržavanje nekakvog centralističkog koncepta državnog uređenja. Naprotiv, upravo su komunisti najviše osuđivali takav koncept, a u vreme ustavne borbe sekretar Partije, Sima Marković, vodio je razgovore sa Stjepanom Radićem podržavajući njegov konfederalistički koncept državnog uređenja. Takođe su netačne i ocene koje su prisutne i u našoj istoriografiji, kako je i u ovom periodu Kominterna nastojala da osvetli put u nacionalnom pitanju. Misli se pri tome na manifest Zinovjeva, koji je upućen balkanskim komunističkim partijama negde u martu 1920. godine. Taj dokument, međutim, po svome nastanku i sadržaju nema takvu namenu. U njemu se, pre svega, nastoje uveriti balkanski komunisti da nije tačno da će zbog zaostalosti njihovih zemalja te zemlje biti osuđene da ostanu izvan proleterske revolucije. Mani-

fest je, inače, nastao kao odgovor na pismo bugarskih komunista, koji su oni uputili u ime Balkanske komunističke federacije, posle njene prve konferencije održane u Sofiji, i u jednom konkretnom vidu — stavom o bugarskom karakteru Makedonije, znači podržavanje velikobugarskih težnji bugarskih komunista, s kojima su se, uostalom, zvanično sašlašavali tada i predstavnici jugoslovenske Partije sve do 1923. godine.

Lenjinove teze o nacionalnom pitanju, usvojene na Drugom kongresu Kominterne, koje su se odnosile uglavnom na kolonije, ostale su na načelnim stavovima, bez određivanja nekih konkretnih zadataka za pojedine komunističke partije. Pravo objašnjenje za jedan, rekao bih neutralan stav prema nacionalnom pitanju treba tražiti u tome što je u revolucionarnoj situaciji, kakva je bila u 1920. godini, kada se još očekivala svetska revolucija, prednost davana klasnoj borbi. Zbog toga je još u to vreme kod svih komunističkih partija, pa i kod KPJ, ali takođe i kod boljševika prisutan „nihilizam“ prema nacionalnom pitanju. Prevazilaženje tog nihilizma u Ruskoj partiji nastaju tek posle XIII kongresa 1923. godine, posle burnih rasprava u toj Partiji. Nekako u to vreme započele su rasprave i u jugoslovenskoj Partiji, koje će dovesti do jednog nacionalnog koncepta o jugoslovenskoj federaciji. Ovaj koncept, kao što se zna, odbačen je na V kongresu Kominterne, prihvatanjem stava o dezintegraciji Jugoslavije.

Branislav GLIGORIJEVIC

SUMMARY

THE CREATION OF THE YUGOSLAV COMMUNIST PARTY

The author presents, in a synthetic form, a survey based on recent research, of the formative process of the Yugoslav Communist Party, up to its breakdown and transition to an underground activity (brought about by a Government ban). On one side, there is the process of growth of a native Yugoslav movement, brought about by the fusion of former social-democratic parties in April, 1919, followed by the acceptance of the revolutionary, communist program at the Vukovar Congress in 1920. On the other side, there is the foreign influence of the Russian Party (the Bolsheviks), transmitted by the Communist International, which steered all communist parties towards the Bolshevik model of organization and action.

The Yugoslav Communist Party, the forerunner of many other European communist parties, successfully withstood this pressure, creating its own politics and tactics until its prohibition and transition to illegality. The author pays special attention to the causes of the breakdown, finding them in the decline of the revolutionary situation in the world but also in anarchistic and terroristic tendencies within the Party itself, the result of the Bolshevik theory of a quick approach to a world revolution. These outburst of terrorism among young communists (attempted assassinations of key government figures), presented the Government with an excuse to enact the „Law for the Protection of the State”, prohibiting the Communist Party and suspending its representatives in Parliament and in the local Assemblies.

MARJAN BRITOVSÉK

Profesor Filozofskog fakulteta
Ljubljana, Aškerčeva 12

BUHARINOV SPOPAD S STALINOM

Originalan naučni rad

327.323

Stalin je začel v prvih mesecih leta 1928. izvajati nadzorstvo nad Kominterno. Po izjavah Humberta-Droza je dal z vrsto ukrepov čutiti, da so inozemske komunistične partije odvisne od ruske partije. Bil je zelo nezadovoljen, ker nismo bili vsi inozemski člani IK KI tudi člani VKP(b). Zaostril je tudi nadzorstvo nad člani prezidija, ki so morali imeti prepustnice, da so lahko obiskali stavbo KI.

Buharin je tedaj pripravljal osnutek programa KI. Program je postal močno protisloven dokument s tipično stalinističnimi formulacijami, kot na primer: „Socialna demokracija igra ne redko fašistično vlogo.“ Tej formulaciji sledi Buharinova: „Graditev socializma v posameznih državah dobiva različne oblike.“ Molotov je bdel nad Buharinom, da je točno povzel vse formulacije politbiroja. Večina formulacij v programskega osnutku je bil plod kompromisov med Stalinom in Buharinom. Jedro programa, ki ga je kominterni vsilil Stalin, in je postalo aksiom se je glasilo: „Proletarska diktatura Sovjetske zveze predstavlja glavno silo mednarodne revolucije.“ Za nacionalne sekcije kominterne so takšne formulacije pomenile krnitev njihove samostojnosti; ustvarile so izhodišče za najrazličnejše prikrite interpretacije v stilu velikodržavja. Buharin se je takšni formulaciji uprl. Tudi Klara Zetkin je ostro nasprotovala. Poudarila je, da glavna sila mednarodne revolucije ni sovjetska partije, temveč je revolucija v posameznih deželah odvisna od „moči in zresti samih objektivnih razvojnih sil“.

Po izjavah Humberta-Droza, vodilni člani Kominterne niso bili povsem na jasnem glede rastočega konflikta med Stalinom in Buharinom. Takoj po julijskem plenumu VKP(b) leta 1928. (od 4. do 11. julija) je Buharin obvestil svoje najožje privržence v Kominterni o nasprotjih med njim in Stalinom. V tej zvezi je povabil 15. julija 1928. Humberta-Droza v svojo pisarno v Kremlju in ga obvestil, da obstajajo v VKP(b) razlike glede agrarnega vprašanja.

17. julija 1928. je začel zasedati VI kongres Kominterne. Šest tednov se je na njem vodil prikrit boj med stalinisti in buharinovci za nadzorstvo nad mednarodno organizacijo in njeno usmeritvijo. Med deležati se je šušljalo o nasprotjih med Buharinom in Stalinom. Uradni predstavniki VKP(b) pa so zanikali, da bi obstajala kakša nesoglasja in poudarjali, da je vodstvo enotno.

Do poletja leta 1928, ko so se začela oblikovati nasprotna stališča, je bila kominternska politika v zadnjih sedmih letih jasno začrtana. Pod vodstvom Buharina se je v letih 1926/27 uveljavila strategija enotne fronte.

Kominternsko linijo je začel leta 1927. revidirati Buharin v zvezi s problemi kitajske revolucije in evropske situacije. Levega obrata si ni predstavljal kot radikalni prelom sodelovanja z evropskimi socialnimi demokrati na ravni volilnih sporazumov, ampak bolj kot delno revizijo v smeri krepitve neodvisne politike komunističnih strank ... Glasovi, ki so terjali večjo borbenost, so se okrepili proti koncu leta 1927, do sprememb pa je prišlo šele leta 1928. ob Stalinovi podpori in aktivni intervenciji, ko je postavil na preizkušnjo Buharinovo avtoritetu in politiko. Do uvodnih prask je prihajalo prikrito v februarju in marcu na sejah IK KI in na IV kongresu Profinterne. Plenum IK KI je proklamiral geslo „Razred proti razredu“ in odredil obrat na levo v francoski in angleški partiji, toda svaril je pred ekstremi. V juliju, verjetno na zasedanju plenuma CK, pa je Stalin že javno kritiziral Buharinov osnutek programa Kominterne, ki je bil tretji izpod Buharinovega peresa. „Stalin je naravnost raztrgal mnoga mesta v mojem programu“, je izjavil Buharin.¹

Na področju mednarodne politike se je boj sukal okoli sporne ocene stabilizacije kapitalizma in izgledov za skorajšnjo revolucionarno situacijo. Tem nesoglasjem se je pridružila še kontroverza o naravi „tretjega obdobja“, o nujnosti ofenzive, ki so jo uradno proklamirali in različno opredelili v letu 1927. Če povzamemo na kratko: Stalin in njegovi privrženci so trdili, da stoji razvita kapitalistična družba od Nemčije do ZDA pred globoko notranjo krizo in pred skorajšnjim revolucionarnim prevratom. Takšna revolucionarna situacija diktira izpolnitve treh zahtev: 1. Inozemski komunisti naj se pripravljam, da zanetijo požar, pričemer naj se držijo radikalne, neodvisne usmeritve. 2. Zavrnejo naj vsako sodelovanje s socialno demokracijo, zlasti pa naj povsod ustanavljamajo rivalne revolucionarne sindikate. Lotijo naj se izpodkopavanja vpliva reformistov na delavski razred z napadi na socialnodemokratične partije, ki so po Stalinovih razlagah glavni sovražnik delavskega gibanja, ker so prešle od reformizma k „socialnemu fašizmu“. 3. Vse komunistične partije naj se pripravijo na revolucionarne bitke s čiščenjem svojih vrst vseh odpadnikov, zlasti „desnih odklonistov“, ki predstavljajo v novih okolišinah glavno nevarnost.

Stalin in njegovi privrženci so prvič načrtovali novo linijo v decembru leta 1927. Razvijali so jo na zaprtih sestankih pred kongresom in med njim.² Takšna aktivnost je nakazovala, da skušajo razvrednotiti Buharinovo kominternsko politiko.

Buharinu, glavnemu voditelju KI (njegov uradni naslov je bil „politični sekretar“, po odstranitvi Zinovjeva je Stalin odpravil položaj pred-

¹ Buharin—Kamenev, Memorandum. Arhiv Trockega T 1897.

² Glej Stalinovo poročilo, Stalin, Sočinenija XII, str. 21—29; Kuusinen O., Novij period i povrót v politike Kominterna (pod rukovodstvom tov. Stalina), Komunističeskij internacional št. 2 z dne 24. januarja 1930, str. 3—19.

sednika KI), so naročili, naj pripravi referat o mednarodnem položaju za VI kongres kominterne leta 1928. Buharin je sestavil svoje teze povsem v soglasju s stališči oziroma sklepi politbiroja, torej tudi Stalina, in jih razposlal delegatom v IK KI. Stalin je ocenil, da je prišel primezen čas, da utiša Buharina tudi po liniji KI. Brez vednosti Buharina in brez soglasja politbiroja je poslal IK KI popravke k Buharinovim tezam, s čimer je dejansko nastopil proti njemu. Stalin je dosegel svoj cilj: Pоказal je, da ni Buharin, temveč, da je On, Stalin, vodilni teoretik boljševizma.

V čem je bil smisel korektur, s katerimi je Stalin spodkopal ugled Buharina kot glavnega teoretika stranke? Takole je poudaril: „Delegacija VKP(b) (to je bil Stalin) je prisiljena vnesti v Buharinove teze okoli 20 popravkov zaradi nekaterih nepravilnosti v njih. Delegacija zato predlaga nove teze o mednarodnem položaju, za katere inozemski delegati menijo, da so v nasprotju s tezami, ki jih je postavil Buharin ... Želel bi opozoriti na štiri osnovne popravke, vnesene v Buharinove teze:

Prvo vprašanje je vprašanje stabilizacije kapitalizma. Po Buharinu se zdi, da se je kapitalizem obnovil in da se v osnovi trdno drži. Drugo vprašanje je vprašanje boja s socialno demokracijo. V Buharinovih tezah je rečeno, da je boj s socialno demokracijo ena osnovnih nalog sekcij KI. To je končno res, vendar ni dovolj točno. Nujno je treba zaostriiti vprašanje boja proti tako imenovanemu levemu krilu socialne demokracije. Tretje vprašanje je vprašanje kompromisarstva v sekcijah Kominterne. Buharin v tezah poudarja nujnost boja z desnim odklonom, niti z eno besedo pa ne omenja nujnosti boja proti kompromisarstvu z desnim odklonom ... Četrto vprašanje je vprašanje discipline. Buharin v tezah ne opozarja na nujnost ohranitve železne discipline v kompartijah ...”³

Ko je Stalin sklenil poročilo o teh „ogromnih“ napakah, je svoj govor na aprilskem plenumu KI patetično sklenil takole: „Buharina imamo sicer radi, toda resnico, partijo in komunistično internacionalo imamo še rajši. Zato je bila delegacija VKP(b) prisiljena vnesti te popravke v Buharinove teze.”

Za raziskovalca je zanimiv predvsem Stalinov način polemike z oponentom. Stalin je zavestno pretiraval, da bi svojega oponenta lahko nato žigosal kot heretika. Namerno je teze raztrgal na koščke, da bi izgubile sleherni smisel. Stalnu ni bilo dovolj, da je Buharina diskreditiral pred Kominterno — treba je bilo obračunati z Buharinom kot teoretikom partije. Pri tem so ga podpirali njegovi privrženci v KI, na katere se je opiral tudi v notranjih partijskih bojih v VKP(b). V svojem poslu je bil Stalin vsekakor virtuozen in uspešen. Ko je idejno obračunal z Buharinom v KI, so bili Buharinovi dnevi v politbiroju šteti.

Z izpodkopavanjem Buharinove avtoritete po hodnikih stavbe kominterne je Stalin pritegnil na svojo stran mnoge inozemske komuniste in oblikoval močne stalinistične skupine v nacionalnih sekcijah kominterne. Stalin je Buharinu vzel iz rok nadzorstvo nad kominternskimi zadevami.

³ Stalin, Sočinenija XII, str. 20—23.

Ob koncu VI kongresa KI so bili buharinovci in stalinisti ostro razdeljeni glede pojmovanja mednarodne politike in zapleteni v razgrete razprave o domačih zadevah.

Nekaj tednov za tem je Stalin pojasnil industrijski program. Izjavil je, da tradicionalna zaostalost Rusije diktira kot imperativ maksimalne investicije v industrijo. Opozoril je na Petra Velikega, ki je revolucioniral proizvodnjo od zgoraj, lomil njeno zaostalost ter zagnano gradil mline in tovarne, da bi preskrbel armado in okreplil obrambno moč dežele.

Buharinov revidirani program gospodarskega razvoja, ki ga je sprejel XV kongres VKP(b) je bil sicer velikopotezen, toda realen. Zavzemal se je za uravnotežen razvoj industrije in kmetijstva, potrošnje in proizvodnje. Zavrnil je načrt maksimuma investicij v težko industrijo, ki je bil nekoč geslo levice.

Na zasedanju prezidija IK KI 19. decembra 1928. je Stalin, ki se je sicer le redko pojavljal v Kominterni, najavil, da se bo njegova skupina polastila te mednarodne organizacije, kar je izzvalo okrepljeno opozicijo v vodstvu KP Nemčije. Ko je razkrinkaval „strahopetni oportunizem“ Buharinovih privržencev v IK KI, Humberta-Droza in italijanskega delegata Tasca, je predlagal njuno izključitev iz partije: „Takšnih ljudi ne moremo še naprej trpeti v partiji.“⁴

Kljub Buharinovim protestom v politbiroju je kmalu sledil val izključitev inozemskih komunističnih voditeljev, ki so bili povezani, ali pa so simpatizirali z Buharinom.⁵ Nadzorstvo nad osrednjim kominternskim aparatom je za Stalina izvajal Molotov.

Ohrabren zaradi trdnje zmage nad Buharinom v CK, je Stalin začel poleti in jeseni leta 1929. postopoma spremnijati partijsko politiko. Do prvih velikih sprememb je prišlo v Kominterni. Na 10. plenumu IK KI v juliju, ki mu je predsedoval Molotov, so zavrgli komaj pred enim letom sprejete skelepe VI kongresa KI in radikalno usmerili kominterno v novo smer, ki so jo zagovarjali stalinisti že leta 1928. Poudarili so, da je obdobje kapitalistične stabilizacije končano. Spet se dviga revolucionarna proletarska plima, na Zahodu je nesporno spet nastala revolucionarna situacija. Socialistične stranke, oziroma reformiste na splošno, so označili za glavne sovražnike, katerih fašizacija je popolna. Sredi čistk „zmernih“ v Kominterni so pozvali inozemske komuniste, predstavnike nacionalnih sekcij KI, naj prekinejo stike s socialnodemokratskim gibanjem, razkrinkujejo njegov „socialni fašizem“ in ustanavljajo nasprotne sindikate. To je bil dejansko poziv k razcepu v evropskem delavskem gibanju. Novo linijo so na plenumu pojasnili Molotov Kuusinen in Manuilski. Stalin sam na plenumu ni govoril, toda novo usmeritev je napovedal že maja v dveh govorih.⁶

Komienterna je usodno padla v ekstremizem, v avanturistično sektaštvo. To je bila za KI nova katastrofa, potem ko je bila pet let prej,

⁴ Stalin, Sočinenija XI, str. 307—324.

⁵ Stalin, Sočinenija XII, str. 27—28; Vaganov, Razgrom pravogo uklona, str. 75; Humbert—Droz, De Lénine à Staline, str. 340.

⁶ Stalin, O pravih frakcionerah v amerikanskoj Kompartii, Moskva 1930.

leta 1923, ob improviziranem nemškem Oktobru uničena, oziroma resno prizadeta ena najmočnejših komunističnih partij — KP Nemčije, kar je olajšalo Hitlerjev vzpon na oblast.

Oborožen z večino glasov v politbiroju je Stalin proti koncu poletja leta 1928. prešel v ofenzivo proti političnim oporiščem desnice. Odstavil je nekaj desno usmerjenih uradnikov v Moskvi in po republikah. Privatno je žigosal Tomskega kot „malicioznega in ne preveč uglednega človeka, ki je klasičen primer farizejstva“. Njegovo vodstvo sindikatov je označil za napačno, ker zmanjšuje proizvodnost dela.⁷ Skoraj sočasno je v moskovski partijski organizaciji v avgustu in septembru 1928. tekla kampanja proti Uglanovu in njegovim četrtnim sekretarjem pod gesлом „pomanjkanja samokritike“ in „desnega oportunizma“.

Direktno kritiko Buharinove smeri je začel Kujbišev v svojem govoru 19. septembra. Kritiziral je Pravdo, da preveč poudarja nevarnost trockizma, ignorira pa pesimistične težnje, ki se pojavljajo v nekaterih deformiranih delih partijskega organizma.

Centralno partijsko vodstvo je nato z običajnimi organizacijskimi sredstvi utišalo moskovsko organizacijo oz. opozicijo. S samokritiko in novimi volitvami vodstev partijskih celic je izvajalo pritisk na moskovski komite.

Medtem se je partijski biro na Institutu rdečih profesorjev prevesil z Buharinove na Stalino stran. V Kominterni je kopneča skupina Buharinovih pristašev izgubila nadzorstvo v IK KI. Buharin ni ime moči, da ustavi gonjo proti desnici v Kominterni.

Stalinu je uspelo, da se je polastil vodilnih partijskih osrednjih glasil. Osvojitev informacijskih sredstev je bil velik Stalino uspeh.

Javno kampanjo proti desnici je začel uvodnik Pravde 15. septembra 1928. Okoli 11. oktobra pa je CK začel publicistično in organizacijsko kampanjo proti še vedno anonimnemu desnemu odklonu in hkrati neposredno nastopil proti opoziciji v Moskvi. V oktobru so Buharina stalinisti začeli podtalno prikazovati kot paničnega voditelja, ki sovraži industrializacijo in kolektivizacijo. Moskovska partijska organizacija je bila takrat še vedno Buharinova ključna trdnjava, ki je nadaljevala opozicijo proti Stalinu. Uglanov se je boril trdovratno in odločno.

Brezupnost položaja Uglanova je postala očitna na zasedanju moskovskega komiteja 18. in 19. oktobra. Na sestanku so Uglanovi nasprotniki, ki so dobili pobudo in navodila od Stalinovega osrednjega aparata (iz kabinta tovariša Stalina), prešli v odkrit napad. Položaj Uglanova je bil povsem omajan. 19. oktobra se je Stalin osebno pojavit na zasedanju moskovskega komiteja in nastopil proti desnemu odklonu, vendar še vedno ni navajal nobenih imen. Stalin je spretno napadel desnico in ji vtisnil pečat antiproletarske usmeritve. Pod napadi generalnega sekretarja je Uglanov povsem klonil. Moskovski komite je priznal napake in privolil v njegovo odstavitev.⁸

⁷ Stalin, Sočinenija XI, str. 220; Kozelev, Pravda z dne 6. julija 1930, str. 4; Kavin, U rulja industriji, str. 65.

⁸ Pravda z dne 20. oktobra 1928.

Odstop Uglanova in njegovih somišljenikov je pomenil težko izgubo za Buharina in njegove pristaše. Čistka Buharinovih privržencev in simpatizerjev v Moskvi je zajela tako višji kot nižji kader. Centralno partijsko vodstvo je nato z običajnimi organizacijskimi sredstvi utišalo moskovsko opozicijo. Stalinova popolna zmaga nad moskovsko partijsko organizacijo je pomenila težak udarec za Buharina, Rikova in Toomskega. To je bil verjetno odločilni udarec v boju za oblast.

Kakšne ukrepe je sprejela Buharinova skupina, ko jo je Stalin, kot je izjavil Buharin, organizacijsko odkrito obkolil? Iz razgovora Buharina s Kamenevom razberemo, da se ni odločil za nikake nasprotne organizacijske ukrepe. Voditelji desne opozicije so se bali kršiti legalne partijske okvire, ki jih je pred njihovimi očmi spetno in uspešno kršil Stalin. Bali so se, da jih ne bi obdolžili frakcionaštva in tega, da ustvarjajo „partijo v partiji“. Bali so se obrniti na partijske množice mimo Stalina in njegovega aparata, medtem ko je Stalin v pismih in instrukcijah iz svojega „ilegalnega kabinet“⁹, kot so ga označevali buharinovci, ne le pozival prek vodilnih institucij politbiroja in organizacijskega biroja k budnosti partijske množice, temveč je brez najmanjše zadrege zamenjeval njihove izvoljene krajevne sekretarje s svojimi privrženci. Ko preučujemo frakcijske boje med Buharinovo in Stalinovo skupino, tega ne smemo prezreti.

Stalin je imel na voljo resnične vzvode oblasti: discipliniran aparat partije, dinamično organizacijo izšolanih, podjetnih ljudi, ki niso bili izbirčni glede sredstev boja zoper opozicijo. Ljudje iz Stalinovega tajnegra kabineta so delali v boju z Buharinovo skupino politično kariero. Buharin dobro utečeni mašineriji Stalinovega aparata ni bil dorastel.

V novembru in decembru 1928. Buharin, Rikov in Tomski niso bili več vodilni člani frakcijsko razdeljenega vodstva, ki je sklepal kompromise, ampak opozicija, ki je bila v Stalinovem politbiroju v manjšini, brez moći, njen vpliv pa je še naprej nezadržno usihal. Maneverski prostor opozicije, ki jo je Stalin organizacijsko prekašal, se je vedno bolj zoževal.

Poleg Beležk ekonomista je Buharin objavil v juliju še več drugih izvirnih študij. Izogibal pa se je javni opoziciji. „Occena položaja mi na-rekuje previdnost“, je izjavil Kamenev.⁹ „Edina alternativa je popolen molk.“ Toda tega stališča se ni držal, ko je proti koncu leta 1928. in v januarju 1929. trikrat javno nastopil proti Stalinovi generalni liniji. Vsi trije govorji so bili objavljeni v Pravdi, namenjeni pa so bili „razmišljajočemu delu Centralnega komiteja“.

Medtem, ko se je Buharin ogibal tega, da „explicite“ napade Stalina, so njegove ostre polemike, čeprav Stalina ni izrecno imenoval, da jale pečat njegovi ognjevitri opoziciji.

Svoj prvi javni opozicijski nastop je imel Buharin 28. novembra 1928., ko je govoril delavsko-kmečkim dopisnikom. Svoj govor je začel v jasnem, eksplicitnem izrazoslovju, ki je bilo manj tehnično kot v Beležkah ekonomista. Razkrinkaval je industrijsko politiko tistih prepape-

⁹ Buharin—Kamenev, Memorandum. Arhiv Trockega T 1897.

žev, ki sanjajo samo o požrešnih, gigantskih projektih, ki ne bodo leta dajali ničesar, pozrli pa bodo ogromna sredstva, namenjena proizvodnji in potrošnji. Indiferentni so do razvoja kmetijstva, ne uvidijo, da mora kmet nujno ohraniti žito, zato so kmetje zaradi rekvizicij v nekaterih predelih dvignili roke.¹⁰ Kratkovidnost v politiki superindustrializacije je Buharinu dala duška: „Partijski aktivisti so se spremenili v uradnike. Podobno kot podeželski uradniki pod starim režimom se postavljajo v pozο ‘birokratskih idolov’, dušijo iniciativo, ko je potrebna lokalna, skupinska in osebna pobuda, ščitijo skupine prijateljev in niso odgovorni nikomur. Najslabše pa je, da partijski birokrati pozabljamajo, da je usoda mnogih milijonov odvisna od naše politike. V načelu ni razlike med človekom in klado. Za birokrata je najvažnejše to, da je sam čist v očeh avtoritete. Partijski birokrati so pripravljeni sprejeti sleherni zvarek mišljenja, vsako sleparsko, birokratsko stvaritev, vključno s politiko blaznežev.“

V Buharinovi kritiki se zrcali senca Trockega, toda mnogo bolj odraža njegov lasten strah, da bi partijski uradniki lahko postali privilegirana elita. Buharinov govor je predstavljal ostro obsodbo partijske birokracije, ki se je razraščala pod Stalinovim vodstvom.

„Komunistično samoljubje“ je bila tema Buharinovega naslednjega javnega napada v članku, ki ga je objavila Pravda 20. januarja 1929.¹¹ Anonimno je napadel Stalinovo neodgovorno vodstvo v gospodarstvu in njegovo samovoljnost pri načrtovanju industrijskega vzpona. Očital mu je, da premalo gradi na znanstvenih temeljih in tehnologiji, ter na nepotvorjenih statistikah; raje se zateka k birokratskim spomenicam, subjektivnim aspiracijam in surovosti. Negativne posledice bodo neizmerljive, kar se čuti v načrtнем centraliziranem gospodarstvu, ko gre za nezaslišano koncentracijo proizvodnih sredstev, transporta, financ v državnih rokah, sleherna slaba kalkulacija in storjena napaka v ustreznih socialnih razsežnostih. „Zgodovinska resnica, ki je ni mogoče ignorirati je, da bomo samo z znanstvenim vodenjem gospodarstva dosegli cilj, ali pa ga sploh ne bomo dosegli.“

Buharinov najbolj dramatičen protest je sledil naslednjega dne. Izrazil ga je v dolgem govoru ob peti obletnici Leninove smrti. Govor je izšel v Pravdi 24. januarja 1929. pod senzacionalnim naslovom Leninov politični testament. Buharin je govoril o Leninovih zadnjih člankih, ki jih je narekoval tik pred svojo smrtno. Pri tem sicer ni omenjal Lenina-vega priporočila, naj Stalina odstavijo, toda v kontekstu leta 1929. je bil članek za Stalina izzivalen. Buharin je hotel prikazati, kako Stalin programsko krši Leninov testament.

Z besedami iz Lenina-vega političnega testimenta je Buharin podal antistalinistični manifest ter branil nepovsko filozofijo in politiko, ki ju je generalni sekretar vse bolj zavračal. Eno leto prej bi Buharinovo izvajanje zvenelo povsem domače, v januarju 1929. pa je takšno stališče

¹⁰ Buharin, Tekuščij moment i zadači našej pečati, Pravda z dne 2. decembra 1928, str. 3—4.

¹¹ Buharin, Lenin i zadači, nauki v socialističeskem stroitelstve, Pravda z dne 20. januarja 1929, str. 2—3.

predstavljal opozicijsko platformo, ki jo je Stalinova večina napadla kot revizijo in negiranje najpomembnejših načel leninizma, kot Buharinov poskus, da prikaže Lenina kot kratkovidnega kmečkega filozofa.

To je bilo zadnje Buharinovo sporočilo o njegovem mišljenju in političnih pogledih, ki je bilo objavljeno v Sovjetski zvezi.

Neposreden povod za Buharinov nastop 30. januarja 1929. je bila okrožnica Stalinovih pristašev, ki so jo iz Stalinovega kabineta razposlali po državi. Pisma, ki jih je dobival ne le od nepristranskih opazovalcev, ampak tudi od lastnih pristašev, so Buharina prepričala, da je tokrat Stalin zadel v direktni cilj. Če so prej nižje organizacije iz sekretariata CK dobivale šablonske, birokratske resolucije proti desnici, je bila sedaj na natezalnici vsa partijska provinca. Molk bi sedaj pomenil politični harakiri.

Buharin je tedaj predložil svojim somišljenikom — skupini članova CK — da dajo skupno izjavo in zahtevajo sklicanje izrednega plenuma CK VKP(b). V Buharinovi skupini je prišlo do nesoglasij. Da ne bi razveselil Stalina z razcepom v vrstah desnice, je Buharin sklenil izdati spomenico pod svojim imenom. Ta popembni programski dokument desne opozicije v Sovjetski zvezi doslej ni bil nikoli objavljen. Nekatera dela o Buharinu navajajo vsebino tega dokumenta v skrajšani obliki. Če so bili ti dokumenti kje objavljeni, so bili to samo predhodno prečiščeni izvlečki.

Stalin je začel postopoma razkrivati svoje karte. 30. januarja 1929. se je ilegalno pojavil trockistični letak s poročilom Kameneva o njegovem julijskem razgovoru z Buharinom. Stalin je dobil pretvezo za napad na Buharina. Sklical je skupno zasedanje politbiroja in nekaterih članova CKK, ki ga je vodil njegov privrženec Ordžonikidze, da bi ukoril Buharina zaradi frakcionistične aktivnosti. Stalin je pretkanо hlinil ogorenost, čeprav je tudi sam prek svojih privržencev navezoval stike s predstniki nekdanje levice po sibirskih katorgah.

„Sodni proces“, kot je zasedanje označil Buharin, se je začel 30. januarja 1929. Glavni tožilec je bil Stalin. Obtožil je Buharinovo skupino, predvsem Buharina osebno, da nasprotuje partijski liniji ter deluje v duhu desnega oportunizma in kapitulantstva. Buharinu je očital, da hoče oblikovati antipartijski blok s trockisti. Stalinov glas je bil grozeč, ko je pripisal svojim oponentom te „zločine“.¹²

Buharin je bil, kot razberemo iz uradno neavtoriziranega zapisnika, na sestanek dobro pripravljen. Svoj sestanek s Kamenevom je opravičil kot nujno potreben zaradi abnormalnih razmer v partiji. Stalini je vrnil očitke milo za drago s tridesetimi stranmi obtožb na račun njegovega vodenja in politike. Buharinov izzivalni odgovor je Stalina presenetil.

Poglavitna tarča Buharinove spomenice z dne 30. januarja 1929. je bil Stalin osebno, od vodilnih organov CK pa samo sekretarijat. Daljnovidno pa Buharin ni javno kritiziral politbiroja, organizacijskega biroja in plenuma CK. Stalina je v bistvu obtožil zarote proti liniji partije. Njegove obdolžitve lahko strnemo v naslednje točke:

¹² Annali str. 889—905.

1. Osnova Stalinove kmečke politike je geslo, ki ga je razglasil na julijskem plenumu CK — nasilni ukrepi in vojaško-fevdalno izkorisčanje kmetov. Stalinov cilj je metodični, legalni državni grabež. Državo usmerja v industrializacijo ne račun poglavitnega razreda države — kmetov. K temu cilju teži na dva načina: z nasilno kolektivizacijo in z davčno preobremenitvijo kmetov.

2. V nasprotju z večkratnimi sklepi partijske politike, da je treba stimulirati razvoj kmečkih gospodarstev in sprejeti poostrene ukrepe za dvig njihove donosnosti, se je Stalin zatekal k nasprotnim ukrepom — k praksi ponovnega uvajanja vojnega komunizma na vasi z uporabo izrednih administrativnih represalij pri zbiranju žita. Začel je izvajati splošno konfiskacijo žita, čeprav so že začeli proizvajati za vas blago široke potrošnje, kot so to zahtevali prejšnji sklepi partijske politike.

3. V vsej državni politiki nasploh, v kmečki pa se posebej, so kongresi, konference, plenumi CK in politbiro partijske politike sklepali eno, Stalinov aparat pa je izvajal drugo.

4. V notranji politiki in nasploh v organizacijski politiki partijske politike, predvsem kongresi, konference, plenumi CK in statut partijske politike določajo norme, ki se jih je treba držati, Stalinov aparat pa si ustvarja svoje lastne norme. Vse to je privredlo do stanja, da je postala notranja partijska demokracija zgolj fikcija, imenovanje partijskih sekretarjev z vrha pa zakon. Potemtakem v partijski organizaciji ni izvoljenih sekretarjev, ampak so imenovani; to so partijski uradniki, ki jih zamenjuje partijski aparat. Cilj takšne izbire sekretarjev je nastavitev uradnikov, ki jih je izbrala Stalnova frakcija, da bi omajali od znotraj leninsko partijsko politiko. S „sekretarskim izborom“ hočejo ustvariti partijsko politiko v partijski organizaciji.

5. Isti proces birokratizacije, ki je zajel partijsko politiko, so Stalinovi prislaši prenesli tudi na področje državnega aparata. Vlogo sovjetrov so reducirali na vlogo dodatnega mehanizma partijskega aparata, pri čemer je birokratizacija državnega aparata tekla vzporedno z birokratizacijo partijske politike. Vsa ta „renesansa birokracije“ proletarske države in leninske partijske politike ni tekla spontano, temveč organizirano, po metodično izdelanem načrtu „kabineta tov. Stalina“.

6. Tam, kjer Stalinu in njegovim pristašem ni uspelo ukleniti državnega, partijskega in sindikalnega aparata v birokratske kleše njihove frakcije in ga paralizirati, so se Stalin in njegovi privrženci zatekli k načrtni in preudarni metodi „organizacijske obkolitve“ — k imenovanju politkomisarjev (VCSPS — Kaganovič, Sovnarkom — Ordžonikidze, Pravda — Saveljev in Manuilski itd.). Tega niso delali po sklepih partijske politike (plenumov CK, politbiroja, orgbiroja), temveč po sklepih kabineta tov. Stalina, ki so jih formalno oblikovali na zasedanjih sekretariata CK.

7. Organizacijsko politiko birokratizacije in izbora uradnikov so stalinisti vodili tudi na liniji Kominterne. Delavcev in voditeljev KI niso izbirali po leninskih načelih dviganja poklicnih revolucionarjev. Stalinov načrt je bil namreč, da spremeni KI v ustanovo poslušnih uradnikov. Kominterni predane partijske kadre so izključevali iz bratskih partij, če so pokazali samostojnost v sodbah in neodvisnost pri delu. Ne prepričevanje, ne vzgoja, temveč politika diktata je bil stil Stalinovega dela v

Kominterni. Če so se inozemski komunisti opogumili kritizirati ukaze Stalinovega aparata, so jih žigosali za opozicionalce, kompromisarje, socialne demokrate, pomeščanjene komuniste itd. Izključevali so jih iz partije, toda ne prek njihovih lastnih organizacij, temveč prek KI. Če bi bila njihova izključitev povezana z velikimi neprijetnostmi za Stalina, so jih enostavno kot sporazumarje poklicali iz njihove domovine v Moskvo.

8. Če so bile vse to normalne metode, normalne za stalinski aparat, tedaj druga pot, na katero je poslej stopil Stalin, ni dopustna v nobeni stranki političnih somišljenikov. To je pot grozljivih provokacij, falzifikacij, izsiljevanja, spletkarjenja med voditelji in člani CK, kar je vse uperjeno proti organizacijskim načelom in idejnim temeljem leninizma. Za hrbotom stranke in njenih najvišjih organov vodi Stalin politiko likvidacije leninske partije. Takšen „stalinski režim“ v naši partiji postaj vse bolj neznosen.

Edina možnost, če hočemo ozdraviti stranko in obnoviti leninsko politiko je, neizogibno, v popolnem soglasju z Leninovo oporoko, odstaviti Stalina z vsem njegovim „kabinetom“. Takšna je bila v bistvenih potezah vsebina Buharinove spomenice z dne 30. januarja 1929.¹³

Buharinova spomenica je bila namenjena plenumu CK. Dramatična konfrontacija Buharina in Stalina v dneh od 30. januarja do 9. februarja 1929. kaže Buharinovo nepopustljivost in napadalnost v odnosu do Stalina. Duumvirat se je povsem sesul. Ko je Buharin 7. februarja zavrnil kompromis, je odklonil, da bi še naprej prikrivali neenotnost v politbiroju. Javna konfrontacija med obema frakcijama se je naglo približevala. V dneh od 16. do 23. aprila so sklicali tudi Centralni komite k tajnemu zasedanju na večer pred 16. partijsko konferenco. Medtem so se množili javni protesti, predstavniki opozicije pa so zagotavljali lojalno opozicijo in nudili le pasiven odpor v Politbiroju.

Buharin je štirikrat v februarju in marcu 1929. napadel Stalina in njegovo politiko, toda vselej bolj posredno..V marcu in do sredine aprila so bili ugovori desnice osredotočeni na Stalinov petletni načrt industrializacije, ki naj bi ga sprejeli na naslednjem plenumu CK in na 16. partijski konferenci. Zavzemali so se za minimalno varianto in zavračali optimalno, ki je predvidevala ogromne investicije v državni sektor — v težko industrijo in v izdelavo proizvodnih sredstev. Buharin in Rikov sta skušala zavreti Stalinove industrijske aspiracije. Upoštevajoč Buharinovo načelo odvisnosti industrije od kmetijstva, je Rikov pozival, da je treba hitro okrepiti kmetijski sektor z ustreznimi ukrepi glede obdavčenja in politike cen. Načrt Rikova so ostro zavrnili kot poskus, da diskreditira petletni načrt. V takšnih okoliščinah kompromis ni bil dolgo mogoč.

Ko se je 16. aprila 1929. začel plenum CK, so bili buharinovci postavljeni na sramotni oder pred ogromno večino Stalinovih privržencev. Njihova izolacija je bila dramatična. Centralni komite se je sestal skupaj s celotno CKK; navzočih je bilo več kot 300 ljudi. Buharinovcev je bilo med njimi samo okoli 30. Najvišje partijsko telo so tedaj prvič nedvoumno seznanili z dolgotrajnimi nesoglasji in opozorili, da razkrinka-

¹³ Glej tudi VKP(b) v rezolucijah II, str. 514—530.

vajo človeka, ki je bil doslej pomemben član VKP(b). Stalinisti so podprli resolucijo politbiroja, v kateri so grajali Buharina in buharinovce. Stalin je pojasnil svojo verzijo Buharinovega „desnega odklona“ in „izdajalskega vodenja“. Buharin je po Stalinovem mnenju branil linijo, ki je bila sovražna CK in kominterni. Poudaril je, da njegova linija pomeni izdajstvo delavskega razreda, izdajstvo revolucije. Opozoril je, da Buharinove napake niso slučajne. Stalin je načel tudi vprašanje Buharinove avtoritete v partiji. Izkopal je iz pozabe Buharinove spore z Leninom, jih napihljal in prilagodil potrebi, da spodkoplje avtoritetu Buharina kot teoretika partije.

Devet let kasneje pa je Stalin na procesu Buharina celo obdolžil, da je hotel Lenina ubiti. Značilno je, da so buharinovci vztrajali pri svojih zahtevah in jih v vzdušju pogroma proti njim niso preklicali. Bojevali so se kljubo vabilo, zlasti Buharin, Tomski in Uglanov. Rikov pa je svojo opozicijo izražal v bolj zmernem tonu. Objavili so samo Stalinov govor, Stalinovo poročilo o desnem odklonu v VKP(b) so v celoti objavili šele dvajset let kasneje.

Buharinov govor na plenumu je bil eden njegovih največjih. Začel ga je, po Stalinovi izjavi, „z obtožbami osebne narave“. To so bile obtožbe na račun njegovega slabega vodstva in grobosti. Buharin je zanikal, da on in njegovi privrženci nasprotujejo generalni liniji. Svoj napad je osredotočil na politiko, ki je usodna za Nep. Izjavil je, da je nekaj gnilega v Stalinovi liniji, ki vodi deželo v začaranji krog. Medtem ko se kolica zbranega žita manjša, kmečki nemiri naraščajo. Prihaja do uporov v sovjetskih obmejnih predelih, Stalin pa pridiga nujnost razrednega boja, novih izrednih ukrepov, novih obdavčitev in novih oblik „smičke“ med kmeti in državo. Njegova kolektivizacija pomeni jasno pretiravanje v odnosu do kmečkih množic; elemirira tržne odnose in ustvarja pošastno enostranost v odnosu do kmetov. Buharinovci podpirajo načrte za hitro industrializacijo, toda Stalinov načrt je obsojen na neuspeh, ker sloni na propadu kmetijstva in uničenju Nep. Izredni ukrepi in Nep so v protislovju; pomenijo konec Nep.

Tomski je odkrito izpovedal svoje stališče, ko je dejal: „Kakšne naj bi bile nove oblike smičke? ... Tu ni ničesar nogega. To so izredni ukrepi!“¹⁴

Na tem plenumu so buharinovci prvič nastopili z izčrpno kritiko politike Stalinove skupine glede vseh osnovnih vprašanj mednarodne in notranje politike. Kritika je bila izrečena v duhu Buharinove izjave z dne 30. januarja ter Buharina, Rikova in Tomskega z dne 9. februarja 1929. Osebne izpade proti Stalinu so omilili, zlasti Rikov, niso pa opustili ostrine same kritike. Buharin je v splošni kritiki obdolžil Stalina tudi trockizma.

Buharin in njegovi zaveznički v Politbiroju so doživeli poraz. Bili so v neenakopravnem in nezavidljivem položaju, čeprav poročila o njihovem odklonu in ukoru niso objavili. Uradno so njihovo avtoritetu

¹⁴ XVI sjezd I, str. 327; Šestnadcataja konferencija, str. 803; Vaganov, Pravij uklon, str. 217; Boljševik št. 2 z dne 31. januarja 1930, str. 18. Za izjavo Tomskega glej Šestnadcataja konferencija, str. 802.

pustili neokrnjeno. Buharina so še naprej volili v častna partijska predsedstva državnih zborovanj, doživljal je hrupne ovacije in slavili so ga kot novega člena akademije znanosti. Stalinisti so širili govorice o njegovem odpadništву, hkrati pa se je podvojila časopisna kampanja proti še vedno anonimni desni nevarnosti.

Na aprilskem plenumu CK leta 1929. je Stalin Buharinovo skupino politično izoliral, preden jo je fizično uničil. Resolucijo, ki je grajala buharinovce, so sprejeli z večino glasov. Izid plenuma s stalinsko večino je bil povsem jasen. Buharinove poglede so žigali za nezdružljive z generalno linijo partije. Sprejem Stalinovega načrta industrializacije je pomenil prelom z Buharinovo partijsko politiko. Govorov in sklepov aprilskega plenuma, ki so se nanašali na voditelje desnice, tedaj niso objavili. Odločili so se za prve kazenske ukrepe proti voditeljem desnice. CK je na Stalinovo pobudo priporočil, naj Buharina razrešijo kot predsednika IK KI. Sklep so izvedli šele julija 1929., ko so začeli prvo kampanjo proti Buharinu. Z aprilskim plenumom leta 1929. se je končal boj za oblast, za vodstvo v partiji, med Stalinom in Buharinom. Obe strani sta priznavali Centralni komite kot zadnje razsodišče.

Stalinova zmaga nad Buharinom je pomenila konec Nep. Takoj po sklepu plenuma je Molotov sredi seje 16. konference informiral o sankcijah CK proti buharinovcem.¹⁵ To je bil signal za začetak neprizanesljivega klevetanja Buharina in njegovih privržencev. Medtem ko so govorniki v negotovem vzdušju kmetijske krize napadali desni oportunizem, je bila Buharinova usoda vpeta v razprave na plenumu.

Prvo zmago nad Buharinovo skupino je bilo treba organizacijsko krepiti. Iz partije in z vodilnih položajev v armadi je bilo treba odstraniti potencialne buharinovce. Stalin je zaukazal „generalno čistko partije“ s posredno direktivo, naj bo končana do XVI kongresa partije, ki je tedaj štela milijon in pol članov.

Neposredno po plenumu so Stalinovi fanatični privrženci začeli izganjati buharinovce iz partije in krepiti Stalinov kult.

Plenum CK in 16. konferenca VKP(b) sta sklenila delo z zmago Stalinove skupine v politbiroju in stalinskega aparata v CK. Uspešni frakcijski boj zoper Buharinovo skupino je pomenil Stalinovo osebno zmagoslavlje. Z zgodovinskimi sklepi aprilskega plenuma CK je Stalin razbelil želeso, ki je postal primerno za kovanje.

Kakšni so bili politični profili Stalinovih privržencev, ki so izvojevali politični boj z Buharinovo skupino in pripravili pot za Stalinovo „revolucijo od zgoraj“?

Vjačeslav Mihajlovič Molotov je v boju z levo opozicijo podpiral Stalina; bil je njegov glavni pribičnik. V svojih člankih in brošurah ter v referatih je obravnaval predvsem organizacijska vprašanja. V boju z Buharinovo skupino je pokazal aktivnost posebne vrste, znatno večjo kot v boju s trockisti in zinovjevcji. Resnica je, da v ta boj ni vnesel nič novega, temveč je le uresničeval voljo svojega gospodarja. Od leta 1924. dalje je vodil nekaj let komisijo CK, ki se je ukvarjala z delom na vasi.

¹⁵ Šestnadcataja konferencija, str. 3, 5—24, 666.

V tej komisiji so oblikovali vrsto sklepov, med drugimi tudi sklep o likvidaciji kulakov kot razreda.¹⁶

Za Stalina je bil Molotov najprimernejši sodelavec, da z njegovo pomočjo prikrije svojo osebno diktaturo in prek njega uresniči svoje cilje. Molotov je bil vodilni Stalinov kader pri izvajanju „revolucije od zgoraj“.

Lazar Mojsejevič Kaganovič je zaradi uspešnega boja s trockisti in zinovjevcji postal kandidat za člana politbiroja CK VKP(b). Ko je Stalin leta 1928. premagal trockistično-zinovjevski blok in „buržoazne nacionaliste“, se je začel pripravljati, da odstrani Buharina, Rikova in Tomskega. Buharinova grupacija se je morala soočiti s Stalinovim partijskim aparatom, posebej še z udarno trojko sekretarjev VKP(b). V to trojko je spadal pogled Stalina in Molotova tudi Lazar Kaganovič.

Ko se je v tridesetih letih v Sovjetski zvezi začela kolektivizacija z metodami, ki niso bile v duhu Leninovega načrta zadržništva, je Kaganovič zaslovel kot organizator kolektivizacije s prisilnimi metodami. Postal je izredni opolnomočenec CK in sovjeta ljudskih komisarjev ZSSR za kolektivizacijo in zagotovitev žita. V svojstvu takšnega opolnomočenca, ki se je opiral na posebne čekistične oddelke, je začel Kaganovič pod gesлом, da je treba kulaško sabotažo stresti do kraja, izvajati represivne ukrepe, izseljevati in preseljevati nasprotnike kolektivizacije na širnih področjih Sovjetske zveze. Na milijone kmetov so preselili iz centralne Rusije, Ukrajine in s Kavkaza v Turkestan, iz Turkestana v Sibirijo, iz Sibirije pa v Kolimo.

V železno kohorto Stalinovih privržencev je spadal tudi Kliment Vorošilov. Po zmagi nad levo opozicijo Trockega, nad opozicijo Zinovjeva in Kameneva ter nad Združeno opozicijo so leta 1926. izvolili Vorošilova skupaj z Molotovom v Politbiro CK VKP(b).

Vorošilov ni stopil na čelo Rdeče armade zaradi vojaških sposobnosti, temveč kot politik Stalinove šole. S svojimi memoarskimi zapismi je polagal temelje nove Stalinove biografije za čas pred revolucijo, med državljanško vojno in po njej. Z zgodovino boljševiške partije sta se uspešno ukvarjala tudi Molotov in Kaganovič in jo krojila po Stalinovih dogmatskih shemah, za vojaški del pa je skrbel Vorošilov. Prispevek Vorošilova h kultu Stalinove osebnosti je bil nad vse pomemben. Iz Stalinovega osebnega arhiva je skušal dokazati, da je bil v državljanški vojni vojaški voditelj Stalin, ne pa Trocki.

Posebno vlogo v boju z Buharinovo skupino je odigral tudi Georgij Malenkov, ki je predstavljal in posebljal izrazit Stalinov kader. Bil je od pete do glave „aparatčik“ v slabem pomenu te besede. Stalinovi opozorjeniki so trdili, da je bila VKP(b) v času Stalina produkt dveh ljudi — Stalina in Malenkova. Če so Stalini pripisovali vlogo konstruktorja, tedaj je Malenkovu pripadalo mesto njegovega nadarjenega arhitekta.

Po Stalinovi zmagi nad Buharinovo skupino in moskovsko organizacijo, ki jo je vodil Uglanov, so začeli odstranjevati Buharinove privržence iz srednjih in nižjih plasti partijskega aparata. Ta posel je Stalin

¹⁶ Glej Molotov V. M., Politika partii v derevne, 1926.

zaupal Malenkovu. Njegove kompetence pa niso bile omejene le na aparat in kadre na moskovskem področju, temveč so vključevale tudi kadre partijskih organizacij ljudskih komisariatov ZSSR v Moskvi. Buharinovi so trdili — in ni razloga, da bi jim ne verjeli — da je Malenkov v štirih letih svoje aktivnosti v moskovskem komiteju radikalno očistil partijski aparat ne le Buharinovih privržencev in sporazumarjev temveč tudi vseh tistih, ki niso zadovoljivo dojeli „duha časa”.

Pomembna vloga v boju z Buharinovo skupino je pripadala tudi Nikolaju Bulganinu. Bulganin je od vsega začetka boljševiškega prevrata sodeloval v čekističnih akcijah. V Čeki so se na tej stopnji boja za sovjetsko oblast zbrali ljudje dveh kategorij: iskreni revolucionarji in karijeristi. Bulganin je verjetno pripadal bolj drugi kategoriji. V obdobju Lenina ta kategorija ljudi ni imela izgledov za napredovanje na vodilne položaje partijske in sovjetske strukture, če se ni izkazala s posebno predanostjo. Izbor članov aparata sovjetrov in partije so uravnavali po kriteriju razrednega izvora. Bulganin pa je bil po poreklu iz „socialno tujega okolja”; izhajal je namreč iz družine velikega podjetnika iz tipično prekupčevalskega mesta Nižnij Novgorod (sedaj Gorki). Tu je iskati eno glavnih zavor na poti počasne politične kariere Nikolaja Bulganina.

Bulganin je v Moskvi odigral posebno vlogo v Stalinovi konspirativni tehniki rušenja partijskega vodstva Buharinovega privrženca Uganova in pri odstranjevanju Buharinovih pristašev. Skupaj s Kaganovičem sta propagandistično spokopala pozicije desnih voditeljev. Bulganin je leta 1931. postal predsednik moskovskega sovjeta namesto Buharinovega privrženca Uganova. Ko je Molotov zasedel mesto Rikova kot predsednik vlade, je postal v juliju 1937. Bulganin predsednik Sovjeta ministrov RSFSR.

Zakulisni boj čekista Bulganina proti Buharinovi skupini je znal Stalin pravilno ovrednotiti. Bulganina je postavil na položaj namestnika predsednika Sovjeta ljudskih komisarjev ZSSR, zajamčeno pa mu je bilo tudi mesto v Politbiroju.

Nemajhno vlogo v boju z Buharinovo grupacijo je imel Nikita Sergejevič Hruščov. V letih 1932—1934. je bil najprej drugi in nato prvi sekretar moskovskega mestnega komiteja, zatem pa sekretar moskovskega oblastnega komiteja partije. Stara moskovska partijska organizacija, ki je bila pod močnim Buharinovim idejnim vplivom, je bila skoraj povsem uničena, ko je Hruščov postal njen sekretar. Stalin je zato poskrbel, da je postal Hruščov kandidat za člena Politbiroja. Ko so Hruščova premestili v Ukrajino kot prvega sekretarja CK ukrajinske partije, so mnogi njegovi ukrajinski oporečniki trdili, da je tam uničil ne samo komunistično, ampak tudi nacionalno mislečo inteligenco pod pretvezo „nacionalnega odklona”. Zdi se, da ti očitki njegovih oporečnikov niso brez osnov, ker ga je Stalin dvignil s položaja kandidata za člena Politbiroja. Hruščov je vsekakor napravil vrtoglav vzpon v partijski karieri. Na VII kongresu partije so ga izvolili v CK, pet let kasneje pa je naslednjem kongresu že postal član Politbiroja. Čistke, ki jih je izvajal v Moskvi in Ukrajini je Hruščov kasneje pripisal na rovaš Stalina. V Veliki sovjetski enciklo-

diji je zapisano: „Hruščov, zvest Leninov učenec in eden najbližjih sobojevnikov Stalina ... je vodil neusmiljen boj s trockistično-buharinsko bando ljudskih sovražnikov.“¹⁷

V udarno kohorto najvidnejših Stalinovih privržencev sodi tudi Anastas Mikojan, ki spada med tiste politike Stalinove šole, ki so večše manevrirali med Scilo in Karibdo ter preživeli tako Stalina kot Hruščova. Stalnu se je sprva zdel Kaganovič zanesljivejši od Mikojana, kajti v Mikojanovi revolucionarni biografiji je bilo precej nejasnih mest, ki jih je Stalin v svojem osebnem arhivu skrbno registriral. Berija je z novim gradivom sumničenj še poglabljal in utrjeval Stalinovo nezaupanje do Mikojana. Stalin je rad zbiral okoli sebe ljudi z dvomljivo boljševiško preteklostjo, da jih je lažje držal na povodcu. Mikojan po naravi ni bil stalinist. Stalinu je služil manj iz prepričanja kot iz strahu, ko je podpisoval skonstruirane obtožnice proti svojim partijskim sobojevnikom. V pohvalah na račun Stalina je vselej nadkrilil druge člane Politbiroja. Kljub temu mu Stalin ni nikdar do kraja zaupal.

Leta 1926. je Stalin imenoval Mikojana na položaj ljudskega komisarja za trgovino ZSSR namesto Kameneva, in ga hkrati povzdignil v kandidata za člana tedaj še močnega in avtoritativnega Politbiroja. Tridesetletni Mikojan je tako postal najmlajši minister ZSSR.

Ko se je odločil za Mikojana, je Stalin med drugim verjetno upošteval tudi podobno prehodeno pot: oba sta bila s Kavkaza, govorila sta gruzinsko, obiskovala teologijo in imela sta podobne lastnosti. Glede tega je bil Mikojan vsekakor idealnejše orodje v Stalinovi politiki, kot so bili Molotov, Kaganovič in Vorošilov.

Vsi ti najbližji Stalinovi sodelavci in somišljeniki so gradili Stalinov kult. Brez njihove podpore v frakcijskih bojih Stalin ne bi mogel zmagati.

Buharinova grupacija, ki jo je Stalin označil za desno opozicijo, je predstavljal zadnji poskus, da ohranijo v VKP(b) kolektivno vodstvo in preprečijo Stalinovo osebno diktaturo. Buharinov poraz je imel, enako kot poraz leve opozicije, velike socialne posledice. Če ga ocenujemo z zgodovinskega vidika, je predstavljal uvod v politično „revolucijo od zgoraj“ in v zgodovinsko obdobje stalinizma. Stalinova zmaga in njen politični pomen je vsekakor ena največjih zgodovinskih dilem.

Militantne teme nastajajočega stalinizma so bile osrednje torišče boja med Buharinom in Stalinom. Bile so radikalno nasprotne Buharinovim osnovnim stališčem o nujnosti razrednega sodelovanja, državljanškega miru in revolucionarnega razvoja po oktobrski revoluciji. Sistematični Stalinovi izredni ukrepi so bili antiteza Buharinovi spravljivi, miroljubni politiki v duhu nepovskih metod. Buharin je že v juliju 1928. svaril, da se celo oprezni program kolektivizacije lahko degenerira v poskus, da mužike s silo naženejo v komuno.¹⁸ Svaril je pred umetnim uva-

¹⁷ MSE XI, str. 493—494.

Plenum CK VKP(b) julija 1928. Arhiv Trockega T 1897.

¹⁸ Ključeva Z. I., Idejno-hozjajstveno organizaciono ukrepljenje komunističeskoj partii v uslovijah borbi za postrojenije socializma v SSSR, Moskva 1970, str. 256.

janjem komunizma na podeželje.¹⁹ Stalina je obtoževal, da namerava obnoviti vojni komunizem, da uvaja vojaško-fevdalno politiko, ki vodi v državljansko vojno.²⁰

Stalinisti so ocenjevali ideje buharinovcev o mirnem razvoju kot liberalne neumnosti. Dolžili so Buharina, da hoče iz Lenina napraviti apostola državljanskega miru, njegove pozive k preudarnosti in normalizaciji pa so žigosali za znake defetizma, pesimizma in demoralizacije.

Pred letom 1928. je Stalin v celoti sprejemal Buharinove ekonomskе nazore. V letih 1928/29. pa se je usmeril v politiko, ki je bila po učinku protibuharinovska. Stalinova ekonomska misel se je gibala v sestru dveh ekonomskih ciljev: vložiti maksimalne investicije v težko industrijo ter razviti sistem kolektivnih in državnih posestev. Pri vsem tem pa je Stalin le malo ali nič odgovoril na vprašanja, kje črpati sredstva za kapitalne investicije, kakšno naj bi bilo ekonomsko planiranje in kako naj bi tekel proces socializacije kmetijstva.

Vzopredno z graditvijo socializma je Stalin krepil razredni boj. V kriznem vzdušju v letih 1928/29. je obnovil vojno tradicijo, ji dal novo vsebino in jo začel prenarejati v svojem duhu. Tudi v partijskih uradnih pogledih in metodah se je stalno uveljavljala militarizacija. Politično izrazoslovje je dobilo nov besedni zaklad. Cilji in problemi so postali trdnjave, ki jih je bilo treba v naskoku zavzeti.

Izredni ukrepi, ki so jih sprva označili za prehodne, so za Stalina postali stalni in legitimni. V svoji politični aktivnosti se je vse pogosteje skliceval na Oktoper in državljansko vojno ter opozarjal, da so bolje-viki kos vsemu. Ta krilatica je proti koncu leta 1929. postala del ideologije „revolucije od zgoraj“.²¹ Celotno kolektivizacijo so opisovali kot „jurš na podeželje“ in jo razglašali za „vaški Oktoper“.²² Taka obuditev državljansko vojne je bila v nekem smislu naravni odgovor na partijske in gospodarske težave. Sestavni del Stalinovih teoretičnih premis je bilo prepričanje, da se z razvojem socializma krepita odpor izkoriščevalskih razredov in razredni boj.

Buharinovi nazori so bili Stalinovim diametralno nasprotni: napredek socializma zahteva in pogojuje pojemanje razrednih konfliktov in državljanske vojne.

Stalin je svojo teorijo proklamiral na juliskem plenumu CK leta 1928.²³ Njegova verzija je bila uradno priznana na aprilski konferenci VKP(b) leta 1929.²⁴ Buharin pa je svoje poglede razložil v članku Leninov politični testament, ki ga bo Teorija in praksa v izvlečkih objavila. Osnovna Buharinova politična misel je bila zasidrana v prepričanju, da Stali-

¹⁹ Uvodnik v Pravdi z dne 14. julija 1928, str. 1.

²⁰ Pravda z dne 24. aprila 1929, str. 1; Izvestija z dne 23. aprila 1929, str. 1; Postišev je žigosal Buharina v časopisu Istoričeskij arhiv št. 2/1962, str. 193; Pravda z dne 4. oktobra 1929, str. 2.

²¹ Vorotilov na XVI sjezdu I, str. 513.

²² Kodarev A., Komsomol v rekonstruktivnij period, Moskva 1931, str. 58; Komunističeskaja revolucija št 22/23, december 1929, str. 66.

²³ Stalin, Sočinenija XI, str. 179—180.

²⁴ KPSS v rezolucijah II. str. 552.

nova fatalna agrarna politika lahko spodkoplje zvezo med mestom in podeželjem ter sproži državljansko vojno. To nikakor ni pomenilo, da Buharin brani ekonomske koncesije, dane porajajoči se vaški buržoažiji, kot so to trdili Stalin in stalinisti. Zavzemal se je za nadaljevanje ofensive proti kulakom, toda brez nasilja, z metodami Nep naj bi zmanjšali akumulacijo kulakov in njihov vpliv, na noben način pa ne bi smeli pri zadeti nekulaških množic.²⁵ Trdil je, da je treba z metodami brez prisile nastopati proti pasivnim oponentom.²⁶ Stalinova antikulaška kampanja je bila po Buharinovem mnenju vojna proti kmetom nasploh in njena nujna posledica bo, da se bo vas uprla. Rastoča plima kmečkih nemirov leta 1928, ki jih je hotel Stalin zadušiti v krvi, je potrdila Buharinovo tezo, da vodi Stalinova agrarna politika v državljansko vojno.

Stalinova agrarna politika je predstavljala za Sovjetsko zvezo ogromno tveganje. Buharinov agrarni program pa je skušal upoštevati različne možnosti in najti „konkretno kombinacijo kolektivnega in individualnega kmetijstva“.²⁷ Buharin je vztrajno priporočal, da je treba dvigniti tako individualno kmečko gospodarstvo, kot ustanavljati državna in kolektivna posestva, voditi korektno politiko cen in si prizadevati za razvoj kmečkega zadružništva.²⁸ Tako bodo lahko Nep, kmetijstvo in tržni odnosi služili cilju industrializacije. Buharinov agrarni program je nasprotoval Stalinovim načrtom ekstremne industrializacije na račun kmetijstva. Buharin se je zavzemal za proporcionalne investicije v kmetijstvo in lahko industrijo za potrebe kmečkega trga. Težave in neksladja bi bilo po Buharinovem mnenju mogoče zmanjšati tako, da bi spodbujali razvoj male privatne industrije, zlasti prehrambne, da bi se izognili čezmernim investicijam v dolgoročne projekte s povečano produktivnostjo in racionalizacijo, upoštevajoč tehnične dosežke na Zahodu.

Buharinovi pogledi na planiranje so bili povsem drugačni od Stalnovih. V duhu Stalinove militaristične politike je njegova skupina sprejela ekstremno verzijo, ki jo označujemo kot teleološko planiranje. Po njegovem načrtu naj bi z vojaško disciplino zagotovili gospodarstvu rezervne vire, ki jih sicer ni bilo. Načrtno gospodarstvo je Stalin oprl na vsemogočnost države. Povsem drugačno je bilo Buharinovo mnenje. Plan mora sloneti na znanstveni kalkulaciji in resničnih, objektivnih statistikah, „ni ga mogoče oblikovati, kot se nam zdi ali delati z njim akrobatski salto mortale“. Skratka — Buharin je nasprotoval improvizacijam. Planiranje mora v ekonomskem razvoju preprečiti anarhijo in krize, značilne za kapitalizem. Plan mora zato „upoštevati pogoje dinamičnega ekonomskega ravnovesja“. Mora se trdno držati korektnih proporcev v celotni ekonominji, ohraniti rezerve ter odstraniti „ozka grla“. Planiranje

²⁵ Buharinov govor na julijskem plenumu CK leta 1928, T 1901; Nepodpisani uvodnik v Pravdi, 14. julija 1908, str. 1; Pravda z dne 30. septembra 1928, str. 2.

²⁶ Pravda z dne 10. novembra 1928, str. 3.

²⁷ Vaganov, Pravij uklon, str. 127—128; Marecki, Pravda z dne 30. junija 1928, str. 1.

²⁸ Pravda z dne 30. septembra 1928, str. 3; Buharinov govor na junijskem plenumu CK leta 1928; Arhiv Trockega T 1901; Pravda z dne 2. decembra 1928, str. 3; Pravda z dne 12. marca 1929, str. 2.

v zaostali agrarni družbi mora upoštevati tudi pomembne elemente nepreračunljive spontanosti, muhavosti žetve, trga itd. Stoodstotno planiranje ni mogoče.²⁹ Proces planiranja se mora v vsakem primeru izogniti čezmerni centralizaciji ali birokratizaciji. Dušenje „iniciative od spodaj“ vodi po Buharinovem mnenju v „ekonomsko arteriosklerozo“. Navodila iz centra naj nakazujejo naloge le v glavnih obrisih. Za njihovo izvajanje pa naj skrbijo nižji mehanizmi, v skladu z aktualnimi življenjskimi pogoji.³⁰ Buharin je nasprotoval pretiranim investicijam, prevelikim obremenitvam in centralizaciji. Buharinovih ekonomskih in planskih pri-pomb tedaj niso upoštevali, češ da so tuje boljševizmu, ostale pa so aktualne vse do danes.

Dogajanje v letih 1928/29. je poglobilo Buharinov nemir in bojanzen, stalinizem pa je zatemnil njegovo romantično revolucionarno vizijo o poslanstvu partije.

Kako si lahko pojasnimo zmago Stalinove skupine nad Buharinom? Vsekakor je treba opozoriti na posebne okoliščine, ki so dajale prednost generalnemu sekretarju. Stalin je razvijal boj na ozkem področju in priskrbito, kar je prisililo Buharina, Rikova in Tomskega, da so omejili konflikt na partijsko hierarhijo, kjer je bila Stalinova moč največja in je izničila moč Buharinove skupine, ki ni imela dovolj opore v visokem partijskem vodstvu. Stalinu je uspelo ustvariti v vodilnih organih večino proti Buharini in okrepliti svoj položaj kot „primus inter pares“ v vodilni strukturi. Prikazoval se je kot branilec linije XV kongresa VKP(b). Kot človek zlate sredine je impresioniral administratorje s svojo pragmatično učinkovitostjo, hladnim tonom in mirnim glasom. Sedem mesecev kasneje pa je že začrtal povsem drugačno usmeritev, polno tveganja in težko predočljivih ciljev. Napovedal je „veliko spremembo“.

Ko je moral Buharin zapustiti Kominterno in Politbiro, so ga imenovali za direktorja Instituta za industrijsko gospodarsko preučevanje pri ljudskem komisariatu za težko industrijo. Po letu 1931. je sodeloval v akademiji znanosti in se ukvarjal z vprašanjem filozofije. Leta 1936. je po Stalinovem naročilu potoval na Zahod, da bi se z menjševiškim zgodovinarjem Nikolajevskim dogovoril za nakup nekaterih izvirnih spisov Marxa in Engelsa. Ob tej priliki je Nikolajevskemu, ki je bil svak njegovega prijatelja Tomskega, zaupal svoje nazore, ki naj bi jih Nikolajevski posreduoval prihodnjim generacijam. Svoje zapiske o razgovoru z Buharinom pa je Nikolajevski objavil šele leta 1964.³¹ Ta razgovor obsega Buharinov politični testament in nakazuje njegove slutnje prihodnje tragicne usode. V razgovoru je izjavil: „Stari boljševiki s pomembno preteklostjo se umikamo in tresemo. Teoretično je dokazano, da smo postali nezaželen element. Zadošča, da je našo pot križal kdo, ki je zapleten v preiskavo in naša usoda je zapečatena.“ Buharinu je bilo jasno, da bodo

²⁹ Pisarev V. A., Pravda z dne 29. avgusta 1928, str. 3.

³⁰ Buharinove nazore o planiranju glej v Beležkah ekonomista, Pravda z dne 30. septembra 1928, str. 2—3; Uroki hlebozagotovok, str. 7—14; Buharinov govor na julijskem plenumu CK 1928, T 1901.

³¹ Nikolaevsky B. I., Power and the Soviet Elite. The Letter of an Old Bolshevik and Other Essays. New York 1965.

uničili stare revolucionarje, ki so bili navajeni misliti s svojo glavo in se niso bili pripravljeni slepo podrejati. Jasno mu je bilo, da bo Stalin odrinil kritične Leninove sobojevниke in postavil na njihova mesta poprečne birokrate, navajene poslušno izpolnjevati ukaze.

6. julija 1936. je bil v Izvestjah objavljen njegov članek, v katerem je ostro napadel barbarstvo nemškega fašizma.³² Čez nekaj dni so ga prvič aretirali. 16. septembra istega leta so ga izpustili in vse do 16. januarja 1938. je še opravljal funkcijo glavnega urednika Izvestij. 6. marca je Pravda objavila vest o njegovi izključitvi iz partije, nakar so ga drugič aretirali. Zaprli so tudi vse njegove bližnje sodelavce, takoimenovano solo rdečih profesorjev.

Na procesu proti Buharinu v marcu 1938. so sodili še 21 obtožencem, med katerimi so bili zadnji veterani Leninove stare garde. Proces je trajal devet dni. Uradni protokol obsega 800 drobno tiskanih strani prečiščenega besedila. Glavna obtožba proti vsem je bila, da so bili člani zarotniške skupine Blok desnih trockistov, ki je delala po navodilih tujih obveščevalnih služb.

Buharin je na razpravi nastopil s presenetljivim dostojanstvom. Kljub slabemu zdravstvenemu stanju je bil dorasel svojim mučiteljem; skoraj je izgubil vid, ker so ga silili, da je gledal med zaslišanji v žaromet. Dneve in tedne je bil zaprt v samici. Cele ure je moral stati nepremično, tako da so mu otekle noge. Grozili so mu z represalijami nad družino, če ne bo priznal svoje krivde.

Vsi obtoženi z izjemo treh so bili obsojeni na smrt in takoj ustreljeni.

³² Buharin, Maršruti istoriji, Izvestija, 6. julija 1936.

Marjan BRITOVSÉK

SUMMARY

BUHARIN'S CONFLICT WITH STALIN

From his long research of the struggle between fractions of the Russian Communist Party (the Bolsheviks), the author singles out the attitude of Stalin towards the so-called „right” group, led by Buharin. During his earlier clash with the representatives of the „left” fraction (Trotski/Zinoviev), Stalin had actually relied on Buharin as one of the best Party ideologists, relenting temporarily to Buharin's „rightist” orientation. In domestic affairs this meant carrying out the „New Economic Policy”, based to a great extent on market economy and on the doctrine of the feasibility of „socialism in a single country”, while in terms of foreign relations it meant supporting Chiang Kai-shek's Chinese „national” revolution.

Stalin introduced changes to all this towards the end of 1927, following his conflict with the „left” opposition and the failure of the Chinese Revolution. The political axis of this turnabout was the altered position regarding the social-democratic parties, which were branded as being imperialist and fashist allies.

In domestic politics, the „New Economic Policy” was abandoned, along with the alliance with the peasantry, which was only a prelude to forced collectivization and mass persecution of peasants. Since Buharin's fraction was against these steps, Stalin declared it „rightist” and the biggest threat to the Party. Stalin began the conflict with Buharin's group even before and during the Sixth Congress of the Comintern (in the summer of 1928), although Buharin was the main spokesman for the program of the Comintern at the Congress, and had considerably conformed to Stalin's views about the termination of the stabilization period of capitalism and the dawning of a „new era of revolutions and wars”. Stalin, then, carried out the political liquidation of Buharin's group at the plenary session of the Russian Communist Party in 1929.

ALEKSANDAR TRIFONI

Profesor, Beograd

ŠIFRA KOMINTERNE I VRHOVNOG ŠTABA

Originalan naučni rad

940.53(497.1)

Potreba za sporazumevanjem među ljudima stara je, bezmalo, koliko i sam čovek. Mnogi oblici sporazumevanja postojali su i pre pojave pisma. U nastojanju da omogući bržu i lakšu razmenu informacija, ljudi su neprekidno usavršavali oblike sporazumevanja. Prvi sukobi među narodima uslovili su i pojavu prikrivanja sadržaja informacija radi čuvanja njihove tajnosti i svojih namera. Stvaranje država, a sa njima administracije i diplomatiјe, još više su doprineli toj pojavi. Počeli su se razvijati postupci koji su imali za cilj da u razmeni informacija prikriju njihov sadržaj i onemoguće nepozvane da do njega dođu. Tako se pojavila šifra kao sredstvo zaštite tajnosti. Ona je predstavljala unapred dogovoren postupak kojim se neka poruka-informacija transformisala u nerazumljiv oblik za svakoga koji nije poznavao taj postupak.

Pisati o šiframa i radu sa njima je složen i delikatan posao. To je tema o čijim sadržajima se malo, ili gotovo ništa, ne piše. Razlozi su višestruki. Prvo, o šiframa se ne može pisati sve dok je ona „aktivna”, tj. dok je u upotrebi, jer ako bi se ona otkrila, tada bi izgubila moć koju ima, da sačuva tajnost informacije. Drugi razlog je što se njihovim otkrivanjem stvara realna prepostavka da se otkriju i tajne koje su krile. Mora proći dosta vremena od sakrivanja do otkrivanja neke tajne, a da pritom, ne dođe do neželjenih posledica. Radi toga, malo je poznatih ljudi koji se, ili su se, bavili proučavanjem šifara i njihovim „razbijanjem”. Oni su ostali anonymni, a jedini oreol slave, koji su drugi uživali, jeste satisfakcija pred samim sobom da su uspeli u svom radu i odgovorili postavljenom cilju, da sačuvaju tajnu.

Mi vrlo dobro poznajemo detalje pojedinih malih i velikih bitaka. Događaje koji su im prethodili i mnoštvo drugih stvari u vezi sa njima. Znamo i ko je nizao pobede, ali malo, ili gotovo ništa, ne znamo o šiframa i ljudima koji su radeći sa njima, doprineli tim pobedama. Uspesi velikih vojskovođa, diplomata ili državnika i njihova imena ulaze u istoriju. Posao šifrera i dekriptera, koji je deo ovih pobeda, pokriva veo nepomena.¹

¹ Dekriptiranje treba razlikovati od pojma dešifrovanje, kojim se ono često zamenuje. Dekriptiranje potiče od reči de-uništiti i kriptos-tajan, što znači uništiti, otkloniti tajnost. Ono predstavlja postupak dolaženja do sadržaja šifrovane informacije i bez poznavanja šifre kojom je otvorena informacija šifrovana.

Teškoću u istraživanju šifara, njihovoj primeni, načinu kako su stvarane i korišćene za vreme NOR-a predstavlja mali broj sačuvanih primera šifara i dokumenata o njihovom korišćenju. To se naročito odnosi za period prve dve godine rata. Razumljivo, jer su šifreri bili „zakleti“ da će šifre i šifrovane poruke uništavati posle upotrebe, a o njihovoj upotrebi nikome ništa, osim za to nadležnim starešinama, pričati. Bio je to sasvim opravdan razlog kako šifre ne bi pale u ruke neprijatelju čime bi mu se omogućilo da čita poverljive poruke i saznaće naše nameru.

S obzirom na obimnost materije koja do danas nije istraživana sistematski, sadržaj ovoga rada će se ograničiti uglavnom na šifre Kominterne i njihovu primenu u toku NOR-a. Pored toga, cilj ovoga rada je da se oslika i objasni jedna izuzetna delatnost o kojoj se, iz sasvim razumljivih razloga, nije moglo ranije pisati. Time se popunjava jedna praznina da se sa šiframa upoznaju oni koji nisu imali prilike za to do sada.

Šifra s kojom je KPJ korespondirala s Kominternom rodila se dosta davno. Kao i mnogim drugim događajima datum rođenja joj nije poznat. Poznato je da su je koristili ruski revolucionari još pre Oktobarske revolucije, a zatim joj se put nastavlja u daleku Španiju. Nema mnogo podataka, sasvim razumljivo, o njenoj praktičnoj upotrebi u Španiji, ali vreme kada se tamo našla poklapa se s vremenom španske revolucije.² Svoj „revolucionarni“ put nastavila je u još jednoj revoluciji, jugoslovenskoj.

Šifra je bila iz perioda ilegalnog rada Partije. Po svojoj konstrukciji bila je takva da su je mogli koristiti ilegalci, jer nije bilo potrebno posedovati bilo kakav dokumenat koji bi kompromitovao korisnika u slučaju hapšenja. Mogla se brzo upamtiti, a poruke brzo i lako šifrovati. Vreme i način kako je konstruisana ova šifra kojoj posvećujemo ove redove, zasluzuje ovoliki prostor. Iz pjeteta prema njoj, zvaćemo je Šifra revolucionara, jer ona s pravom to zaslzuje. Sa njom smo uspeli da sačuvamo mnoge tajne i da spasemo na stotine i hiljade života.³

Za Partiju je od naročitog interesa bilo održavanje veze sa Kominternom. Sva korespondencija bila je šifrovana, a veza je održavana preko radio stanice u Zagrebu. Vezu je održavao predstavnik Kominterne Josip Kopinić-Valdes, koji je jedini posedovao šifru i sa njom rukovao.

² D. Kahn, *The Codebreakers — The Story of Secret Writing*, Macmillan publishing, New York, 1976.

³ Šifra se može predstaviti u obliku tablice:

2	5	8	1	4	3	6	0	7	9
R	E	N	A	S	I	T	O		
2	G	Z	K	V	C	L	P	B	J
5	S	C	F	H	D	U	M	C	D

← ključ šifre

Postupak šifrovanja se sastoji u tome da se slova teksta poruke zamenjuju odgovarajućim jednocifrenim i dvocifrenim brojevima. Slova ispisana neposredno ispod ključa šifre zamenjuju se brojevima iznad njih, a ostala po principu koordinata tako da prvu cifru u dvocifrenoj zameni određuje red, a drugu stubac polja u kome se nalazi slovo.

Pored ove radio stanice, a s obzirom na potrebe šireg komuniciranja s Kominternom, po nalogu druga Tita, Pavle Savić je dobio zadatok da izradi i pripremi za rad jednu primopredajnu radio stanicu kojom bi se moglo predavati poruke fonijom i telegrafijom. Radio stanica je izrađena i ugrađena u zid laboratorije hemijskog zavoda Medicinskog fakulteta u Beogradu. U šestoaprilskom ratu ova radio stanica je prilikom bombardovanja uništena, tako da sa njom nije nikada ni uspostavljena veza s Kominternom.⁴

Jula meseca 1941. godine, ponovo, drug Tito stavlja u zadatok Pavlu Saviću da sa jednim telegrafistom pade u unutrašnjost Srbije i organizuje rad sa radio stanicom. Ova radio stanica bila je jedina veza Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta Partije sa svetom.

Kako je veza sa Kominternom bila preko Zagreba, drug Tito je pozvao da Valdes dođe u Vrhovni štab. Bilo je to decembra 1941. godine, kada se Vrhovni štab nalazio u Rogatici. Valdes se pridružio Vrhovnom štabu, a s obzirom da je sa sobom doneo i šifru, uspostavljena je 24. decembra prva veza s Moskvom. Odmah po uspostavljanju veze ista je prekinuta, jer je Pavle Savić, usled premorenosti, u toku rukovanja sa radio stanicom, napravio kratki spoj usled koga je pregorela jedna lampa. Pored rukovanja radio stanicom, Pavle Savić je bio jedini čovek, u to vreme, koji je znao da radi sa šifrom. Sticajem raznih okolnosti on se međutim nije nikada služio šifrom, već je to uspešno radila njegova supruga, Branka, koja će kasnije rukovoditi šifarskom službom Vrhovnog štaba.⁵

I pored svojih dobrih osobina, šifra revolucionara je doživljavala razne inovacije. To je vršeno da bi se povećala sigurnost poruka koje su se šifrovale ovom šifrom, i smanjile mogućnosti za dekriptiranje. Jedna takva inovacija izvršena je još 1930. godine, kada je Sovjetski Savez od nje napravio praktično nerešivu šifru. To je bila posledica saznanja da se slabim šiframa gube bitke na diplomatskom polju, jer se određenim metodama, ukoliko šifra nije kriptološki sigurna, mogu dekriptirati šifrovane poruke i na taj način saznavati i najveće tajne. Ovako inoviranu šifru Sovjetski Savez je koristio u okviru Ministarstva inostranih poslova, ali i u radu Kominterne.

Postupak se sastojao u tzv. dvostrukom šifrovanju. Tekst poruke se prvo šifruje pomoću raznoznačne šifre, a zatim ponovo šifruje sa odgovarajućim ključem za šifrovanje. U prvo vreme koristili su se ključevi konične dužine koje su sami šifreri izrađivali neposredno pre šifrovanja. Izrađivani su prema unapred utvrđenom dogовору.

18. septembra 1943. godine dobijena je nova šifra koju je donela iz Sovjetskog Saveza drugarica Nana Šilović-Tanja, koja je dugo živila u Sovjetskom Savezu. To je bila šifra slična onoj koja se već koristila u radu sa Kominternom. Razlikovala se po tome što je ključ za šifrovanje bio izrađivan u obliku tablica koje su se povezivale u sveske. Svaki korisnik je morao da ima po jedan primerak istovetan sa ostalima. Rad

⁴ Mirko Četković, Veze u NOB-u 1941—1942, VIZ, Beograd, 1976, str. 35.

⁵ Veze u NOB 1941—1945. Ratna sećanja, VIZ, Beograd, 1981. knj. 2 str. 246.

sa ovim sistemom šifrovanja počeo je da se primenjuje oktobra 1943. godine na vezi sa Moskvom. Isti sistem se zatim primenjivao i na vezama sa glavnim štabovima NOV i POJ.⁶

Ključevi za šifrovanje izradivali su se posebnim postupkom i štam-pali na listove hartije. Ovako odštampani dostavljali su se svim korisnicima. Ovo je bio i najveći nedostatak sistema, jer se veza mogla održavati jedino pod uslovom kada su se posedovale istovetne tablice. Da bi se postigla absolutna zaštita tajnosti šifrovanih poruka, što je ovakav sistem šifrovanja omogućavao, bilo je potrebno da svaka poruka bude šifrovana različitim ključem za šifrovanje. Prema tome, korisnici su morali da poseduju onoliko tablica koliko je zahtevaо promet poruka. Zato je sistem dobio ime šifrovanje sa jednokratnom upotreбom ključa.

Bez obzira što je ovakav sistem obezbeđivao apsolutnu zaštitu šifrovanih poruka on je imao određenih prednosti i mana. I teorijske analize, vršene od strana raznih dekripterskih službi u svetu, pokazale su da je ovakav sistem šifrovanja neprobojan i da su dekripteri prema njemu nemogući. Zato se često postavlja pitanje zašto se on nije koristio od samog početka NOR-a. Razlozi su višestruki, ali najznačajniji je bio taj što bi sistem šifrovanja sa ključevima za šifrovanje koji se ne ponavljaju zahtevaо postojanje jedinstvene dobro organizovane službe koja bi izrađivala za sve korisnike istovetne tablice sa ključevima za šifrovanje i iste svima dostavljala, što je u uslovima u kojima se radilo i ratovalo bilo nemoguće. Iz tih razloga se pribegavalo da korisnici sastavljaju sami ključeve za šifrovanje prema unapred utvrđenom dogovoru, što je obezbeđivalo dovoljnu zaštitu tajnosti šifrovanih poruka. Nema podataka da su dekripteri bilo koje zemlje uspevali da dekriptiraju šifrovane poruke ovakvim sistemom šifrovanja.

PRVE ŠIFRE NOV I POJ

Kapitulacijom bivše Jugoslavije, aprila 1941. godine, a sa njom i jugoslovenske vojske, raspala se i njena šifarska služba. U organizovanu borbu sa neprijateljem pošli smo bez šifara stare jugoslovenske vojske i bez bilo kakve literature ili uputstava kako se konstruišu šifre i radi sa njima. Posloš se od samog početka. Nije bilo ni kadrova koji su imali bilo kakva znanja ili iskustva o šifarskoj službi. Kadrovi šifarske službe bivše Jugoslavije nisu se našli u redovima boraca NOR-a.

Korupcija i izdajstvo nisu poštedeli ni šifru stare Jugoslavije. Upakovane i pripremljene šifre, za slučaj rata, istovremeno su se našle u Dženeralštabu jugoslovenske vojske i italijanske obaveštajne službe SIM (Servisio informacioni military) kojom je rukovodio iskusni general Cezare Ame. U datom trenutku umeli su da iskoriste dobijene šifre i, pre svih, šta više i onih kome su poruke bile namenjene, pročitaju. Nije iznenadnje onda što je rat za jugoslovensku vojsku trajao svega nekoliko dana. Nije ni mogao više. Za to su se pobrinuli ljudi bez savesti, oni koji su prodali svoje šifre. Zar postoji bolji dokaz izdajstva od ovog?

⁶ Isto, str. 263.

Nepoverenje prema tako vitalnoj službi, kao što je bila šifarska, pokazalo se sasvim opravdanim. Zato se nije ni pomicljalo da bi šifre bivše jugoslovenske vojske, ukoliko bi se i došlo do njih, mogle poslužiti ni za partijsku ni vojnu tajnu korespondenciju. Počelo se sa šiframa koje je Partija koristila u periodu do početka drugog svetskog rata.

Jedino iskustvo u radu sa šifrom postojalo je kod onih drugova i drugarica koji su ih koristili za potrebe KPJ. U periodu ilegalnog rada partije CK KPJ je sa Kominternom komunicirao pomoću šifre o kojoj je bilo reči. Ova šifra poznata i pod imenom „komunistička šifra”, međutim, nije korišćena u jedinicama NOV i POJ u prvima godinama rata, već samo za vezu VŠ sa Kominternom, a tek krajem 1943. godine proširuje se njena primena i na neke jedinice NOV i POJ.

Nema dokumentovanih podataka kakva je i kojim šiframa vođena tajna korespondencija između jedinica NOV i POJ u prvima mesecima NOR-a, što ne znači da se u ovom periodu nisu primenjivale.

Prva organizovana izrada šifara u NOR-u počela je novembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Odavde je uspostavljena prva veza Vrhovnog štaba sa Glavnim štabom Hrvatske, a u decembru Vrhovni štab uspostavlja šifarske veze i sa 1, 2, i 3. divizijom i 1. bosanskim korpusom. 30. novembra iste godine VŠ dobio je od Glavnog štaba Hrvatske i prve šifrovane depeše. Prema tome, ovaj period se smatra početkom organizovanog rada sa šifrom i šifarskim dokumentima.

Sačuvani primeri šifara iz ovog perioda daju potpune podatke o tome kako se koristila šifra kao i o njihovoj kriptološkoj vrednosti. To su uglavnom tzv. monoalfabetske šifre (nazivaju se još i šifre prostog zamenjivanja) po kojima se postupak šifrovanja svodi na zamenjivanje slova njihovim šifarskim zamenama koje mogu biti takođe slova, brojevi ili neki posebno uvedeni znaci. Najjednostavnije među njima su dvobrojčane šifre. Konstruišu se na različite načine.

Poruke se šifruju na taj način što se svako slovo zameni odgovarajućim brojem. Da bi se unela veća neodređenost iza svaka dva šifrovana slova, što znači iza četiri cifre, dodaje se jedna proizvoljna cifra i dobije grupa od pet cifara (uobičajena forma pisanja, da bi se lakše predavao šifrovani tekst telegrafijom ili fonijom. Dodavanje proizvoljne cifre ima za cilj da unese izvesnu zabunu kod dekriptera. Međutim, za iskusne dekriptere to nije predstavljalo bilo kakvu teškoću. Pri dešifrovanju, prvo se precrta svaka peta cifra u šifrovanim tekstu, a zatim dvo-cifreni brojevi zamenjuju odgovarajućim slovima.

Šifra se koristila u Štabu II bosanskog NOU Korpusa za vezu sa IV NOU Divizijom, X NOU Divizijom i Štabom Grmečke Operativne grupe. Upućena je iz Štaba II Korpusa 25. 08. 1943. godine sa danom stupaњa na snagu 27. 08. 1943. godine.⁷

⁷ VII, Arhiva NOB, Br. Reg. 1/1 — 13/F, K. 45703/F.

Šifra je bila oblika:

Slova	A	B	C	Ć	D	Đ	DŽ	E	F	G	H	I	J	K	L	LJ	M	
ši. zam.	33	52	37	68	19	59	83	34	99	41	35	15	66	44	91	28	14	79
	N	NJ	O	P	R	S	S	T	U	V	Z	Ž	—					
	77	55	26	82	93	69	71	25	98	24	57	88	11	22				

Ovakve šifre, i šifre slične ovoj, predstavljaju najjednostavniji mogući oblik šifrovanja, što znači, da se njima ne može uspešno štititi tajnost poverljivih informacija.⁸

Šifru istovetnu prethodnoj, samo konstruisana u obliku tablice sa pet redova i isto toliko stubaca, tj. sa 25 polja u koja su se upisivala slova, a svaki red, odnosno stubac označavao se jednom cifrom, a slova su se zamenjivala brojevima po principu koordinata. Koristio je Štab 5. Korpusa NOVJ, obaveštajni odsek sa obaveštajnim centrima 5. Korpusa. Šifra je nosila oznaku T. 690, sa naznakom da zamenjuje do tadašnju šifru br. 466 (verovatno iste konstrukcije samo različitog rasporeda cifara, prim. autora). Datira od 2. jula 1944. god.

Šifrovanje se vrši tako što se slova zamenjuju dvocifrenim brojevima, pri čemu prva cifra određuje red, a druga stubac polja u kome se nalazi slovo. U dokumentu kojim se dostavlja šifra dalje se precizira, da bi se otežalo dešifrovanje od strane nepozvanih lica (misli se na dekriptiranje, ali ovaj termin nije bio u tom periodu upotrebljavani, prim. autora), da se u šifrovane tekstove ubacuje na svakom 3-ćem, 5-tom, 7-mom i 9-tom mestu proizvoljna cifra. U kriptografiji je ovakav postupak poznat pod imenom ubacivanje nevažećih ili lažnih znakova kojima se narušava, prividno, kontinuirani niz šifrata i time otežava dekriptiranje.⁹

Iz istog perioda se nalaze šifre koje po svojim karakteristikama govore da je u njihovom sastavljanju učestvovao neko ko je poznavao neka osnovna pravila kriptografije.

Šifra je slična prethodnim, ali je uneta jedna novina. Da se ne bi koristile stalno iste šifarske zamene za određeno slovo primjenjenog alfabet-a, redovi i stupci tablice obeležavaju se sa po pet različitih brojčanih ključeva (horizontalni i vertikalni),

Prilikom šifrovanja mogao se upotrebiti bilo koji horizontalni sa bilo kojim vertikalnim ključem. Da bi se omogućilo jednoznačno dešifrovanje moralo se u šifrovanom tekstu (telegramu) naznačiti sa kojim se vertikalnim i horizontalnim ključem počinje šifrovati. Zato se u prvoj grupi, pre početka šifrovanja poruke, daju prve cifre vertikalnog i horizontalnog ključa. Da se grupa cifara ne bi razlikovala od ostalih, dopunjava se sa još tri proizvoljno upisane cifre. Pri svakoj promeni ključeva to se moralo ponavljati. Šifrovanje teksta poruke se dalje vršilo,

⁸ U istoriji kriptografije poznato je da se ovakvim šiframa, odnosno postupkom šifrovanja, služio grčki istoričar Polibije u 2. veku p. n. e., a šifru znatno pojednostavio Julije Cezar (101—44 p. n. e.) i time u kriptografiji dobio počasno mesto da se čitavo jedno poglavlje ovakvih šifara zove „Cezarove šifre”.

⁹ MNO FNRJ, Arhiv NOR, br. reg. 2/1 — 21, k. 460 03.

Šifra je bila oblika:

	0	8	4	6	2
9	A	B	C	Č	Ć
1	E	F	G	H	I
7	J	K	L	M	N
3	O	P	R	S	Š
5	T	U	V	Z	Ž

kao i u prethodnim šiframa, zamenjivanjem slova odgovarajućim šifarskim zamenama po principu koordinata. Isto tako se posle svake dve dvocifrene šifarske zamene dopisivala još jedna proizvoljna cifra i tako grupa cifara dopunjavala da ih uvek u grupi bude po pet. Dešifrovanje se obavljalo obrnutim postupkom. Pre početka zamenjivanja šifarskih zamena odgovarajućim slovima, šifrer je iz prve grupe šifrata, saznavao stubac i red sa kojim će vršiti zamenjivanje.

Karakteristično za ovu šifru je to što se u toku rada sa njom moglo koristiti 25 različitih ključeva i time sprečiti da se jednom istom šifrom šifruje više različitih poruka što omogućuje lakše dekriptiranje. Međutim, ni ova okolnost nije mogla sprečiti dekriptiranje, jer posedovanje i samo jednog teksta čija je poruka bila dužine oko pedesetak slova mogla se dekriptirati.

Šifra se koristila u odseku za Vojne vlasti pri štabu bosanskog NOU Korpusa.¹⁰

Šifru istovetnu ovakvoj koristio je i štab IV Divizije 5. korpusa NOVJ. Nosila je broj 223 i bila je namenjena za rad između divizijskih i brigadnih obaveštajnih centara.¹¹

Pronađeni su i primjeri šifara u obliku tablica dimenzija pet redova i šest stubaca sa ukupno 30 polja u kojima su se upisivala slova alfabeta. Koristile su se 1943. godine na vezi između Odseka za vojne vlasti u pozadini Glavnog štaba NOV i POJ sa komandama Banijskog, Pivskog i Druđeg ličkog, Kordunskog, Goranskog i Primorskog područja.¹² Istu šifru koristio je i Štab VI bosanske NOU brigade.¹³

Iz ovih primera se može zaključiti da je postojao dogovor između štabova pojedinih jedinica o korišćenju istovetnih šifara. Isto tako se može zaključiti da ovi pronađeni primerci nisu prve šifre koje su pomenuće jedinice primenjivale. To se zaključuje po tome što su šifre numerisane, a navedeni primeri su zamene za šifre koje su već korišćene.

I iz ostalih pronađenih primera vidi se da su i mnogi drugi štabovi i u ostalim područjima koristili ovakve i slične šifre. To ukazuje da u navedenom periodu još uvek nije postojala organizovana poveza-

¹⁰ MNO FNRJ, Arhiv NOR Br. reg. 1/1-16, K. 407 A. Primerak datira od 26. II. 1943. god.

Šifra je bila oblika:

8	6	4	2	0
6	4	2	0	8
4	2	0	8	6
2	0	8	6	4
0	8	6	4	2
1	3	5	7	9
3	5	7	9	1
5	7	9	1	3
7	9	1	3	5
9	1	3	5	7
a	b	c	ć	d
e	f	g	h	i
j	k	l	m	n
o	p	r	s	s
t	u	v	z	z

¹¹ Isto Br. reg. 44-3, K 770 A Primerak datira od 25. VIII 1944. god.

¹² Isto Br. reg. 15-2, K. 127. Šifra nosi broj 181 i datira od 9. novembra 1943. god.

¹³ Isto Br. reg. 5-8-7, K. 989.

nost sa šifarskom službom VŠ NOV i POJ, već su šifre izrađivali štabovi po uzorku na prve šifre iz 1942. godine.

Primeri šifara, uputstva za šifrovanje, način čuvanja i zamene, kao i mnoga druga pronađena dokumenta u kojima se govori o šiframa daju sasvim dovoljno podataka za istraživanje ove, kod nas do sada sasvim malo proučene delatnosti.

Može se uopšteno reći da su, sa kriptografskog gledišta, ovakve šifre bile vrlo slabe. Njima se nije mogla obezbeđivati dovoljno dobra zaštita tajnosti poverljivih informacija. Ukoliko bi neprijatelju uspevalo da dođe do šifrovanih poruka on ih je mogao vrlo lako i jednostavno dekriptirati i na taj način uspevati da dođe do njihovih sadržaja.

U čemu je slabost ovakvih šifara. Svaka šifra ima sebi svojstvene karakteristike. Da bi se utvrdila vrednost jedne šifre polazi se od toga da se analizira da li uvedeni postupak šifrovanja utiče da se karakteristike jezika prenose i u šifrovane tekstove. Šifre o kojima je bilo reći, jednostavno „preslikavaju“ sve osobine jezika prilikom šifrovanja, što znači da su oni verna kopija teksta poruke koja se šifrovala. Izkusnim dekripterima vrlo lako polazi za rukom da takve šifrovane poruke dekriptiraju, na osnovu kojih rekonstruišu šifru.

Za razliku od ovih šifara raznoznačne šifre se teže dekriptiraju, jer se njima karakteristike jezika prividno neutrališu sve dok se ne utvrdi koja slova dobijaju jednocifrene, a koja dvocifrene šifarske zamene. Međutim izkusnim dekripterima nije velika teškoća da to utvrde i primene za njih svojstvene metode dekriptiranja. Primenom ključeva za šifrovanje sa jednokratnom upotreboru gube se sve karakteristike jezika i time onemogućava dekriptiranje. Detaljnije analize šifara i metode dekriptiranja, međutim, premašuju sadržaj ovog rada, tako da se u daljem na njima nećemo zadržavati.

RAD NA ORGANIZOVANJU ŠIFARSKE SLUŽBE

Sa narastanjem prvih partizanskih jedinica, za razliku od predratnog perioda ilegalnog rada i onog neposredno nakon kapitulacije zemlje, i šifre su se morale prilagođavati uslovima sve organizovanijeg sistema razmnenih poverljivih informacija korišćenjem sredstava veza.

U prvim godinama NOR-a nije vođena evidencija o tome kada se počela primenjivati određena šifra, jer šifre nisu izrađivane centralizovano da bi se potom distribuirale jedinicama. Svaka jedinica izrađivala je šifre za sebe i za potrebe potčinenih jedinica. Nije bilo instrukcije kako izrađivati šifre, niti kako organizovati šifarsku službu.

S obzirom na način ratovanja, koji je zahtevao neprekidne i brze promene, dolazilo je i do čestih promena šifara. U većini takvih slučajeva posle određenog vremenskog perioda menjala se šifra. Uz nju je uvek davano i kraće uputstvo o njenom korišćenju. Po dostavljanju šifre tražila se potvrda prijema, što govori o tome, da se i pored skromnog znanja o šiframa, strogo vodilo računa da neprijatelju ne padne u ruke ili da nešto o njoj ne dozna.

Znalo se da poverljive poruke moraju biti šifrovane, međutim, nije se znalo da za uspešan rad mora postojati dobro organizovana šifarska služba. U nedostatku takve službe komande jedinica su se snalazile same. Usavršavale su postojeće šifre uvođenjem novih, kriptološki sigurnijih cifara. Među njima su bile šifre ujednačene frekvencije šifarskih zamena, ubacivanje lažnih znakova i slično. Sve je to ukazivalo da se postepeno širila šifarska kultura. Ipak, često su šifreri bili prepušteni sami sebi. I pored toga pokazivali su izuzetnu spretnost i snalažljivost.

U toku 1943. godine, šifarska služba (u to vreme nije imala takav naziv) dobija prve organizacijske oblike. Pri štabovima korpusa obrazuju se odseci za šifru u kojima su radila obično tri šifrera (dva šifrera i rukovodilac odseka). Ova organizacija širila se prema armijama, glavnim štabovima i Vrhovnom štabu u kome je obrazovano Odeljenje za šifru.

Šifra nije bila u nadležnosti veze. Zato svako njen povezivanje sa vezom i prenosom informacija sredstvima veze ne bi bilo objektivno, niti bi davalо pravu sliku o tome kako se stvarala i razvijala šifarska služba. Sigurno da su razmena informacija, njen obim, tajnost, efikasnost i uvođenje tehničkih sredstava za prenos informacija uticali da šifra prati ova zbivanja da ne bi postala kočnica sistemu rukovođenja i komandovanja (RIK). Zato je ona iz dana u dan poboljšavala rad, postajala sve organizovanija. Međutim, ostala je nezavisna i neposredno potčinjena komandantu, načelniku štaba ili komesaru, koji su imali isključivi uvid u šifru i rad šifrera. Neposredno su bili odgovorni za nju, a često bili i njeni konstruktori. Razlog za ovakvu organizaciju bilo je više, ali osnovni je bio da se sačuva bezbednost šifre.

Usled nedostatka profesionalnih kadrova ovog profila, u prvim godinama rata, često je šifru znao samo komandant ili komesar, a saopštavao je posebno odabranom i krajnje odanom borcu. Smatralo se da će se samo tako šifra sačuvati. Među odabranim borcima bilo je drugarica, verovatno radi toga što je za taj rad bilo potrebno manje fizičkog napora. I pored toga što su više upotrebljavale olovku i papir nego pušku, nisu se ni od nje odvajale, jer je nekada trebalo zapucati na neprijatelja, bez obzira što im je u torbicama bila šifra.

Naročita pažnja je bila posvećivana bezbednosti šifre. Svaki šifrer je imao svoju torbicu od koje se nije odvajao ni za vreme spavanja. Priroda posla je zahtevala posebne uslove rada, koji se odvijao daleko od pogleda drugih. Nekada je to izazivalo podozrenje ostalih boraca, ali tajna se morala čuvati. Šifreri se, inače, nisu razlikovali od ostalih boraca. Ipak, na njih se gledalo drugaćijim očima. Tražilo se da neprekidno budu spremni, da rade u pokretu, danju, noću.

Za vreme boravka u nekom mestu, šifreri su imali izolovan smeštaj, ali u neposrednoj blizini komandanta, da mu budu u svakom trenutku pri ruci. Poruke, izveštaji i sve drugo trebalo je hitno i bez odlaganja šifrovati ili šifrovane telegrame dešifrovati, kako bi se što pre došlo do njihovog sadržaja. Nekima je to izgledalo kao privilegija, ali ne i šifrima. To je zahtevalo tajnost i brzinu njihovog rada. Prostorije za rad obezbeđivane su im stražom. Nikome nije bio dozvoljen pristup, osim

komandantu i komesaru, jer su njihova naređenja šifrovali. To su bili uslovi u kojima je trebalo brzo i tačno raditi.

Svaki telegram za šifrovanje, ili dešifrovanje, imao je oznaku stepena hitnosti. Najhitnije telegrame je trebalo odmah šifrovati ili dešifrovati, bez obzira na mesto ili situaciju u kojoj se nalazio šifrer. Svaki drugi posao, u takvim slučajevima, ostavljao se za kasnije.

Prema tome, može se zaključiti, da prvih godina rata (do kraja 1943. godine), nije postojala jedinstvena šifra ili sistem šifrovanja za celokupno jugoslovensko ratište. Karakter i uslovi u kojima se odvijao oslobođilački rat i revolucija, nedostatak tehničkih sredstava za izradu i umnožavanje šifara, njihovo dostavljanje komandama jedinica i nedostatak profesionalnog kadra, bili su osnovni pokazatelji koji su diktirali da je bilo nemoguće izraditi i primenjivati jedinstvenu organizaciju šifarske službe.

O šiframa i radu šifrera neprekidno se vodilo računa. O tome sve doče redovni izveštaj nižih komandi višima. Izveštavalo se o uslovima pod kojima rade šifreri, da li je šifra ugrožena, koliki je promet šifrovanih telegrama i o svemu što je moglo ugroziti ili otežati rad na zaštiti tajnosti poverljivih informacija. Deo jednog takvog izveštaja od 17. IX 1944. godine, po kome Štab VIII udarne divizije IV korpusa izveštava šifrant-ski odsek Štaba IV korpusa NOVJ, glasi: „Svaka brigada ima po jednog šifranta, koji je odgovoran za rad u brigadi. Prilikom samoga rada nailazili smo na sitnije greške, dešavalo se više puta da su šifranti brigada poslali radio-depeše te da nisu naznačili pokazne grupe niti kontrolne grupe, krupnih grešaka nije bilo koje bi mogli da iznesemo.” Zatim, dalje, o primenjivanim šiframa konstatuje: „Sa brigadama upotrebljavamo prilikom rada brojčane tablice sveske „A”, KOD i obične telefonske šifre.¹⁴

Sistem veza rastao je i proširivao se uporedno sa narastanjem jedinica NOV i POJ. Već tokom 1943. godine, a posebno 1944. godine on postaje jedan od glavnih faktora uspešnog vođenja oružane borbe. Šifra, kao sredstvo za obezbeđenje tajnosti komandovanja, prati razvoj sistema veza. Uvode se nove šifre za neposredno komandovanje i obavljanje svakodnevних telefonskih razgovora. To su bile tzv. telefonske šifre.

Znalo se da telefonski razgovori, kao najmasovniji oblik komuniciranja, pružaju neprijatelju i najveće mogućnosti prisluškivanja, i omogućava prikupljanje informacija o stanju na bojištu. Zato se obraćala sve veća pažnja zaštiti tajnosti ovih razgovora. Pristupilo se izradi kodova, kao vrlo pogodnom obliku zaštite tajnosti u telefonskom saobraćaju. To je bio veliki posao, jer je trebalo napraviti izbor određenih reči koje su sačinjavale kod, njegovu izradu i distribuiranje jedinicama. U toku NOR-a izrađeno je i korišćeno više različitih kodova. Jedan od njih koji je imao obim od 1000 otvorenih značenja dobio je ime „Partizanski kod”.

Partijske veze štitile su se vrlo dobrom raznoznačnom šifrom sa ključem za šifrovanje. Organizacija ovih veza je bila ustaljena i dobro organizovana. Polovinom maja 1944. godine, na nivou Vrhovnog štaba,

¹⁴ MNO FNRJ, Arhiv narodnooslobodilačkog rata, Br. reg. 22-5/13, K. 4249.

odvojene su partiskske šifarske veze, a uvedene su veze OZN-e. Ovaj sistem šifrovanja postepeno se širio i na ostale jedinice NOV i POJ. To je zahtevalo veću i organizovaniju šifarsku službu koja je tek počela da se razvija i izrasta.

Ovakav sistem šifrovanja uveden je maja 1944. godine, prvo za šifarske veze štabova korpusa sa Glavnim štabovima i Vrhovnim štabom, a zatim za vezu sa potčinjenim jedinicama. Bilo je potrebno izrađivati šifarska dokumenta centralizovano. Izrađivala su se u Odeljenju za šifru VŠ i dostavljana su štabovima korpusa, koji su zatim organizovali šifarske veze sa ostalim jedinicama. Prvi primerci ovih dokumenata dostavljeni su marta i aprila 1944. godine. Ovim sistemom bili su obezbeđeni uslovi za rad šifre, koja je obezbeđivala visok stepen zaštite tajnosti poverljivih informacija. Tako je i moralno biti, jer je broj poverljivih informacija, čiju je tajnost trebalo štititi, rastao svakim danom. Na primer, samo u aprilu 1945. godine, u štabu 4. armije bilo je šifrovano 6.638 telegrama sa 458.419 petocifrenih grupa. Ovaj posao u to vreme obavljalo je 12 šifrera.¹⁵

PRIVREMENA INSTRUKCIJA ŠIFARSKIM ORGANIMA NOV I POJ PRVI KURS ŠIFRERA U DRVARU

Razvoj oružane borbe i njeno širenje na sve veća prostranstva zemlje zahtevao je jačanje i organizovano učvršćivanje kako vlasti na oslobođenim teritorijama, tako i jedinica narodnooslobodilačke vojske. Formiraju se štabovi od najnižih do najviših jedinica, a sa njima rukovođenje i komandovanje dobija sve više na značaju. Raste broj informacija koje se razmenjuju između štabova, i sve je više onih čiju tajnost je trebalo štititi šifrom. To je nametnulo potrebu da se pristupi organizovanom radu na potpunom objedinjavanju sistema zaštite tajnosti poverljivih informacija.

Od prvih šifara postepeno su se stvarale sve složenije. Učinilo se na onome što se stvaralo za vreme borbe i radilo ono što se smatralo korisnim. Malo je armija u svetu koje su uspele da za tako kratko vreme, od nepune tri godine, u izuzetno složenim uslovima ratovanja, konsoliduju jednu tako odgovornu i složenu službu kakva je šifarska. Bilo je to moguće samo zato što se od prvog dana shvatao njen značaj. Iako nije imala profesionalan kadar, on se postepeno stvarao, a oni kojima je poveravana ova dužnost bili su joj krajnje odani, disciplinovani i hrabri.

U stvaranju što bolje i organizovanije službe, koja će obezbediti sigurnu zaštitu tajnosti rukovođenja i komandovanja, Vrhovni štab NOV i POJ izdao je 10. maja 1944. godine dokumenat „PRIVREMENA INSTRUKCIJA ŠIFR. ORGANIMA NOV I POJ”.¹⁶ Dokumenat je potpisao lično vrhovni komandant, drug Tito, koji se od prvih dana interesovao za šifru i neprekidno insistirao na stvaranju jedinstvene i dobro organizovane

¹⁵ Veze u NOB-u 1941—1945, VIZ, Beograd, 1981. knj. 5, str. 220—224.

¹⁶ MNO FNRJ, Arhiv NOR-a Br. reg. 2/5. K. 1292/0.

šifarske službe. Dokaz za to je i donošenje ovakvog dokumenta koji je, s pravom se može reći, od istorijskog značaja za dalji razvoj i organizovanje šifarske službe u našoj zemlji. Ovim dokumentom i formalno su udareni temelji organizaciji šifarske službe NOV i POJ, a kasnije je poslužio kao osnova donošenja ostalih zakonskih akata kojima se regulišu i utvrđuju nadležnosti i zadaci šifarske službe.

Privremena instrukcija šifr. organima NOV i POJ predstavlja najznačajniji i najvredniji dokumenat šifarske službe koji je donet u toku NOR-a. Prema njoj i njenim odredbama može u potpunosti da se rekonstruiše rad tadašnjih organa za šifru.

Iako je ovaj dokumenat mali po obimu (dve stranice gusto kucanog teksta na pisaćoj mašini), on na sažet, ali potpuno jasan način precizira rad sa šifrom i zadatke vezane za sprovođenje tajnosti komandovanja. Izložena je u 10 tačaka. Prva tačka precizira da se upravljanje vojskom vrši preko šifarske službe da bi se sačuvala državna i vojna tajna. U drugoj tački se određuje da je šifarsko odeljenje Vrhovnog štaba Centralno šifarsko odeljenje (CSOVŠ) za sve organe NOV i POJ. U ostalim tačkama se tačno određuju i preciziraju nadležnosti i zadaci šifrantskih odeljenja Vrhovnog štaba, korpusa i divizija, a zatim se daje sastav šifrantskog odeljenja, postupci za izradu, čuvanje i uništavanje dokumenata kao i način kontrole i obilazak šifrantskih organa.

U jačanju šifarske službe pored ovog dokumenta, koji je određivao organizaciju rada i kadrovsko osposobljavanje, veliki uticaj imao je i dolazak sovjetske vojne misije 23. februara 1944. godine, na čelu sa generalom Nikolajem Kornjejevim, u kojoj su bili i sovjetski instruktori za šifru.

Odmah po dolasku sovjetske vojne misije, koncipiran je plan i program za organizovanje kursa iz kriptografije. Pored proučavanja odredaba „Privremene instrukcije”, program je obuhvatao sadržaje iz osnova kriptografije sa osvrtom na uslove koji omogućavaju dekriptiranje.

U to vreme Vrhovni štab se nalazio u Drvaru. Tu su bile razne aktivnosti i mnogo se učilo i radilo. Održavana su savetovanja, kursevi, kongresi i drugo. Posle drugog kongresa USOOJ-a, maja meseca 1944. godine, određen broj omladinaca i omladinki zadržan je u Drvaru da bi zajedno sa drugim već odabranim šifrerima pohađali prvi kurs šifrlara. Kurs se održavao pri Vrhovnom štabu, a njime je rukovodila drugarica Branka Savić, supruga Pavla Savića. Do tada, a i posle kursa bila je šifrer u Vrhovnom štabu, i najbolje je poznavala rad sa šifrom. Na kursu je bilo ukupno 15 slušalaca.¹⁷

Kurs je trajao od 10. do 24. maja 1944. godine, a radilo se vrlo intenzivno od jutra do kasno u noć. Sovjetski instruktori za šifru predavali su osnove kriptografije, a zatim i sve što je bilo vezano za rad sa novim postupkom šifrovanja koji su sa sobom doneli. Ovaj postupak, koji se neznatno razlikovao od onoga koji je drugarica Branka već ko-

¹⁷ Kurs su pohađali sledeće drugarice i drugovi: Zdenka Brojnik, Slavka Bećele, Nada Šumrada, Višnja Haubek, Reuf Đabić, Lazar Bosnić, Nada Živković, Milan Špegar, Refik Piskavica, i drugi čija imena nisu poznata.

ristila, zahtevao je mnogo napora da bi se, pre svega, savladala tehnika izrade šifara, ključeva za šifrovanje, a zatim uvežbao i sam postupak šifrovanja i dešifrovanja, stekla odgovarajuća brzina rada, pouzdanost i tačnost što je sve bilo vrlo važno da se savlada.

Na ovom kursu slušaoci su po prvi put od stručnjaka čuli da postoje posebno organizovane službe sa dobro obučenim kadrovima za dekriptiranje tuđih šifara i da je potrebno strogo se pridržavati naučenih načela da bi se onemogućila primena ovih metoda.

Ovakav postupak šifrovanja praktično je obezbedivao apsolutnu tajnost šifrovanih poruka. Od ovog trenutka, sa sigurnošću se može reći, tajnost je bila zagarantovana. Jedini uslov je bio da šifreri poštuju naučena pravila i u praksi ih besprekorno i disciplinovano primenjuju.

Više šifre nisu mogle biti uzrok da neprijatelji čitaju naše šifrovanе poruke i, na ovaj način, saznaju tajne koje su njima bile sakrivane. Od tada je očuvanje tajnosti zavisilo od organizacije snabdevanja šifarskim dokumentima, pravilnom radu sa šifrom, disciplini šifrera čiji je rad morao da isključi pravljenje grešaka koje bi omogućavale dekriptiranje. Sve je ovo zahtevalo organizacijsko jačanje službe, kako materijalno tako i kadrovski. Zato se u narednom periodu ovim stvarima posvećivala posebna pažnja, a pred rukovodioce službe i šifrere određeni vid odgovornosti i ponašanja.

Organizacija rada nametnula je niz novih zadataka od izrade dokumentata za šifrovanje, njihove distribucije, uvođenja pravilskih odredbi na svim nivoima gde se radilo sa šifrom, njihovog sprovođenja i kontrole rada, kako bi se onemogućile greške.

Da bi se obezedio dalji rad ovako organizovane šifarske službe, bilo je neophodno preuzimati mere i za njeno kadrovsko jačanje. Kurs šifrera u Drvaru predstavljao je školu u kojoj su se stekla osnovna, ali preko potrebna, znanja da bi se ista širila u drugim jedinicama. Nesumnjivo zaslugu za dalji razvoj i širenje kriptografske kulture po štabovima jedinica imali su slušaoci kursa, koji su posle Drvara otišli svojim jedinicama.

U drugoj polovini 1944. godine, javlja se čitava serija kraćih kurseva na kojima se uče šifreri novoj organizaciji i novom šifarskom sistemu. Pored toga, učilo se disciplini u radu kao jednom od najvažnijih faktora za sprovođenje propisanih mera u šifarskoj službi. Pored propisanih odredbi Privremenom instrukcijom šifarskim organima NOV i POJ morala se savladati tehnika čuvanja i uništavanja dokumenata koji su bili iskorišćeni.

Više se nije moglo reći da se ne poznaju osnovi kriptografije. Na širenju kriptografske kulture, međutim, išlo se ne samo među kadrovima šifarske službe već i šire. Tako se u okviru radiotelegrafskog tečaja Oficirske škole Glavnog štaba NOV i PO Slovenije 1944. godine, nalazi pravi mali udžbenik kriptografije.¹⁸

¹⁸ KRIPTOGRAFIJA (Nauk o tajni pisavi). Muzej narodne osvoboditve Ljubljana, ARHIV, 17. II 1950/371-I. Ovo se može smatrati našim prvim udžbenikom kriptografije (prim. autora).

Ova kriptografija je skromnog sadržaja. Na 23 stranice teksta kućanog pisačom mašinom, objašnjava se važnost kriptografije, a zatim se daju osnovne metode šifrovanja, ne samo šiframa proste zamene, već i onim sa ključem za šifrovanje. Sadržaji obrađuju i kodne tablice koje su za ovaj kadar bile od izuzetnog značaja. Sasvim razumljivo sadržaji ne obuhvataju šifru koja se koristila na šifarskim vezama, jer su o njoj smeli znati samo šifreri koji su neposredno radili sa njom.

Može se reći da smo rat počeli sa „azbukom“ kriptografije, a završili sa šifrom, koja se i danas smatra „neprobojnom“. Razvoj šifara i šifarske službe u toku NOR-a može se uporediti sa jednim dobrim udžbenikom kriptografije u kome se prvi dani rata poklapaju sa njenim prvim stranicama, a poslednji sa dobro naučenim sadržajem knjige.

DELOVANJE STRANIH DEKRIPTERSKIH SLUŽBI

U sistemu komandovanja, poruke se razmenjuju i tako se stvara mogućnost njihovog prislушкиvanja i otkrivanja. To se isto dešava i u svim drugim slučajevima u kojima se za prenos šifrovanih poruka koriste sredstva za prenos informacija. Jedini način da se očuva njihova tajnost bio je da se zaštite pomoću kvalitetnih šifara. Koliko je to bilo uspešno, zavisilo je od kriptografske vrednosti šifara i načina njihovog korišćenja. Naše šifre, koje smo koristili prvih godina rata, ili tačnije sve do donošenja Privremene instrukcije šifra organima NOV i POJ, bile su vrlo jednostavne tako da su omogućavale lako dekriptiranje uhvaćenih šifrovanih telegrama. To se isto dešavalo sve do kraja rata za poruke koje su šifrovane šiframa kao što su bile telefonske šifre, kodovi i razne vrste kodnih tablica. Verovatno da tako ne bi bilo da smo znali da postoje službe koje se bave dekripterskim radom.

Sve slabosti ovakvih šifara manifestovale su se time što se putem šifarskih zamena osobine otvorenog teksta prenose u šifrate. Na osnovu poznavanja ovih osobina moguće je primenjivati odgovarajuće metode dekriptiranja koje se baziraju na statističkim osobinama jezika. Postupak je vrlo jednostavan ako su u pitanju šifre kakve smo koristili. Izuzetak, gde se ovakve metode ne mogu jednostavno primenjivati, je bila šifra Vrhovnog štaba, koja se krajem 1944. godine primenjivala na svim važnijim vezama.

Jedna srećna okolnost po partijske veze, i kasnije jedinice NOV i POJ, u smislu da neprijatelj ne dekriptira naše šifrovane poruke i na taj način dolazi do dragocenih podataka o pokretima jedinica, njihovom brojnom, moralnopolitičkom i fizičkom stanju, snabdevenosti i nizu drugih podataka, bila je, što su poruke, u nedostatku tehničkih sredstava za prenos informacija, prenošene kurirskim vezama. Na taj način, neprijatelju nije bilo moguće dolaženje do šifrovanih telegrama, jer i u slučajevima hvatanja kurira, njihovo poznato herojsko držanje pred neprijateljem je garantovalo konspirativnost.

Tehnički sistemi za prenos informacija, bilo žični ili bežični, posred dobrih osobina brzog prenošenja informacija, imaju tu lošu osobinu

da mogu biti prisluškivani. U tom smislu radio veze je najlakše prisluškivati. Prema tome, tek sa masovnjim uvođenjem radio veza 1944. godine, neprijatelju su se ukazale veće mogućnosti neometanog prisluškivanja i praćenja našeg radio saobraćaja. To ne znači da su žične veze, odnosno žični prenosni putevi bili bezbedni, jer su nam poznati slučajevi priključivanja neprijatelja na naše telefonske linije. Ova pojava, međutim, nije bila masovna, jer rastojanja naših žičnih puteva su bila, u većini slučajeva, relativno kratka i prolazila kroz oslobođene delove teritorije, tako da se neprijatelj nije mogao neprimetno priključivati.

U to vreme, iako se prepostavljalo da neprijatelj prati i prisluškuje naše sisteme veza, niko nije pouzdano znao da postoji posebna služba koja se bavi „probijanjem“ tuđih šifara da bi mogli čitati i doznavati sadržaje šifrovanih telegrama. A neprijatelji su se dobro i na vreme premali i za ovu vrstu posla.

Odmah po dolasku na vlast 1933. godine, Hitler je uvideo da mu neke službe mogu i te kako koristiti. Među njima je bila i kriptografska, koja je, u to vreme, pripadala Ministarstvu spoljnih poslova. Nosila je naziv IZ i imala je dve sekcije, dekriptersku (Chiffrierwessen) i kriptografsku (Chiffrierbüro). Godine 1936. dobija naziv Pers Z, koji će zadržati do kraja drugog svetskog rata. Bavila se prikupljanjem informacija (metode nije birala, pa je i krađa ili kupovina tuđih šifara bila jedna od njenih specijalnosti) o šiframa drugih zemalja i njihovim dekriptiranjem. Među ovim zemljama vidno mesto zauzimala je i Jugoslavija, jer je i pre, a i za vreme rata imala dosta obaveštajnih podataka koje je trebalo prikupljati i ovim načinom.

O kadrovskom obezbeđenju ove službe vodila je računa nemačka tajna služba. Sa svojim određenim kriterijumima jednostavno bi sve one koji su ih zadovoljavali evidentirali i u određenom trenutku angažovali. Kandidati su birani, a da to nisu ni znali, što i nije bilo važno, jer je malo njih imalo snage da se odupre fašističkoj soldateski. Za posebne službe, kakva je bila dekripterska, su ipak birali one koji su iskazivali neke simpatije prema fašističkom poretku. Među njima, za nas posebno interesantna, bila je Asti Friedrichs.¹⁹ Po profesiji je bila učiteljica, a po mestu življenja i rada Bugarka. Predavala je nemački jezik u nemačkim školama. Govorila je dobro bugarski jezik, pa joj nije bilo teško da nauči i srpskohrvatski, što joj je vrlo brzo pošlo za rukom. Naučena za dekripterski posao još pre napada na našu zemlju, a potpomognuta izdajničkim snagama iz zemlje, koji su prodali svoje šifre, lako je i za vreme rata nastavila ovaj posao.²⁰

Praksa koju je Asti Friedrichs stekla dekriptiranjem telegrama dobijenih šifrovanjem poruka pomoću kodova bivše jugoslovenske vojske

¹⁹ David Kahn: THE CODEBREAKERS, Macmillan Publishing, New York, 1976, str. 438—440, 469—471, 1051. Autor knjige je 1963. godine razgovarao sa akterom ovih događaja Asti Friedrichs. Jugoslovenski prevod knjige: Šifrantni proti špijuna, Centar za informacije i publicitet, Zagreb, 1979.

²⁰ Nije poznato ko je sa jugoslovenske strane izvršio ovu sramnu prodaju šifara, ali se zna da ih je šef japanske obaveštajne službe za Evropu Yamato Omicata zajedno sa šiframa još nekih zemalja prodao Nemcima za dobre pare.

i Ministarstva inostranih poslova, omogućila joj je da se toliko saživi sa srpskohrvatskim jezikom i tako uspešno dekriptira i slaže tekstove, da joj je i polovina slova neke reči ili rečenice bila dovoljna da je po smislu dopuni. Iako su šifre koje je koristila NOV i POJ bile različite od kodova (bilo je i kodova) nije bilo ni malo teško da ih dekriptira baš zahvaljujući dobrom poznавању srpskohrvatskog jezika.

Ništa manje nije bila agresivna ni italijanska obaveštajna služba SIM.

Priča o prodaji jugoslovenskih šifara i ovde se podudara. U okviru službe SIM je radila tzv. Peta sekcija čiji je zadatak bio praćenje šifrovanih telegrama, a za njihovo dekriptiranje nije trebalo ulagati mnogo truda budući da je posedovala šifre bivše Jugoslavije. Iskoristila je ovo i već na samom početku šestoaprilskog rasula bivše jugoslovenske vojske poslužila se prljavom malverzacijom obmanjivanja. Naime, 13. aprila 1941. godine italijanska radio stanica poslala je dva šifrovana telegrama namenjena štabovima jugoslovenskih divizija na Cetinju i Kosovskoj Mitrovici. Sve je bilo po propisu kao da ih šalje direktno jugoslovenska Vrhovna komanda, samo je izostalo vojničko poštenje. Zato ove telegrave nije bilo teško dešifrovati, jer su bili šifrovani po svim pravilima jugoslovenske šifre. Obmana je uspela i Cetinjska divizija, kako je stajalo u naređenju, hitno je prekinula ofanzivu. Slično je bilo i sa štabom divizije u Kosovskoj Mitrovici.²¹

I pored ovako organizovane obaveštajne i dekripterske službe, italijanska vojska i njeni dekripteri nisu imali većih uspeha u dekriptiranju šifrovanih telegrama jedinica NOV i POJ.

Ustaške i četničke vojne formacije nisu imale dekripterske službe tako da ovim kanalima nisu dobijali bilo kakve informacije iz naših šifrovanih telegrama.

---

²¹ Cezare Ame: Guera Seqreta in Italia 194/1943, Rome, 1954.

Aleksandar TRIFONI

SUMMARY

**THE CODE OF THE COMINTERNE AND
THE SUPREME HEADQUARTERS**

In this study of the Comintern code and its use before and during World War II, the author also cites and analyses examples of other codes used throughout World War II. The codes are presented with their cryptologic characteristics and the conditions and manner of their application. Attention is also paid to the development of the cryptographic service, from the first days of the War, when the simplest codes were used, to the end of the War and the „unbreakable” code. Codes were an object of interest notwithstanding the hardships of war and special care was given to the selection and training of staff. The author also discusses the activity of foreign decyphering services and the possibility of their decyphering the coded messages of the National Liberation Army and the Yugoslav Partisan Detachments.

VERA KRŽIŠNIK—BUKIĆ

Naučni saradnik Instituta za istoriju univerziteta
„Đuro Pucar Stari”, Banja Luka, Beneševa 14

AGRARNO I SELJAČKO PITANJE U JUGOSLAVIJI
S OSVRTOM NA MEĐURATNI I RATNI PERIOD
1945—1953.

Originalan naučni rad

631.1(479.1) i 338.43(497.1)

Agrarno i seljačko pitanje obuhvataju socijalnu, ekonomsku, političku, socijalno-psihološku i kulturnu tematiku koja kroz istorijski razvoj i od jedne do druge konkretne zemlje mijenja svoje sadržajno značenje, ali je ipak prvenstveno zavisna od karaktera političko-ekonomskog uređenja datog globalnog društva. Podrazumijeva se da sadržajna agrarno-seljačka tematika, zavisi i od subjekata koji je uopšte postavljaju, znači da li se to slobodni seljaci, kmetovi, feudalci, kapitalisti, (ne)vladajuće političke stranke, itd. datog globalnog društva. Od samog početka postojanja Jugoslavije, nakon završetka prvog svjetskog rata 1918. godine pa do sredine XX vijeka, ova se pitanja mogu pratiti kroz mozaik sitnijih i krupnijih čestica koje označavaju uslove i način produkcije i reprodukcije: agrara kao privredne grane; sela kao političke, ekonomске i kulturne oblasti; seljaštvo kao demografski mobilne, ideološki nesamostalne i povodljive, politički i ekonomski zapostavljene i iskorištavane, a brojno najveće društvene kategorije.

Pomenuti period od oko tri decenije veoma je kratak sa stanovišta istorijskog razvoja, no s obzirom na dinamiku svjetskih zbivanja u prvoj polovici XX vijeka, i u Jugoslaviji to je vrijeme koje je u pogledu agrarnog i seljačkog pitanja nabijeno mnoštvom važnih zbivanja i ogromnih promjena. Uobičajena periodizacija jugoslovenske istorije dijeli ovo vrijeme u tri osnovne faze: razdoblje između dva rata (1918—1941), ratno razdoblje (1941—1945) i poslijeratni period od 1945. do negdje početka 50-tih godina, kada se zvanično napušta tzv. administrativni ili etatistički socijalizam i u privredi se prelazi na sistem društveno-ekonomskih odnosa, poznat kao sistem radničkog samoupravljanja, a, s malim vremenjskim zakašnjenjem (tj. od negdje 1952.), na tzv. agrarnu dekolektivizaciju u poljoprivredi. Prije nego što ćemo pobliže razmotriti problematiku agrarno-seljačkog pitanja ove treće faze razvoja jugoslovenskog društva, dužni smo se na kratko osvrnuti i na pomenute prve dvije etape bez čijeg sagledavanja ne može biti ni razumijevanja savremenog poslijeratnog razdoblja, a pogotovo ne perioda 1945—1953. godine.

I — Jugoslavija je od svog postanka ekonomski nerazvijena evropska zemlja, čija je osnovna privredna djelatnost zaostala poljoprivreda; prema popisu stanovništva iz 1931. godine, preko 3/4 (76,4%) stanovništva, a zagrarni produkti čine 51% nacionalnog dohotka zemlje. Priv-

rednu zaostalost Jugoslavije opterećivala je činjenica njene višenacionalne, odnosno višekonfesionalne socijalne strukture a posebno velika razvojna ekonomsko-socijalna i kulturna neravnomjernost između pojedinih dijelova nove države što se sve veoma negativno odražavalo na mogućnost njenog ekonomskog i opštedsruštvenog napretka. Politička previranja u uslovima ograničene parlamentarne (od 1929—1934. i apsolutističke) monarhije obilježena su, s jedne strane, naročito stavljanjem van zakona još 1921. godine Komunističke partije Jugoslavije (KPJ radi u ilegali onda sve do 1941. godine) koja je svojim ugledom odmah nakon osnivanja 1919. godine dala do znanja da namjerava igrati važnu političku ulogu u društveno-ekonomskom životu zemlje. U spoljno-političkom pogledu bilo je relevantno brzo razrastanje fašizma u Italiji i Njemačkoj pod čiji politički i ekonomski uticaj, s ciljem da postane njihov agrarni privjesak, posebno od sredine 30-ih godina dospijeva i Jugoslavija, mada se i dalje nalazi u gotovo polukolonijalnom odnosu prema stranom kapitalu investiranom od strane zapadno-evropskih zemalja, Francuske, Engleske, Holandije itd.

Sve pomenute istorijske činjenice očito ukazuju da je novostvorena država bila osuđena na komplikovan i otežan razvoj u čitavo vrijeme svog postojanja između dva svjetska rata. Od samog početka Kraljevine SHS među stručnjacima i privrednicima javljala se, inače, dilema: kojoj privrednoj grani dati razvojni prioritet, industriji ili poljoprivredi? Mišljenja su bila podijeljena. I mada u Monarhiji nije razrađena jedinstvena koncepcija privrednog razvoja, ipak je činjenica da je šestojanuarski režim na čelu s kraljem Aleksandrom zvaničnu politiku vezao za agrarizam. U prilog takvoj izabranoj privrednoj koncepciji govori i jedan elaborat izrađen 1930. godine, nađen u arhivi kralja Aleksandra. Trebalo je da se Jugoslavija reorganizuje „na zadružnoj osnovi, podizanjem zemljoradnje i domaće kućne radinosti, protiv razvijanja industrije, kao spoljne trgovine, a za potpuni agrarni izolacionizam“. Vladajući buržoaski krugovi, brinuće se prije svega o svojim neposrednim kapitalističkim interesima i ne držeći se dosljedno zapravo nikakve jedinstvene privredne politike, presudno su utjecali da Jugoslavija 30-ih godina ostane u suštini zaostala agrarna zemlja. Poznato je da je upravo kao takva, kao „agrarni privjesak“ razvijenijim evropskim državama, posebno fašističkim, Njemačkoj i Italiji, takva Jugoslavija najviše odgovarala. Međutim, privredno stanje u zemlji se, vođenjem politike koja nije bila u suštini ni u interesu Jugoslavije kao cjeline ni u stvarnom interesu seljaštva, sve više pogoršavalo.

Usljed seljačkih nemira širom zemlje neposredno poslije prvog svjetskog rata, još 1919. godine je započela agrarna reforma kako bi se izbjegli revolucionarni događaji koji su se tada zbivali u Rusiji, Njemačkoj i susjednoj Mađarskoj. Ali kako je proces konsolidacije političke vlasti buržoazije jačao tako je, iz godine u godinu, više od jedne decenije trajajuće provođenje agrarne reforme splašnjavalo da bi bili njeni rezultati početkom 30-ih godina, i pored izvjesne preraspodjele zemljišnog fonda, polovični, takvi da se u suštini nisu mogli zadovoljiti osnovni zahtjevi seljačkih masa.

I mada su u najvećoj mjeri ukinuti feudalni, kolonatski i slični kmetski odnosi, kao posljedica osobenog istorijskog razvoja pojedinih pokrajina i krajeva, eksploracija seljaštva je ipak ostala: feudalnu je zamijenila kapitalistička. Oko 1,700.000 ha poljoprivrednog zemljišta je oduzeto od feudalaca i veleposjednika i podijeljeno seljacima. Zemlju je dobilo oko 570.000 seljačkih porodica, i to pretežno veličine od 0,5 do 3 ha (u Bosni i Hercegovini i preko 3 ha) po agrarnom interesentu. Time agrarno pitanje — tada shvaćeno kao pitanje podjele zemlje i agrarne prenaseljenosti — nije bilo riješeno, jer veličina prosječnog seljačkog zemljišnog posjeda, zbog ekstenzivne obrade i korištenja primitivnih agrotehničkih mjera i oruđa, nije bila dovoljna u odnosu na životne potrebe prosječne, relativno brojne seljačke porodice. Prema jedinom popisu poljoprivrednih gazdinstava u Jugoslaviji između dva rata, brojčano je neuporedivo prednjačila grupa gazdinstava (preko 676.000 ili više od 2/3) s posjednom od 5 ha. Dvije trećine seljaštva je, međutim, raspola-galo se tek 28 posto obradivih površina. Tome je potrebno dodati podatak da su seoski proleterijat i ostala seoska sirotinja dobijali u prosjeku jedva oko jednog hektara zemlje. Da bi socijalna nepravda bila još veća, agrarni maksimum je stalno povećavan: od prvobitnih 57 ha do 288 ha, da bi u praksi bio uopšte ukinut, jer je, na primjer, prema popisu iz 1931. godine, u Jugoslaviji bilo blizu 500 gazdinstava s posjedom između 200 i 500 ha, a čak više od 200 s posjedom preko 500 ha.

Razvlašćivanje dotadašnjih velikoposjednika proticalo je različito, negdje uz odštetu, negdje bez odštete bivšim vlasnicima za oduzetu zemlju. Odštetu su plaćali agrarni interesenti (osim ratnih dobrovoljaca) u tzv. sjevernim krajevima: Sloveniji, Hrvatskoj, Slavoniji, Vojvodini, gdje su feudalni odnosi inače još odranije bili ukinuti. Za seljake je ovo pitanje najpovoljnije bilo riješeno u Bosni i Hercegovini, gdje su zemlju dobili besplatno, dok je zemlja u ostalim tzv. južnim krajevima Makedoniji, Crnoj Gori, na Kosovu, u Metohiji, Dalmaciji, data uz ili bez nadok-nade. Kompromisna i nedosljedna zakonska rješenja agrarne reforme u praksi su svugdje, više ili manje, pratile korupcija i razne birokratske zloupotrebe. Po osnovu otkupa zemlje od bivših vlasnika, bilo da su im seljaci plaćali neposredno, bilo posredno, preko države, odnosno za to ustanovljene Privilegovane agrarne banke, seljaci su načinili ogromna dugovanja kojih se u monarhiji više nikad nisu mogli riješiti. Poznato je da su seljački dugovi predstavljeni jedno od najakutnijih političkih i ekonomskih pitanja u Jugoslaviji prije drugog svjetskog rata.

Osim što je zemlja bila agrarnom reformom podijeljena seljacima tako da „nitko nije dobio dovoljno zemlje”, te je „glad za zemljom” ostala tokom čitavog međuratnog razdoblja temeljna konstanta agrarnih odnosa, javljalo se i pitanje tzv. živog i mrtvog inventara, tj. stoke, gospodarskih zgrada i poljoprivrednog oruđa. Zahtjev KPJ postavljen još prilikom njenog osnivanja i poslije istican u svakoj prilici da zemlju treba podijeliti seljacima koji je obrađuju „bez naknade” zajedno sa živim i mrtvim inventarom, u prijeratnoj Jugoslaviji nije realizovan. Jedan od glavnih problema za seljačku poljoprivrednu proizvodnju (kao i društvenu reprodukciju u cjelini), dalje se ogledao u tzv. makazama ci-

jena, pojavi stalnog opadanja cijena poljoprivrednih proizvoda u odnosu na industrijske. Već je poljoprivredna kriza sredinom dvadesetih godina (nastala najviše zbog konkurenциje produktivnijih prekomorskih zemalja) za oko trećinu oborila cijene žita, da bi početkom tridesetih zbog svjetske ekonomske krize došlo do „katastrofalnog pada cijena poljoprivrednih proizvoda“ pošto je seljak tada moralo platiti 2—3 puta više za industrijske proizvode. To je istovremeno značilo da se i njegov nominalni dug, u stvari, za toliko povećavao. Na pleća seljaka kao glavnog proizvođačkog sloja jugoslovenskog kapitalističkog društva obrušila su se, zatim, i gotovo sva druga davanja državi, razni porezi, prirezi i slično. Sve te finansijske nedraže i obaveze nametnute seljacima tjerale su ih na još veća zaduživanja, pri čemu je sve značajniju ulogu imao zelenički kapital seoskih bogataša i gazda. Na selu je ubrzavana socijalna diferencijacija koja se dijelom ogledala u povećanju broja seoske sirotinje i agrarnog proletarijata, dijelom u narastanju rezervne industrijske armije proletera po gradovima, dijelom u pojačanom ekonomskom iseljavanju, naročito u tzv. pekomorske zemlje.

S obzirom na strukturu jugoslovenskog stanovništva i privrede, logično je da su sve političke stranke morale imati nekakva gledišta u odnosu na agrar i seljaštvo. Ne ulazeći u analizu programa i djelovanja svih njih, pomenućemo agrarnu politiku samo 3—4 građanske stranke i neka osnovna opredjeljenja KPJ.

Narodna radikalna stranka, koja je imala u monarhiji vladajući položaj, zastupajući interes gradske i seoske buržoazije, tj. prvenstveno privatnu svojinu, podržavala je polovičnu agrarnu reformu. Kad su se seljačke mase, izrevolucionisane neposredno nakon prvog svjetskog rata, primirile pošto je ukinuta većina feudalnih odnosa a zemlja podijeljena seljacima kako je podijeljena, stranka je smatrala da je agrarno pitanje time riješeno.

U Jugoslaviji su između dva rata djelovale dvije jake seljačke stranke koje nisu pokrivale samo uži nacionalni teritorij. To je bio Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka) iz koga se uoči rata kao njegovo lijevo krilo izdvojila Narodna seljačka stranka (NSS), i početkom XX vijeka osnovana Hrvatska republikanska seljačka stranka (HRSS, od 1924. godine HSS), inače najjača opoziciona politička stranka u monarhiji. Uz ove dvije bilo je još nekoliko manjih i kratkotrajnijih seljačkih stranaka koje su djelovale na uže — nacionalnom prostoru.

HRSS je u početku zastupala interes sitnog i srednjeg seljaštva, a zatim seljaštva u cjelini, pa je zato brzo jačala. Osim u Hrvatskoj i dijelom u Bosni i Hercegovini, HRSS je imala pristalice i u Sloveniji. Želeći da pridobije i spoljnopoličku podršku za svoj agrarni program i federalistički koncept uređenja jugoslovenske države, strankin neprikosnoveni vođa Stjepan Radić je 1924. godine u Moskvi čak učlanio HRSS u Seljačku internacionalu, Krestinternu, integralni dio Kominterne. Vremenom, kad joj se iz straha od suparništva srpske buržoazije priklonila i hrvatska buržoazija, HSS je postala opštenarodni politički reprezentant. Njegovi odnosi prema radništvu je prošao kroz dvije osnovne faze. Najprije mu nije priznavala status subjekta u političkom životu, nego je

ono dolazilo u obzir „samo kao masovna podrška stranci i njenoj politici”, a radnici su bili „samo manjina u hrvatskom narodu i zato se moraju prikloniti pokretu seljaka, tj. Hrvatskoj seljačkoj stranci”. Antimarksističko opredjeljenje se sve više jačalo, kako i njena netrpeljivost prema KPJ, što se ogledalo u intenzivnoj aktivnosti HSS i njenom mehanizmu Hrvatskom radničkom savezu na suzbijanju klasne borbe kojom je rukovodila KPJ. Kao sve jači zagovornik hrvatskih opštenacionalnih interesa, Radić je postepeno počeo zanemarivati osnovnu seljačku bazu, mada, u stvari, nikad nije ni bio zagovornik radikalne agrarne reforme (bez odštete feudalcima, brisanje seljačkih dugova). Paktirajući sa vladajućim srpskom buržoazijom, sredinom dvadesetih i zatim krajem tridesetih godina, i uporno odbijajući saradnju sa ilegalnom KPJ, nedosljedna u ostvarivanju svojih osnovnih programske načela o seljačkoj državi i seljačkoj demokraciji, HSS je lagano gubila pozicije u seljačkim massama. U drugoj polovici tridesetih godina, te mase su mnogo gdje otpale od uticaja HSS i došle pod uticaj komunista.

Savez zemljoradnika (Zemljoradnička stranka), mada ni približno toliko uticajan kao HRSS, također je proširio svoj uticaj van matične Srbije. Stranka je imala pristalice među pravoslavcima Vojvodini, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Dalmaciji, te nešto malo čak i u Sloveniji. Za razliku od HRSS, Zemljoradnička stranka je imala radikalni agrarni program. Kritikovala je vladajuću buržoaziju zbog izigravanja agrarne reforme i kolonizacije na štetu seljačkih masa, tražila rješenje za beglučko pitanje u Bosni i Hercegovini u korist seljaka, tražila oduzimanje zemlje u Srbiji od nezemljoradnika i njenu dodjelu siromašnim seljacima, bila protiv seljačkih dugova i za zaštitu prezaduženog i upropastišnjeg seljaštva.

Posebno zanimljiva, i suviše malo proučena, a sigurno nedovoljno uvažavana od komunista prije rata (i kasnije), bila je tzv. zemljoradnička ljevica, grupa oko „seljačkog socijaliste” dr Dragoljuba Jovanovića. On je sa svojim pristalicama istupio 1940. godine iz Saveza zemljoradnika i obrazovao novu Narodnu seljačku stranku (NSS). Jovanovićev ideološko-politički program je obuhvatio ukupan život u političkom, privrednom i opštedsržvenom pogledu. Predviđao je federalno uređenje od najnižih jedinica, tj. domaćinstava i sela, preko opština, srezova i pokrajina do nacionalnih država koje bi se na evropskom jugoistoku obrazovale u Balkansko-podunavsku federaciju. Demokratsko uređenje društva zasnivalo bi se na samoupravi, a osnovna načela seljačkih socijalista su: „Obožavanje Rada, Vernost Zemlji, Socijalna Pravda, Kooperacija i Prosvetenost”. Zemlja može pripadati samo onima koji je obrađuju. Cjelokupna privreda je podijeljena na tri sektora: privatni, zadružni i javno-pravni, s tim da se podstiče proces sužavanja privatnog u korist javnog i, posebno, zadružnog. Mora se ostvariti puna ravnopravnost seljaka i radnika, a zadatak seljačkog socijalizma je da dokaze kako „nema socijalizma bez seljaka”. „Najveći događaj XIX vijeka jeste susret socijalizma i proletarijata. Najveći događaj XX vijeka jeste susret socijalizma i seljaštva”. I mada je svoju platformu seljačkog socijalizma osmislio kao privredni i društveni poredak koji bi bio pravedan za sve radne slo-

jeve stanovništva, Jovanović je ipak isticao da „seljački socijalizam obraća glavnu pažnju seljacima, prilagođava se njihovim posebnim mogućnostima, odgovara njihovim naročitim potrebama”. Razumije se da takav koncept nije mogla prihvati marksistička KPJ, partija industrijskog proletarijata. Stoga u krajnjoj liniji nije moglo doći do iskrene i trajne saradnje između KPJ i NSS ni uoči ni za vrijeme, ni posredno, nakon rata.

Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju prolazi do 1941. godine, posmatrano u najkрупnijim crtama, kroz nekoliko osnovnih faza. U prvim godinama nakon osnivanja 1919—1923. godine, Partija je pod uticajem socijaldemokratske tradicije, iz koje inače sama izrasta, ima konfuzan odnos posebno prema seljačkom pitanju kao pitanju o mogućnosti političkog savezništva između radnika i seljaka. Nepovjerenje i podozrivost Partije prema seljaštvu kao ipak privatističkom društvenom sloju ispoljeni su u zvaničnoj partijskoj liniji koja zauzima čak negativan stav prema takvoj mogućnosti. U pogledu agrarnog pitanja, shvaćenog uglavnom bez dilema, KPJ već u toj prvoj fazi, kao i kasnije, ima jedinstveno stanovište: radikalnom agrarnom reformom podijeliti zemlju seljacima bez nadoknade zajedno sa živim i mrtvim inventarom. Ostajući do 1924. godine na pomenutim ideoleskim pozicijama, KPJ je propustila šansu da, iskoristivši revolucionarno raspoloženje koje je zbog neriješenog agrarnog pitanja postojalo među seljaštvom neposredno nakon završenog prvog svjetskog rata, eventualno već tada načini ako ne društveno-politički preokret, a ono bar jače potkopa buržoaski poredak. Razdoblje 1924—1934. godine, je vrijeme teorijsko-ideoleskog sazrijevanja odnosa Partije prema seljaštvu da bi se KPJ 1934—1935. godine, pod uticajem Kominterne, i u okolnostima brzo približavajuće fašističke opasnosti, konačno osvijestila i shvatila kako se ona sama mora presudno angažovati na stvaranju saveza između radnika i seljaka. Period do 1941. godine, protiče zatim u konkretnim naporima KPJ da se realizira ova platforma o seljačkom pitanju. U ideolesko-političkom pogledu, to je značilo da Partija svuda i uvijek ističe i podržava konkretne dnevne interese seljaštva, što je jedino i moglo biti u uspješnoj funkciji seljačkog pitanja. U organizaciono-političkom pogledu, KPJ pristupa stvaranju partijskih organizacija na selu, ili planski vrši svoj uticaj na seljaštvo kroz ogranke legalnih građanskih i seljačkih stranaka.

Za razliku od radništva koje su do 1941. godine okupljale radničke stranke, posebno KPJ, bez obzira na nacionalni kriterij, seljaštvo u predratnoj Jugoslaviji nije politički objedinjavano pod vođstvom jedinstvene političke stranke. Slovensko seljaštvo je bilo gotovo u potpunosti pod uticajem slovenačkih političkih stranaka: Slovenske ljudske stranke i Samostojne kmetijske stranke, kasnije Slovenske kmetsko-delavske zvezde. HRSS, odnosno HSS, suvereno je vladala hrvatskim selom i dijelom u BiH, gdje se prostirao i uticaj druge najveće seljačke stranke, srpskog Saveza zemljoradnika, koji je djelovao i u drugim „srpskim” zemljama. Kasno osnovana, Nарodна seljačka stranka je pretežan uticaj imala u Srbiji. Kako je značajnim dijelom muslimanskog seljaštva u BiH ovlađavala Jugoslovenska muslimanska organizacija i kako su i druge pre-

težno buržoaske stranke imale određen uticaj na dio seljaštva, to je jasno da interesi ovako podijeljenog eksploratskog seljaštva nisu mogli biti jedinstveno ni predstavljeni, a kamoli usaglašavani i ostvarivani. I pored većeg broja sporadičnih, spontanih i lokalno ograničenih pobuna seljaka u raznim krajevima zemlje, njihova politička rascjepkanost i neorganizovanost na globalnom jugoslovenskom prostoru je i omogućila vladajućim buržoaskim krugovima da seljaštvo održe u pokornosti i da ga eksploratišu bez mјere. Uz odredene uspjehe na selu, KPJ sve u svemu nije do rata ostvarila presudan uticaj na seljaštvo, ali će ipak 1941. godine pokazati da je tada već stekla značajna uporišta i na selu.

II — Period drugog svjetskog rata u Jugoslaviji (april 1941 — maj 1945) je jedno specifično vrijeme kada se i agrarno-seljačka problematika može posmatrati prije svega sa stanovišta ratnih okolnosti i sa stanovišta činjenice da nakon brze zvanične kapitulacije zemlje, te bijega kralj i njegove vlade van Jugoslavije, na scenu stupa KPJ s Josipom Brozom Titom na čelu, predvodeći borbu narodnih rodoljuba protiv okupatora.

Od samog početka rata, i nakon sloma Kraljevine Jugoslavije u aprilu 1941. godine, KPJ vrši intenzivne pripreme za organiziranje ustanka protiv okupatora, koji je prema njenom prvobitnom planu trebalo da započne u gradskim središtima. Već dva do tri mjeseca nakon okupacije, tok ratnih zbivanja pokazuje da ova gerilska borba nije i ne može biti uspješna, te Partija, shodno i spontanim otporima egzistencijalno ugroženog seljaštva, čini zaokret u svojoj ratnoj strategiji, prenoseći težište otpora na selo. Sela i šume postaju glavno poprište četvorogodišnjeg NOB-a, seljaštvo njegov osnovni socijalni protagonist, a agrar njegova glavna materijalna podloga. Okupatorske i domaće kvislinške snage su, doduše, uspjele nametnuti u toku NOB-a i veoma krupne elemente građanskog rata u Jugoslaviji koji je na „drugoj strani“, „s one strane barikada“, također okupio pretežno seljaštvo. No taj suprotni, ipak minorni, tabor je na kraju poražen. Ostvarivanje seljačkog pitanja, to jest, saveza seljaka i radnika, te u ratu moguće poimanog i šire kao saveza svih narodnih rodoljuba, kao, dakle, ključnog pitanja NOB-a i revolucije, Partija uz određene greške (prije svega tzv. lijeva skretanja), ipak sve u svemu veoma uspješno provodi, iz godine u godinu uspješnije, tj. okupljajući sve više naroda da bi upravo to ostvareno narodno jedinstvo 1945. godine rat pobjedonosno i završio. Agrarno pitanje je u ratu, u odnosu na seljačko, bilo, razumije se u drugom planu. Međutim, shodno ratnim potrebama partizanske vojske i zamećima nove revolucionarne vlasti, i ono je još u toku rata, a posebno pred njegov kraj, u praksi pogledje rješavano na „novim osnovama“.

Rješavanje agrarnog pitanja na „novim osnovama“ označavalo je promociju takvih društveno-ekonomskih odnosa kojima se u određenim sredinama negirani naročito neki dotadašnji oblici svojine na zemlju. Tako su, npr., još u oktobru 1941. godine, na oslobođenom teritoriju tzv. Užičke republike (prvi od fašista oslobođeni teritorij na tlu okupirane Evrope) u Srbiji seljaci dva sela (Trnova i Viljuša) po odluci novostvorennog lokalnog organa narodne vlasti (NOO — Narodnooslobodilački odbor) samoinicijativno izveli egalitarističku agrarnu reformu. Po principu

da zemlja treba da pripadne onome ko je obrađuje, ona je podijeljena seljacima u privatnu svojinu, pri čemu je vođeno računa samo o njihovom socijalnom stanju. U 1942. i 1943. godini, zabilježeno je više sličnih primjera u Sloveniji, Hrvatskoj, Sremu. U Crnoj Gori, Boki Kotorskoj, na ostrvu Hvaru, NOO-i su ukidali napoličarstvo, oslobođali seljake ranijih obaveza i obustavljadi davanje rente vlasnicima zemlje.

U neku vrstu rješavanja agrarnog pitanja na „novim osnovama” mogli bismo ubrajati, zatim, kolektivističku poljoprivrednu proizvodnju na oslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji. Posebno znan je primjer još iz ljeta 1942. kada je napredna omladina iz više sela u Bosanskoj krajini (Bosna i Hercegovina) izvodila žetvu žita noću u neposrednoj blizini okupatorovih pušaka. Međusobno radno ispmaganje u poljoprivredi stanovništva i posebno omladine iz većeg broja sela u Bosanskoj krajini a za potrebe narodnooslobodilačke borbe, nije onda više prestajalo do kraja rata.

S obzirom da je pitanje ishrane uvijek veoma aktuelno u svakom ratu, to je još od 1941. godine novostvarajuća revolucionarna vlast osnivala i posebne organe koji su se brinuli za ishranu. U drugoj polovici rata, s učvršćivanjem revolucionarne vlasti i u njenom sklopu, razvijali su se i posebni odsjeci i povjereništva za ishranu i poljoprivrednu, koji su predstavljali zapravo i jezgra organa narodne vlasti uspostavljajućih se na svim nivoima u oblasti agrara nakon oslobođenja zemlje.

III — Godina 1945. je istorijska godina. Završava se svjetski rat, takođe rat u Jugoslaviji. Dolazi do velikih političkih, socijalnih i drugih pomjeranja u Evropi i širom svijeta. Jugoslavija stiče definitivno međunarodno priznanje kao država s novim rukovodstvom i suštinski novim poretkom. Ogroman antifašistički ratni doprinos stvorio je Jugoslaviji kao maloj državi veliki ugled u svijetu, ona je krajem rata i među osnivačima Organizacije ujedinjenih nacija. Na drugu godišnjicu Drugog zasjedanja AVNOJ-a, 29. novembra 1945. godine, nakon opštih demokratskih i slobodnih izbora na kojima se najveći deo jugoslovenskog stanovništva opredijelio za KPJ i Tita, a protiv kralja i starog porekla, proglašena je Federativna Narodna Republika Jugoslavija.

Jugoslovenska komunistička partija je u konceptualizaciji svoje agrarne politike i odnosa prema seljaštvu uopšte vodila i morala voditi 1945. godine računa o sljedećim nezaobilaznim momentima. Prvo. Najvažnije je bilo da se donesu takve državne agrarne mjere kojima će se zadovoljiti seljakova istorijska glad za zemljom. Radnom seljaku je trebalo pokazati da je nova država njegova država, da je on uz radničku klasu glavni politički subjekt novoizgrađujućeg društva. Taj zahtjev se neizostavno postavljao pred KPJ ne samo po osnovu ogromnih zasluga seljaštva za pobjedu u NOB-u nego je proizlazio još iz partijskog prijernatnog programa. Drugo. U datim okolnostima je 1945. godine tako bio po značaju sekundaran sklop pitanja objektivno ekonomskog porijekla. No, te okolnosti su ipak morale biti bitno uzimane u razmatranje. S tim činjenicama mora računati svaka ekomska politika, a nezamisliva je ona koja se želi zasnivati na principima marksističke političke ekonomije, na pravcu koji je bila opredjeljena slijediti i KPJ. Treće. Trebalo je

1945. godine još računati sa konstelacijom međunarodne političke situacije, te političkih snaga u zemlji koje nisu bile na ideološkoj liniji Narodnog fronta.

Sve tri pomenute grupe relevantnih momenata, međusobno su se naravno preplitale, pa nije opravданo pojedine momente izolovano posmatrati, jer tek njihova cjelina daje realan kvalitet.

Pitanje zemljишne svojine je i tradicionalno među seljaštvom uzimanu kao primarno. Pošto to pitanje u Kraljevini Jugoslaviji nije bilo zadovoljavajuće postavljeno i riješeno po seljaka, to je on u horizontu svog poimanja sopstvenih interesa 1945. godine, gledao i video u novoj državi silu koja će mu prije svega dati i obezbijediti zemljишni posjed kome je, u skladu sa svojim seljačkim sopstveničkim mentalitetom, istorijski čeznuo. Također je od nove vlasti istovremeno očekivao opšte ukinanje seljačkih dužničkih obaveza koje su ga nesnosno opterećivale u staroj Jugoslaviji. Ostvarujući u NOB-u istinski savez sa ostalim rođubima, seljak je dalje vjerovao da će nova država i u mirnodopskim okolnostima na razne načine pomagati agrar. To su bila uglavnom ona suštinska očekivanja seljaka od nove države, i sva su inače bila usvojena već u programskoj rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ 1940. godine, mada ih je Partija isticala i znatno ranije.

Jugoslovensko partijsko rukovodstvo se 1945. godine, u pogledu zemljишne svojine nije kolebalo. Logično je stanovište da se teorijski moglo razmatrati, kopirati, rusko iskustvo iz 1917. godine, posebno s obzirom na veoma tijesne i prijateljske odnose sa Sovjetskim Savezom potvrđene tokom rata. Međutim, cjelokupna specifika jugoslovenskih okolnosti 1945. godine, bila je takva da partijskom rukovodstvu očito nije ni na pamet padala mogućnost da se zemlja nacionalizuje. Ta dilema je u poslijeratnom razdoblju ipak iskrsla, ali ne 1945. nego 1948. godine, pod pritiskom poznatih Staljinovih optužbi, odnosno optužbi Informbiroa. Ako KPJ nije 1945. godine pomicala na nacionalizaciju zemljишne svojine, to pak ne znači da je bila spremna u načelu i dugo-ročno prepustiti pitanje agrarno-svojinskih odnosa privatnoj stihiji. Partija je agrarnom reformom planirala, uz privatni sektor koji bi u prvoj razvojnoj fazi nakon oslobođenja sticajem istorijskih okolnosti količinski dominirao, istovremeno i državno-svojinski i zadružno-svojinski sektor. Potonja dva je trebalo da predstavljaju osnovne ekonomski stubove u agraru. Oslanjajući se 1945. godine na Lenjinove i Staljinove radove iz oblasti agrarnog i seljačkog pitanja, Partija je predviđala da će nova država postepeno stići dominantnu političku i ekonomsku poziciju na selu preko ulazeњa većine seljaka u socijalističku izgradnju kroz zadružarstvo. Ono je trebalo da, pomognuto od države „jeftinim kreditima“ (Lenjinova sintagma iz perioda NEP-a), odigra vremenom u socijalističkom preobražaju poljoprivrede i sela ključnu ulogu, i to najprije u oblasti razmjene a zatim i u oblasti proizvodnje poljoprivrednih produkata.

Ekonomski momenti u partijskom kreiranju agrarne politike 1945. godine, imali su sekundaran značaj u odnosu na političke. Ekonomski pokazatelji jugoslovenskog agrara 1945. godine, odavali su inače veoma nepovoljnu sliku. Prijeratna ionako zaostala poljoprivreda, ratom je do

temelja razorena. Na stotine hiljada seljačkih kuća je popaljeno, gazdinstva uništена, zemljište zapušteno i veoma slabo obrađivano. Prema podacima Reparacione komisije priznata je sljedeća šteta: uništено je 56% poljoprivrednog inventara, uništено i oštećeno 20,7% kuća, uništeno 24,2% voćaka, broj konja pao je za 60%, ovaca za 63,2%, goveda za 55,6%, svinja za 58,7%. Stoka je, uz to, bila još i iznurenja, mršava i bolesna. Okvirni procentualni pokazatelji za zemlju sakrivaju, međutim, činjenicu da su određeni predjeli i pokrajine još posebno mnogo stradali. Ali najveća šteta izražavala se, naravno, u ljudskim žrtvama. Svaki deseti Jugosloven je izgubio život u ratu. Gledajući sa ekonomskog stanovišta, drastično smanjivanje radne snage upotpunjivala je i činjenica visokog procenta invalidnosti odraslog preživljelog stanovništva. Dakle, ekonomске pretpostavke u agraru bile su 1945. godine poražavajuće, ali su, s druge strane, ukupne društvene potrebe za agrarnim produktima bile ogromne. Najaktueltije je svakako bilo pitanje ishrane. Agrarna politika je, stoga, u velikoj mjeri morala voditi računa o najvitálnijim tekućim mjerama vezanim za pitanje obezbjeđenja nekog minimuma ishrane, pri čemu je uz teške opšte ratne posljedice, njene napore umanjivala i velika suša u ljeto 1945. godine. Osnovna orientacija u ekonomskom pogledu inače ukupne politike 1945. godine, bila je obnova zemlje, pa su tako i naporci agrarne politike usredsređeni u tom pravcu.

Bez obzira na sve tekuće ekonomski teškoće, temeljne političke promjene u agrarnim odnosima nisu trpjeli odlaganje, pa su najznačajnije agrarno-političke mјere, posebno Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji (avgust 1945), donesene u takvim okolnostima. Jedan od glavnih ekonomskih momenata koji je agrarna politika morala uzeti u obzir nakon rata odnosio se na pitanje veličine zemljišnog posjeda i na pitanje kvaliteta zemlje koju seljak obrađuje. Trebalo je dati zemlju bezemljšima, seljacima sa malo zemlje, a prije svega trebalo se „odužiti seljacima — borcima narodnooslobodilačkog rata”.

Medunarodne političke prilike i elementi ideooloških neistomišljjenika i protivnika u zemlji čine međusobno povezan splet okolnosti s kojima je KPJ morala računati na kraće ili duže staze. Godina 1945. je druga godina svestranih napora partijskog državnog rukovodstva usmjerenih na obezbjedjenje medunarodnog priznavanja AVNOJ-evske Jugoslavije. Stoga su u to vrijeme činjeni izvjesni ustupci određenim političkim faktorima stare Jugoslavije, uz glavni uslov da oni u toku NOR-a nisu sarađivali sa okupatorom. Kao i ostale, tako su i agrarno-političke mјere bile izložene uticaju ovog „vanjsko-unutrašnjeg” političkog konteksta. U pomenutom spoju pridali smo unutrašnjoj komponenti uslovno sekundaran značaj pošto su sve ostale legalizovane političke stranke i struje svoj uticaj i snagu, inače u odnosu na KPJ gotovo beznačajne, po pravilu zasnivale na više ili manje očekivanoj i pružanoj podršci Zapadnih saveznika, pogotovu Engleske.

U pogledu agrarnog razvoja u nerazvijenim evropskim zemljama, na Zapadu je još prije rata dominirala tzv. teorija balansiranog razvoja. To je koncept koji je isključivao sveobuhvatni društveni preobražaj i forsirao razvitak poljoprivrede i na njenoj osnovi lake industrije. Za

Jugoslaviju je u vezi sa konceptom balansiranog razvoja značajno pomenuti uticaj koji je pokušao izvršiti V. Čerčil na Tita u avgustu 1944. godine. On je tada, u njihovim razgovorima u Italiji, sugerisao Titu put budućeg jugoslovenskog demokratskog sistema koji bi se zasnivao na seljaštву i eventualnoj „postepenoj agrarnoj reformi tamo gdje su posjedi suviše mali“. Čerčilove sugestije već su protumačene u našoj istoriografiji kao njegovo „priježljikivanje“ da se „u Jugoslaviji očuvaju postojeće ruralne strukture kao tradicionalni oslonci britanskog uticaja“. No takvo Čerčilovo istupanje ipak ukazuje na njegovo veliko nepoznavanje još prijeratnog razvoja i ideologije KPJ, čiji generalni sekretar J. B. Tito, mada u razgovorima sa Čerčilom u funkciji predsjednika NKOJ-a, ipak u suštini ostaje komunista, komunista kome nije nikada mogao biti blizak koncept bilo kakve društvene (osim u demografskom smislu) pre-dominacije seljaštva.

Određen indirektni politički uticaj na donošenje i tempo donošenja političkih mjera u agrarnoj oblasti, mogla je imati pomoć koja je stizala u vidu UNRRA-inih pošiljki hrane, lijekova, odjeće, obuće, raznih dobara za obnovu poljoprivrede, industrije, za saobraćaj, zatim pružanja stručne kadrovske pomoći ugovorene u martu 1945. godine između jugoslovenske vlade i Administracije Ujedinjenih naroda za pomoć i obnovu. Trebalо je da UNRRA-ine pošiljke od sredine aprila praktično zamijene dotadašnje anglo-američke isporuke, no u svakom slučaju očekivalo se opet Zapadno porijeklo te robe.

Nezaobilazno je, međutim, i pitanje da li i u kojoj mjeri je vršen uticaj za usvajanje sovjetskih preporuka. Sa svoje strane je Sovjetski Savez bio veoma zainteresiran da se u Jugoslaviji izvrše što brže i što dublje društvene promjene, i to po sovjetskim uzorima. Tako su pristigli sovjetski stručnjaci, i u oblasti agrarnih odnosa, predlagali da se usvoje tekuća sovjetska rješenja, da se bez odstupanja kopira sovjetski model. To je konkretno značilo da se zemlja nacionalizira, uvedu kolhozi i sovhizi, što su u odnosu npr. na Čerčilove sugestije bila svakako dijametralno suprotna rješenja. Ne raspolažemo ni jednim dokumentom iz 1945. koji bi otkrivaо razloge odbijanja takvih sovjetskih usmjeravanja. Nesumnjivo стоји opšta konstatacija, koju mahom prihvata jugoslovenska istoriografija, da jugoslovensko seljaštvo koje je masovno učestvovalo u NOB-u i revoluciji 1945. godine, ne bi moglo razumjeti političku mjeru nacionalizacije, pa je to glavni razlog što se jugoslovensko partijsko rukovodstvo nije usudilo ni konceptualizirati agrarnu politiku po sovjetskom uzoru. Vjerovatno su u odbijanju sovjetskih savjeta bili prisutni još neki drugi momenti, ali su oni u svakom slučaju bili sporedni.

Iz razloga neophodnosti međunarodnog priznanja nove Jugoslavije kao glavnog razloga, KPJ je, prema u ratu politički nekompromitovanim građanskim strankama i istaknutijim političarima stare Jugoslavije, uzela kurs tolerantnosti i formalne političke ravnopravnosti, iako je taj odnos smatrala privremenim, prolaznim, pošto u suštini nije bila spremna da u ratu praktički stečenu vlast dijeli sa bilo kojom ideoleski drugačije obojenom političkom strukturu. Od ukupno devet nekomunističkih stranaka, koliko ih se pojavilo na pozornici 1945. godine, i koje su se

sve uskoro nakon rata i ugasile, najveći dio je u svom programu ili istupanjima u pogledu rješavanja agrarnog pitanja, zastupao identična ili veoma srodnna stanovišta koja je imala i Komunistička partija Jugoslavije, odnosno koja je ona formalno izlagala kroz najširu opštredruštvenu organizaciju — Narodni front. Kako su se, dakle, većina stanovišta ne-komunističkih stranaka u suštini uklapala u generalnu liniju KPJ po agrarnom-seljačkom pitanju, tako je ona, sa te strane, mogla prilično čvrsto biti ugrađena u, avgusta 1945. godine, usvojena programska načela Narodnog fronta. U pasusu iz tih načela s naslovom „Za bolji život seljaka” se kaže: „Narodni front će se boriti za hitno ostvarenje agrarne reforme prema načelu: ‘Zemlja onima koji je obrađuju’, za takvo rješenje pitanja dugova koje odgovara interesima najširih slojeva radnog seljaštva, za takvu poresku politiku koja će glavne poreske terete prebaciti na one čiji je dohodak od narodnog bogatstva najveći. Front će ustati protiv svakog pokušaja da se stvaraju kartelji i druga monopolistička udruženja za iskorisćivanje radnog seljaštva. Radit će na razvoju seljačkog zadružarstva i na tome da se ono čvrsto poveže sa gradskim zadružarstvom i sa državnim privrednim sektorom, da se organizuje kredit i brza pomoć pri obradi seljačkih gazdinstava, popaljenih kuća, kao i uopšte na podizanju zdravstvenog, kulturnog i prosvjetnog nivoa sela.”

Kako je Jugoslavija u praksi rješavala agrarno i seljačko pitanje u tzv. administrativnom socijalističkom razdoblju (1945—1953)? U tom periodu ocrtavaju se, u pogledu razvoja društveno-ekonomskih odnosa u agraru i na selu, dvije osnovne faze od kojih bismo prvu označili kao dokolektivističku (1945—1949) a drugu kao kolektivističku (1949—1953).

1. U vrijeme 1945—1949. godine, možemo opet razlučiti dvije pod-etape: vrijeme obnove (1945—1946) i vrijeme izrazite državne planske intervencije u agraru koja se počev od 1947, već po osnovu usvojenog Prvog petogodišnjeg plana, proteže ne samo do 1949. nego i do 1952.

Ostvarivanje jugoslovenske agrarne politike, utemeljene 1945. godine, započelo je još u vrijeme obnove. Konfiskovano je zemljište njeninačke nacionalne manjine, (posebno u Vojvodini) i lica drugih stranih nacionalnosti, oduzeta je imovina domaćih izdajnika iz drugog svjetskog rata (1944—1945). Gotovo posve su otpisani prijeratni seljački dugovi (1945). Krenula je tzv. vojvođanska kolonizacija, tj. preseljavanje zemljoradničkih porodica iz pasivnijih krajeva zemlje (Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska, Vojvodina, Srbija, Makedonija) u plodnu Vojvodinu (pretežno na imanja odseljenih Njemaca), također još 1945. godine. Počela se ostvarivati agrarna reforma (1946), da bi se zajedno sa kolonizacijom i ova mjera realizirala uglavnom do 1948. godine. Na pretežno ekonomskom planu još od 1945. godine, razvija se zadružarstvo i odvija se administrativni otkup poljoprivrednih proizvoda.

Agrarna reforma i kolonizacija su najznačajnije političko-ekonomiske mjere koje nova država donosi 1945. godine uopšte. Obe su težile istom cilju: preraspodjeli zemlje u korist neposrednih poljoprivrednih proizvođača. Raspodjelom ukupnog zemljišnog fonda dobivenog agrarnom reformom i kolonizacijom u obimu od 1.647.305 ha, zemlju je dobilo u privatni posjed 334.117 zemljoradničkih porodica. Ukupna površina tih

njihovih posjeda iznosila je 709.763 ha, što dakle nije ni blizu polovine ukupnog zemljišnog fonda dobijenog agrarnom reformom. Međutim, ako se od 1.647.305 ha s pravom oduzmu šumske površine (401.939 ha) i drugi za obradu nepodesan dio zemljišnog fonda, što skupa iznosi oko trećine ukupne površine fonda, onda izlazi da je zemljoradnicima podijeljeno prilično iznad polovine obradivog zemljišta. Ali sva dosadašnja istraživanja nisu doprla do pouzdanijih podataka o srazmjeri između obradivog i neobradivog dijela zemljišnog fonda. Oprez pri procjenjivanju stvarnih rezultata agrarne reforme i kolonizacije s obzirom na njen osnovni postavljeni cilj potreban je prije svega zato što opet nije podijeljeno zemlje koliko bi je zemljoradnici stvarno mogli obrađivati, već su je gotovo svugdje dobili manje zbog ograničenih količina u fondovima lokalnih vlasti.

Gornja granica zemljišnog maksimuma u privatnoj svojini, utvrđena saveznim Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji iz 1945. godine, koja je u zavisnosti od plodnosti zemljišta, iznosila 25—35 ha obradive (do 45 ha neobradive) zemlje agrarnom reformom nije u praksi nigdje dostizana. U procesu podjele zemlje 1945—1948. godine, razbijeni su prijeratni krupni posjedi, i stvoreno je novih 284.977 domaćinstava, čime je uspostavljena apsolutna dominacija sitnog seljačkog posjeda u opšteto jugoslovenskim razmjerama. Upoređujući rezultate prijeratne i poslijeratne agrarne reforme u jugoslovenskom okviru, tj. podatke iz popisa 1931. odnosno 1949. godine evidentno je da je poslijeratnom agrarnom reformom uspostavljena agrarno posjedovna struktura s tzv. sitnim i samo djelom tzv. srednjim seljaštvom, prema kome je kao nekom idealu u tim okolnostima KPJ, inače, u svom agrarnom politekonomskom konceptu težila. Poslijeratno posjedovno ujednačavanje prikazuje sljedeća tabela:

Domaćinstva	31. III 1931.		31. I 1949.	
	broj	%	broj	%
do 2 ha	671.865	33,8	621.997	27,4
2—5 ha	676.284	34,0	867.747	38,2
5—10 ha	407.237	20,5	491.189	21,77
10—15 ha	—	—	129.200	5,7
više od 15 ha	—	—	92.096	4,0
15—20 ha	174.068	8,8	—	—
više od 20 ha	56.271	2,9	—	—
u seljačkim radnim zadružama	—	—	68.023	3,0
UKUPNO:	1.987.725	100,0	2.270.252	100,0

Razlike između pojedinih republika, u pogledu raspodjeljene količine zemlje i zemljišnog fonda, bile su velike pa zato nivelirajući savezni okvirni podaci onemogućavaju sagledavanje stvarnog stanja po regijama. U Bosni i Hercegovini, na primjer, podijeljeno je zemljoradnicima „sa-

mo" 28.572 ha od ukupnog republičkog Zemljišnog fonda, koji je iznosio 134.613 ha, znači ni četvrtina. Ako se i oduzmu šumske i tzv. nepodijeljene površine u iznosu od 42.646 ha, ispada da inokosni zemljoradnici u BiH ipak nisu dobili iz fonda ni trećinu obradivog zemljišta. Oprez pri ocjeni ukupnih rezultata agrarne reforme i kolonizacije u Jugoslaviji potreban je također i zato što je krajem 1948. godine, ipak ostalo neriješenih ne mali broj sudskeh i drugih spornih predmeta u vezi s postupkom oko agrarne reforme a na šta dosadašnja istoriografska istraživanja nisu obratila dovoljno pažnje. Bez obzira na rezultate agrarne reforme i kolonizacije, to su bile dvije krupne ekonomske i političke mjere koje su iziskivale velike napore organa narodnih vlasti, izazvale značajne demografske promjene u zemlji, u vrijeme svog trogodišnjeg ostvarivanja uglavnom umanjile ekonomske efekte agrarne proizvodnje, ali i ojačale povjerenje, naročito siromašnijih seljaka, u novu državu.

Uz agrarnu reformu i kolonizaciju najvažnije ekonomsko-političke mjere u oblasti agrara odnosile su se na zemljoradničko i seljačko radno zadrugarstvo i otkup poljoprivrednih proizvoda.

Zadrugarstvo je u prvim poslijeratnim godinama osnivano u agraru s dvostrukom funkcijom, tj. s ciljem organizovanja nabavno-prodajne komunikacije između sela i grada (zato su stvarane tzv. zemljoradničke zadruge — ZZ), i s ciljem okupljanja zemljoradnika kroz zadrugu na proizvodnim aktivnostima (tzv. Seljačke radne zadruge — SRZ).

Nabavno-prodajne zadruge su u datim okolnostima slabih transportnih komunikacija, opštег manjka industrijske robe, oskudnih prosvjetnih i kulturnih prilika na selu, bile ona karika koja je seljaka vezivala sa ostalim svijetom. Zadruzi (ili otkupnim stanicama), je predavao svoje proizvode, u njoj nabavljao koliko-toliko i kakvu-takvu, tehničku robu, odjeću i ostale osnovne tada raspoložive životne potrepštine. I kulturno-prosvjetna uloga je ostvarivana na selu često kroz zadrugu, naročito od 1948. godine, kad su u tu svrhu građeni posebni zadružni domovi. Uspješnost zadrugarskog koncepta mogla se očekivati i zato što su zadruge u raznim oblicima, od kreditnih i zadruga za „samopomoći“ do proizvodnih i trgovачkih, bile poznate i tradicionalno prisutne u svim jugoslovenskim zemljama i prije drugog i prije prvog svjetskog rata. Zemljoradničke zadruge u 1945. godini i narednim godinama, nisu ipak opravdale očekivanja. Ne samo što je zakazala njihova osnovna, tj. razmjenska uloga, zbog optsedruštvenih materijalnih nestašica, posebno roba industrijskog porijekla, već je u zadrugama bilo mnogo nestručnosti, neznanja, zloupotrebe i drugih slabosti, tako da su se one mnogo-gdje otvoreno kompromitovale i pretvarale u izbirokratizirane ustanove, te gubile povjerenje među seljacima. Također su ponegdje doprinisili, ili su ga čak izazivali, nešto bogatiji seljaci, jer su bili nezadovoljni razrezanim otkupom, porezom i drugim državnim mjerama, koje su materijalno više pogadale njih, nego ostale seljake. Tzv. seljačke radne zadruge, koje su koncipirane na bazi sovjetskih kolhoza i u kojima je Partija gledala buduću osnovnu cilju socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela, podbacile su još mnogo više. I pored državne materijalne, tehničke i kadrovske pomoći, SRZ su postizale uglavnom slabe proizvod-

ne rezultate. Zbog svojinske kolektivizacije zemljišta inokosnih seljaka-zadrugara unesenog u zadrugu, koja je vršena pod većim ili manjim pritiskom među seljacima-zadružarima, i šire u selu, javljali su se i politički problemi. Međutim, kao osnovni vid razmjenskog i proizvođačkog organizovanja seljaštva, zadružarstvo se svakako ne može apriorno ocijeniti kao promašen sklop mjera u razvoju sela i agrara ni u Jugoslaviji u prvim poslijeratnim godinama. Posebno to važi za zadrugu tzv. opštezemljoradničkog tipa koncipiranu 1947. godine, koja je, prema Edvardu Kardelju, autoru koncepta, trebalo da odgovara konkretnim uslovima i potrebama dotične seoske sredine. Ali ta zadruga „po mjeri“ seljaka nije se praktično mogla razviti i učvrstiti, jer su u okolnostima napada Informbiroa na Jugoslaviju nastupile nove tendencije u agrarnoj politici početkom 1949. godine, a posebno u praksi, kojima je zapostavljen koncept opštezemljoradničkog zadružarstva.

Ni kroz jedan drugi aspekt agrarnog pitanja nije partijska politika prema seljaštvu iskazivala tako jaku ideološku konotaciju, kao što je to bio slučaj u oblasti otkupa poljoprivrednih proizvoda. Proizvedena hrana dobila je za državu vrijednost tek onda kad je narodna vlast mogla njome raspolagati. Kako državni sektor u agraru ni izdaleka nije mogao pokriti iskazane potrebe za hranom i drugim poljoprivrednim proizvodima potrebnim prerađivačkoj industriji itd., to se narodna vlast od 1945. godine služi njihovim sistemskim administrativnim otkupom od privatnog sektora, tj. od seljaka.

Što se tiče formiranja kriterija za otkup, još ratne 1945. godine, morali su biti predati državi svi poljoprivredni viškovi, 1946. dato je poljoprivrednim proizvođačima pravo raspolaganja sa 10—30 posto viškova, a pomilovani su svi proizvođači koji su 1945. godine bili kažnjeni zbog sakrivanja viškova poljoprivrednih proizvoda. U 1947. godini, kada kreće planska industrijalizacija, pa su prema tome planirane i znatno veće potrebe za hranom, otkupna politika treba da motiviše što veću agrarnu proizvodnju. Stoga se uvođe bonovi, kojima seljaci mogu po povlašćenoj cijeni kupovati industrijsku robu. U otkupnoj politici 1947. godine je posebno naglašena socijalna komponenta: seljaci sa posjedom do jednog ha oslobođeni su obaveze davanja u žitni fond, a drugim zemljoradnicima je visina obavezognog otkupa utvrđivanja u srazmjeru sa veličinom gazdinstva. Propisane su takođe diferencirane obaveze u zavisnosti od (ne)žitorodnosti dotičnog kraja. Od 1948. godine, uvodi se tzv. sistem vezanih cijena, po kome je seljak za prodaju svojih viškova državi po utvrđenim cijenama stimulisan bonovima za kupovinu jeftinije industrijske robe. Mada je i narednih godina kroz razne slične mjere „oplemenjivan“ odnos države prema seljaku, primjena odkupnih propisa nailazila je ipak od 1945. godine, pa sve do ukidanja administrativnog sistema obavezognog otkupa, 1952. godine, na veliki broj teških problema u praksi po čitavoj Jugoslaviji. Stoji da su mjere otkupne politike zbog pomenuih socijalnih komponenata dijelom ideološki vezivale sitnog i srednjeg seljaka za politiku Partije, ali je zbog prečeste prakse ne samo ne-realnog konkretнog razrezivanja otkupnih obaveza nego i uslijed nasilničkog ponašanja lokalnih organa narodne vlasti prilikom njihovog utje-

rivanja, sistem obaveznog otkupa stekao veoma nepopularnu reputaciju i, kako dokazuje bezbroj sačuvanih dokumenata, seljaštvo znatno odbio od Partije. Pored mnogih negativnih političkih efekata, obavezni otkup je reproducirao u stvarnosti i nezanemarljive negativne ekonomske posljedice. One su se ogledale dijelom u dalnjem siromašenju, pa čak i do ivice egzistencijalne ugroženosti dovedenih već ranije siromašnih seljaka, a dijelom u različitom špekulantском, „štetočinskому“ ponašanju, tzv. kulačkih elemenata, koji su poljoprivredne viškove čak radije uništavali nego ih predavalili državi.

Sistem obaveznog otkupa poljoprivrednih proizvoda, koji je u vrijeme obnove bio nužno uslovljena političko-ekonomska mjeru to ostaje i u narednim godinama. Naime, činjenica preovladavajućeg privatnog sektora u agraru — u Jugoslaviji je 1945. godine bilo više od dva miliona privatnih gazdinstava — uz tek razvijajući inače obilno pomagane državni i zadružni sektor, objektivno nije dozvoljavala drugačiji pristup u politici razmjene između sela i grada. Neophodna akumulacija za opštu obnovu zemlje, za podizanje industrije, za elektrifikaciju itd. mogla se izvući samo iz agrara. Uočavajući brojne probleme koji su iskrisavali kako u samom kreiranju otkupne politike tako još i više prilikom njenog praktičnog primjenjivanja, Partija pokušava mijenjati i prilagođavati elemente otkupne politike i interesima seljaštva, ukazujući istovremeno na nedopustive nepravilnosti i greške koje se javljaju na terenu. No suština stvari, neophodnost u datim uslovima da se planski i sistematski vrši otkup poljoprivrednih proizvoda od privatnih zemljoradnika, radi obezbjeđivanja ekonomske osnovice ukupne privredne politike, ona nije mogla mijenjati ukoliko je željela nakon završene obnove krenuti i ostati na kursu ubrzane industrijalizacije zemlje. Protivrječnost koja je izvirala iz svojinske podjelenosti osnovnih sredstava za proizvodnju, tj. pretežno individualnog vlasništva u agraru, za razliku od gotovo potpuno podržavljenih ostalih glavnih nepoljoprivrednih djelatnosti, ni načelno nije mogla biti prevladana. Prevazilaženju negativnih aspekata otkupne politike, snažno je trebalo da do kraja četrdesetih i pedesete godine doprine i pojačan ubrzan proces socijalističkog preobražaja poljoprivrede i sela preko proizvođačko-svojinske kolektivizacije u vidu seljačkih radnih zadruga, ali su takvim razvojem u agrarnim društveno-ekonomskim odnosima stvoreni još veći problemi.

2. Vrijeme od 1949. do 1953. godine, u domenu agrarno-seljačke problematike karakteriše prije svega takozvana agrarna kolektivizacija. Dok je veliki posao oko agrarne reforme i kolonizacije uglavnom završen i dok se administrativni otkup poljoprivrednih proizvoda s određenim manjim modifikacijama, koje ne mijenjaju njegovu suštinu, i dalje nastavlja sve do ukidanja 1952. godine, to velike promjene doživljava seljačko radno zadrugarstvo.

Te promjene bile su povezane sa bujinom otvorenih ideološko-političkih napada SKP(b) i zemalja Informbiroa na ukupnu politiku KPJ i Jugoslavije u prvoj polovici 1948. godine. Poznato je da je ova sveopšta hajka (koja se u narednim godinama u privrednom i vojnem pogledu još i povećava), plod Staljinove namjere da se slomi iskazana riješenost

jugoslovenskog partijskog rukovodstva na nezavisno vođenje unutrašnjih i vanjskih poslova Jugoslavije. U pogledu agrarnog i seljačkog pitanja optužena je jugoslovenska strana da „porast kapitalističkih elemenata na selu ... ide punim korakom”, kritikuje se jugoslovensko partijsko rukovodstvo što prečutkuje pitanje „klasne diferencijacije na selu”, jugoslovenska komunistička partija karakteriše se kao „kuljačka”. Peti Kongres KPJ održan u julu 1948. godine (20 godina nakon Četvrtog koji je održan u Drezdenu, Njemačka), argumentovano odbija sve optužbe Informbiroa, ostajući pri dotadašnjoj agrarnoj politici. Prekretница nastupa pola godine kasnije, s januarskim Drugim plenumom CK KPJ, u čijem je središtu razmatranja bilo upravo agrarno i seljačko pitanje.

Rezolucija sa tog Plenuma opredjelila je seljačke radne zadruge kao „najuspešnije sredstvo za socijalistički preobražaj sela i unapređenje naše poljoprivrede”, okarakterisala ih kao „najpogodniji oblik ujedinjavanja individualnih interesa radnog seljaka s općim interesom socijalističke zajednice”. Takođe je u Rezoluciji naglašeno da je „potrebno i mogućno prići stvaranju seljačkih radnih zadruga s više smjelosti i bržim tempom.”

Dруги plenum bio je kamen-međaš do kojeg je jugoslovenska agrarna politika, uz ugledanje na sovjetska iskustva, razvijana uglavnom prema sopstvenim prilikama u zemlji, odnosno od koje ta politika — objektivno pretežno pod uticajem političkog pritiska IB-a, koji se u dokumentima nigdje naravno ne iskazuje direktno — počinje prenebregavati sopstvene prilike, inicirajući praksu materijalno i društveno nezasnovane agrarne kolektivizacije. Bilo je u pitanju klasično „lijевo skretanje” koje se kao takvo implicitno ispostavilo već u nekim ocjenama zasnovanim na analizi tekuće prakse, a izrečenima te iste 1949. godine na Trećem plenumu CK KPJ u decembru. Ali do promjene partijske linije zaузете na Drugom plenumu u januaru, nije došlo na Trećem plenumu u decembru. Zaključeno je da treba istrajati na započetom putu, mada se slom takve agrarne politike bar djelimično već mogao naslućivati. Neprimjerenošć linije sa Drugog plenuma može se ilustrovati već samo porastom broja seljačkih radnih zadruga, koji do 1951. godine, raste, a onda rapidno opada.

Porast SRZ, njihovu kulminaciju i zatim dekolektivizaciju možemo pratiti kroz slijedeću tabelu:

Godina	Broj zadruga	Broj zadrugara	Ukupna površina u ha
1946.	454	75.186	121.518
1947.	779	174.518	210.986
1948.	1.318	286.234	323.984
1949.	6.626	1.707.073	1.838.613
1950.	6.964	2.128.893	2.595.472
1951.	6.797	2.003.644	2.329.112
1952.	4.679	1.504.874	1.664.912
1953.	1.223.	192.582	326.673
1954.	896	116.400	281.524

Kako je glavna suština udruživanja seljaka u proizvodne zadruge, zadruge osnivane na principu „unošenja“ sopstvene zemlje seljaka u zadrugu — principu u čiji se svjesno slobodan izbor Partija uvijek sveto zaklinjala — to je takav stvaran izbor neminovno dolazio pod znak pitanja uslijed tako masovnog osnivanja SRZ-a samo u jednoj godini. Pri tom je neophodno dodati da istovremeno nisu izvršene nikakve bitne materijalne promjene u agrarnoj proizvodnoj sferi, odnosno država nije stvorila neke stimulirajuće materijalne uslove kao nužne pretpostavke za kolektivizaciju sitnosopstveničke zemljišne svojine. Partija se u agrarnoj politici već 1950. godine najprije načelno „otrežnjavalala“ u pogledu svoje generalne linije, dok praksa zaostaje još godinu-dvije, u zavisnosti od pojedinih dijelova zemlje.

Obim poljoprivrednog obradivog zemljišta, koji je pripadao SRZ-ima na njihovom vrhuncu 1950. godine, učestvovao je sa 21% u ukupnom obradivom zemljišnom fondu Jugoslavije, dok je privatna zemljišna svojina dakle i dalje dominirala (75%), jer je samo 4% tog fonda otpalo na državnu svojinu u vidu državnih poljoprivrednih dobara. Sredinom 1950. godine, nakon brzog opadanja broja SRZ zadružni svojinski sektor se smanjuje ispod obima državno-svojinskog, koji se, pretežno na račun zadružnog, u međuvremenu povećao. Međutim, oba, i državni i zadružni, zajedno nazvana i socijalističkim sektorom poljoprivrede, ostaju 1956. godine mala (6,8%) u odnosu na privatni koji raspolaže tada sa 93,2% poljoprivrednih površina. Mada su od samog početka osnivanja SRZ sačinjavali najvećim dijelom siromašni seljaci a manjim dijelom i srednji seljaci svi zbog očekivanja materijalne pomoći od države, te u početku u njima gotovo nije bilo i bogatih, to su bili ovi poslednji u procesu ubrzane kolektivizacije često prinudeni da i sami uđu u SRZ. No, kada se već od 1950—1951. godine, nazire krah SRZ, najizraženija želja da izđu iz SRZ bila je prisutna upravo kod bogatih seljaka. To se vidi iz strukture članova SRZ koji su željeli napustiti zadrugu.

Kategorija gazdinstva	Struktura članstva	Procenat lica koji žele da napuste zadrugu
Siromašni seljaci	53,8	5,9
Srednje bogati	39,4	25,7
Bogati seljaci	6,8	68,5

Kako SRZ ne samo da nisu davale očekivanih ekonomskih rezultata, već su „proizvodile“ materijalne gubitke te stvarale i velike političke neprilike na selu, partija je još početkom 50-ih godina pokušala sa njihovom reorganizacijom, posebno uvođenjem poslovanja po principu tzv. poslovnog računa (čijom primjenom su „zdrave“ SRZ trebale da opstanu a privredno slabe i nesamostalne da nestanu), ali pošto privredne mjere nisu rezultirale uspjehom u dalnjem funkcionisanju velike većine SRZ, to je, početkom 1953. godine, otvoren proces njihovog ras-

formiranja. Sredinom 1953. godine, da ne bi oživljeli „kapitalistički elementi“ na selu, zakonom je smanjena gornja moguća granica privatne imovine nad obradivim zemljištem sa maksimuma 25 ha — 35 ha (važeći maksimum iz 1945) na maksimum 10 ha — 15 ha (također u zavisnosti od plodnosti zemlje), čime su stvoreni uslovi za znatno povećanje državnog agrarnog sektora.

Ideološko-politički razvoj, tj. prije svega bojazan da bi znatnije ili čak neograničeno proširivanje zemljišnih posjeda u privatnom vlasništvu sigurno povratilo u agrar i na selo kapitalizam, nalaze se i kasnije u čitavom poslijeratnom jugoslovenskom razvoju u osnovi svih normativnih rješenja, tako i Ustava iz 1963. i Ustava iz 1974. godine, koji su potvrđivali 1953. godine utvrđeni zemljišni maksimum. Treba, međutim, dodati da politički razlozi, iako presudni, nisu bili i jedini u kreiranju jugoslovenskih normativnih rješenja po tom pitanju. Naime, uporedno su među ekonomistima postojala i shvatanja o ekonomskoj opravdanosti ustanove zemljišnog maksimuma.

*

Agrarna politika u Jugoslaviji ne može se razmatrati i ocjenjivati van okvira privredne politike kao cjeline, van okvira opšte politike zemlje, pa čak ni posve van okvira razvojnih procesa socijalizma u svijetu. Pošto je osnovna istina jugoslovenske stvarnosti u prvom poslijeratnom razdoblju bila niska opšta materijalna baza društva, to se nije ni moglo računati na uspješnost socijalizma još za duže razdoblje zbog velike ekonomske zaostalosti. Stoga, u stvari, ima sekundaran značaj da li će socijalističke države primjenjivati ovakve ili onakve ekonomske i druge mjere pošto one, u suštini, ne mogu „preskočiti vrijeme“ koje je potrebno da se radom nadoknadi materijalna i druga zaostalost.

LITERATURA

- V. Kržišnik-Bukić, Politika KPJ prema agrarnom i seljačkom pitanju na području Bosanske krajine 1945—1948. (Uvod u problematiku agrara i seljaštva u ratnom socijalizmu), Institut za istoriju, Banjaluka, 1988.
- Sjednice CK KPJ 1958—1952, Komunist, Beograd, 1985. (Zbornik građe).
- Lj. Božić, Agrarna politika sa osnovama zemljoradničkog zadružarstva, „Veselin Masleša“ Sarajevo, 1960.
- Ž. Jovanović, KPJ prema seljaštvu 1918—1941. Narodna knjiga, Beograd, 1984.
- B. Petranović, Politička i ekonomska osnova narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme obnove, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1969.
- N. Gaćeša, Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1945—1948, Matica srpska, Novi Sad, 1984.
- M. Vučković, M. Radić, Ekonomika poljoprivrede sa zadružarstvom, Privredni pregled, Beograd, 1973.
- D. Veselinov, Sumrak seljaštva, Ekonomika, Beograd, 1987.

Vera KRŽIŠNIK-BUKIĆ

SUMMARY

THE AGRARIAN AND PEASANT ISSUE IN YUGOSLAVIA IN THE PERIOD 1945—1953, BETWEEN THE WARS AND DURING WORLD WAR II

The agrarian and peasant issue includes social, economic, political, socio-psychological and cultural subject matter, whose meaning changes through historic evolution and differs from one particular country to another, but nevertheless primarily depends on the character of the political and economic structure of a given global society.

The period discussed in this study is very short from a historical viewpoint, but considering the dynamics of events which took place in the world and in Yugoslavia in the first half of the 20th century, this is a period filled with numerous, important events and agrarian changes vital to the agrarian and peasant issue. It would be difficult to understand the changes which took place in agrarian affairs after World War II, without being acquainted with the pre- and post-War periods of this subject matter.

The primary activity in the economy of the Kingdom of Yugoslavia was farming. The two crucial problems of this branch of economy were peasants' debts and the never satisfied „hunger” of the peasants for land. Hence, there was not a single political party whose program and political activity did not deal with the peasant and agrarian issues. The Yugoslav Communist Party could not avoid this problem either; during World War II it already found itself in a position to influence changes in agrarian affairs. The sporadic distribution of land to the peasants (based on the principle according to which land should be given to those who cultivate it) and collectivistic farm production on liberated and semi-liberated territories, were the first heralds of changes to come. After the War, the Party, in its creation of agrarian politics, gave economic moments secondary importance in respect to political ones. The two most important political and economic measures taken by the new State in 1945, were the agrarian reform and colonization, and, with them, the farmers' and peasants' cooperatives and the practice of buying up the entire agrarian output.

NEBOJŠA A. POPOVIĆ

Diplomirani istoričar, Beograd

SRPSKI KULTURNI KLUB (1937 - 1941)

Originalan naučni rad

329.18

Nastanak i delatnost Srpskog kulturnog kluba (SKK) u periodu 1937—1941. godine, spadaju u red najslabije rasvetljenih pojava jugoslovenskog međuratnog društveno-političkog života. SKK, organizacija koja je u svojim redovima okupila vrh srpske intelektualne, a delom i političke elite, i koja je ostvarila snažnu političko-propagandnu aktivnost u godinama pred rat, svakako zasluzuje više prostora u našoj istoriografiji. Osnovni razlog dosadašnjem zapostavljanju istraživanja ove teme je, u prvom redu, nepristupačna i malobrojna izvorna građa, ali verovatno i „osetljivost“ ove problematike.

U našem istraživanju i prezentiranju njegovih rezultata želeti smo, koliko je to bilo moguće, da obradimo celokupnu aktivnost SKK-a. Zalazili smo u sve segmente rada Kluba, svesni da svaki od njih može biti tema posebnog i detaljnijeg istraživanja. Kvantitativno i kvalitativno postojeća domaća izvorna građa uslovila je da naš rad ostane u kategoriji skice za istorijsku studiju.

Osnovne izvore, na koje smo se oslonili u radu, predstavljaju brošure, novinski listovi, časopisi i štampana predavanja koja je izdavao sam SKK. „Srpski glas“, nezvanični organ Kluba, u svojim tekstovima daje najjasniju sliku političkih stavova ljudi iz SKK-a. Na žalost, list je izlazio svega sedam meseci, od novembra 1939. g. do juna 1940. g. Zahtevi SKK-a na polju kulture najbolje su predstavljeni kroz priloge objavljivane u časopisu koji je uredivala Omladinska sekcija SKK-a — „Nova Srbadija“. Nekoliko predavanja održanih u prostorijama Kluba, SKK je objavio u okviru svoje biblioteke, a sedam autorizovanih predavanja ostalo je sačuvano u arhivskim fondovima Vojnoistorijskog Instituta u Beogradu.

Stranice onovremenih listova pružile su nam sliku političkih okolnosti u kojima je delovao SKK. Najznačajnije je bilo upoznati se sa stavorima lista „Napred“, oko koga su se okupljali napredni intelektualci iz iste društvene sredine kojoj je pripadala i većina osnivača SKK-a. Niz časopisa takođe nam je pružio dragocena obaveštenja o delatnosti SKK-a, a pre svih „Srpski književni glasnik“ u kome je sarađivao i dobar deo članova Kluba. U svojim memoarima „Političke uspomene“ i biografskim beleškama „Ljudi, ljudi . . .“, Dragoljub Jovanović dao je dosta svetla

ljudima i događajima iz SKK-a. Omogućilo mu je to blisko prijateljstvo sa pojedinim članovima Kluba, prvenstveno sa Slobodanom Jovanovićem.

Srpski kulturni klub nije do sada posebno obrađen u naučnoj literaturi. Milan Korać je u svom školskom radu „Srpski kulturni klub“ izveo početnu rekonstrukciju Kluba. Postojeća literatura, bila nam je od koristi utoliko što nam je pružila neke fragmentarne podatke. Nešto više prostora SKK-u posvetio je Ljubo Boban u svojoj knjizi „Sporazum Cvetković—Maček“. Posebno je obradio stav SKK-a prema Sporazumu. Negativnu ocenu rada SKK-a, Boban je zadržao i u kasnijem radu „Maček i politika HSS 1928/1941“. Jakob Hoptner u svojoj knjizi „Jugoslavija u krizi 1934—1941.“, iznosi nekoliko podataka koji se odnose na SKK, ali ih nedovoljno argumentuje. Zavereničku delatnost ljudi iz SKK-a Ferdo Čulinović i Jovan Marjanović tek su dotakli u svojim radovima „Dvadesetsedmi mart“, odnosno „Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca“.

I NASTANAK SKK-a

Protagonisti

Osnovni pečat i značaj realizaciji političkih, ekonomskih, socijalnih, kulturnih ili kakvih drugih ciljeva, daju njihovi realizatori.

Srpski kulturni klub osnovalo je sedamdeset ljudi. Svakako, svi oni nisu imali podjednake uloge u njegovom nastajanju. Nekolicina su bila u prvoj liniji.

Slobodan Jovanović (1869—1958) postao je prvi i ostao jedini predsednik SKK-a. Ogoromna erudicija, a sa njom i veliki doprinos pravnoj, istorijskoj i drugim naukama, odredili su mu mesto najznačajnijeg srpskog građanskog intelektualca međuratne Jugoslavije. Bio je lumen SKK-a. Politički neaktivan 20-ih godina, možda zbog nedovoljne građanske hrabrosti — kako je bio optuživan, a možda i zbog toga što je zaista želeo biti „publika, a ne glumac“ — kako se branio, tek krajem 30-ih godina, u sedmoj deceniji života, konačno ulazi u vrtlog političkog života Kraljevine.

Jedan od dvojice potpredsednika SKK-a bio je Dragiša Vasić (1885—1945). Advokatura, osnovni Vasićev poziv, bila je u senci njegovog književnog stvaralaštva. Uz Andrića i Krležu, neki su ga uvrstili među tri najveća književnika svog doba. Nasuprot Slobodanu Jovanoviću, on 1919. godine ulazi u novu državu, politički angažovan. Nalazio se u Glavnom odboru Republikansko-demokratske stranke predvođene Jašom Prodanovićem. Progresivnu orijentaciju zadržaće tokom prve decenije Kraljevine SHS. Na „vidovdanskom procesu“ branio je Spasoja Stejića, a u jesen 1927. godine odlazi u sovjetsku Rusiju kao jedan od prvih jugoslovenskih putnika. Međutim, diktatura donosi prelom. Do tada plodni pisac, hrabri novinar i publicista, urednik i pokretač nezavisnih listova pokazaće ministarske ambicije. Realno će ih zasnovati na poznan-

stvima i jakim vezama sa ruskom emigracijom, koja je tih godina bila „uz skut” kralju Aleksandru. Oktobar 1934. godine učiniće kraj takvim Vasićevim planovima. Novu šansu potražiće u Srpskom kulturnom klubu.

Nikoli Stojanoviću (1880—1964), drugom potpredsedniku SKK-a, mnogi su pripisali ulogu glavnog inicijatora osnivanja Kluba. U politički život ušao je daleke 1905. godine, osnovavši „Srpsku narodnu organizaciju”. Već 1910. godine izabran je za poslanika u bosansko-hercegovačkom saboru, da bi potom, uz Peru Slijepčevića, bio jedan od poslednjih vođa „Mlade Bosne”. U godinama Prvog svetskog rata aktivno je radio u Jugoslovenskom odboru. Posle učešća na Versajskoj konferenciji, kao ekspert za Bosnu i Hercegovinu, povlači se iz političkog života. Vratiće se tih godina advokatskom pozivu u Sarajevu. Godine 1929. prelazi u Beograd, gde nastavlja svoju „političku hibernaciju” sve do momenta kada knez Pavle ne bude aktivirao rešavanje hrvatskog pitanja. Predložiće tada osnivanje SKK-a. Povratak na političku scenu međuratne Jugoslavije završiće postavljanjem na položaj bana Vrbaske banovine na dan 27. marta 1941. godine. Na tom mestu doživeće i najveću ličnu satisfakciju. Početkom aprila 1941. godine u Banja Luci će se susresti sa Mačekom, koji se iz Sarajeva povlači u Zagreb „da bude sa svojim narodom pod okupatorom”. Za Nikolu Stojanovića bila je to konačna potvrda mišljenja da je Mačeku više stalo do Hrvatske, makar pod Nemcima, Italijanicima i Pavelićem, nego do Jugoslavije.¹

Velikih zasluga za osnivanje i rad SKK-a imao je i Vladimir Čorović (1885—1941), istoričar, profesor univerziteta. Uneo je u Klub svoje ogromno iskustvo stečeno na mestu sekretara Glavnog odbora sarajevskog kulturnog društva „Prosvjeta”. Sekretar SKK-a bio je još jedan Srbin iz Bosne — Vasa Ćubrilović (1897—) tadašnji docent beogradskog univerziteta. Putujući i šireći ideje SKK-a, veliki doprinos dao je jedan od njegovih najmlađih članova Dragoslav Stranjaković (1901—1966), profesor nacionalne istorije na Filozofском fakultetu u Beogradu.

Nekoliko dodirnih tačaka dovelo je početkom 1937. godine pomenute i ostale osnivače SKK-a na istu ideoološku ravan.

Na prvi pogled, politička opredeljenja nisu ih mogla nikako zbližiti. Slobodan Jovanović zvanično nije pripadao nijednoj političkoj stranci. Republikanski orijentisani bili su Dragiša Vasić, Vojislav Vujačić, Mladen Žujović i drugi. Uz Nikolu Stojanovića mnogi su se nalazili u redovima demokrata. Dragoslav Stranjaković naginjao je levim ideo-logijama. Među ostalim osnivačima Kluba bilo je pripadnika i drugih partija, ali je većina njih bila bez značajnijeg uticaja na glavne političke tokove. Jedno im je ipak bilo zajedničko — antiradikalizam.

Koreni antiradikalnog raspoloženja osnivača SKK-a nalazili su se u događajima od kojih su protekle pune dve decenije. I Slobodan Jovanović i Dragiša Vasić i mnogi drugi budući članovi SKK-a, iskazivali su tada simpatije prema organizaciji „Crna ruka”, koja je doživela katastrofu u okršaju sa regentom i radikalima Nikole Pašića u „Solunskom procesu”. Jovanović je tada bio u nemilosti, a Vasić i lično pogoden

¹ Jovanović Dragoljub, Ljudi, ljudi..., knj. II, Bgd. 1975, str. 285.

smrću majora Ljubomira Vulovića, jednog od članova zavereničke organizacije i njegovog bliskog rođaka. Prirodno, antiradikalizam je podrzumevao i antidinastičko opredeljenje osnivača Kluba.

Zajednički imenitelj osnivača SKK-a bila je i pripadnost organizaciji „slobodnih zidara“. Prema objavljenim dokumentima čak dvadeset devetoricu osnivača-članova Kluba nalazila su se u raznim masonskim ložama.²

Društveni položaj, uloga i moć ljudi okupljenih u SKK-u bili su na najvišem stepenu. Hoptner ih degradira smeštajući ih u „gornji srednji stalež“.³ Dovoljan dokaz ovoj konstataciji je i letimičan pregled profesija i funkcija osnivača Kluba.

Većina osnivača poticala je iz redova srpske intelektualne elite. Njih dvadesetpetorica bili su deo nastavnog univerzitetskog kadra. Među njima su se čak petorica nalazila, u različitim periodima, na položaju rektora Beogradskog univerziteta: Slobodan Jovanović, Pavle Popović, Vladimir Čorović, Dragoslav Jovanović i Petar Micić.

U SKK su ušli i ljudi iz državnih vrhova. Ministri, pomoćnici ministara ili opunomoćeni ministri, bili su Lujo Bakotić, Risto Jojić, Milan Milojević, Ljubomir Mihajlović Spasoje Piletić i Mihajlo Konstantinović.

Među osnivačima Kluba bilo je i nekoliko uglednih predstavnika industrijskog i finansijskog kapitala. Dragan Miličević i Stevan Popović bili su sekretari Industrijske komore. Uz njih u Klubu su se okupili i poznati industrijalci Vladan Đorđević, Vasa Knežević i Mihailo Simić. Teodosije Ristić nalazio se na čelu Prometne banke, dok je Mihailo Šabić bio direktor Hipotekarne banke trgovackog fonda. Svetislav Marodić zauzimao je položaj generalnog sekretara Trgovacke komore.

Najviša sudska vlast nalazila se u rukama osnivača SKK-a. Ruzomir Janković bio je predsednik Kasacionog suda, a Milan Jovičić predsednik Apelacionog suda.

Na spisku osnivača nalazili su se i Živko Pavlović i Ljubomir Pokorni, penzionisani generali, Marko Car, književnik, Sreten Stojanović, vajar, i još niz uglednih advokata, inženjera, arhitekata, lekara i trgovaca.⁴

Organizacija

Srpski kulturni klub nije bio originalna pojava u kulturi. Njegovi osnivači našli su uzore u sličnim organizacijama koje su već postojale u zemljama zapadnoevropske demokratije. Privatna inicijativa, primenjena u osnivanju SKK-a, već je rezultovala stvaranjem mnogobrojnih

² Nenezić Zoran, *Masoni u Jugoslaviji (1764—1980)*, Bgd. 1984.

³ Hoptner Jakob, *Jugoslavija u krizi 1934—1941*, Rijeka 1973, str. 251:

„U SKK, tada relativno novom društvu, nalazili su se mnogi intelektualci i stručnjaci iz gornjeg srednjeg staleža. Bilo je vrlo mnogo profesora sa beogradskog univerziteta i neki diplomatii“.

⁴ Brošura „Srpski kulturni klub — Beograd“, bez oznake datuma, spisak osnivača SKK-a na str. 2—4.

privatnih udruženja, liga i klubova u Velikoj Britaniji i Francuskoj. SKK, po uzoru na ove organizacije, opravdavao je svoj nastanak nemoćnošću političkih stranaka da, usled zauzetosti političkim borbama, tretiraju i kulturnu problematiku. Pored inostranih, od koristi su sva-kako bila i neka domaća iskustva, npr. Sarajevska „Prosvjeta”.

Pisani tragovi koji ukazuju na ime inicijatora osnivanja SKK-a su protivurečni. U pitanju je ipak samo dilema — Nikola Stojanović ili Slobodan Jovanović. U beleškama „Ljudi, ljudi ...” Dragoljub Jovanović dodeljuje tu ulogu Stojanoviću, a to potkrepljuje i mišljenjem iznesenim u „Političkim uspomenama” da je SKK delo beogradskih Srba iz Bosne i Hercegovine.⁵ Međutim, Dragoljub Jovanović beleži i dve kontroverzne izjave Slobodana Jovanovića. U prvoj, predsednik SKK-a, pripisuje sebi ulogu predлагаča⁶, a u drugoj „prečanskim Srbima”, pre svih Bosancima.⁷ Pretežan broj činjenica usmerava na bosanske Srbe predvođene Nikolom Stojanovićem. Uostalom, oni su činili i srž vođstva Kluba (Stojanović, Čorović, Čubrilović). Konačno i Dragoljub Jovanović, kao dobar poznavalac prilika u SKK-u, konstatuje — „Slobodan je bio samo firma, Čorović motor, a šef Nikola Stojanović”.⁸

U uvodnoj rečenici „Izveštaja... godišnjoj skupštini”, održanoj maja 1938. godine, piše da je Klub počeo sa svojim radom početkom februara 1937. godine. Precizan podatak o (verovatno) održanoj osnivačkoj skupštini SKK-a nije ostao nigde zabeležen. Datum njenog eventualnog održavanja treba tražiti između 15. januara i 7. februara 1937. godine. Pod prvim datumom odobrena su „Pravila SKK” od strane Ministarstva unutrašnjih poslova, a drugi datum označava dan kada je u SKK-u održano prvo predavanje.⁹

O funkcionisanju, ali i o karakteru organizacije kakav je bio SKK, dosta nam govore sačuvana „Pravila SKK”.¹⁰ Visok profesionalni nivo izrade ovog dokumenta otvara mogućnost za realnu pretpostavku da je njegov autor Slobodan Jovanović, vodeći međuratni srpski pravni stručnjak.

⁵ Jovanović Dragoljub, isto, str. 283.

⁶ Jovanović Dragoljub, Političke uspomene, knj. V, AJ, str. 303: „Slobodan Jovanović: Ne to je moja ideja. Pre nekoliko godina bio sam u Dalmaciji i prolazio kroz Bosnu. Video sam da su naši Srbi dosta zbumjeni i da im kulturne ustanove propadaju. Dok su bili pod Austro-Ugarskom, brinuli su se sami o sebi i imali jaku privatnu inicijativu. Posle rata, mislili su da je tu država, kojoj treba sve prepustiti. U stvari, država nije bila srpska, niti je preuzela poslove „Prosvete”, Matice Srpske i drugih kulturnih društava. Ja sam mislio da taj rad treba obnoviti.”

⁷ Jovanović Dragoljub, Ljudi, ljudi..., knj. II, str. 285: „Tzv. ‘prečanski Srbi’, osobito Bosanci-Hercegovci i Vojvodani imali su razloga da budu nezadovoljni. To je po kazivanju Slobodana Jovanovića, nateralo Nikolu Stojanovića da pravi SKK”.

⁸ Isto, str. 284.

⁹ Izveštaj Upravnog odbora Srpskog kulturnog kluba godišnjoj skupštini održanoj na dan 29. maja 1938. godine, Bgd. 1938, str. 12:

„Prvo predavanje u prostorijama kluba održano je 7. februara 1937. godine...”

¹⁰ „Pravila SKK”, Bgd. 15. januar 1937.

Radom društva upravljali su njegovi organi: Upravni odbor, Nadzorni odbor i Skupština.

Upravni odbor je vodio poslove društva. Njegove članove, čiji se broj kretao od 15 do 21, birala je po statutu Skupština. Međutim, ostavljena je mogućnost da članove Upravnog odbora može birati i sam odbor. Istovremeno Upravni odbor imao je pravo da samostalno odlučuje o isključenju pojedinih članova Kluba. Upravni odbor je pred vlastima reprezentovao njegov predsednik. Predsednik je raspolagao i finansijskim sredstvima društva (čl. 12).

Petočlani Nadzorni odbor bio je neka vrsta kontrolnog organa, koji je svoje izveštaje podnosio Skupštini.

Statut je predviđao održavanje redovnih i vanrednih skupština. Održavanje redovnih bilo je predviđeno za mesec maj. Sazivao ih je Upravni odbor. Članom 16. predviđen je širok delokrug rada skupština, ali već naredna dva člana su anulirala tu „demokratiju“. Članom 17. određeno je da redovna skupština može raspravljati samo o pitanjima koja su uvrštena u dnevni red, a članom 18. vanredna skupština ograničena je na raspravu samo o onom predmetu zbog kojeg je sazvana.

Široka ovlašćenja Upravnog odbora i njegovog predsednika, kao i suženo pravo odlučivanja klupske skupštine, svedoče da je SKK bio čvrsto centralizovana organizacija.

SKK je svoje osnovne zadatke objavio u okviru posebno brošure „Srpski kulturni klub — Beograd“.¹¹

U prvi plan stavljeni su zadaci iz oblasti kulture. Kulturu je trebalo uneti u široke mase srpskog naroda. Preduslov tome bio je, po mišljenju Kluba, snažan materijalni napredak. U vezi s tim zahtevana je bliska saradnja privrednih i prosvetnih delatnika.

U okviru same kulture zahtevano je prevazilaženje njene demetroplizacije. SKK je određen za središte u koje bi se slivali podaci o svim pokrajinskim problemima. Ovakva kumulacija kulturnih informacija omogućila bi posmatranje kulturnih problema sa daleko šireg gledišta.

Srpski kulturni klub se u svom programu opredelio za negovanje srpske kulture u okviru jugoslovenstva. Predloženo je formiranje sličnih društava kod druga dva jugoslovenska naroda, koja bi potom ostvarila čvrstu međusobnu saradnju. U slučaju da se ovo ne dogodi predlagana je i alternativa — formiranje Saveta srpskih kulturnih društava.

Program je izričito odbacivao bavljenje Srpskog kulturnog kluba pitanjem državnog uređenja. Ovo pitanje determinisano je kao isključivo političko pitanje, pa time i nevezano sa delokrugom rada SKK-a, koji je u programu označen kao nadstranačka organizacija.

Raskorak između proklamovanih ciljeva i onih koje je SKK postavljao i realizovao u praksi tokom vremena se povećavao.

II FORME PROPAGANDNOG RADA

Kada se analizira delokrug i intenzitet aktivnosti SKK-a, mogu se jasno uočiti dva različita perioda u njegovom radu. Prelomnica je bio

¹¹ Brošura „Srpski kulturni klub — Beograd“, bez oznake datuma.

Sporazum Cvetković—Maček. Prvi period, do jeseni 1939. godine, bio je ispunjen opsežnim propagandnim pripremama za izlazak Kluba na javnu scenu.

Svakako, prvi zadatak je bio povećanje broja članova Kluba. Već u prvoj godini rada, Klubu je pristupio 325 novih članova.¹²

Početne aktivnosti Kluba ispoljavale su se u dva vida. Prvo, u Klub su pozivane javne ličnosti da drže predavanja, i drugo, pomagana je svaka privatna inicijativa u kulturnom i nacionalnom radu kod Srba.

Rad u samom Klubu organizovan je kroz dve sekcije: privrednu i prosvetnu. Privrednom sekcijom rukovodio je poseban odbor od dvadeset privrednika na čelu sa Vladanom Đorđevićem, predsednikom Udruženja industrijalaca. Privredna sekcija je imala trojak zadatak: da sakuplja podatke o privredi, da pripremi predavanja i ispituje puteve i načine rešavanja privrednih pitanja. Posebno se Klub zalagao za saradnju među nacionalnim privrednicima. U prostorijama Kluba često su održavani sastanci vodećih srpskih privrednika.

Rad prosvetne sekcije bio je strogo usmeren. Prosvetni odbor na čelu sa Pavlom Stevanovićem utvrdio je načela kojih su se morali pridržavati predavači u svojim izlaganjima.

Predavanja koja su držali i gosti i članovi Kluba bila su dominantan oblik rada u prvom periodu. Predavanja su održavana u Klubu, po pravilu, svakog ponedeljka. Teme su bile raznovrsne, od onih od opštene-nacionalnog značaja, preko prosvetnih i privrednih, do tema koje su razmatrale međunarodni položaj Jugoslavije. Pojedini referati imali su i programski karakter.

U Klubu su gostovala sa svojim predavanjima poznata imena: De-sanka Maksimović, Isidora Sekulić, Vladimir Velmar-Janković, Aleksandar Đurić, Ilija Trifunović, Dimitrije Ljotić i dr.

Obnavljanje privatne inicijative bio je drugi zadatak Kluba. Prihvacen je predlog „Prosvjete” da se obrazuje Savet srpskih kulturnih društava. U njegov sastav su ušli SKK, Kolo srpskih sestara i druge srpske kulturne organizacije. Za predsednika Saveta, koji je tokom vremena trebalo da preraste i u Savez, izabran je Vladimir Čorović.¹³

U „Pravilima SKK” za prostor na kome će delovati Klub, određena je celokupna teritorija Kraljevine Jugoslavije. Međutim, karakter i ciljevi ove organizacije ograničili su taj prostor na područja koja je nasejavao srpski etnički element.

Zadatak da rade na jačanju srpskog nacionalnog duha trebalo je da izvrše pododbori SKK-a.

Inicijativa za njihovo osnivanje dolazila je od članova Upravnog odbora beogradske centrale SKK-a. Postupak osnivanja bio je sledeći: prvo bi se formirao Akcioni odbor, koji bi upisivao članove, a zatim bi, kada se okupi dovoljan broj ljudi, bila održana osnivačka skupština pod-odbora. Nekolicina članova SKK-a bila je veoma aktivna u pomoći pri

¹² Izveštaj..., str. 7.

¹³ Isto, str. 15.

osnivanju pododbora: Dragoslav Stranjaković, Mladen Žujović, Kosta Popović, Slobodan Drašković, Voja Andrić i drugi.

Prvi pododbori osnovani su na teritoriji predratne Srbije. U toku 1938. i 1939. godine „filijale“ SKK-a otvorene su u Šapcu, Leskovcu, Prokuplju, Kragujevcu, Kruševcu i Nišu. Niška filijala dobila je status Oblasnog pododbora.

Zbog značaja zadatka koji je trebalo da izvrše, daleko veći broj pododbora osnovan je u nacionalno mešovitim oblastima. Shodno tome i njihova organizacija je bila znatno čvršća. Tri osnovna uporišta bili su Oblasni pododbori u Banja Luci, Skoplju i Novom Sadu. Iz njih se mreža pododbora dalje razgranjava. Banjalučki oblasni pododbor imao je svoja uporišta u Bihaću i Orašju. Skopski je ojačan formiranjem pododbara u Štipu. Oblasni pododbor u Novom Sadu oslanjao se na najširu mrežu. Subotica, Horgoš, Sombor, Vršac, Šid i druga manja mesta bila su centri velike aktivnosti pododbora SKK-a.

Pododbori su osnivani i na hrvatskoj teritoriji. Njihova sedišta bila su u Vinkovcima, Vukovaru i Dalju, a bilo je pokušaja da se osnuju i u kninskoj krajini.¹⁴

Aktivno uključivanje SKK-a u političku borbu nalagalo je potrebu pokretanja posebnog političkog glasila. U jesen 1939. godine, pojavio se „Srpski glas“. Uredništvo je pravdalo pojavu lista kao posledicu „rata na Zapadu, potrebe jačanja i okupljanja Srba i razvijanja moralnih snaga srpstva“.¹⁵ Geslo lista bilo je „Jako srpstvo — jaka Jugoslavija“.

Prvi broj nedeljnika „Srpski glas“ (izlazio četvrtkom) nosio je datum 16. novembar 1939. godine. Redovno je izlazio do 13. juna 1940. godine, kada su vlasti, nakon privremenih zabrana nekoliko dotadašnjih brojeva i konačno obustavile njegovo izlaženje.¹⁶ Međutim, „Srpski glas“ se pojavio još jedanput sa svojim 32. i poslednjim brojem na dan 27. marta 1941. godine. List je bio u vlasništvu proizvođačko-izdavačke zadruge „Sloboda“. Na mestu glavnog urednika nalazio se Dragiša Vasić već oproban u novinarstvu („Progres“). U listu su sarađivali svi vodeći ljudi iz Kluba. Interesantno je da se ime Slobodana Jovanovića pojavilo tek u četvrtom broju „Srpskog glasa“. Naime, on je do tada odričao i prikrivao svoju saradnju sa listom.

Iako su urednici objavili da je „Srpski glas“ prvi potpuno nezavisan list, koji nema nikakvog partijskog obeležja, list se prvenstveno bavio političkim temama.¹⁷ Sporazum, izbori, pitanje koncentracije vlade iz broja u broj zauzimali su sve veći prostor. Tekstovi iz oblasti ekonomije bili su takođe redovni, ali je problematika koju su oni obradivali uglavnom bila u funkciji političkih zbivanja. Stalni statistički prilozi svedeni na prebrojavanje Srba, bili su u službi snažne političko-propagandne aktivnosti SKK-a u „nacionalnim pokrajinama“. U listu su re-

¹⁴ Izveštaji o osnivanju pododbora SKK-a objavljivani su redovno u „Srpskom glasu“.

¹⁵ „Srpski glas“ br. 19 od 21. marta 1940, str. 1.

¹⁶ Zbog članaka u kojima je oštro kritikovana politika vlade Cvetković—Maček privremeno su bili zabranjivani brojevi 16, 17, 21, 22, 25, 29, 30, 31.

¹⁷ „Srpski glas“ br. 3 od 30. novembra 1939, str. 1.

dovno objavljuvani dopisi iz tih krajeva prepuni žalbi na odnos tamošnjih vlasti prema Srbima. U redovnom „pregledu domaće štampe”, list je uglavnom prenosi tekstove iz onih glasila koja su bila najžešće konfrontirana sa „Srpskim glasom”. „Čast” da im bude ustupljen najveći prostor u okviru ove rubrike imali su „Hrvatski dnevnik” i „Obzor”. Ostali tekstovi mogli su dobiti mesto u listu isključivo ako su bili prožeti nacionalnim duhom. Do koje mere je išla zatvorenost u nacionalne okvire svedoči i oglasna strana na kojoj je pisalo da „Srpski glas” donosi samo oglase srpskih nacionalnih firmi.

„Srpski glas” je bio nezvanični organ Srpskog kulturnog kluba koji se javno ograničio na kulturne probleme. Međutim, prilozi iz kulture bili su minorni i po obimu i po kvalitetu. Izuzetak su činili prikazi iz srpske prošlosti koji su se pojavljivali u svakom broju. Dragoslav Stranjaković, Vladimir Čorović, Danilo Danić i drugi, nisu posustajali u glorifikovanju srpske istorije.

Rad sa omladinom

Jedan od najočitijih indikatora zamašnih planova SKK-a je obezbeđivanje uporišta i među omladinom. Ona je bila organizovana u okviru Omladinske sekcije SKK-a.

Opredeljenost za rad sa omladinom izražena je još u samom početku rada Kluba. Godine 1937. dozvoljeno je grupi od 14 studenata da koriste klupsку biblioteku i posećuju predavanja.¹⁸ Odluka da se u omladinskom radu pređe na viši organizacioni nivo sazrela je u periodu najveće političke aktivnosti Kluba — nakon Sporazuma. Inicijativa za osnivanje Omladinske sekcije potekla je iz vođstva SKK-a. Pred omladinice su postavljena dva osnovna zadatka: preporod srpstva i jačanje Jugoslavije. Smatralo se da omladinci mogu dati najveći doprinos „moralnoj obnovi” u trenucima kada su osnovna načela tradicionalnog morala odbačena u društvu. Klub se založio i za veću naučnu aktivnost omladinaca odvojenu od potreba dnevne politike.

Nakon nekoliko meseci rada Omladinske sekcije, uredništvo „Srpskog glasa” odlučilo je da u listu otvorí „omladinsku rubriku”.¹⁹ Upućen je poziv jugoslovenskoj omladini da sarađuje u njoj.

Potrebu za posebnim omladinskim listom donosila je stvarnost u kojoj „u moru crnih, crvenih i zelenih” omladinskih časopisa „nije bilo nijednog poštenog, slobodarskog, srpskog”. Tako je opravdano pokretanje časopisa Omladinske sekcije SKK-a — „Nova Srbadija”. Njegovo uređivanje preuzeeli su vodeći članovi Oml. sekcijske: Voja Andrić, doktorant prava, Milorad Drašković, student prava, Đorđe Stefanović, student tehnike. Časopis je posvećivao prostor politici, kulturi, objavljivao pripovetke i pesme, davao pregledе i kritike drugih časopisa, pozorišta, filma i drugog. Dotadašnja delatnost sekcije, koja se svodila na održavanje tzv.

¹⁸ Izveštaj ..., str. 7.

¹⁹ „Srpski glas” br. 12 od 1. februara 1940, str. 9.

,„kulturno-nacionalnih omladinskih večeri”, sa izlaskom prvog broja „Nove Srbadije” u aprilu 1940. godine, dobila je snažno propagandno sredstvo.

Članovi sekcije uzimali su učešće i u osnivanju pododbora. U sastavu oblasnih pododbora u Skoplju i Novom Sadu uspeli su da oforme i zasebne omladinske sekcije.²⁰

Omladinci SKK-a smatrali su sebe epigonima „Ujedinjene omladine srpske” i „Mlade Bosne”.

III SKK U KULTURI

Srpski kulturni klub raspolagao je velikim potencijalom za rad u kulturi. U njegovim redovima našlo se nekoliko stvaralaca sa visokim autoritetom ne samo u srpskoj, već i jugoslovenskoj kulturi.

Slobodan Jovanović i Bogdan Popović bili su osnivači i urednici „Srpskog književnog glasnika”, časopisa koji je zauzimao čelno mesto u srpskoj kulturi punih četrdeset godina. Njegovi saradnici bile su značajne ličnosti međuratnog kulturnog života. U njemu se oglašavao i niz članova SKK-a. Istorische teme obrađivali su, pored Slobodana Jovanovića, i Dragoslav Stranjaković, Vladimir Čorović, Stanoje Stanojević, Vasa Čubrilović — ljudi iz vrha srpske istoriografije. U privrednoj rubrići redovno su se pojavljivali tekstovi Dragana Milićevića i Gojka Grđića. Prostor je ustupan i dvojici uglednih književnika, takođe članovima SKK-a, Dragiši Vasiću i Stevanu Jakovljeviću. Samo ova pomenuta imena govore o visokoj koncentraciji duhova u SKK-u.

Većina njih doživela je transformaciju koja se odigravala početkom 30-ih godina među mnogim naučnim i kulturnim radnicima. U godinama monarhodiktature oni su napuštali pozicije najglasnijih zagovornika „narodnog”, a time i „kulturnog jedinstva Južnih Slovena”. Doktrina integralnog jugoslovenstva značila je za njih i negaciju kulturnih osobenosti pojedinih naroda.

U takvim okolnostima SKK je ponudio novo viđenje jugoslovenske kulture. Založio se za razvijanje i negovanje srpske kulture u okviru jugoslovenstva. Za SKK zajednička jugoslovenska kultura trebalo je da bude sinteza srpske, hrvatske i slovenačke kulture. Polazilo se od mišljenja da ukoliko svaka od tih posebnih kultura bude razvijenija, da će utoliko i njihova sinteza biti bogatija.

Prema ovakovom konceptu prvi zadatak je bio razvoj srpske kulture. Njen razvoj, prevashodno na istorijskim temeljima, izbacio je tradicionalno u prvi plan. Sve pojave u kulturi, pa i u nauci, tumačene su kroz kriterijume tradicionalnih normi. Na udaru se našlo sve što je izlazilo iz njihovih okvira.

Polemike u kulturi, koje je započinjao ili se u njih uključivao SKK bile su brojne. Najčešće su vođene preko stranice „Nove Srbadije”. Kao

²⁰ „Nova Srbadija” br. 3 od juna 1940, str. 170 — Skoplje i „Srpski glas” br. 20 od 28. marta 1940, str. 10 — Novi Sad.

glavni uzroci truleži tadašnjeg društva označeni su razni marksistički, imperijalistički, fašistički i drugi kulturni kalupi. Dadaisti, kubisti, nadrealisti, futuristi, optuživani su da su izgubili dodir sa svojim tlom i svojom narodnom kulturom. Celokupna posleratna književnost osuđena je da se razvijala na antitezi predratne.²¹ Sve što je bilo internacionalno proglašavano je neprilagodljivim shvatanjima i mentalitetu srpskog naroda. Lamentiralo se: „Otkinuvši se od starog i sigurnog srpskog broda, mi smo lutali po pučini tuđih teorija i običaja...”²²

Zauzvrat, ponuđen je svetosavski kult i duh: „Sveti Sava je srpstvu dao pravi smisao, istakavši da je srpstvu spas ne u ugledanju na Vizantiju ili Rim, ili Mađarsku ili bilo koga drugog, nego u razvoju svog duha i svoje osobenosti. Ne treba čekati kulturnu milostinju od drugih, nego naprotiv bogatiti čovečanstvo i proslaviti ime čovekovo srpskim duhom”.²³ Razvoju autentične i autonomne srpske kulture doprinosili su, po oceni SKK-a, Dragiša Vasić, Momčilo Nastasijević i njima srodni srpski pisci. Stevan Jakovljević uzdizan je i slavljen kao pisac „Srpske triologije”, ali kada je objavio roman „Smena generacija” prožet „dijalektičkim materijalizmom” doživeo je žestoku kritiku na stranicama „Nove Srbadije”.²⁴

Osnovni utisak koji se nameće u analizi kulturne delatnosti SKK-a jeste da je ona u potpunosti bila podređena političkim ciljevima Kluba. Ogramni deo kulturnog stvaralaštva ljudi iz Kluba bio je orijentisan na proučavanje nacionalne istorije. Na tom polju, kako smo već zaključili, Klub je raspolagao najjačim kadrom. U radovima su se naglašavale moralne i druge vrednosti koje je sa sobom donosila srpska prošlost. Naglašavanje i predimenzioniranje bilo je usmereno ka izazivanju nacionalnog zanosa koji je bio osnovni preduslov za ostvarivanje političkih ciljeva SKK-a ograničenih na uske nacionalne interese. Da je „kultura” SKK-a bila svedena na nivo instrumenta politike, potvrđuje i biblioteka koju je pokrenuo SKK. Objavljena su svega dva rada: „Jugoslovenska misao u prošlosti i budućnosti” Slobodana Jovanovića i „Istorijski značaj Srba u Hrvatskoj” Radoslava Grujića. Oba dela bila su preplavljena „istorijskim istinama” koje su direktno opravdavale ispravnost političkih zahteva SKK-a.

Kulturni koncept SKK-a naišao je na reakciju grupe jugoslovenskih intelektualaca. Oktobra 1938. godine u Beogradu su Jovan Erdeljanović, Viktor Novak, Borislav Lorenc, Dimitrije Konjević, Stanko Škreli sa svojim istomišljenicima osnovali „Jugoslovenski kulturni klub”.²⁵ Po-

²¹ „Nova Srbadija” br. 6 od decembra 1940, str. 251.

²² „Srpski glas” br. 23 od 18. aprila 1940, str. 8. Izvod iz predavanja Nikole Stojanovića „Srpska inteligencija pred novim zadacima”.

²³ „Nova Srbadija” br. 4 od septembra 1940, str. 175. Članak Slobodana Draškovića „O srpskoj kulturi”.

²⁴ „Nova Srbadija” br. 2 od maja 1940, str. 96—100.

²⁵ Erdeljanović Jovan, Jugoslovenski kulturni klubovi, časopis „Vidici” br. 11 od 10. novembra 1938. g., str. 299:

„Osnivačka skupština Jugoslovenskog Kulturnog Kluba održana je 26. oktobra 1938. godine u Društvu prijatelja Francuske u prisustvu sedamdeset pozvanih članova”.

zivajući se na duhovno jedinstvo južnoslovenskih naroda ostvareno još „iza Karpata”, postavili su pred sebe zadatak da rade na širenju jugoslovenske kulture kao najjačeg temelja jugoslovenske ideje.

Jugoslovenski kulturni klub nalazio je uzroke hrvatskom okretanju leđa jugoslovenstvu i „odlaganju na izvesno vreme” jugoslovenstva među srpskim intelektualcima u nasilnom sprovođenju jugoslovenske ideje. Povratak jugoslovenstvu za JKK bio je neophodan radi jačanja unutrašnje kohezije i otpornosti prema spoljnim uticajima. Koheziju bi trebalo da obezbedi jedinstvena jugoslovenska kultura, a nikako „plemenska ili pokrajinska kultura” za koju se zalaže SKK. Iстicanje samo srpske kulture pojačava i opravdava ogradijanje hrvatske i slovenačke kulture.²⁶

IV IDEOLOŠKE OSNOVE POLITIČKOG DELOVANJA

Vladajuća ideologija jugoslovenskog nacionalnog unitarizma, koja je u godinama diktature dosegla svoj vrhunac, već sredinom 30-tih godina našla se pod udarom dotad brutalno potiskivanih nacionalnih ideologija. Jednoglasno one tada ističu u prvi plan zaštitu „ugroženih nacija od nadnacionalnog jugoslovenstva”. Patološka mržnja prema svemu jugoslovenskom naročito će se ispoljavati u Hrvatskoj.

Poslednji trag jugoslovenskog nacionalizma našao se u deklaraciji vlade Bogoljuba Jevtića koja je još uvek videla recept za opstanak zemlje u integralnom jugoslovenstvu. Međutim, već u vreme vladavine Milana Stojadinovića „političko nezadovoljstvo moglo se obuzdati jedino vraćanjem na prešestojanuarsko stanje, uspostavljanjem nacionalnih autonomija i priznavanjem nacionalnih posebnosti. Potezi vlade imaju karakter postepenog razbijanja ideologije jugoslovenskog nacionalizma i ta linija predstavljaće njenu osnovnu političku karakteristiku”.²⁷ I u programu JRZ, vladine stranke, govori se o tri imena našeg naroda i o jugoslovenstvu kao sintezi svih pozitivnih osobina i stvaralačkih snaga svih delova jugoslovenskog naroda.

Srpski kulturni klub se nije našao u taboru onih koji su a limine odbacili jugoslovenstvo. Međutim, oštro su kritikovali pokušaj da se pomoći državne vlasti stvari u što kraćem roku jugoslovenski nacionalizam temeljen na gušenju srpskog i hrvatskog nacionalizma. Tvrđilo se da je jugoslovenstvo doživelo više štete nego koristi od diktature.

Stav SKK-a bio je da jugoslovenstvo nije neophodno učvrstiti kao nacionalnu ideologiju, ali je bilo neophodno da se ono afirmiše kao državna ideologija. Ideolozi SKK-a ocenjivali su da jugoslovenstvo nije nikada ni bilo neka sentimentalna stvar, već je uvek, pa i sad, proisticalo iz teške političke nužde. I u „novoj Evropi”, tvrdio je SKK, moglo su opstati samo veće državne zajednice.

²⁶ Erdeljanović Jovan, Koju ćemo kulturu: samo srpsku ili jugoslovensku, preštampano iz časopisa „Krug”, Bgd. 1938.

²⁷ Žutić Nikola, Ideologija jugoslovenstva i njeno raspadanje (1929—1939), Istoriski glasnik 1—2, Bgd. 1988, str. 71.

Jedini put do jugoslovenstva SKK je video preko razvijanja snažnih srpskih, hrvatskih i slovenačkih nacionalnih ideologija. Prirodno po takvom konceptu, SKK je preuzeo na sebe zadatku razvoja srpske nacionalne ideologije.

Ideologija SKK-a nosila je u sebi većinu suštinskih obeležja nacionalizma: klasno, etničko, etičko, političko, kulturno itd.

Ideolozi SKK-a negirali su postojanje socijalnih problema. U cilju zaštite postojećeg socijalnog poretku zalagali su se za klasnu harmoniju. Nacionalni problemi bili su za njih jedini realno postojeći problemi.²⁸

Etnički princip bio je osnovni u većini zahteva SKK-a. Prvenstveno je to bio slučaj u nacionalno mešovitim krajevima. Govorilo se i pisalo o postojanju čistog srpskog etnosa od pravremena na tim teritorijama. Jedna od glavnih deviza SKK-a, bila je i „Gde god je Srba tu je i Srbija”.

Nacionalizam se očitavao i kroz etiku koju je propovedao SKK. Nacionalnost je proglašena za vrhovnu vrlinu. U svakoj prilici naglašavana je moralna čistota srpskog naroda. Takođe je kritikovan hedonistički duh srpskih političara.²⁹ Konačno, moralna obnova bila je jedan od glavnih zadataka koji je pred sebe postavio SKK.

U politici, na osnovu shvatanja da je nacija jedina čovekova potreba, nuđena je nacionalna država kao spasonosno rešenje svih nedaća, a nacionalna elita kao jedino pravo vođstvo.

U okviru ovog razmatranja za kulturu SKK-a konstatovaćemo da je ona bila svedena na tradicionalističke nacionalne tvorevine i institucije. Temeljila se na svetosavskom i kosovskom kultu, a njome se težilo iracionalno-emotivnoj sraslosti pojedinaca sa mitsko-duhovnim bićem nacije.

Nacionalizam se nije mogao izbeći ni na polju ekonomije. Zagovaran je koncept nacionalne privrede isključivo oslonjene na nacionalni kapital i nacionalne stručne potencijale. Kritikovana je kolonijalna eksploracija od strane inostranog kapitala, ali ne i ekstremno, jer se dopuštala mogućnost njegovog korišćenja uz efikasnu kontrolu oslonjenu na zemaljske zakone. Nacionalni privredni program, za koji se zalagao SKK, trebalo je da obuhvati celokupno srpsko privredno područje, koje bi tako bilo osposobljeno da deluje samostalno, a sve ovo pod geslom „Bez nacionalne privrede nema ni nacionalne države”.

Nacionalizam SKK-a, kao i svaki drugi, imao je svog glavnog neprijatelja. Patetično, ideolozi SKK-a su ga skrivali floskulama „srpstvu

²⁸ „Nova Srbadija” br. 1 od aprila 1940, str. 12. Članak Slobodana Draškovića „Omladina između nacionalnog i socijalnog”: „Međunarodna plaćena propaganda stalno podmeće da nacionalni problemi u stvari ne postoje, nego samo problem socijalne nepravde, socijalne nejednakosti i socijalnih klasa; za njih nacionalizam nije ništa drugo nego kapitalistička propaganda koja ima da natera narode da jurišaju jedni na druge da se uzajamno uništavaju, onda kad društvene nepravde u okviru jednog naroda postanu nepodnošljive ...”

²⁹ „Srpski glas” br. 23 od 18. aprila 1940, str. 8:

„Želja za uživanjem i materijalistički duh potisnuo je idealističku stranu kad je njihova saradnja bila najdragocenija... Mnogi prvaci srpskih stranaka usvojili su taj duh i zato njihove stranke nisu bile u stanju da imaju moralni autoritet ...”

najveća opasnost preti od samih Srba". Realno, glavnu opasnost videli su u Hrvatskoj i Hrvatima.

U sukobu sa njima najjasnije se pokazivala osnovna karakteristika nacionalizma — preuveličavanje značaja vlastite nacije praćeno potcenjivanjem ostalih nacija. U degradiranju hrvatske nacije nije se prezalo od poistovećivanja celokupnog hrvatskog naroda sa hrvatskim nacionalistima. Hrvati su proglašeni glavnim neprijateljima jugoslovenstva i Jugoslavije. Koreni antijugoslovenstva kod Hrvata, nalaženi su u prošlosti. Osnovnim naukom istorije smatrano je to da su Hrvati hiljadu godina održavali svoju nacionalnu samobitnost, državnost i slobodu rušeći i negirajući državu, nasuprot Srbima koji su sticali i obezbeđivali slobodu gradeći sopstvenu državu. Po tumačenju ljudi iz SKK-a, za Hrvata je država bila negator slobode, a za Srbina jemac. Stizalo se i do negiranja hrvatske nacije i podsećalo na reči Vuka Karadžića: „Hrvati imaju svega, ali nemaju naroda”.

U odbrani svoje nacionalističke ideologije članovi SKK-a koristili su raznovrsne argumente. Tvrđili su da svaki nacionalizam ima samo svoje odlike. Za svoj nacionalizam su pisali da nije „lažni, eksploatatorski, čiftinski”, već onaj koji budi velika i sveta osećanja. Poricalo se postojanje srpske hegemonije u Kraljevini, a Slobodan Jovanović je pokušao da teoretski dokaže da se u suštini radi o jugoslovenskoj hegemoniji.³⁰ Potreba za nacionalizmom opravdavana je i događajima u svetu. Ukazivalo se na primer Čehoslovačke. U vezi sa tim smatrano je potrebnim da Srbi ustanu, jer su glavna snaga Jugoslavije. Njihov slobodarski i državotvorni duh trebalo je da prožme sve jugoslovenske narode.

V POLITIČKA DELATNOST SKK-a

Smrt „Kralja Ujedinitelja” označila je početak procesa napuštanja otvorene diktature. Nagomilana nerešena politička pitanja našla su se na poprištu političkih borbi. Pokušaji njihovog rešavanja uveli su Kraljevinu u period žestoke krize koja je ugrožavala i sam njen opstanak.

Najviše potiskivano nacionalno pitanje, direktno povezano sa problemom državnog uređenja, izbilo je u prvi plan. Aktivirao ga je hrvatski politički vrh predvođen Vlatkom Maćekom, koji je još 1928. godine stavio do znanja da će rešavanje svih drugih pitanja biti obustavljen sa hrvatske strane dok se ne reši nacionalno pitanje, tj. ne izvrši preuređenje države.

Milan Stojadinović uspevao je da krutim režimom i dugotrajnim veštim spoljnopolitičkim manevrima blokira hrvatsko pitanje, pre svega spreči njegovu internacionalizaciju. Međutim, kruti režim direktno je uticao na snaženje opozicionog fronta srpskih stranaka koje su saveznika tražile u HSS-u, što je dovelo do sporazuma u Farkašiću. Rušenjem vlade Milana Stojadinovića otvoren je put rešavanju hrvatskog pitanja. Nova

³⁰ Jovanović Slobodan, Jugoslovenska misao, u prošlosti i budućnosti, Bgd. 1940, str. 2.

vlada tražila je rešenje ovog problema kroz odmeravanje hrvatskih i srpskih političkih snaga.

U takvim okolnostima politički se aktivira i SKK. Stranačke borbe, nacionalna trvanja i sporazum hrvatske i srpske buržoazije, kao i zaostrevanje spoljnopoličke situacije 1939. godine, izazvali su među ljudima iz SKK-a veliku zabrinutost za srpske nacionalne interese.

Unutrašnja politika

U političku borbu oko Sporazuma srpske političke snage ušle su realno slabije od hrvatskih. Osnovni uzrok tome bila je razbijenost srpskog političkog fronta. Razbijenost je podstakla SKK da javno izade sa konceptom jedinstvenog nacionalnog fronta srpskih političkih snaga. Pod parolom „Srbi na okup“ trebalo je sprovesti političku akciju sa krajnjim ciljem u povratku dominantnog položaja srpskih snaga na jugoslovenskom političkom prostoru.

Uzori i dokazi za potrebu okupljanja nađeni su u predratnoj Srbiji. SKK je podsećao da je u njoj vođena žestoka politička borba, ali da su istovremeno sve srpske stranke jedinstveno štitile srpske nacionalne interese. Za razliku od predratnih stranaka, koje su imale i direktnu narodnu podršku, međuratne političke stranke SKK je optužio da su postale privatna stvar profesionalnih političara. Po oceni SKK-a to je neminovno prouzrokovalo da se političari, ostavljeni bez kontrole građana, više brinu o stranci nego o naciji.³¹ Smatrali su da je to za posledicu imalo heterogenost srpskih političkih partija. Heterogenost je postojala i pre 1929. godine, nezavisno od toga što je stranački život bio zabranjen i za vreme diktature, a u daljem toku se više nije mogla zaustaviti.

Kao početni korak SKK je predložio grupisanje političkih organizacija srodnih po načelima. Nakon toga bi se pod pritiskom jednog narodnog pokreta izvršilo i jedinstveno okupljanje. Po rečima ljudi iz SKK-a narod je tražio jednu zastavu i jednog zastavnika.³² SKK je bio realan u proceni da ne može doći do stvaranja jedinstvene stranke, već tek do zajedničkog fronta srpskih političkih snaga okupljenih oko zajedničkih nacionalnih interesa.³³

Okupljanje Srba nije bila originalna ideja SKK-a. Okupljanje po nacionalnom kriterijumu u godinama najžešćih nacionalnih konfrontacija nalazilo se u programskim ciljevima gotovo svih srpskih političkih stranaka. Međutim, njihovi koncepti su se razlikovali od koncepta SKK-a. Srpske partie propagirale su takođe okupljanje Srba, ali u okvirima svojih stranaka. Na taj način svaka od tih partija htela je da preuzme na sebe ulogu jedinog zaštitnika srpskih nacionalnih interesa. U propagiranju parole „Srbi na okup“, najglasniji su bili demokrati, ali su najdalje u razvoju koncepta srpske nacionalne stranke otišli „levi“ zemljoradnici.

³¹ „Srpski glas“ br. 1 od 16. novembra 1939, str. 1.

³² „Srpski glas“ br. 24 od 25. aprila 1940, str. 1.

³³ Jovanović Dragoljub, Političke uspomene, knj. V, AJ, str. 302: „Slobodan Jovanović: Ne neće biti ono čega se vi bojite. Ne može se stvoriti srpska stranka.“

Nakon smrti Joce Jovanovića-Pižona juna 1939. godine, ubrzo je došlo do rascepa u Zemljoradničkoj stranci. Levo krilo predvodio je Dragoljub Jovanović. Izdvojivši se sa svojom grupom iz stranke, on je osnovao Narodnu seljačku stranku marta 1940. godine.³⁴ Program NSS predviđao je kao glavni zadatak okupljanje srpskih seljaka u njenim redovima po uzoru na HSS, odnosno bugarski zemljoradnički pokret Stambolijskog.³⁵ Jovanović je izašao sa svojom „seljačkom idejom”, siguran u svoja jaka uporišta među srpskim seljacima. Mislio je da jedan izrazito srpski pokret mogu formirati samo srpski seljaci, jer je njih najlakše okupiti. I dok je SKK u svom konceptu jedinstvenog nacionalnog fronta imao viziju jednog opštenarodnog pokreta, dотле je Dragoljub Jovanović video mogućnost okupljanja Srba samo kroz jedan socijalni pokret.

U godinama kada je srpski politički front bio razdrobljen „u osamnaest političkih stranaka”, Srpski kulturni klub želeo je da preuzme na sebe ulogu vrhovnog tumača srpskih nacionalnih interesa. Nacionalni zahtevi koje je isticao SKK bili su sublimacija nacionalnih zahteva gotovo svih srpskih političkih subjekata. Međutim, SKK nije bio dovoljno jak da zauzme mesto vodeće političke snage srpskog naroda.

Hrvatsko pitanje bilo je centralno političko pitanje kojim se bavio SKK. Klub se, uostalom, i pojавio u vreme vlade Milana Stojadinovića kada su dati prvi nagoveštaji budućeg sporazuma, a snažno se politički aktivirao u vremenu kada je počela realizacija Sporazuma. Preuređenje države, stvaranjem posebnih jedinica obrazovanih na nacionalnom principu, prirodno je SKK-u otvorilo veliki prostor za njegovu nacionalnu politiku.

Sporazum zaključen 26. avgusta 1939. godine nije zadovoljio ni jednu društvenu i političku snagu u Srbiji, sem naravno grupu okupljenu oko Dragiše Cvetokvića. Radikali i ostali pobornici centralističkog državnog uređenja primili su Sporazum kao poraz Srba. Političke stranke koje su bile bliske federalističkom ustrojstvu takođe su zauzele negativan stav. Demokrati, koji su još 1933. godine u programskom pismu Ljube Davdovića izneli koncepciju „složene države”, ubrzo nakon Sporazuma oglašili su se rezolucijom Užeg glavnog odbora svoje stranke u kojoj su dali prikaz stanja u Srbiji i oštru kritiku Sporazuma.³⁶ Po proceni demokrata Srbi su bili višestruko pogodeni Sporazumom. Hrvati su pod vođstvom svojih nesumnjivo ovlašćenih predstavnika, u punoj slobodi, voljom naroda organizovali svoju banovinu, dok je srpski narod ostavljen po strani vezanih ruku, kao da se tu radi o nečemu što se njega ne tiče. Dok Hrvati i Slovenci dobijaju svoje banovine, Srbi su „obespravljeni i uniženi”, jer se ne zna ko će im i kakvo mesto dodeliti u državi. Onemoćeno je ustrojstvo srpske jedinice voljom naroda. Sudbina „neuređene teritorije” sa skoro sedam miliona Srba, data je u eksploraciju partiji

³⁴ Petranović Branko, Osnivanje Narodne seljačke stranke (NSS), Godišnjak grada Beograda knj. XXV, Bgd. 1978, str. 303.

³⁵ Isto, str. 304—305.

³⁶ Petranović Branko, Zečević Momčilo, Jugoslovenski federalizam ideje i stvarnost, tom I, Bgd. 1987, str. 533—545 — „Demokrati o današnjem stanju u zemlji”, u Beogradu novembra 1939. godine.

u kojoj nema legitimnih srpskih predstavnika — JRZ. „Dok se na jednoj strani užurbano organizuju dve izdvojene državne jedinice, na ovoj drugoj predsednik vlade juri po zemlji da uz pomoć svog državnog aparata organizuje partiju čijeg se samog imena svaki čestiti čovek stidi”. Osuđeni su i postupak donošenja sporazuma, izdvajanje Hrvatske iz celokupnog kompleksa pitanja preuređenja, potenciranje teritorijalnih pitanja itd. Ocenjeno je da je Sporazum u direktnoj suprotnosti sa odredbama sporazuma u Farkašiću, što faktički označava i konačno odvajanje HSS od srpskih opozicionih stranaka. Rušenje Bloka narodnog sporazuma od strane HSS, označeno je kao „bezobzirna nacionalna samoživost”. Zemljoradnici, koji su takođe bili bliski federalizmu, u prvim reagovanjima su prihvatali Sporazum videvši pre svega mogućnost da se nađu u vladu, ali je njihovo oduševljenje splašnjavalо tokom vremena. NSS koja se zlagala za federativno, odnosno savezno načelo, ogradiла se od učešćа zemljoradnika u vladи.

Srpski kulturni klub je zauzeo krajnje negativan stav prema Sporazumu. U snažnoj političko-propagandnoj kampanji SKK-a, kritici su bili izloženi njegovi tvorci, njegove odredbe, njegovo sprovođenje i sve ostalo što je bilo u vezi sa Sporazumom.

Dragiši Cvetkoviću, predstavniku srpske strane, osporena je legitimnost zastupnika srpskih interesa. Poricano mu je i moralno pravo da zastupa srpski narod, kao čoveku koji je menjao sve boje. Optužbe nije izbegao ni Maček, koji je uvršten u istu liniju sa frankovcima.³⁷

SKK je najteže bio pogoden teritorijalnim određenjem Banovine Hrvatske. Pisalo se da su njene granice izazvale zaprepašćenje u Srbiji, jer je u okviru njenih granica ostalo oko milion Srba. Za ljude iz Kluba poražavajuće je bilo da takve granice svoje banovine Hrvati „nisu dobili na maču, već u sporazumu sa Srbima”.³⁸ Slobodan Jovanović pokušao je da pronađe i psihološku pozadinu srpskog „popuštanja” govoreći: „... to vam je tako sa Srbima — zatežu i ništa ne daju vrlo dugo, a onda naglo popuste i daju više nego što se traži”.³⁹ Dragiša Vasić video je u Sporazumu „jugoslovenski Minhen”.⁴⁰

Na stranicama „Srpskog glasa” Sporazum je prihvaćen kao napad na srpstvo. Poređen je sa Konkordatom. Pisalo se da je formiran „protivsrpski blok” predvođen hrvatskim političarima koji su stupili u borbu i protiv samog srpskog naroda. Argumentovano je to i podelama srpskog naroda na Srbijance, Prečane, Makedonce i Crnogorce, koje su iznošene u hrvatskoj štampi. Hrvati su optuženi i da huškaju manjine protiv Srba.

Ideolozi SKK-a nisu u načelu bili protiv sporazuma, ali su bili protiv Sporazuma potpisanih 26. avgusta 1939. godine. Zahtevana je njegova revizija. SKK je izneo i zahteve koje bi trebala da ispunji novi sporazum: „Mi hoćemo sporazum po određenim principima (bilo etničkim, bilo istorijskim, bilo privredno-geografskim), ali za celo područje na kome žive

³⁷ „Srpski glas” br. 12 od 1. februara 1940, str. 1.

³⁸ „Srpski glas” br. 2 od 23. novembra 1939, str. 1.

³⁹ Jovanović Dragoljub, isto, str. 305.

⁴⁰ „Srpski glas” br. 22 od 11. aprila 1940, str. 1.

Srbi i Hrvati. Mi ne mislimo nikad ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije, Banovini Hrvatskoj. Mi hoćemo da se Srbima iz granica bivše Hrvatske i Slavonije dade puno pravo da se slobodno izjasne, da li će njihovi srezovi ostati u Hrvatskoj ili će se pridružiti svojoj srpskoj jedinici. Ovom principu Hrvati su pljeskali u Farkašiću".⁴¹

Jasno je dakle da Sporazum Cvetković—Maček, SKK nije smatrao konačnim već privremenim. SKK je podsećao na ustavni član 116, na osnovu koga je Sporazum potpisana. Po tom članu sve što se po njemu doneše je privremeno dok to ne potvrди Narodna skupština. Zahtev za reviziju argumentovan je i tvrdnjom da Sporazum nije otklonio zategnutost između Srba i Hrvata. Ljubo Boban s pravom konstatiše da su i SKK i „Srpski glas“ dali pun doprinos tome.⁴²

Obrazovanjem Banovine Hrvatske udareni su temelji državnog uređenju na principu „tropolemenskog federalizma“. SKK koji je pre Sporazuma izražavao centralističko opredeljenje, nakon njegovog donošenja pomirio se sa federalizmom, prihvatajući ga kao „nužno političko zlo“.⁴³

Međutim, SKK je bio uveren, između ostalog i zbog izjava hrvatskih političara, da granice Banovine Hrvatske nisu definitivno određene i da Sporazum predstavlja tek prvu fazu u stvaranju „Velike Hrvatske“.⁴⁴ Kao jedinu sigurnu zaštitu od ovakvih hrvatskih aspiracija SKK je video u što hitnijem obrazovanju posebne srpske jedinice. Iznet je zahtev da se ona formira i pre izbora kako bi u vreme njihovog održavanja bila u ravнопravnom položaju sa hrvatskom jedinicom. Ovaj zahtev podržavale su sve srpske partije.

Nasuprot srpskim zahtevima, iz Hrvatske je predlagano da se pitanje buduće srpske jedinice rešava u Narodnoj skupštini. SKK je zbog toga optužio hrvatsku stranu za neprincipijelност, jer je Banovina Hrvatska bila rezultat dogovora političara, a ne naroda. Žestoko je reagovao SKK i na hrvatski predlog da se srpska jedinica obrazuje od pojedinih autonomnih oblasti. I ovo je ocenjeno kao neprincipijelnost, jer se u Hrvatskoj sprovodio najčvršći centralizam u okviru banovine.

SKK nije jedini isticao zahtev za formiranje posebne srpske jedinice. U Srbiji se na toj liniji našla većina političkih snaga. Formirana je komisija koja je trebalo da izradi načrt „Srpske zemlje“. Komisiju su činili isti ljudi koji su izradili i tekst Sporazuma: Mihailo Ilić, Đorđe Tašić i Mihajlo Konstantinović. Boban iznosi mišljenje da načrt koji je izradila ova tročlana komisija nije rađen u dogovoru sa vođstvom HSS, jer

⁴¹ „Srpski glas“ br. 12 od 1. februara 1940, str. 1.

⁴² Boban Ljubo, Sporazum Cvetković—Maček, Bgd. 1969, str. 250:

„Prigovaralo se da Sporazum nije doveo do stišavanja strasti u odnosima Srba i Hrvata. Ali zato su bili zasluzni i SKK i Srpski glas“.

⁴³ „Srpski glas“ br. 7 od 28. decembra 1939, str. 9:

„Federalizam je političko nužno zlo, koje treba da zadovolji ona naivna osećanja, koja nisu ništa drugo do izraz izvesnih nezadovoljstava ličnih ili grupnih koja više politički ne mogu da se izraze.“

⁴⁴ „Hrvatski dnevnik“ br. 1435 od 30 aprila 1940, str. 5:

„Osnutak Banovine Hrvatske predstavlja tek početak rješavanja hrvatskog pitanja.“

je on predviđao rešenja protiv kojih je HSS otvoreno istupao.⁴⁵ Naime, nacrt je predviđao da se čak šest banovina nađe u okviru srpske jedinice, s tim što bi one zadržale svoja imena, ali bi njihove kompetencije bile svedene na rang kompetencija oblasnih samouprava. Za središte „Srpske zemlje“ određeno je Skoplje.

Jovan Marjanović, u svojoj knjizi „Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca“, tvrdi da je ovaj projekt nastao u SKK-u.⁴⁶ Sigurni dokazi za to ne postoje, ali zato postoje izvesne indicije. Mihajlo Konstantinović, jedan od trojice članova komisije, bio je član SKK-a i izvешten je da je uspeo da u okviru „nacrta“ ubaci i neke zamisli samog SKK-a. Pre svega mislimo na teritorijalni obim „Srpske zemlje“.

U sklopu zahteva za formiranje posebne srpske jedinice, ključno mesto u političkoj aktivnosti SKK-a zauzimaо je njegov rad u tzv. „nacionalnim pokrajinama“, tj. u onim oblastima u kojima je srpski narod živeo u zajednici s drugim narodima. Cilj ove aktivnosti bio je priprema ovih oblasti za što „bezbolnije“ uključivanje u granice buduće srpske jedinice.

Glavnu ulogu trebalo je da odigraju pododbori SKK-a. U političko-propagandnoj borbi morali su da neutrališu dejstvo svojih protivnika, prvenstveno HSS i muslimanskih političara. „Nacionalnim pokrajinama“ pretilo je pripajanje Banovini Hrvatskoj, odnosno eventualno uključivanje u bosansku autonomnu jedinicu za koju se javno zalagao Džafer Kulenović. Slična opasnost pretila je i Južnoj Srbiji. Raspored i gustina mreže pododbora ukazivali su na glavna poprišta političke borbe SKK-a. „Pokrivali“ su Bosansku krajinu (Vrbasku banovinu), Vojvodinu, Južnu Srbiju i druge manje važne oblasti. U centrima ovih oblasti nalazili su se već pomenuti oblasni pododbori — banjalučki, novosadski i skopski.

Bosanska krajina bila je središte jakog propagandnog rada SKK-a. Već u decembru 1939. godine, na inicijativu beogradske centrale SKK-a, ovde je osnovan Oblasni podobor sa sedištem u Banja Luci.⁴⁷ Po ustavljenom običaju njegovo osnivanje pravdano je potrebom nacionalne i kulturne akcije među srpskim stanovništvom. Na čelu podobora i celokupne akcije SKK-a na ovom području, nalazio se Stevan Moljević, banjalučki advokat.

Akcija je bila široko zamišljena. Njen oslonac trebalo je da bude „srpski zid“, koji je činilo 1 200 000 Srba naseljenih od Bosanske krajine, preko Korduna i Like do Severne Dalmacije.⁴⁸ U pripremi za ulazak

⁴⁵ Boban Ljubo, isto, str. 314.

⁴⁶ Marjanović Jovan, Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca, Zgb. 1979, str. 20:

„SKK je manje brinuo o nezavisnosti Jugoslavije i njenoj ugroženosti od agresije susednih fašističkih država, a mnogo više o velikosrpskim pretenzijama srpskih građanskih krugova. Naročito to dolazi do izražaja posle sporazuma Cvetković-Maček, kada se u ovom klubu stvara projekt „Srpske zemlje“, kao protivteža Banovini Hrvatskoj.“

⁴⁷ „Srpski glas“ br. 7 od 28. decembra 1939, str. 4. Oblasni podobor u Banja Luci osnovan je 24. decembra 1939. godine.

⁴⁸ Moljević Stevan, Uloga i značaj Vrbaske banovine, Banja Luka 1939, str. 15.

ovih područja u okviru srpske jedinice osnovni zadatak je bio stalno isticanje njihovog srpskog karaktera. Pri tome se pozivalo na razna „prava“. Istorijsko pravo dokazivano je borbom Srba na ovim prostorima još od vremena Vojne krajine, preko Bosansko-hercegovačkog ustanka 1875. godine, do događaja iz Prvog svetskog rata. Pozivalo se i na etničko pravo na osnovu brojčanog odnosa srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva.⁴⁹

U svojim izlaganjima Moljević je podržavao tezu da je područje Bosanske krajine do vremena kada je konačno uobličeno u Vrbasku banovinu bilo zapostavljeno u razvoju, kako na polju prosvećivanja, tako i na polju ekonomskog napretka. Za period nakon 1929. godine, Moljević je tvrdio da se uradilo tek nešto više, a koliko je to još nedovoljno, potkrepljeno je podatkom da je u 1939. godini, država predvidela za Ljubljanski univerzitet 28 miliona dinara, dok je budžet Vrbaške banovine za istu godinu iznosio tek 39 miliona dinara.⁵⁰ Veća finansijska sredstva omogućila bi, po Moljevićevom mišljenju, da se Banja Luka pretvoriti u jak srpski centar, koji bi paralisaо uticaj Zagreba i Sarajeva, a time bi Vrbaska banovina postala „predstraža“ Beograda.⁵¹

SKK je čvrsto bio na stanovištu da nikako ne treba ustuknuti pred hrvatskim i muslimanskim zahtevima na ovom području. Pretpostavljalo se da bi Hrvati, ako dobiju Bosnu, iskoristili pri veći potres da se izdvoje iz Jugoslavije i time konačno ostvare svoju glavnu zamisao — obrazovanje „Velike Hrvatske“.

Kada se govori o ovoj oblasti treba pomenuti i jedno suprotno mišljenje, koje je zastupao Dragoljub Jovanović, političar sa izvesnim uticajem među srpskim seljacima u Vrbaskoj banovini: „Što više Srba bude u Hrvatskoj tim će se ona teže odvojiti od Srbije. Ja sam npr. za to da cela Vrbaska banovina ide u Hrvatsku . . . Ako su ti Srbi zaista ugroženi među Hrvatima lakše će se braniti kada ih bude bilo više“.⁵²

SKK je video Vojvodinu kao „najkulturniji i najbogatiji kraj u državi, koji ima najbolje veze i najotvorenije puteve, železničke i vodene. Na nju se naslanja prestonica. Ona joj je privredno zaleđe i vojna od-

⁴⁹ Isto, str. 4:

„To je područje na kome danas živi 700 000 Srba pravoslavnih, koje čini okruglo 60% svega stanovništva.“

⁵⁰ Isto, str. 11.

⁵¹ Isto, str. 19:

„Mi međutim, valja da budemo načisto: da su danas Srbi jedini nosioci i državne i jugoslovenske misli u ovoj zemlji, a da ostali iako ne svi, imaju svoje posebne političke račune i koncepcije. A da se sve te koncepcije, ukoliko su protivne državnoj i jugoslovenskoj misli, onemoguće da se zahtevi Veliko-Hrvata svedu na pravu meru i na njihovo prirodno područje, da se onemogući i frankovluk i bošnjakluk, potrebno je na ovom kraju održati i ojačati ovaj živi zid, potrebno je okupiti ovo Srba što već jedan vek stoje pod oružjem i čuvaju mrtvu stražu, potrebno je održati, pridići i izgraditi Vrbasku banovinu, a Banja Luku ospособiti da bude snažan kulturni centar, koji će paralizati uticaj i Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj uticaj bio protivan opštoj nacionalnoj i državnoj ideji, i biti predstraža Beograda . . .“

⁵² Jovanović Dragoljub, isto, str. 299.

brana sa severa".⁵³ Iz ovih razloga političkoj akciji SKK-a za njeno uključivanje u srpsku jedinicu dat je veliki značaj. SKK je odmah nakon Sporazuma pristupio formiranju velikog broja pododbora u Vojvodini. U Vojvodini su čak gradski pododbori osnivali svoje podobore po okolnim selima.

Glavni protivnik ovde je bio HSS. Njegovi predstavnici borili su se za priključenje pojedinih delova Vojvodine u buduću proširenu Banovinu Hrvatsku. „Podvarijanta” je bila da se prvo izbriši autonomija za Vojvodinu, a zatim, po istorijski oprobanom receptu, izvrši aneksija. Akciju HSS vodio je senator Josip Đido Vuković. Casus belli HSS i SKK-a, bilo je etničko poreklo Bunjevaca. Kulminacija je usledila u prvim mesecima 1940. godine. Vuković je tada dobio snažnu podršku iz Zagreba. U „metropoli Hrvatske” održavali su se skupovi na kojima su pozdravljeni predstavnici „bunjevačkih Hrvata”.⁵⁴ Tokom borbe dobijena je i podrška nemačke i mađarske manjine u Vojvodini.⁵⁵ SKK je parirao na ovom području (Bačka i Baranja) delatnošću svojih pododbora, najviše subotičkog i somborskog. U Subotici prvi čovek podobora bio je Aleksandar Ivić, profesor Pravnog fakulteta. Somborski podobor oglasio se i posebnom „rezolucijom protiv prisajedinjenja srpske Vojvodine Banovini Hrvatskoj”.⁵⁶

I dok su na severu Vojvodine u ofanzivi bili predstavnici HSS, dotle su u Sremu, preciznije u šidskom i iločkom srežu, pododbori SKK-a vodili akciju za njihovo izdvajanje iz Banovine Hrvatske.⁵⁷ Na nesreću SKK-a, HSS je ovde uspeo da obezbedi podršku lokalnih predstavnika SD, sa kojom je HSS sporazumno delovao.

Pored ovih lokalnih akcija, SKK je izradio i opšti plan za Vojvodinu. Osnovni zadatak je bila kolonizacija srpskog življa u ove krajeve, tj. izmena stanovništva u oštrijoj varijanti. Đorđe Perin, član SKK-a, imao je i poseban predlog — stvaranje dve Vojvodine: velika južna bila bi srpska, a manja severna mađarska, što je dakle podrazumevalo isključivanje Hrvata iz podele.⁵⁸ Uostalom SKK je strahovao i od jakog nacionalnog rada Mađara. Pisalo se da Mađari „od dolaska iz Azije pa za sledećih

⁵³ Perin Đorđe, Nacionalizovanje Vojvodine i južne Srbije, Arhiv VII, XVII-69-44 list 11.

⁵⁴ „Hrvatski dnevnik” br. 1420 od 15. aprila 1940, str. 2; Iz govora Blaška Rajića, nacionalnog radnika bunjevačko-šokačkih Hrvata, održanog u Zagrebu 14. aprila 1940:

„Svi mi hrvatski sinovi Bačke i Baranje želimo i hoćemo da budemo s vama, hoćemo da budemo u svojoj hrvatskoj domovini, tamo gde su i ostala naša braća.”

⁵⁵ „Hrvatski dnevnik” br. 1416 od 11. aprila 1940, str. 5:

„Zajednička težnja za poboljšanjem njihova životna standarda i ista sudbina toliko su povezale hrvatsku, njemačku i mađarsku narodnosnu skupinu u Vojvodini, da nakon teških kušnji ovih minulih dvadeset godina... Prisutni su Nijemci govornika pozorno saslušali, te je odmah provedena i organizacija.”

⁵⁶ „Srpski glas” br. 12 od 1. februara 1940, str. 9.

⁵⁷ „Obzor” br. 264 od 18. novembra 1939, str. 3:

„Osječki ‘Hrvatski list’ javlja da je u Šidu osnovan SKK, te da su njegovi predstavnici poveli akciju za odcepljenje kotara Šid od Banovine Hrvatske.”

⁵⁸ Perin Đorđe, isto, list 26.

hiljadu godina nisu objavili toliko književnih i naučnih dela u Vojvodini, koliko za poslednjih petnaest godina".⁵⁹

Političko-propagandna akcija SKK-a u Južnoj Srbiji (Makedonija) takođe se sastojala u dokazivanju i isticanju dominacije srpskog etnosa nad lokalnim stanovništvom. O važnosti koju je SKK pridavao Južnoj Srbiji najbolje govore reči izgovorene na jednom od predavanja: „Dokle god postoji ovde gde smo danas, i ma kakva i kolika bila zajednička država Srba, Hrvata i Slovenaca u njihovoј etničkoj oblasti, Južna Srbija će za takvu državu značiti najveću zalagu opstanka, na liniji od Subotice do Soluna”.⁶⁰ Izuzetan strateški položaj ove oblasti obrazložen je sledećim: „U Južnoj Srbiji dolinom Vardara izlazi se na Solun i Egejsko more, a preko Kosova, Metohije i Pazara na Jadransko more i Crnu Goru. Skoplje, Kosovo i Moravsko-Vardarsko razvođe ulaze u centar Balkana, koji je vrlo važan u više pravaca. Osim toga Južna Srbija ima i veliku privrednu važnost kao velika oblast sa raznolikom proizvodnjom”.⁶¹

U svakoj prilici SKK je negirao postojanje posebne makedonske nacije. Makedonija je, po tvrdnjama njegovih ideologa, bila antički topomin, a „Makedonski narod koji je postojao za vreme Filipa i Aleksandra Makedonskog nestao je usled bezobzirne kolonizacije Rimljana”.⁶² Makedonski jezik tretiran je kao „južnosrpski dijalekat”. Srpski karakter ovog područja određivao se na istorijskom pravu srpskog naroda „na zemlju Kraljevića Marka i Dušana Silnog”, koja je oslobođena od Turaka 1912. godine. Ovi „dokazi” bili su u funkciji zahteva za priključenje Makedonije srpskoj jedinici.

Srpskom kulturnom klubu „trn u oku” bili su i Arnauti. Kako se u akciji protiv njih nije mogao primeniti metod negiranja postojanja njihove nacije, negirano je njihovo pravo na teritoriju koju su naseljavali. Autorizovana predavanja članova SKK-a, sačuvana u arhivskim fondovima Vojnoistorijskog Instituta, pružaju sliku namera SKK-a na ovim prostorima.

Prvenstveno se izražavalo nezadovoljstvo rezultatima kolonizacione politike sprovedene u periodu 1921—1936. godine. Naime, i posle petnaest godina procenat srpskog stanovništva ostao je isti (1921. — 49,5%; 1936. — 49,3%). Posebno je SKK negodovao zbog izjava da je kolonizacija završena. Utvrđeno je da su Arnauti naselili trougao čija je osnovica linija Debar—Rogozna, a treći ugao-klin stiže do Niša. Ovaj „albanski klin” pretio je da preseče prirodnu vezu severne i južne Srbije. Dakle, opasnost od Arnauta pretila je na najznačajnijem srpskom strategiskom pravcu.⁶³

SKK se u obraćunu sa Arnautima zalagao za kolonizaciju. Đorđe Perin govorio je o tome sledeće: „Držim da je u nacionalnom interesu

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Krstić Orestije, Borba za zemlju u Južnoj Srbiji, Arhiv VII, XVII-69-4-3 list 13.

⁶¹ Perin Đorđe, isto, list 10.

⁶² „Nova Srbadija” br. 1 od aprila 1940, str. 23. Članak „Makedonija i Južna Srbija”.

⁶³ Čubrilović Vasa, Iseljavanje Arnauta, Arhiv VII, XVII-69-4-2 list 5.

da se stvar pokrene i da se sve teškoće savladaju. Kad je naš narod mogao pod turskom silom da ide peške sa Tare, Pive i Lima u Bosansku krajinu i Liku, mogao bi i sada da se preseli u železnici sa svim olakšicama i pomoći. Kad se išlo ginuti za ovu državu, nije se pitalo za raspoloženje i teškoće, već se rat vodio bez sentimentalnosti, pa je dobro išlo. Tako treba i ovu stvar provesti. Sav ovaj napor biće od koristi samo tada ako u isto doba počne pokret za prikupljanje i organizovanje srpskog naroda za jaču nacionalnu i državnu politiku u srpskom duhu. Inicijator ovog velikog pokreta treba da bude ovaj Klub, koji je po intelektualnim i moralnim kvalifikacijama svojih članova pozvan na to".⁶⁴

SKK je izražavao zabrinutost i za druga strateški važna područja koja bi se našla u srpskoj jedinici. Država je optuživana da je Sandžak i dalje ostao direktna veza „muslimanskog sveta sa našeg juga sa muslimanskim svetom u Bosni”. SKK je zahtevao da se preko Sandžaka obezbedi direktna komunikacija između Srbije i Crne Gore i time stvori „srpska masivna greda”. Konkretno je predlagana izgradnja pruge Raška—Pazar—Bioče.⁶⁵

SKK je smelo delovao i na teritoriji Banovine Hrvatske. U Vinkovcima, Vukovaru i Dalju osnovani su njegovi pododbori. Takođe su se vodile žestoke polemike oko Dubrovnika i Severne Dalmacije. U Kninu je na inicijativu SKK-a osnovana i srpska čitaonica.

Jedno od važnih političkih pitanja koje se pojavilo u vremenu nakon Sporazuma, bilo je pitanje koncentracione vlade. Ono se u prvom redu pojavilo usled pojačane spoljne opasnosti, ali i zbog slabe zastupljenosti srpskih političkih snaga u vladi Cvetković—Maček. Problem je bio zaoštren u toj meri da se nisu mogle naći dve političke stranke u Jugoslaviji koje su imale isti stav. U takvoj atmosferi nije ni moglo doći do formiranja nove vlade. U opšti metež uključio se i SKK.

„Srpski glas” je prvo napao aktuelnu vladu Cvetković—Maček. Pisalo se da je formirana isključivo zbog Sporazuma.⁶⁶ Valjanost vlade osporavana je tvrđenjem da uživa poverenje samo Hrvata i Slovenaca, a ne i Srba. Po rečima uvodničara „Srpskog glasa” zbog toga je pretila velika opasnost, jer bi u slučaju rata Srbi, kojih ima najviše i najveći deo teatra primili na svoja pleća.⁶⁷

SKK se zalagao za što hitnije obrazovanje vlade „narodne sloge i poverenja”. Predlagano je da se formira vlada i pre izbora. Za odugovlačenje optuživani su Hrvati. Naime, u situaciji kada su radikali bili razbijeni, zemljoradnici pocepani, sa hrvatske strane čekao se samo još raspад demokrata. Hrvati su bili svesni da je u postojećoj vladi srpski deo najslabiji, pa su strahovali od prikupljanja srpskih političkih snaga kroz koncentracionu vladu. Kritikovan je i hrvatski predlog da u vladu uđu „ugledne ličnosti”. SKK je najviše bio iritiran stavom HSS da koncentracija vlade može naći opravdanje samo u potrebi reorganizacije države,

⁶⁴ Perin Đorđe, isto, list 35.

⁶⁵ Jovašević (bez imena), Saobraćaj kao osnovni problem Sandžaka i Crne Gore, Arhiv VII, XVII-69-45 list 6.

⁶⁶ „Srpski glas” br. 6 od 21. decembra 1939, str. 1.

⁶⁷ Isto.

a ne i spoljne opasnosti. „Srpski glas” je ovo protumačio kao očigledan primer hrvatskog egoizma.

SKK je, nasuprot HSS, u prvi red stavio nacionalne i državne interese, proglašivši ih za svetinju. U svakom razmatranju ovog pitanja, SKK je iskazivao veliku brigu za budućnost Jugoslavije. Sigurnu budućnost, po piscima članaka u „Srpskom glasu”, mogla je da obezbedi isključivo vlast narodnog poverenja, sloge i jedinstva. Na žalost, nema podataka koji bi ukazali na eventualne kandidate SKK-a za ulazak u koncentracijsku vladu.

Spoljнополитичка оријентација SKK-а и учешће у преврату 27. марта

Postojeći izvori i literatura daju veoma malo obaveštenja na osnovu kojih bi sa sigurnošću mogli govoriti o spoljнополитичкој оријентацији SKK-а. Međutim, nekoliko podataka posredno ukazuju na pretpostavku da su članovi Kluba bili simpatizeri anglo-francuskog bloka.

Rečeno je da je SKK osnovan i organizovan po uzoru na slična društva iz zemalja zapadnoevropske demokratije. Pomenuto je i da su vođe članovi Kluba pripadali organizaciji „slobodnih zidara” koja je svoja najjača uporišta imala upravo u tim zemljama. U Francuskoj i Velikoj Britaniji školovao se u mладости dobar deo članova SKK-a.

Najindikativniji podatak je svakako beogradski polumesečni часопис „Britanija”. U maju 1940. godine njega je pokrenuo Dragan Milićević, član SKK-а. Milićević je postao i njegov glavni urednik. U „Britaniji” su svoje tekstove objavljivali Milan Milojević, Vladimir Čorović i još neki članovi SKK-а. Tekstove su objavljivali i mnogi ugledni predstavnici britanskog javnog života. Osnovna namera часописа bila je da približi i ulepša stvarnost tadašnje Velike Britanije i time doprinese britansko-jugoslovenskom zблиžavanju.⁶⁸

„Srpski glas” redovno je objavljivao izveštaje s evropskog fronta. U ilustracijama tih izveštaja isključivo su objavljivane fotografije francuske armije. Ipak „Srpski glas” se nije jasno opredeljivao, već je pisao da su „rat izazvali nemački fašisti i junkeri i engleski lordovi sa francuskim kapitalistima”.

Spoljнополитичкој strani rada Srpskog kulturnog kluba svakako ће više svetlosti dati uvid u britanska dokumenta. Jedno je ipak izvesno — u godinama pred rat, kada je Jugoslavija bila poprište političke, ekonomске, obaveštajne i propagandne borbe velikih sila, politički veoma aktivni članovi SKK-а nisu mogli da ostanu bez учешћа u njoj.

Dosadašnja istraživanja o prevratu izvršenom 27. marta 1941. godine, prezentovana u naučnoj literaturi, veoma malo govore o ulozi ljudi iz SKK-а u tim događajima. Mišljenje mnogih autora da je puč bio isključivo delo oficira, automatski isključuje учешће SKK-а u njemu.

⁶⁸ Часопис „Britanija” izlazio je od 15. maja 1940. do 15. jula 1940. godine. Izašlo je ukupno pet brojeva.

Ako želimo da govorimo o eventualnom učešću članova SKK-a u pripremi i izvršenju prevrata, moramo se vratiti u godinu nastanka Kluba. Osnovno političko usmerenje SKK-a te 1937. godine, bilo je antirezimsko. Odnos prema vlasti Milana Stojadinovića bio je dvojak. Stojadinovićeva unutrašnja politika, koja je išla ka blokadi hrvatskog pitanja, konvenirala je političkim zahtevima SKK-a. Međutim, zaokret u spoljnoj politici, koji je započeo još pred kraj vladavine pokojnog kralja, i koji je dobio jasan pravac za vlasti Milana Stojadinovića, koji je držao i resor inostranih poslova, direktno se kosio sa spoljnopoličkom orientacijom vođstva SKK-a. Sklapanje sporazuma sa Italijom marta 1937. godine, i sve bliža saradnja sa Trećim Rajhom, pogađali su interes anglo-francuskih simpatizera iz Kluba. Nezadovoljstvo režimom Pavla Karadžorđevića eskaliralo je u redovima SKK-a već 1938. godine.

Jovan Marjanović u uvodu svoje knjige „Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca”, pozivajući se na sećanja poručnika Staniše Kostića, piše o zavereničkoj delatnosti ljudi iz SKK-a:

„Prema S. Kostiću, njegov raniji advokat, Mladen Žujović, govorio mu je jula 1938. godine, da postoji izvesna grupa ljudi koja nešto radi da spase čast zemlje i privukao ga na tajne sastanke ove grupe. Prvi kojem je prisustvovao Kostić održan je ubrzo u Žujovićevoj kući u Beogradu i tom prilikom je navodno obrazovana „Konspiracija”, neka vrsta tajne organizacije. Kao glavni cilj postavlja se obaranje režima Pavla i Stojadinovića i postavljanje jednog demokratskog i antifašističkog pokreta. Ovom sastanku treba da su prisustvovali: Slobodan Jovanović, poznati profesor i predsednik SKK-a, Danilo DANIĆ, potpredsednik Kasacionog suda (član SKK-a — prim. N. P.), Antonije Antić, oficir u penziji, kome je suđeno u Solunskom procesu, Milan Nikolić, advokat, Dragoslav Stranjaković, profesor univerziteta (član SKK-a), Živojin Balugdžić, ministar na strani, i Dragiša Vasić, književnik i advokat. Sastankom je rukovodio Slobodan Jovanović, koji je izložio i obrazložio glavni cilj ove grupacije. Nekadašnji Crnorukci Antić i Vemić dali su uputstva organizacione prirode za tajni rad, koja su usvojena. Kao operativno rukovodstvo ove organizacije bio je navodno Izvršni odbor, u koji su ušli: Dragiša Vasić, Mladen Žujović i Milan Nikolić... „Konspiracija” je počela postepeno da se širi i razgranjava, piše S. Kostić u svojim sećanjima”.⁶⁹

Uz „Konspiraciju” paralelno su postojale i druge zavereničke organizacije. Grupa oko Borivoja Mirkovića formirana je još 1937. godine, kada je pripreman sporazum Stojadinović—Čano.⁷⁰ Izgleda da su se razna opoziciona strujanja protiv režima i politike kneza Pavla, i u vojsci, i u građanskim političkim krugovima, počela sjedinjavati sredinom 1940. godine.⁷¹ Mirkovićeva akcija i krug oko generala Dušana Simovića tada se sjedinjuje sa pomenutom akcijom i „tajnom organizacijom koju je

⁶⁹ Marjanović Jovan, isto, str. 30—31.

⁷⁰ Petranović Branko, Istorija Jugoslavije 1918—1988, Bgd. 1988, knj. 1, str. 376: „Prvu tajnu oficirsku grupu u vojski stvorio je general Borivoje Mirković 1937. godine, dok je tajna grupa Srpskog kulturnog kluba „Konspiracija” obrazovana 1938. godine.”

⁷¹ Marjanović Jovan, isto.

vodio SKK". Vreme sjedinjavanja se poklapa sa početkom progona masona od strane vlade Cvetković—Maček, kojim se htela izraziti lojalnost Osovini.

U knjizi „Jugoslavija u krizi 1934—1941.” Jakob Hoptner iznosi tezu o različitim žarištima iz kojih se organizovao udar. Prvo su činili Borivoje Mirković i njegovi ljudi, uglavnom oficiri avijacije, drugo članovi Kluba rezervnih oficira u Beogradu, saradnici britanskog vojnog atašea Klarka. Treće žarište, po Hoptneru, bilo je „dvokrako”. Jedan krak sačinjavali su aktivni oficiri iz Generalštabne škole, okupljeni oko majora Živana Kneževića, u okviru koga su delovali i oni koji su služili kao veza između Generalštaba i opozicije. U prvom redu Hoptner pomije profesora Radoja Kneževića, ranijeg instruktora kralja Petra za francuski jezik i sekretara Izvršnog odbora Demokratske stranke. Radoje Knežević, po rečima Hoptnera, održavao je preko SKK-a vezu sa intelektualnom elitom Beogradskog univerziteta, koja se okupljala oko Slobodana Jovanovića, i koja je predstavljala drugi krak trećeg žarišta.⁷²

Sigurni dokazi da je Slobodan Jovanović znao za prevrat, ne postoje. On to poriče i tvrdi da je u vladu, kao njen drugi potpredsednik, „ušao zato što ga je pozvao čovek kome veruje” (verovatno misli na Radujo Kneževića).⁷³

SKK je oduševljeno pozdravio izvršeni prevrat. Potvrđuje to ponovno pokretanje „Srpskog glasa” na dan 27. marta. „Srpski glas” broj 32, poslednji broj ovog lista, objavio je na naslovnoj strani „Proklamaciju” kralja Petra II uz pozdrav „Živeo kralj”. Takođe su objavljeni proglašeni „Saveza patriotskih, kulturnih i privrednih organizacija i ustanova”, u čijem vođstvu su se nalazili Vladimir Corović i Vladan Đorđević, članovi SKK-a, kao i proglašen „Omladinskog fronta za odbranu Otadžbine” u okviru koga se nalazila i Omladinska sekcija SKK-a. Omladinci su pozdravili prevrat kojim je srušen „protivnarodni i protivdržavni režim”. Traženo je formiranje „vlade nacionalne slove i odbrane”. Interesantno je da u proglašen „Omladinskog fronta za odbranu Otadžbine” piše da je osnovan 26. marta što ukazuje da su njegovi osnivači verovatno bili informisani o predstojećim događajima.⁷⁴

Posebno, ali nedovoljno istraženo, je pitanje delatnosti Dragiše Vasića u događajima koji su prethodili prevratu. Neki autori nagovještavaju njegovu eventualnu povezanost sa sovjetskom obaveštajnom službom. Pozivaju se pre svega na kontakte Dragiše Vasića sa Viktorom Plotnjikovim, sovjetskim poslanikom u Beogradu, i sa Mustafom Golubićem, sovjetskim vojnim obaveštajcem. Kada se bude istražila teza, da li su Sovjeti stupili u vezu sa zaverenicima kako bi zadržali Nemce izvesno vreme na Balkanu, verovatno će i ovo pitanje biti razjašnjeno.

SKK nije aprila 1941. godine zvanično raspušten, ali je silom prilična njegovo organizovano funkcionisanje prekinuto ratnim događajima. Vođstvo SKK-a više nije bilo na okupu.

⁷² Hoptner Jakob, Jugoslavija u krizi 1934—1941, str. 251.

⁷³ Isto.

⁷⁴ „Srpski glas” br. 32 od 27. marta 1941.

Slobodan Jovanović, koji se 27. marta obreo na mestu potpredsednika vlade Dušana Simovića, podelio je i njenu sudbinu i već aprila 1941. godine našao se van granica Kraljevine.

Veći deo vodećih ljudi Kluba, probritanski orijentisan, našao se među učesnicima četničkog pokreta Draže Mihailovića — Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević i drugi. Nikola Stojanović je takođe bio simpatizer četničkog pokreta, ali nije uzeo direktno učešće u njemu. U Beogradu je ostao Stevan Stanković. Avgusta 1941. godine, on je prištupio beogradskom Političkom odboru četničkog pokreta „u ime SKK-a” uz predstavnike vodećih građanskih političkih stranaka i udruženja. Risto Jojić i Miloš Trivunac zauzeli su ministarske položaje u kvislinškim vladama Milana Nedića odnosno Milana Aćimovića.

Dobar deo nacionalnih zahteva, koji je izneo SKK u godinama pre rata, našao je svoje mesto i u nekim ratnim programima četničkog pokreta, npr. „Instrukcije”. U njihovoj izradi sudelovali su i Žujović, Vasić i Moljević, kao članovi Izvršnog odbora „Centralnog nacionalnog komiteta” pokreta Draže Mihailovića.

VI KRITIKA SKK-a

Otvoreno istupanje SKK-a na jugoslovenskoj političkoj i kulturnoj sceni, moralno je naći na reakcije većine političkih i kulturnih subjekata.

Politička ideologija i praksa SKK-a pretrpela je najžešću kritiku sa hrvatske strane. „Hrvatski dnevnik” i „Obzor” su se nadmetali u negativnom ocenjivanju SKK-a. Konstatovano je da je Klub u svojim redovima okupio „velikosrpske šoviniste”. Linija velikosrpskog nacionalizma SKK-a smatrana je izraženjom od iste linije Nikole Pašića.⁷⁵ „Srpski glas” je stavljен u isti koš sa „Balkonom”, a podržavana je i ocena Branka Čubrilovića da su se oko lista okupili „srpski frankovci”.⁷⁶ „Hrvatski dnevnik” odredio je „Srpskom glasu” mesto prvog pokretača frontalnih napada na hrvatski narod, a SKK ocenio kao najekstremnijeg protivnika Sporazuma, obuzetog mržnjom prema Hrvatima.⁷⁷ „Obzor” je po pozna-

⁷⁵ „Obzor” br. 286 od 16. decembra 1939, „Stranačko kretanje”: „Dakle treba zaključiti da Srpski glas zastupa velikosrpsku tezu, i to odlučnije nego i sam Nikola Pašić.”

⁷⁶ „Obzor” br. 277 od 5. decembra 1939, „Stranačko kretanje”: „Zabilježili smo, da su g. Dragiša Vasić i drugovi pokrenuli u Beogradu tjednik „Srpski glas”... Oko „Srpskog glasa” kupe se vodeći ljudi SKK... dosadašnji brojevi „Srpskog glasa” svedoče, da je misao vodilja njegovih pokretača veliko-srpski šovinizam i da se u tom pogledu spomenuti tjednik ne razlikuje, osim u formi izražavanja, ni u čemu od nekadašnje Čokorilove „Srpske riječi”, beogradskog „Balkana” i „Srpske straže”.

⁷⁷ „Hrvatski dnevnik” br. 1371 od 24. februara 1940, str. 5:

„Najavljivanje na sporazum bilo je dosta oprezno i kratko... Zatim se otislo dalje. Prešlo se u ofenzivu protiv hrvatskog naroda. Neka se dobro pogleda, kad su počele ofenzive protiv sporazuma i ofenziva protiv Hrvata... U ovo doba počinje pravo bješnjenje najprije SKK njegova lista i njegova Čorovića. Uz njih se malo po malo redaju predstavnici raznih srbijanskih stranaka.”

tom metodu pokušao da izazove razdor u SKK-u hvaleći jednu, a kritikujući drugu grupu ljudi iz SKK-a.⁷⁸

Kritika SKK-a nije izostala ni sa srpske strane. List „Napred”, koji je od jula 1938. godine okupio srpske liberalne intelektualce, predvođene profesorom Pravnog fakulteta Mihailom Ilićem, u prvom redu je napadao ekstremni nacionalizam SKK-a. „Napred” je upozoravao na najveću opasnost koju ovakav nacionalizam nosi sa sobom — reakciju drugog nacionalizma.⁷⁹ „Napred” se slagao sa parolom „Srbija na okup”, ali ne protiv Hrvata. Ocenjeno je da „u međuratnom razdoblju srpski nacionalizam nije našao novu sadržinu i nije stavljen pod novu društvenu i političku dinamiku”.⁸⁰ Saradnici „Napred”-a i pored umerene kritike SKK-a nisu se usuđivali da udare na ime Slobodana Jovanovića. Povodom njegovog 70-og rođendana objavljen je jedan panegirički tekst u kome se kao osnovna zasluga Slobodana Jovanovića označava njegov doprinos „evropeiziranju” naše kulture.⁸¹

Međutim, ako su se Mihailo Ilić, Jovan Đorđević i drugi ljudi iz „Napred”-a klonili od napada na Slobodana Jovanovića, to nije bio slučaj sa beogradskim novinarom Milošem Miloševićem. On je sastavio jedan opširan tekst pod naslovom „Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću, o njegovoj odgovornosti za defetizam „Srpskog glasa”. U štampanju ovog teksta veliku pomoć mu je pružio Miloš Ćurčin, urednik zagrebačke „Nove Europe”, koji je „Otvoreno pismo ...” objavio u obliku brošure i rasturio u velikom broju primeraka po Hrvatskoj. Brošura se pojavila početkom maja 1940. godine. Napad je bio naslovljen na Slobodana Jovanovića, ali se Milošević obrušio na celokupnu politiku i sastav SKK-a. Politiku SKK-a ocenio je kao uskogrudu i nacionalno štetnu. Slobodanu Jovanoviću zamerio je što je svoj visoki moralni i intelektualni autoritet, stečen za sedamdeset godina života, stavio u službu jednog takvog „društva”. Milošević je bio mišljenja da je Sporazum jedino jemstvo opstanka Jugoslavije i da je linija Beograd—Zagreb naša „Mažino linija”. Za njega je opstanak Jugoslavije zavisi od toga hoće li je Hrvati ili ne. I on je, kao i hrvatski listovi, optužio SKK kao mesto odakle je krenulo harangiranje protiv Sporazuma. Dok se Milošević suzdržavao od uvreda na račun Slobodana Jovanovića, ostale članove Kluba nazvao je „lažnim intelektualcima”, a Vladimira Čorovića i falsifikatorom. Za glavnog krivca što se Slobodan Jovanović našao u ovoj velikosrpskoj akciji imenovao je Dragišu Vasića, „najizrazitijeg korupcionaša u Srbiji”. Slobodanu Draškoviću, podsećajući da mu je otac Milorad Drašković, dodelio je i titulu — „budala br. 1 SKK-a”. Međutim, pamflet je

⁷⁸ „Obzor” br. 296 od 30. decembra 1939, „O SKK i Srpskom glasu”:

„Dvije su duše u tom listu: jedna, u kojoj ipak pobeduje razbor. Ta piše manje više staložene uvodnike. Druga, koja hoće iskoristiti zabunu, koja je nastala u Srbiji... Dok ona prva pametno piše, da u ovo doba treba snažna vlast... ona druga duša puni sav ostali dio lista samim gundjanjem, stvaranjem neraspoloženja, uveličavanjem svake pogreške na hrvatskoj strani i time kani „ojačati” srpsvo da „ojača” Jugoslaviju.”

⁷⁹ „Napred” br. 43 od 13. marta 1940, str. 1—2.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ „Napred” br. 31 od 20. deceembra 1939, str. 8.

izgleda najviše problema stvorio Dragoljubu Jovanoviću, zetu Miloša Miloševića. Dragoljub je u čestim susretima sa svojim kolegom Slobodanom Jovanovićem morao da se opravdava da on ne стојиiza „Otvorenog pisma...”⁸²

Najveći ideološki protivnici SKK-a svakako su bili nosioci markističkih ideja.

KPJ je takođe zauzela negativan stav prema Sporazumu. Upozoravano je da sporazum srpske i hrvatske buržoazije nije doveo do rešenja hrvatskog nacionalnog pitanja, već samo do podele vlasti među njima, što je neminovno vodilo daljem produbljavanju sukoba među jugoslovenskim narodima. Rasčistivši sa starim shvatanjima da je borba za rešenje nacionalnog pitanja stvar buržoaskih nacionalnih partija, KPJ je na Petoj zemaljskoj konferenciji afirmisala novu politiku u rešavanju nacionalnog pitanja, odredivši za jedan od glavnih zadataka „borbu za nacionalnu ravnopravnost ugnjetenih naroda i nacionalnih manjina Jugoslavije”⁸³.

U dokumentu „Teze o nacionalnom pitanju”, Moša Pijade je definišao Jugoslaviju kao mnogonacionalnu državu „u kojoj imperijalistička buržoazija jedne nacije (Srba) ugnjetava i eksploratiše druge nacije i nacionalne manjine”. Celokupnu srpsku naciju Pijade je označio kao „vladajuću” a ostale nacije kao „ugnjetene”. Za njega je „jugosloveniziranje” u suštini bilo „srbiziranje”. KPJ je priznavala postojanje pet nacija u Jugoslaviji: Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci. Pijade je zastupao tezu da su se „i Crnogorci i Makedonci formirali kao posebne nacije usled srpskog nasilja i eksploracije”.⁸⁴

Ovakvi stavovi KPJ o nacionalnom pitanju u osnovi su se kosili sa ideološkim i političkim opredeljenjima SKK-a. Međutim, do većih direktnih konfrontacija ideologa SKK-a i KPJ nije dolazilo. Božidar Jakšić u članku „Pogled na građanske kritike marksizma u međuratnoj Jugoslaviji” konstatiše: „Marksizam kao teorijsko stanovište je za većinu građanskih časopisa bio marginalna tema koja je pokretana retko, najčešće nekim praktičnim povodom”⁸⁵.

Retke polemike vodila je „Nova Srbadija” sa naprednim studentskim časopisima („Mlada kultura”, „Mlada literatura” i dr.). Njihove tekstopisce „Nova Srbadija” delila je na „zabludele idealiste i na plaćenike strane propagande”. U članku „Devet pjevanja” objavljenom u „Mlađoj literaturi”, Mihailo Lalić je osudio nacionalističku propagandu koju vodi „Nova Srbadija”, napao idealizovanu i mitsku sliku srednjovekovne srpske istorije, i posebno kritikovao jednog od ideologa SKK-a Slobodana Draškovića.⁸⁶

⁸² Milošević Miloš, Otvoreno pismo gospodinu Slobodanu Jovanoviću, o njegovoj odgovornosti za defetizam Srpskog glasa, Bgd. 1940.

⁸³ Peta zemaljska konferencija KPJ, Bgd. 1980; Rezolucija, str. 221—244.

⁸⁴ Isto; Moša Pijade „Teze o nacionalnom pitanju”, str. 375—400.

⁸⁵ Jakšić Božidar, Pogled na građanske kritike marksizma u međuratnoj Jugoslaviji, Istorija 20. veka 1—2, Bgd. 1984, str. 33.

⁸⁶ „Mlada literatura” br. 1 od februara 1941; Mihailo Lalić „Devet pjevanja o Novoj Srbadiji”, str. 87—97.

*

Srpski kulturni klub pojavljuje se posle propasti šestojanuarskog eksperimenta, u godinama liberalizacije političkog života za vreme vlade Milana Stojadinovića. U okolnostima razdrobljenosti srpskog političkog fronta i dekomponovanja vodećih srpskih političkih stranaka, dok je na drugoj strani HSS predstavljao kompaktan nacionalni pokret, SKK se zalazio za homogenizaciju srpskih političkih snaga. Pretendujući na položaj vrhovnog tumača srpskih nacionalnih zahteva, SKK je u svojoj politici sublimirao nacionalne zahteve gotovo svih srpskih političkih subjekata.

Nezadovoljstvo SKK-a Sporazumom, u kome su Srbe predstavljali potpuno nereprezentativni ljudi i nakon koga je srpska pozicija bila krajnje nedefinisana, kao i sve snažnije opkoljavanje Jugoslavije od Trećeg Rajha i Italije na koje su se oslanjale domaće separatističke snage, dovelo je do snažnog političkog aktiviranja SKK-a od jeseni 1939. godine. Klub se tada transformiše od kulturnog društva u organizaciju sličnu klasičnim političkim strankama. Strogo centralizovani SKK pokreće političko glasilo, otvara lokalne punktove i organizuje „podmladak”.

Nebojša A. POPOVIĆ

SUMMARY

THE SERBIAN CULTURE CLUB 1937—1941

The formation and the activity of the Serbian Culture Club (SCC) in the period 1937—1941, are among the least clarified aspects of the social and political life between the wars in Yugoslavia. The main reason for the neglect to conduct a research on this topic lies certainly in the inaccessibility and scarceness of the sources of information but is probably also due to the „delicate” nature of this subject.

The Serbian Culture Club gathered in its ranks the cream of the Serbian intellectual and partly also political, elite. The Club was led by Slobodan Jovanović (Chairman), university professor, Dragiša Vasić, writer and attorney, Vladimir Čorović, univ. prof., Mihajlo Konstantinović, minister and others. The initiative for founding the Club had come from Nikola Stojanović, an attorney from Sarajevo.

The SCC was founded in the beginning of 1937, as a strictly centralized organization, in which the highest authority were the Chairman and the Supervisory Board, while the Club Assembly had considerably diminished decisionmaking rights. The „Program” of the Club placed cultural objectives before all others and put emphasis on declaring political issues to be irrelevant to the Club’s activity. The gap between the Club’s proclaimed goals and those which it actually set and attained in practice grew wider with time. The Club was transformed from a cultural association to an organization which acquired all the attributes of a classic political party.

The extremely centralized SCC started a political newspaper („Srpski glas”— „The Serbian Voice”), established local branches (sub-committees) and organized its own „youth” within a special Youth Section. The cultural activity of the Club, which was carried out through various Club sections, lectures, articles, special editions, was based on traditionalistic national products and institutions. The primary conclusion which asserts itself is that the „culture” of the SCC was reduced to being an instrument of the Club’s political activity.

The SCC appeared following the failure of the January 6th experiment, in the years in which political life was being liberalized. The national issue, which had until then suffered the greatest suppression, came to the forefront. It was brought up by the Croatian political leaders who demanded that this issue be settled by changing the social structure. In these conditions of a scattered Serbian political front and the breaking up of leading Serbian political parties, while on the other side the Croa-

tian Peasant Party presented a compact national program, the SCC supported the homogenization of Serbian political powers. Aspiring to the position of the supreme interpreter of Serbian national demands, the SCC sublimated in its political ideology the national demands of almost all Serbian political parties.

The Club became politically very active in the autumn of 1939, following the Cvetković-Maček Agreement. The SCC was against the creation of the Region of Croatia as a „corpus separatum” within the Yugoslav State. The Club pointed out that the position of Serbia after the Agreement was extremely undefined. The pro-British SCC expressed concern over the increasing surrounding of Yugoslavia by Germany and Italy, on which the domestic separatist powers relied. The SCC declared itself clearly as being in favour of protecting the territorial integrity of the Kingdom of Yugoslavia.

The activity of the SCC met with the reaction of numerous political and cultural entities in the country. The harshest criticism came from the Croatian side. The Club was accused of supporting the current of Serbian nationalism and to have gathered „Serbian chauvinists” in its ranks. Analysis clearly shows that the political ideology of the SCC contained all the basic traits of nationalism, while it is difficult to find evidence for the chauvinistic dimension.

PRILOZI

RADOJE NENADOVIĆ

Diplomirani istoričar, Beograd

HLADNI RAT (1947 - 1950) PREMA AMERIČKIM ISTORIJSKIM IZVORIMA

Originalan naučni rad

327(73) „1947—1950”

Svrha ovog članka je da pomoći američkih dokumenata, literaturre, časopisa i štampe interpretira jedan period hladnog rata koji je, kako po broju događaja, tako i po količini građe, izuzetno bogat a stoga i privlačan za analizu istoričara. Takođe, namera ovog rada je da pruži uvid u razne vrste istorijskih izvora, koji su objavljeni u Sjedinjenim Državama i koji mogu biti korišćeni za proučavanje američke posleratne spoljne politike.

Rad predstavlja pokušaj objašnjenja procesa formulisanja američke spoljne politike, posebno politike prema SSSR-u, u vremenu od 1947. tj. od proklamacije Trumanove doktrine do početka rata u Koreji, 1950. Hronološki ovaj članak obuhvata tri godine, koje, zbog učestalosti događaja, opasnosti od direktnе američko-sovjetske konfrontacije i po broju žarišnih područja na kojima su odmeravane snage u to vreme, mogu biti nazvane „njavrelijim” periodom hladnog rata.

Prateći tok događaja, u ovom radu izvori su korišćeni kombinovano. U onoj meri u kojoj je to bilo moguće, konsultovana su dokumenta (Foreign Relations of the United States, Documents on American Foreign Relations ...), zatim komentari iz memoarske literature (D. Acheson, Present at the Creation; Forrestal Diaries; G. Kennan, Memoirs; Private Papers of Senator Vandenberg ...), kao i članci iz časopisa (Foreign Affairs, US News and World Report, Life) i novina (New York Times).

1. Sigurno najautentičnija dokumenta korišćena u ovom radu su zapisi sa rasprava američkog senata vođeni oko ključnih pitanja američke politike. Ovaj tip istorijske građe vodi istraživača „In medias res” i pomaze da se shvati delikatnost političkog odlučivanja u Americi. Takođe i druga dokumenta koja je objavila vlada Sjedinjenih Država jasno ističu koja su pitanja bila od prioritetnog značaja u američkoj spoljnoj politici; koje ličnosti, i u koje vreme, su imale najviše uticaja u američkoj vlasti; u kojoj meri je npr. Predsednik SAD mogao da utiče na stav kongresmena i obrnuto; u kojim situacijama je državni sekretar igrao važniju ulogu i bio aktivniji u američkoj diplomatskoj politici od predsednika, itd.

2. Neki od pisaca čije knjige su korišćene kao izvori bili su i sami tvorci američke politike (Echeson, Forrestal, Kenan, Vandenberg). Njihovi dnevničari, beleške i sećanja mnogo pomažu rasvetljavanju određenih događaja i pružaju uvid u nove pojedinosti.

3. Na kraju, ali ne i na poslednjem mestu, časopisi i novine, koji možda najbolje reflektuju stav američkih intelektualaca, političara, so-

ciologa i javnog mnjenja, najviše zahvaljujući tradicionalnoj američkoj slobodi štampe, ne mogu se zaobići, jer se sve više afirmišu po važnosti sa drugom istorijskom građom.

I. Od Trumanove doktrine do stvaranja Nato pakta

SAD su iz Drugog svetskog rata izašle kao politički i ekonomski najjača sila na svetu. U tadašnjoj bipolarnoj podeli sveta na istok i zapad, SAD i SSSR su, kao jedine dve, u to doba postojće velesile, bile ne samo politički, već i ideološki suprotnstavljene. Njihov posleratni suparnički odnos pretvorio se ubrzo u specifičnu vrstu sukoba, koji je, još 1947. godine, poznati američki novinar Volter Lipman nazvao „hladni rat”.

Dve sile su premeštale težište sukoba iz jednog kraja sveta u drugi (Evropa—Azija), pogoršavale i smirivale svoje odnose, okupljale ili gubile saveznike, ali i pored svega toga nisu uspele da sukob reše u potpunosti.

Prva indirektna konfrontacija na Srednjem istoku izbila je kada je SSSR 1945. godine uslovio povlačenje svojih jedinica iz severnog Irana — koje su tamo boravile na osnovu Trojnog sporazuma (SAD, SSSR i Velika Britanija) od 1942. godine — pravom korišćenja nekih naftosnih polja u ovoj zemlji za sebe. Vlada u Vašingtonu nije oklevala — odmah je u Moskvu upućena oštra protestna nota.

Kada je SSSR poslao Turskoj 1946. godine zahtev koji se izričito odnosio na izmenu Sporazuma zaključenog u Montreju 1936, SAD su se pridružile V. Britaniji i podržale Tursku da ne popusti SSSR-u i ne dozvoli pravo prolaza njihovih brodova kroz Bosfor i Dardanele. Tako su se Sjedinjene Države u prve dve godine posle Drugog svetskog rata dva puta politički sukobile sa SSSR-om, oba puta na Srednjem istoku pre nego što su sukobu sa ovom zemljom dale i ideološki karakter, i to u Evropi. Treba imati u vidu da su SAD tada još uvek imale atomski „monopol”, kao i znatnu vojnu prednost u vazduhoplovnim i pomorskim snagama.

Još početkom 1946. godine, Staljin i Čerčil objavili su jedan drugom „hladni rat”. Staljin je 9. II 1946. godine, održao govor na sastanku glasača u Moskvi, u kojem je, između ostalog, pozivao sovjetski narod da se pripremi za tri nova petogodišnja plana i da razvija bazičnu industriju umesto da proizvodi potrošačka dobra, kao 30-ih godina. Odgovor je usledio vrlo brzo. U Fultonu, Misuri, Čerčil je 5. marta 1946. godine, govorio o tome kako je od Baltika do Jadrana razvučena gvozdena zavesa, koja je, prema njegovim rečima, omogućila „policijskom režimu da vlada istočnom Evropom”.¹ Sovjetski Savez je ovo Čerčilovo istupanje primio kao direktni izazov. Već sledeće sedmice Staljin je napao Čerčila i njegove „prijatelje” u Americi, koji su, prema njegovim rečima, „podsećali na Hitlera zato što su zastupali rasnu teoriju, po kojoj narodi engleskog govornog područja treba da vladaju ostalim svetom”. Prema

¹ New York Times, 6. III 1946, str. 4. (u daljem tekstu: NYT...).

Staljinovom kazivanju, to je bila „zamka za rat, poziv u rat sa SSSR-om”.²

Cekalo se još samo na „izjašnjenje” američkog predsednika Harija Trumana koji, za razliku od Čerčila i Staljina, još uvek nije javno „objavio” hladni rat SSSR-u. Svoju deklaraciju hladnog rata, američki predsednik je obelodanio 12. marta 1947. godine, dramatično predstavljajući „Trumanovu doktrinu” pred kongresom, kojom je pozvao amerikance da se udruže u borbi protiv „komunizma”. Četvrt veka nakon toga, senator Viljem Fulbrajt (William J. Fulbright) pisao je o tome kako je „antikomunizam, više od bilo kog drugog činioča Trumanove doktrine, bio idejna smernica američke spoljne politike posle Drugog svetskog rata”.³

Treba napomenuti da je SSSR najmanje agresivnosti ispoljavao upravo u vreme koje je neposredno prethodilo objavi Trumanove doktrine. U zimu 1946/47 Sovjetski Savez je delovao vrlo oprezno. Najviši američki funkcioneri bili su ubeđeni da su u pitanju „ozbiljni ekonomski problemi koji su primorali SSSR da manje agresivno istupa u spoljnoj politici”. I pored svega, prema mišljenju američke vlade ova politika Sovjetskog Saveza predstavljala je „trenutno povlačenje”.⁴ U to doba Rusi su otpuštali iz vojske stotine hiljada mlađih ljudi, jer su im bili potrebni kao radna snaga u industriji i poljoprivredi. Staljin je smanjio svoju vojsku od 12 miliona ljudi 1945. godine na oko 3—4 miliona 1947. godine. Američke snage reducirane su od 10 na 1,4 miliona, što je objašnjivo s obzirom na nuklearni monopol koji su imale Sjedinjene Države. Staljin, međutim, nije smeо da vrši dalje redukcije u svom ljudstvu, jer je Crvena Armija bila njegov jedini adut protiv Trumanove atomske bombe. Njegova vojska bila je direktna pretnja nezavisnosti zapadne Evrope u slučaju američkog nuklearnog napada na ciljeve u Sovjetskom Savezu. Međutim, sovjetski vođa nije posedovao mornaricu sposobnu da napada udaljene ciljeve. Njegova flota imala je 300 podmornica namenjenih isključivo odbrani zemlje.⁵

Trumanov problem nije bila pretnja sovjetske invazije. Veću opasnost za SAD predstavljala je mogućnost da dođe do izbijanja „opšte krize” koja bi mogla da ugrozi američku „atomsko-dolarsku” diplomaciju. Snage komunista vidno su ojačale u Evropi, a posebno u Francuskoj (prvi kabinet, tzv. Četvrte Republike činila su, među ostalima, četvorica komunista od kojih je jedan bio ministar odbrane). Loše stanje u bivšim kolonijama otvorilo je novu mogućnost za revolucije. Dva bisera britanskog kraljevstva, Indija i Egipt, uznemirila su imperiju svojim zahtevima za nezavisnost. Uskoro su im se pridružili Pakistan, Burma, Cejlон

² Intervju je štampan u listu „Pravda”, preveden je i objavljen u NYT, 14. III 1946.

³ J. William Fulbright, *The Crippled Giant* (New York, 1972), str. 6—12.

⁴ Daily Staff Summary, Jan. 3. 1947, Jan. 15. 1947, Febr. 24. 1947, Febr. 10. 1947, Lot File, Archives of the Department of State, Record Group 59, Washington D.C. (dalje: NA, RG ...).

⁵ Thomas Wolfe, *Soviet Power and Europe, 1945—1970* (Baltimore 1970), str. 10—11, 33, 45—46.

i Nepal. Holanđani su se suočili sa pravom revolucijom u Indoneziji; na Srednjem istoku pola tuceta država zahtevalo je potpunu nezavisnost; oko sto hiljada Jevreja naselilo se u Palestini nadajući se da će osnovati svoju državu.

Evropa nije mogla biti potpuno stabilna dok Velika Britanija, Francuska i Holandija ne srede svoje kolonijalne probleme. Stejt Dipartment je prepostavljaо da je američkoj ekonomiji, kao uostalom i ekonomiji zapadnog društva, koja je zavisila od američkog prosperiteta, bilo potrebno definitivno rešenje tih sukoba. Na kreiranje američke politike toga doba u velikoj meri je uticao Adolf Berl, savetnik u Ruzveltovoj i Trumanovoj administraciji, koji je krajem 1946. izjavio da su Sovjeti i Amerikanci počeli bitku za naklonost nerazvijenih država; da će svet za četiri godine biti suočen sa jakim, do tada neviđenim viškom proizvodnje. Ako bi, pak, američki viškovi bili iskorisćeni u cilju preuzimanja vođstva u pomaganju nerazvijenih država, SAD bi mogle da spreče pojавu neobuzdane privredne proizvodnje koja je upropastila predratnu ekonomiju zemlje (tzv. „Boom and Bust“ — hiperprodukcija).⁶ Robna razmena, odnosno američki izvoz, iznosio je, krajem 1947. godine, 15 milijardi dolara, što je skoro četiri puta više nego tridesetih godina, uglavnom zahvaljujući izvozu namenjenom obnovi Zapadne Evrope.

Situacija je počela da se menja 21. februara 1947. godine, kad je službenik britanske ambasade u Vašingtonu obavestio američkog državnog podsekretara Dina Ečesona da Engleska, zbog ekonomске krize, ne može da izdvoji 250 miliona dolara za pomoć Grčkoj i Turskoj.⁷ SAD nisu bile iznenadene, budući da su pratile razvoj događaja u građanskom ratu u Grčkoj. Tokom 1946. godine, SAD su poslale 260 miliona dolara pomoći grčkim monarhistima. Predsednik Truman je 12. marta 1947. godine zatražio od Kongresa 400 miliona dolara za pomoć Grčkoj i Turskoj, čime je njegova administracija u stvari zatražila podršku za opštu borbu protiv komunizma. Truman, državni sekretar Džordž Maršal i Ečeson sreli su se sa vodama Kongresa. Američki zakonodavci nisu odmah bili spremni da daju novac, sve dok im Ečeson nije objasnio da pretnju nije prepostavljaо građanski rat u Grčkoj, već „sovjetski komunizam“ čiji cilj je bio uspostavljanje kontrole nad Srednjim istokom, Južnom Azijom i Afrikom. Prema njegovom mišljenju krajnji cilj Sovjetskog Saveza bilo je okruženje Nemačke i Evrope; braneći Grčku i Tursku, Amerikanci su branili svoje slobode.⁸

Unutar Stejt Dipartmenta, međutim Ečeson je naišao na opoziciju. Džordž Kenan (jedan od najvećih stručnjaka za SSSR među američkim diplomataima) bio je protiv slanja vojne pomoći Turskoj, jer ona nije nепrecizno imala „unutrašnje probleme sa komunizmom“, a graničila se sa SSSR-om. Ečeson je odbio taj argument. Prema njegovom mišljenju priлика da se Turska vojno ojača bila je suviše dobra da bi se propustila.

⁶ Raymond Dennet, Robert K. Turner, eds., *Documents on American Foreign Relations*, VIII (1945—1946), (Princeton, 1947), str. 607—608 (dalje: Dennet, n.d.)

⁷ The Forrestal Diaries, ed. by Walter Millis (New York, 1969), str. 292—293.

⁸ Dean Acheson, *Present at the Creation* (New York, 1969), str. 292—293.

Kenan je takođe bio protiv oštrog ideološkog tona, koji je preovlađivao u skicama Trumanovog govora koji je pripremio Stejt Dipartment. Kenana su podržali Čarls „Čips” Bolen i državni sekretar Maršal, koji su istakli da je govor sadržao „suviše zapaljivog antikomunizma”. Truman je verovao da Senat neće odobriti doktrinu bez isticanja opasnosti od komunizma.⁹

Ečeson je vrlo vešto izostavio glavne, ekonomski činioce iz predsednikovog govora. Njemu i Trumanu bio je potreban jednostavan ideološki poziv na akciju koji bi svi mogli da razumeju, a ne poruka koja bi mogla izazvati rasprave oko američkih naftnih bušotina na Srednjem istoku. Ekonomski interesi bili su, bez obzira, u centru pažnje. Pomoćnik američkog državnog sekretara, Vil Klejton, zabeležio je da, kada bi Grčka ili slična važna oblast zapala u ekonomsku anarhiju, onda bi u najboljem slučaju one ispale iz američke sfere uticaja i pokušale da vode nezavisnu nacionalnu politiku; u najgorem slučaju one bi ušle u Sovjetsku sferu uticaja što bi rezultiralo ekonomskom depresijom, gorom od one iz tridesetih godina. Klejtonova misao ušla je u Trumanov govor održan 6. marta 1947. godine, na Univerzitetu Bejlor. Tada je bila obelodanjena ekonomski dimenzija doktrine proklamovane šest dana docnije. Truman je otvoreno izjavio da će, ako ekspanzija državno kontrolisanih ekonomija (komunističke) ne bude bila zaustavljena i ne bude bilo ponovo uspostavljeno otvoreno tržište za privatnu inicijativu, zavladati depresija i da će američka vlada morati da izvrši veliku intervenciju u društvu. Sloboda veroispovesti — sloboda govora — sloboda preduzetništva (inicijative), po Trumanu su direktno uslovljavale jedna drugu, jer se „mir, sloboda i svetska trgovina ne mogu razdvojiti”.¹⁰

Ovim govorom Truman je svojoj doktrini postavio ekonomski osnove. Govor su zajedno napisali Ečeson i Klejton.

Trumanova doktrina, deklarisana 12. marta 1947. godine, predstavila je njene ideološke i političke motive. Truman je tada pred Kongresom istakao da se „svet mora opredeliti između različitih alternativa života”. Nagovarao je Amerikance da se angažuju u pomoći „slobodnim narodima” i da se suprotstave „totalitarnim režimima”. Ovakav zahtev, kao i činjenica da nije odredio geografske granice angažovanju Amerikanaca izazvali su kritike.¹¹ Kad je Kongres prihvatio Trumanovu definiciju krize, obeležena je tačka u hladnom ratu kada je moć formulisanja spoljne politike SAD počela da se prenosi sa Kepitol Hila u Belu Kuću.

Trumanova doktrina je bila prekretnica u američkoj istoriji iz četiri razloga:

⁹ George Kennan, *Memoirs, 1925—1950* (Boston, 1967), str. 315—322; Charles E. Bohlen, *Witness to History, 1929—1969* (New York, 1973), str. 261.

¹⁰ Public Papers of the Presidents ... Truman ... 1947 (Washington, 1963), str. 167—172.

¹¹ Navedeni citati preuzeti su iz: U.S. Senate Committee on Foreign Relations, 80th Cong., 1st Sess, *Legislative Origins of the Truman Doctrine-Hearings ...* (Washington, 1973), str. 5, 17, 95, 46, 45; *Foreign Relations of the United States, V, 1947* (U. S. Department of State, Government Printing Office Washington, 1967), str. 142—143 (dalje u tekstu: FRUS...).

1) obeležen je jedan period u kojem je Truman iskoristio strah od komunizma da bi ubedio Amerikance da prihvate „hladno-ratovsku” spoljnu politiku.

2) Kongres je Trumanu dao velika ovlašćenja da vodi hladni rat onako kako je on smatrao da treba.

3) Prvi put posle rata Amerikanci su masovno intervenisali u građanskom ratu druge zemlje (Grčka). Intervencija je bila pravdانا „anti-komunizmom”.

4) Truman je iskoristio doktrinu da bi opravdao gigantski program pomoći u cilju sprečavanja kolapsa evropske i američke ekonomije.¹²

Trumanova doktrina postala je ideološki štit iza koje su SAD nameravale da obnove zapadni političko-ekonomski sistem i suprotstave se radikalnoj levici. Stoga, od 1947. godine, bilo koja pretnja zapadnom sistemu bila je objašnjavana kao pretnja komunizma, a ne kao problem koji je mogao biti izazvan teškoćama u samom sistemu. To je bila najtrajnija i najtragičnija posledica Trumanove doktrine. Predsednikov program prirodno se razvio u Maršalov plan. Državni sekretar Maršal, po povratku sa konferencije ministara spoljnih poslova održane u Moskvi, obratio se američkom narodu i zatražio neodložnu pomoć za Zapadnu Evropu. Prepostavljajući da Sjedinjene Države moraju imati primat u obnavljanju Evrope, Maršal je osnovao Štab za Planiranje Politike (Policy Planning Staff) pod rukovodstvom Džordža Kenana. Kenan je kasnije objasnio osnovna polazišta Maršalovog plana kao i čitav opseg američke posleratne politike u vremenu od 1947. do sredine pedesetih. On je isticao da pored Sjedinjenih Država postoje još samo četiri glavne celine sa tačke gledišta strateške realnosti (vojni i industrijski potencijal) u svetu. Japan, Engleska, SSSR i Centralna Evropa. Prema Kenanovom mišljenju, najveća opasnost za bezbednost SAD bilo bi savezništvo Centralne Evrope i sovjetskog vojno-industrijskog potencijala upereno protiv Sjedinjenih Država. Kenan je, međutim, izražavao sumnju u sposobnost SSSR-a da to ostvari; ali, takođe, nije verovao da bi oni želeli da zaustave svoju ekspanziju.¹³

Maršal je prihvatio Kenanov predlog da se SSSR pozove da učestvuje u Maršalovom planu i to na taj način što bi slao svoje proizvode u Evropu. U stvari, bilo je očigledno da niko iz američke vlade nije želeo učešće Sovjetskog Saveza, jer bi se time dovelo u pitanje odobrenje plana od strane Kongresa.

Govori Dina Ečesona u Klivlendu početkom maja i Džordža Maršala na Harvardu 5. juna otkrili su motive i suštinu Maršalovog plana. Američki izvoz dostigao je cifru od 16 milijardi nemačkih maraka. Uvoz je dostigao polovinu te sume, a Evropi su nedostajali dolari da isplati

¹² FRUS, V, 1947, str. 466—469; Thomas Paterson, Soviet-American Confrontation (Baltimore, 1974), str. 205; O stavu Stejt Dipartmenta prema promeni u američkom javnom mnjenju v. u: H. Schuyler Foster, „American Public Opinion and U.S. Foreign Policy”, Department of State Bulletin, XLI (Nov. 30, 1959).

¹³ U.S. Senate Subcommittee to Investigate the Administration of the International Security Act... of the Committee on the Judiciary, 82nd Cong... 1st Sess., The Institute of Pacific Relations (Washington, 1951), str. 1557-1558 (u dajjem tekstu: I.P.R. Hearings).

razliku. Ukoliko SAD ne pruže kreditnu pomoć Evropi, ona neće biti sposobna da uvozi američke proizvode.¹⁴ U svom harvardskom govoru Maršal je požurivao zemlje Zapadne Evrope da stvore dugoročni program kojim bi se stvarno obezbedila ekonomска obnova. U Parizu su se 13. juna 1947. godine, sastali engleski i francuski ministri spoljnih poslova da bi raspravili pitanje učešća SSSR-a u obnovi Evrope.¹⁵ U Pariz je krajem juna 1947. godine, u društvu sa 89 ekonomista, bio pozvan i sovjetski ministar spoljnih poslova Vjenceslav Mihajlovič Molotov. On je predložio da svaki narod proglaši svoj nezavisni program obnove. Francuska i Velika Britanija predložile su alternativu po kojoj bi Evropa zajednički, kao celina, stvorila predlog koji bi Amerikanci razmotrili. Molotov je ljun napustio konferenciju, istakavši da takav plan podriva nacionalni suverenitet, oživljava Nemačku i dozvoljava Sjedinjenim Državama da kontrolišu Evropu; da deli Evropu u dve grupe država, stvarajući nove probleme u njihovim odnosima.¹⁶

Poljska i Čehoslovačka, isprva zainteresovane da se uključe u Maršalov plan, obaveštile su Parisku konferenciju da neće prisustvovati, jer bi to moglo da se shvati kao akcija protiv SSSR-a. Sesnaest evropskih država prihvatio se uobičavanja Maršalovog plana. U centru pažnje bila je obnova Nemačke. Pariska konferencija završila je sa radom 12. septembra 1947. godine, nudeći, u zamenu za američku pomoć, povećanu proizvodnju, sniženje cena i konvertibilnost valuta. Evropski zahtev za pomoć, koji je iznosio 17 milijardi dolara za četiri godine, morao dobiti odobrenje republikanskog Kongresa koji je svoju pažnju posvećivao smanjivanju budžeta i napadima na Trumana iščekujući rezultate predsedničkih izbora koji su trebali da se održe sledeće godine.

Kenan je suštinu problema rezimirao u belešci upućenoj Ečesonu: „Komunistička aktivnost nije bila koren teškoća Zapadne Evrope, već razorni efekti rata po ekonomsku, političku i socijalnu strukturu Evrope“.¹⁷

Državni sekretar Maršal rekao je tada pred Kongresom: „Restauracija Evrope podrazumevala je prvenstveno restauraciju Nemačke. Bez oživljavanja nemačke proizvodnje nema oživljavanja evropske ekonomske. Moramo biti oprezni da ne bi obnovljena Nemačka opet ugrozila Evropu“.¹⁸

Maršalov plan poslužio je kao svrshishodno oružje Trumanovoju spoljnoj politici. Za administratora plana Truman je postavio ekonomistu, člana njegovog kabineta, Pola Hofmana, koga je državni podsekretar Ečeson, zbog predanosti poslu, nazvao „ekonomski Savonarola“.¹⁹ U tu grupu ljudi bio je uključen i Rinold Nibur, teolog, filozof i istoričar,

¹⁴ Joseph M. Jones, *The Fifteen Weeks* (New York, 1955), str. 146—147.

¹⁵ NYT, June 19, 1947, str. 1.

¹⁶ Isto, str. 3.

¹⁷ FRUS, III, 1947, str. 225—229; U.S. House of Representatives, Foreign Affairs Committee, 80th Cong., 1st and 2nd Sess., *United States Foreign Policy for a Post-War Recovery Programme...* (Washington, 1948), I, str. 354—359.

¹⁸ Isto, I, str. 680—681.

¹⁹ Dean Acheson, *Sketches From Life of Men I Have Known* (New York, 1959), str. 19.

koji je u prvi plan postavio ideju obuzdavanja „komunizma”.

Maršalov plan u stvari nije bio početak, već kraj jednog doba. Obeležio je poslednju fazu politike Stejt Dipartmenta u kojoj je korišćena ekonomska politika da bi se povezao zapadni svet. Maršalov plan ubrzo se razvio u vojne saveze. Truman je s pravom rekao da su Trumanova doktrina i Maršalov plan bile „dve polovine istog oraha”.

Džordž Kenan je, jula 1947. godine, pod pseudonimom „Mr. X” objavio članak „Izvori sovjetskog ponašanja”. On je još tokom četrdesetih godina upozoravao da ne postoji nikakva nada da se uspostavi bliska posleratna saradnja sa Staljinom. Početkom 1946. godine, Kenan je, kao savetnik ambasade iz Moskve, u Vašington poslao svoj tzv. „Dugi telegram” ukazujući na to da je u korenu sovjetskog pogleda na svetske toke bilo tradicionalno rusko osećanje nesigurnosti. Nakon 1917. godine, prema Kenanovom mišljenju, kombinacija postaje vrlo eksplozivna, jer biva pomešana sa komunističkom ideologijom i „orientalnom tajanstvenošću i konspirativnošću”.²⁰ Nakon toga, tadašnji ministar mornarice, Džems Forrestal izvršio je uticaj na Kenana da štampa članak „Mr. X” (razrada „Dugog teleograma”), koji je težio da objasni zašto su Rusi prihvatali komunizam. U analizi Kenan nije pošao od „tradicionalnog ruskog osećaja nesigurnosti”, već od pretpostavke da je Staljinova politika spoj marksističko-lenjinističke ideologije i njegove namere da „kapitalističkim okruženjem opravda ekspanziju i jačanje Sovjetskog Saveza. Kenan je verovao da Staljin neće odustajati od odluke da zbaci zapadne vlade u Evropi. Sovjetska diplomacija kreće se, prema njegovim rečima „po unapred zacrtanom putu, kao dečiji automobil navijen i usmeren u određenom smeru, koji se zaustavlja samo kada naide na nepoznatu silu”. Sovjetska agresija mogla bi biti „obuzdana spretnom i opreznom primenom demonstracije snage u nizu različitih geografskih i političkih tačaka”. SAD bi ovu politiku „OBUZDAVANJA” trebalo da primene sami, unilateralno, s tim da ona ne utiče na prosperitet i političku stabilnost. U tom slučaju sovjetska partijska struktura bi prošla kroz period ogromne napetosti koji bi kulminirao u „slomu ili u osetnom slabljenju sovjetske snage”.²¹ Štampanje ovog članka izazvalo je jednu od najinteresantnijih debata o hladnom ratu. Volter Lipman (jedan od najuticajnijih novinara u Americi toga doba) bio je među onima koji nisu prihvatali argument o „dve polovine istog oraha”. On je osudio vojne aspekte Trumaneve doktrine a istovremeno je pozdravljao Maršalov plan, jer se nije složio sa Kenanovom procenom sovjetskih namera. U seriji novinskih članaka, kasnije sakupljenih u knjizi „Hladni rat”,²² Lipman je želio da dokaže kako je sovjetska politika bila uobičena više tradicional-

²⁰ Barton J. Bernstein and Allen J. Matusow, *The Truman Administration* (New York, 1966), str. 198—212; Forrestal, n.d., str. 135—140.

²¹ „The Sources of Soviet Conduct”, *Foreign Affairs*, XXV (July 1947), str. 566—582. Kenan je mnogo godina kasnije, smatrao da je njegov članak bio pogrešno protumačen. O tome v. G. Kennan, *Memoirs, 1925—1950*, str. 364—367. Takođe o tome v. Lloyd Gardner, *Architects of Illusion* (Chicago, 1970), str. 270—300.

²² Walter Lippmann, *The Cold War: A Study in U.S. Foreign Policy* (New York, 1947).

nom ruskom željom za osvajanjem nego, komunističkom ideologijom. Lipman je sovjetska osvajanja objašnjavao njihovom tradicionalnom potragom za nacionalnom bezbednošću. On je smatrao da bi SSSR bio voljan da ponudi povlačenje svojih snaga iz Centralne Evrope ako bi Amerikanci to isto učinili. Lipman je isticao da bi SSSR, u slučaju da SAD počnu da primenjuju svoju politiku obuzdavanja, mogao da preuzme inicijativu u hladnom ratu time što bi birao ciljeve i oružja u borbi. Na kraju, i Lipman se složio da je Nemačka prioritetna u američkoj spoljnoj politici. Međutim, on je naglasio da je ideja o tome da bi SAD mogle da podstaknu osećanje jedinstva Nemačke i učine je ekonomski jakom, održe nenaoružanu i iskoriste u antisovjetskoj koaliciji isto što i „pravljjenje uglastog kruga“.

Lipmanove misli, međutim, vlada SAD nije smatrala dovoljno ubedljivim. Do kraja avgusta 1947. godine, američka administracija definitivno je odbila predlog za dezangažovanje u Nemačkoj. Naprotiv, američki zvaničnici počeli su da ističu da „jedinstveni svet“ Ujedinjenih Nacija više nema vrednosti i da podela na dva sveta postaje politička činjenica.²³ Članak „Mr. X“ takođe je naznačio da će SAD voditi svoju politiku pod novim pretpostavkama: ekonomski razvoj je bio direktno uslovljen uspostavljanjem „bezbednosti“. Militantnost američke spoljne politike došla je do izražaja krajem 1947. godine, kada je Kenan sugerisao da bi trebalo promeniti politički kurs prema vlasti Franciska Franka u Španiji i zauzeti neprijateljski stav da bi se osigurala vojna bezbednost u Mediteranu. Kenanov predlog označio je zaokret u američko-španskim odnosima što je rezultiralo bliskom vojnog saradnjom dveju zemalja u pedesetim godinama.²⁴ Potreba za vojnom bezbednošću uticala je na promenu politike Sjedinjenih Država u Aziji. Sa slabljenjem Čang Kaj Šekove snage, Stejt Dipartment je bio prinuden da potraži novog partnera koji bi pomogao u stabilizaciju političke klime Dalekog istoka. Bio je to Japan od devedesetih godina XIX veka do 1931. godine, u bliskoj vezi sa vladom u Vašingtonu. Po industrijskom potencijalu bila je to, prema Forrestalovim rečima „Nemačka na Orijentu“. Od 1945. godine, Japan su kontrolisale Sjedinjene Države, bez prisustva SSSR-a. Na čelu američke vlasti u Tokiju bio je general Daglas Makartur. Američka vlast bila je odlučna u nameri da obnovi japansku industriju i razvije njenu ekonomiju.²⁵

Države američkog kontinenta sastale su se krajem leta 1947. godine, u Rio de Žaneiru. Pravila rada konferencije iznele su Sjedinjene Države. Nije bilo mesta razgovoru o ekonomskoj pomoći, objasnio je državni sekretar Maršal, jer je obnova Evrope bila prioritetna prema razvoju latinoameričkih zemalja. Umesto toga, konferencija će preduzeti korake prema ostvarivanju dogovora o zajedničkoj sigurnosti. Nijedna država, isticala je delegacija SAD, ne sme ostati neutralna u odbrani američkog kontinenta. Delegati su 2. septembra 1947. godine, potpisali tzv. *Rio Pakt* u cilju zajedničke odbrane čitave hemisfere na kojoj je ležao

²³ Forrestal, n.d., str. 307.

²⁴ Isto, str. 328.

²⁵ Isto, str. 177—178.

američki kontinent, prvi ugovor te vrste koji je formulisan u okviru članova 51. i 52. Povelje UN. U tekstu ugovora se kaže da će se napad na jednu američku državu smatrati napadom na sve njih zajedno i da će kada se dve trećine američkih država slože da pruže otpor napadu, sve države morati da sarađuju bilo vojnom ili ekonomskom pomoći.²⁶

Deveta Interamerička konferencija održana je marta 1948. godine, u Bogoti (Kolumbija). SAD su tada odbile da pruže ekonomsku pomoć Latinskoj Americi. Ovaj sastanak je državni sekretar Džordž Maršal iskoristio za prilagođavanje latino-američkih zakona koji se tiču eksploatacije nafte, zahtevima Sjedinjenih Država. Takođe, bila je doneta i Povelja organizacije američkih država, osnovana je administrativna mašinerija za konsultovanja na nivou kontinenta, kao i komitet za izradu vojne strategije. Usvojeni su članovi 15. i 16. U prvom se kaže da „nijedna država ili grupa država nema pravo na intervenciju, direktno ili posredno, iz bilo kojeg razloga, u unutrašnjoj ili spoljnoj politici bilo koje druge države...“ Drugi član je bio specifičniji: „Nijedna država ne sme upotrebiti ili hrabriti primenu prisilnih metoda u ekonomskom ili političkom smislu čime bi se povredio suverenitet druge države.“²⁷ Senat SAD odmah je ratifikovao ovu Povelju.

Američki Kongres je, jula 1947. godine, prihvatio Trumanov Akt o Nacionalnoj Bezbednosti, čime je stvoreno jedinstveno ministarstvo odbrane koje je zamenilo tri do tada nezavisno vođene službe — Generalstab, Nacionalni Savet Bezbednosti i Centralnu Obaveštajnu Službu.

Džems Forestal, čovek koji je kumovao članku „Mr. X“ i jedan od glavnih predsednikovih savetnika, koji je zagovarao čvrsti vojni stav u problemima hladnog rata, postao je prvi ministar odbrane. Na toj funkciji Forestal je ostao dve godine, do proleće 1949. godine, kada je podneo ostavku.

Truman je u to vreme započeo zajedno sa Edgarom Huverom (direktor FBI), veliki istražni program, koji je dobio na intenzitetu kada su Kanađani otkrili sovjetsku špijunsku mrežu. Dejvid Liliental, predsednik komisije za atomsku energiju, tokom saslušanja u Senatu, bio je pozvan na odgovornost zbog „mekog stava prema komunizmu“ (Nju Dilevska ubeđenja i suprotstavljanje stavu Bernarda Baruha po pitanju prava sovjetskog veta u UN 1946).²⁸ Napad je inicirao senator Robert Taft. I pored toga kongresni Komitet američkih aktivnosti optužio je Trumana za nedovoljno zalaganje u borbi protiv komunističkog zla. Komitet je marta 1948. godine, zahtevao da pregleda dosijea FBI. Truman je odgovorio napadom, optuživši Komitet da želi da prikrije loše karakteristike republikanskog Kongresa. Odbio je da preda dokumentaciju FBI, verovatno zato što je bio svestan da bi, ukoliko bi republikanci do-

²⁶ Dennet, Turner, n.d., IX (1947), (Princeton, 1948), str. 531—543.

²⁷ Dennet, Turner, n.d., X (1948), (Princeton, 1950), str. 484—502.

²⁸ Bernard Baruh, delegat SAD u Komisiji za atomsku energiju Ujedinjenih Nacija, izrazio je sumnju u tzv. Ečeson—Lilientaloy program, jer je njime zanemareno pravo sovjetskog veta u Savetu bezbednosti. Baruh je želeo da eliminiše mogućnost sovjetskog veta u vezi sa inspekcijsama i sankcijama atomskog oružja. (O tome v. Henri B. Parts, Istorija SAD, Beograd 1985).

bili izveštaj od FBI, koji je optuživao neke savezne službenike za nelojalnost na osnovu govorkanja, nedokazanih tvrdnji i ličnih sukoba, novembar (početak izborne kampanje) mogao biti nesrećan mesec za njegove političke aspiracije.^{28a} Truman je u stvari nemoćno posmatrao kako se oko njega priprema teren za seme Makartizma.

Nakon završetka Iranske i Turske krize iz 1946. godine Sovjeti nisu bili aktivni u svetskoj politici. Preokret je obeležio odlazak Molotova sa Pariske konferencije 1947. godine, kada je trebalo usvojiti Maršalov plan. Pažnju Sovjetskog Saveza tada je privukla Nemačka. Sovjetski Politbiro protumačio je Maršalov plan kao „nameru SAD da obnove ekonomiju Nemačke i Japana na starim osnovama, jer bi ih time podredili interesima američkog kapitala”.²⁹ Obnova Evrope Maršalovim planom i njeno vezivanje za američku ekonomsku snagu ugrožavala je Štaljinove nade da će uspeti da utiče na politiku Zapadne Evrope. Neuporedivo gore za SSSR bilo je vezivanje Evrope za obnovljenu Nemačku. Time ne samo što je potkopana sovjetska namera da svog većitog neprijatelja održi slabim i podeljenim, već je i umnogome bila uvećana snaga tog neprijatelja vezanog za države „kapitalističkog okruženja” i oživljena uspomena na dva svetska rata.

Molotov je ubrzo potom pokrenuo inicijativu za brže uspostavljanje sovjetske kontrole nad istočnim blokom. Program bilateralnih trgovinskih ugovora, tzv. „Molotov plan”, počeo je tesno da vezuje zemlje istočnog bloka sa SSSR-om u julu 1947. godine. Finalni korak nastupio je januara 1949. godine, kada je Savet za uzajamnu ekonomsku pomoć predstavio sovjetski odgovor Maršalovom planu stvaranjem centralizovane agencije za stimulaciju i kontrolu razvoja bloka. Kao rezultat ovih potеза, sovjetska trgovina sa istočnoevropskim blokom, koja je 1947. godine dostigla vrednost od 380 miliona dolara, udvostručena je 1948, učetvorostručena 1950, da bi 1952. prešla cifru od 2,5 milijardi dolara.³⁰

Četiri dana po povratku iz Pariza, Molotov je najavio osnivanje Komunističkog Informacionog Biroa (KOMINFORM), čime je bio obezbeđen još jedan instrument Staljinove kontrole nad blokom. Stvaranje Kominforma bilo je, u stvari, Staljinov odgovor na zainteresovanost Čehoslovačke i Poljske da prihvata Maršalov plan. Na sastanku Kominforma u Varšavi septembra 1947. godine, Ždanov je i formalno najavio novu sovjetsku politiku. U govoru koji se po karakteru može uporebiti sa onim Staljinovim održanim u Moskvi 9. februara 1946. godine, kada su Sovjeti objavili hladni rat.

Ždanov je istakao da je američka privredna moć, ojačana ratom, počela da organizuje Zapadnu Evropu i „zemlje politički i ekonomski зависне od Sjedinjenih Država”, u antikomunistički blok. Sovjetski Savez

^{28a} Vrlo korisnu analizu Trumanovih akcija napisao je Athan Theoharis, *Seeds of Repression: Harry S. Truman and the Origins of McCarthyism* (New York, 1971).

²⁹ Citat je preuzet iz telegrama koji je ambasada SAD poslala iz Moskve državnom sekretaru Maršalu, 26. V 1947. *Papers of Joseph Jones, Truman Library*.

³⁰ Stanley J. Zyzniewski, „Soviet Foreign Economic Policy”, *Political Science Quarterly*, LXXIII (June 1958), str. 216—219.

i „nove demokratije” u Istočnoj Evropi i Finska, Indonezija i Vijetnam u međuvremenu su formirale drugi blok kojem su „bili naklonjeni India, Egipat i Sirija”. Na ovaj način Ždanov je obnovio viđenje sveta kao „dva tabora”, stav koji je dominirao sovjetskom politikom između 1927. i 1934. godine, kada je Staljin ogorčeno napadao zapad, kao i njegovim govorom iz 1946.³¹ godine.

Sledeći poziv Ždanova na akciju, delegati Kominforma oštro su kritikovali francuske i italijanske komuniste koji su se zalagali za miran pristup problemu. Sastanak je istakao novu, krutu Ždanovljevu liniju u sovjetskoj spoljnoj politici. U SSSR-u Staljin je uklonio Eugena Vargu, vodećeg ruskog ekonomista, jer je ogorčio Politbiro upozorenjem da se varaju što misle da će zapadne ekonomije uskoro propasti.

Međutim, američki kongresmeni nisu žurili sa slanjem pomoći iz okvira Maršalovog plana Evropi, jer Sovjeti nisu postavljali nikakve konkretnе pretnje. Kongres je odugovlačio, a plan je sve više bio izlagan kritikama. U govorima koje je držao širom SAD, državni sekretar Marshal pokušao je da odbrani plan na osnovu njegovih dugoročnih ekonomskih i političkih koristi. Nije naišao na odobravanje, zbog čega je i Truman, nekoliko nedelja pre početka predsedničke kampanje 1948. godine, doživeo veliki politički i diplomatski neuspех.³²

Usledio je rasplet događaja u Čehoslovačkoj. Još 1943. godine čehoslovački vođi su potpisali ugovor sa Staljinom prema kojem su preuzeli obavezu da postanu deo sovjetskog bloka. I pored toga predsednik Eduard Beneš i ministar spoljnih poslova Jan Masarik uspešno su se suprotstavljeni potpunoj sovjetskoj kontroli.³³ Na događaje u Čehoslovačkoj, Truman je reagovao izjavom: „Suočeni smo sa istovetnom situacijom u kakvoj su bili Britanija i Francuska 1938—39 sa Hitlerom”³⁴.

Senat je 14. marta 1948. godine, prihvatio Maršalov plan sa 69 glasova za i 17 protiv. Tada je Truman održao govor pred Kongresom u kom je jednostrano insistirao na „rastućoj pretnji opstanku slobode”, nalažešavajući između ostalog da Maršalov plan „nije sam sebi dovoljan”. Evropa mora, podvlačio je Truman, imati „neku meru zaštite od unutrašnje ili spoljne agresije”. Truman je zahtevao opštu vojnu obuku, povratak na zasebne službe u okviru ministarstva i ubrzano sprovođenje Maršalovog plana.³⁵

³¹ Andrei Zhdanov, „The International Situation”, reprinted in the Strategy and Tactics of World Communism, Supplement I (Washington, 1948), str. 212—230.

³² Forrestal, n.d., str. 340—341.

³³ Primamljivost pomoći Zapada i unutrašnje-političke promene počele su da, krajem 1947. godine, povlače vladu Čehoslovačke van sovjetske sfere uticaja. Tada je Staljin odlučio da ih podseti na Ugovor iz 1943. godine. Klement Gottwald, vođa čehoslovačke komunističke partije, zahtevao je eliminaciju nezavisnih partija. Sredinom februara 1948. godine, sovjetska armija rasporedila se duž češke granice a Gottvald je naredio da se obnovi nova vlast. Sovjetska misija u Pragu zahtevala je Benešovu predaju. Komunisti su preuzeli potpunu kontrolu krajem februara 1948. godine. Dve nedelje kasnije Staljin je uklonio i Masarika. (John Lukacs, A New History of the Cold War, New York, 1966).

³⁴ Margaret Truman, Harry S. Truman (New York, 1973), str. 220—222.

³⁵ Dennet, Turner, n. d., X (1948), str. 5—9.

Najveći rezultat nove američke politike ogledao se u odlučnosti vlade da stvori velike sisteme, koji bi uticali, ne samo na razvoj oružanih snaga, već bi istom merom prisili zapadni svet da prihvati političke saveze. Prvi napor učinjen u tom smislu bio je Rio pakt i nova američka politika prema Japanu. Sledeći potez bilo je stvaranje Nato pakta.

II. *Od Berlinske krize do rata u Koreji*

U proleće 1948. godine, američka administracija, uz snažnu podršku republikanskog Kongresa, nastupila je vrlo odlučno sa uverenjem da treba uništiti „komunističku“ pretjeru koja je ugrozila Evropu. Međutim, dve godine kasnije SAD su se našle u ratu, i to ne u Evropi već u Aziji. Tokom marta 1948. godine, u vreme kada je Kongres odobrio Maršalov plan, Britanci, Francuzi i zemlje Beneluksa potpisali su Briselski pakt. To je bio ugovor odbrambenog karaktera kojim su se zemlje potpisnice dogovorile o uzajamnoj pomoći u slučaju vojnog napada. Odmah potom su se senator Vandenberg i Robert Lovet (naslednik Echesona na mestu državnog podsekretara) sastali da bi izdejstvovali kongresnu rezoluciju kojom bi Sjedinjenim Državama bio omogućen pristup Briselskom paktu.

Vandenbergova Rezolucija bila je izložena u Senatu 19. maja, gde je na osnovu Vandenbergovog 51. člana prošla sa 64 glasa za, prema 4 protiv.¹ Tada je Lovet otpočeo tri meseca dugu seriju konferencija sa vodama evropskih država, radi skiciranja definitivne verzije ugovora.

Upravo u to vreme u Evropi je stavljeno na iskušenje zapadno jedinstvo — Berlinskom krizom. Ona vuče korene još iz 1945. i 1946. godine, kada je raspad četvornog savezničkog kontrolnog saveta onemogućio ponovno ujedinjenje Nemačke. Sovjeti su imali u planu da stvore ujedinjenu ali i demilitarizovanu Nemačku pod njihovim pokroviteljstvom. Međutim, Amerikanci su naglašavali da prosperitet Zapadne Evrope direktno zavisi od industrijskog oporavka Nemačke. Ako i ne bi mogao da ujedini Nemačku, Zapad bi mogao da razvije svoje industrijske oblasti koje bi bile pod kontrolom Francuske, Britanije i Sjedinjenih Država i da ih integrise u evropsku zajednicu. Na konferenciji u Londonu, marta 1948. godine, doneta je odluka da se Nemačka priključi „ekonomskoj obnovi Zapadne Evrope“. Temelj nezavisne Nemačke sa „federalnim oblikom vlade“ bio bi stvoren spajanjem sve tri zapadne zone. Veliki indust-

¹ Pet zemalja Zapadne Evrope potpisalo je, marta 1948. godine pakt u Briselu, u kome je stajalo da će pružiti jedna drugoj pomoći u slučaju agresije. Senat SAD je posle toga usvojio Vandenbergovu Rezoluciju kojom se potvrđuje američka podrška regionalnim paktovima. Na ovaj podsticaj Stejt Dipartment je započeo pregovore za proširenje Briselskog paktu. Severnoatlantski sporazum (NATO) potpisali su, aprila 1949. godine, SAD, Kanada, Velika Britanija, Francuska, Italija, Belgija, Holandija, Luksemburg, Norveška, Danska, Island i Portugalija. Decembra 1950. godine, stvorena je zajednička armija za odbranu zapadne Evrope, a za vrhovnog savezničkog komandanta u Evropi imenovan je general Dvajt Ajzenhauer. (O tome v. H. B. Parks, n.d.)

rijski potencijal rurske oblasti bio bi pod zajedničkom kontrolom zapadnih sila.^{1a}

Sovjeti su, međutim, svoju politiku prema Evropi zasnivali u odnosu na oslabljenu, a ne prozapadnu Srednju Evropu. Provođenjem Maršalovog plana i obnovom Zapadne Nemačke, SSSR se suočio sa neuspehom svoje politike. U to doba Staljinov autoritet bio je, između ostalog, potkopan i događajima u Jugoslaviji (rezolucija IB).²

Sovjetski Savez je blokadu Berlina otpočeo 24. juna 1948. godine. Savezničke okupacione snage u Evropi nisu legalno imale pravo da koriste suvozemne puteve koji su vezivali Berlin i zapadne zone. Sjedinjene Države su zato stvorile vazdušni most kojim su u Berlin dopremale tri-naest hiljada tona robe dnevno.³ Jula meseca Truman je prebacio u Englesku dve grupe bombardera B—29, koji su bili sposobni za nošenje atomskog naoružanja. Predsednik Truman je uveravao ministra odbrane Forrestala i državnog sekretara Maršala da će, ukoliko to bude bilo potrebno, upotrebiti atomsку bombu. Dan pošto je to Truman izjavio, saстали su se vodeći američki novinski izdavači i utvrdili da će SAD, ukoliko Berlinska kriza potraje, zaista iskoristiti atomski monopol. Razmotrivši te činjenice, Pentagon (ministarstvo odbrane) je zatražio da odluka o upotrebi atomske bombe pređe iz nadležnosti predsednika u nadležnost ministarstva odbrane.⁴

Predsednik Truman priznao je postojanje Izraela 14. maja 1948. godine, i to nekoliko minuta nakon što su Izraelci proglašivali osnivanje njihove nove države. Na ovaj potez Truman se odlučio pošto je odbio savete svojih diplomatskih saradnika. Mesecima ga je Forrestal upozoravao da bi priznavanje Izraela, koji je ratovao protiv Arapa zbog Palestine, vodilo gubitku vitalnih srednjeistočnih naftosposnih izvora u arapskim zemljama. Truman je, štaviše, podržavao masovnu jevrejsku imigraciju u Palestini. Bio je svestan činjenice koliko je značajan glas Jevreja u ključnim saveznim državama kao što su bile Ohajo, Njujork i Kalifornija i stoga je više bio sklon tome da posluša svoje političke, a ne diplomatske savetnike. Premda je Truman podržavao izraelski ratni napor u Palestini, britanski ministar spoljnih poslova Klement Etli primetio je da je Truman ignorisao svoje diplomatske savetnike jer „u SAD nije bilo Arapa-glasača, za razliku od postojećeg, vrlo uticajnog jevrejskog glasa i činjenice da se u Americi stalno održavaju izbori”.⁵ U svojim odlukama po pitanju Berlina i Izraela, Truman je uživao punu podršku Kongresa.

Jedan od najznačajnijih američkih misilaca toga doba, Rinold Nibur rezimirao je osnovni stav većine republikanaca i demokrata kada je

^{1a} U.S. Senate Committee on Foreign Relations, 87th Congr., 1st Sess., Documents on Germany, 1944—1961. (Washington 1961), str. 87—88.

² O tome v. nap. Nikita S. Khruschev, The Crimes of the Stalin Era (New York, 1956).

³ Forrestal, n.d., str. 454—455.

⁴ Isto, str. 487—489.

⁵ Clement Attlee, Twilight of Empire (New York, 1961), str. 181.

u magazinu Lajf napisao članak „Za mir moramo rizikovati rat”.⁶ On je isticao da su Sovjeti slabiji i da se neće boriti (...) „ne možemo priuštiti više kompromisa. Moramo pružiti otpor na svim isturenim tačkama”. Za razliku od demokrata, republikanci su isticali potrebu da se sačuva Kina, hvalili dvostranački sistem, insistirali u najvećoj meri na izgradnji jake armije i optuživali predsednika što nije shvatao pravu prirodu sovjetske opasnosti. Demokrati su ovoj poslednjoj optužbi odgovorili time što su usvojili princip koji je osuđivao komunizam „kako spolja, tako i iznutra” i zahtevom za jačanjem antisubverzivnih zakona.⁷ Glavna debata vođena je, u stvari, između demokrata i Valasove Progresivne Partije, koja je bila za to da se sa SSSR-om sklopi dogovor.⁸

Velika napetost oko ishoda Berlinske krize kao i Trumanovo skretanje levo u pitanjima domaće politike (program Fer Dila) razbili su nade koje su progresivci gajili prema izborima.^{9a} U Evropi su u to vreme vođeni pregovori za uspostavljanje vojnog saveza SAD i Zapadne Evrope (NATO).

U svom inauguracionom govoru 20. januara 1949. godine, Truman je istakao četiri glavne tačke svoje spoljne politike. Tačka 4. sugerisala je naučnu i industrijsku pomoć novim oblastima. Međutim, tek u letu 1950. godine, Kongres je odobrio 27 miliona dolara za program tehničke pomoći u saradnji sa Ujedinjenim Nacijama. U tački 1. svoga govora Truman je tražio punu podršku UN. Preostale, 2. i 3. tačke govora, o podsticanju evropske obnove i pomoći narodima koji se brane od agresora, bile su daleko realnije.⁹

Svoj novi mandat Truman je započeo sa novim državnim sekretarom, Dinom Ečesonom, jednim od tvoraca američke posleratne politike, koga je još Ruzvelt otkrio u jednoj vrlo uglednoj vašingtonskoj advokat-skoj kancelariji. Ečeson nije isprva prihvatio Nju Dil, jer je Ruzveltu monetarnu politiku smatrao čudnom. Drugi svetski rat, međutim, privukao ga je u vladu, a između 1941. i 1947. posvetio se politici u Evropi koja je kulminirala Maršalovim planom. Ečesonov strah od „sovjetske napasti” zadovoljio je čak i poslovno sumnjičavog senatora Vandena-

⁶ Reinhold Niebuhr, „For Peace we Must Risk War”, Life, XXV (September 20, 1948), str. 38—39.

⁷ Karl M. Schmidt, Henry Wallace: Quixotic Crusade, 1948 (Syracuse, 1960), str. 86—88.

⁸ Allan Yarnell, Democrats and Progressives (Berkeley, 1974), treće poglavlje i str. 37.

^{9a} Republikanci su, 1948. godine, za predsednika SAD kandidovali guvernera Djuia. Demokrati su ponovo kandidovali Trumana uprkos opoziciji sa desnog i leveg krila strane, posle čega su se izdvojile dve otcepljene grupacije sa svojim kandidatima. Južni „Diksikrati”, neprijateljski raspoloženi prema Trumanovim zahtevima da se donese federalni zakoni za zaštitu crnačkih prava, kandidovali su Stroma Tarmonda. Severni radikali, koji još nisu verovali da SSSR predstavlja pretnju miru i kojima se nije sviđala spoljna politika administracije, kandidovali su Henrika Valasa i uzeli ime „Progresivni”. Na kraju izbora Truman je imao opštu većinu u odnosu na Djuia za više od 2 miliona glasova, sa znatnom prednošću u izbornom težu i veličanstveno je trijumfovao. (Parks, n.d.)

⁹ O odjeku Trumanove inauguracione besede kod značajnih političkih ličnosti Sjedinjenih Država toga doba v. Richard P. Stebbins United States in World Affairs, 1950 (New York, 1951), str. 98 i dalje.

berga koji je maja 1949. godine, izjavio: „Ečeson je u tolikoj meri anti-sovjetski nastrojen i toliko tvrdokoran da ja sumnjam da postoji bilo kakva šansa za dogovor”.¹⁰ Ečeson je mnogo više poverenja imao u vlast elite a išao je dotle da je javno osuđivao Kongres i Senat.¹¹ U nekim stvarima podsećao je i na Nibura. Njegova borba protiv komunizma, poverenje u moć (posebno vojnu) koja bi „obuzdavala grehe” i duboko poštovanje koje je gajio prema tradicionalnoj Evropi izvrsno su pristajali Ečešonu u novoj eri koju će inauguirisati Nato pakt.¹²

SSSR je aprila 1949. godine podigao berlinsku blokadu. U Zapadnoj Evropi, koju je Nato vojno ujedinio, italijanski i francuski komunisti gubili su tlo pod nogama. Tada je Averel Hariman (jedan od najvećih stručnjaka za SSSR u Ruzveltovoj i Trumanovoj administraciji) izjavio da „nema više straha za Evropu”.¹³

U takvoj atmosferi Senat je otvorio Raspravu o NATO paktu u kojoj je učestvovalo dvanaest nacija. Stožer rasprave bio je 5. član *NATO-a* u kojem se ističe da će napad na bilo koju članicu pakta biti smatran kao napad na sve njih i da će se svi zajedničkim snagama braniti od agresora. Nato pakt je trebalo da stvari ne samo balans snaga, već i da postane superioran u odnosu na snage SSSR-a i njegovih satelita. Takav stav uklapao se u Trumanovu i Ečešonovu politiku „s pozicije sile” prema Sovjetskom Savezu. U suštini i bez postojanja Nato-a, Zapad je bio u vojnoj prednosti zbog posedovanja atomske bombe, tako da je američko rukovodstvo imalo teškoća kada je trebalo javnosti objasniti u čemu je vojni značaj Nato-a. U to vreme zapadne snage u Evropi brojale su 12, naspram 25 sovjetskih divizija. Kada su Ečešona i generala Omara Bredlija (šef Generalštaba američkih snaga u Evropi) američki senatori upitali da li su razmatrali mogućnost da pošalju nove američke jedinice u Evropu i da izvrše regrutaciju zapadnih Nemaca, odgovor je bio negativan.¹⁴

Rasprava je tada krenula drugim tokom. Postavilo se pitanje da li je možda Nato stvaran da bi se sprečile unutrašnje subverzije u Zapadnoj Evropi. Senator Votkins je primetio da bi protivnička (sovjetska) strana mogla da zada udarac i zauzme veliki deo Evrope za vreme koje bi bilo potrebno da se Kongres sakupi i odobri objavu rata.¹⁵ Očigledno, vojni značaj Nato pakta nije tada bio primaran. Suštinu američkog stava prema Nato paktu izrekao je bivši američki ambasador u SSSR-u Hariman ističući da bi bez njegovog postojanja „došlo do nove orientacije Evrope koju bi određivali oni koji su se zalagali za popuštanje SSSR-u

¹⁰ The Private Papers of Senator Vandenberg, edited by A. H. Vandenberg, Jr. (Boston, 1952), str. 485.

¹¹ Princeton Seminar, Oct. 10-11, July 22-23, 1953, Acheson Papers, Truman Library.

¹² O ličnosti i karakteru Dina Ečešona, v. Dean Acheson, Pattern of Responsibility, Edited by George Bundy from the Record of Secretary of State Dean Acheson (Boston, 1952), str. 17–21; Takode o tome v. Dean Acheson, „The Truman Years”, Foreign Service Journal, XLII (Aug. 1965), str. 23.

¹³ U.S. Senate Committee on Foreign Relations, 81st Cong., 1st Sess., Hearings on the North Atlantic Treaty (Washington 1949) str. 203.

¹⁴ Isto, str. 54, 57, 47, 183, 144.

¹⁵ Isto, str. 310, 317.

i za neutralnost".¹⁶ Na sličan način reagovao je i Ečeson, rekavši da „jedinstvo Evrope zahteva trajno udruženje i podršku SAD. Bez toga slobodna Evropa bi se raspala".¹⁷ Pošto je Maršalov plan već davao rezultata u ekonomskom oživljavanju Evrope, SAD su, u punom sjaju svoje posleratne snage, želele da ojačaju svoje političke veze i svoj uticaj u Evropi, stvaranjem zajedničkih vojnih institucija. Senator Tom Konali jezgrovito je formulisao značaj Nato-a u senatskoj debati sledećim rečima: „Atlantski pakt je logičan nastavak principa Monroove doktrine".¹⁸

Senat je ratifikovao Nato pakt sa 82 glasa za prema 13 uzdržanih. Truman je jula 1949. godine, zatražio od Kongresa 1,5 milijardi dolara na ime vojne pomoći Evropi. To je bila prva cena angažovanja Sjedinjenih Država u Nato paktu (tzv. MDA-Mutual Defense Assistance Bill). U Stejt Dipartmentu bio je napisan jedan memorandum koji je razjasnio svrhu MDA-a: „Izgradnja vlastite (američke) vojne industrije, stvaranje zajedničke odbrambene zone u Zapadnoj Evropi okupljanjem saveznika, kog industrijskog i ljudskog potencijala i potčinjavanje nacionalističkih tendencija".¹⁹

Predsednik Truman je 22. septembra 1947. godine, objavio da je SSSR izvršio probu atomske bombe. Šest dana nakon toga usvojen je Nato u američkom Kongresu. Uporedo sa prvom sovjetskom atomskom probom, privredna je kraju i Maova revolucija u Kini, zbog čega je diplomatski stav SAD postao još čvršći prema komunizmu.

Leo Silard, jedan od fizičara koji su napravili atomsku bombu, isticao je da „Rusi od sada mogu na politički stav zemalja Zapadne Evrope uticati time što će zapretiti atomskim bombardovanjem".²⁰

Za tvorce američke politike borba za Evropu ponovo je otpočela. Prvi korak preuzeo je Truman naredbom da se ubrza izrada prve hidrogenske bombe. Takođe, američki vojni zvaničnici zatražili su da se oformi velika evropska konvencionalna armija u čijem sastavu bi bile i nemачke jedinice.

Prvi izbori u Zapadnoj Nemačkoj za nacionalni parlament, avgusta 1949. godine, doneli su demohrišćanskoj uniji većinu od 31% glasova. Iako je vreme od 1933. do 1945. godine, proveo u nacističkim zatvorima, krepki sedamdesetregodišnji Adenauer, nije uživao veliku nacionalnu podršku, ali je bio svestan da obnovljenu, nezavisnu Nemačku može razviti jedino kooperacijom sa Sjedinjenim Državama.²¹ Američki zvaničnici

¹⁶ Isto, str. 231.

¹⁷ D. Acheson, *Patterns of Responsibility*, str. 55.

¹⁸ Tom Connally, *My Name is Tom Connally* (New York, 1954) str. 231; Upravo taj politički, i to u većoj meri nego vojni značaj Nato pakta, takođe je istaknut i u U.S. Senate Committee on Foreign Relations, 81st Cong., 1st and 2nd Sess. *Review of the World Situation, 1949—1950* (Washington, 1974, str. 6, 12—13).

¹⁹ „Effect of the MAP on U.S. Security”, draft from Foreign Assistance Coordinating Committee, June 22, 1949, *Papers of David Lloyd, Truman Library*.

²⁰ Leo Szilard, „A Personal History of the Bomb”, u „The Atlantic Community Faces the Bomb”, University of Chicago Roundtable, September 25, 1949, str. 4.

²¹ Laurence W. Martin, „The American Decision to Rearm Germany”, u Harold Stein, ed., *American Civil-Military Decisions: A Book of Case Studies* (Birmingham, Alabama, 1963), str. 646—647.

cenili su Adenauera kao državnika, ali se nisu slagali sa njegovom taktkom. Ministarstvo odbrane Sjedinjenih Država istaklo je program naoružavanja Nemačke. Međutim, Stejt Dipartment se dvoumio, ističući da bi izgradnja nemačke armije stvorila političku reakciju u SAD, neprijatnu reakciju Poljske i SSSR-a i jako neprijateljstvo u Francuskoj.²² Francuzi verovatno ništa nisu znali o ovoj internoj vašingtonskoj raspravi, ali su u potpunosti shvatali opasnost koju su za francusku nezavisnost predstavljali sve veći uticaj Sjedinjenih Država u Nato-u i moguća remilitarizacija Nemačke.²³

Francuski ministar spoljnih poslova Rober Šuman je zbog toga predložio početkom 1950. godine, da tzv. „Mala Evropa“ (Francuska, Nemačka, Italija i zemlje Beneluksa) udruži svoje potencijale (gvožđe, ugalj, čelik). Time bi nemačka bazična industrija bila integrisana u Zapadnu Evropu; rurska oblast bi bila internacionalizovana, dok bi nemački vojni potencijal bio uništen, a Francuskoj omogućen pristup bogatim rudnicima uglja i energetskim izvorima. Rezultat svih tih procesa trebala bi da bude spektakularna integracija Evrope. Na kraju, isključenje Engleske i Sjedinjenih Država iz plana omogućilo bi Francuskoj da vrši veliki uticaj u Zapadnoj Evropi.²⁴

Francuska je smatrala da će uspeti da uz sebe veže Nemačku i formira Zapadnu Evropu ekonomskim putem. Za razliku od nje, SAD su hteli da utiču na Nemačku i Zapadnu Evropu preko Nato-a. Ova dva pristupa, u potpunosti izražena 1950. godine, bila su alternative evropskog razvoja posle rata. U to vreme Džordž Kenan je ponudio treću alternativu. On je zaključio da se SSSR može obuzdati, pogotovo što je tada hladnoratovska napetost malo popustila, planom tzv. neutralizacije Centralne Evrope. Kenanu je upravo Nato bio smetnja toj neutralizaciji, pošto je nametao trajnu podelu i remilitarizaciju Nemačke.²⁵

Kenanovom novom stavu oštro se suprotstavio Din Ečeson jer se slagao sa stavovima koje je Kenan bio izneo u članku „Mr. X“.²⁶ Početkom 1950. godine, Kenan je napustio Stejt Dipartment da bi predavao na univerzitetu Princeton.

Pošto se zalagao za primat Evrope u američkoj spoljnoj politici, državni sekretar Din Ečeson je, u vreme pada Čang Kaj Šeka, postao meta napada Čangovih pristalica (poznati pod imenom kineski „Lobi“). Lobi je stvoren u ambasadi Kine tokom Drugog svetskog rata, pro-Čangovskom propagandom u Sjedinjenim Državama a ostvarivao je prihode ilegalnom prodajom narkotika. Do 1948. godine, Lobi nije ostvario veliki uticaj, ali se od tog doba pretvorio u moćnu grupaciju. Isprva je dobio podršku imućnih konzervativnih Amerikanaca, koji su verovali da Truman rasprodaje Kinu i sistem slobodnog preduzetništva Komunistima. Takođe, većina Amerikanaca nije mogla sebi da objasni zašto su SAD

²² L. W. Martin, n.d., str. 648—650.

²³ Isto, str. 650—651.

²⁴ Walter LaFeber, America, Russia and the Cold War (New York, 1976), str.

²⁵ Kennan, Memoirs, 1925-1950 str. 446—449.

²⁶ U.S. News and World Report, XLIV (Jan. 17, 1958), str. 63.

mirno posmatrale kako Mao preuzima vlast u Kini.²⁷ Među Amerikancima je bilo i takvih koji su zaključivali da je u Stejt Dipartmentu bilo komunističkih simpatizera.²⁸ Na napade entuzijasta koji su se zalagali za veću pomoć Kini kojom bi se održao na vlasti Čang Kaj Šek, Ečeson je odgovorio da je nedostatak morala bio glavni uzrok povlačenja nacionalista.²⁹ Aprila 1949. godine, Mao je prešao reku Jangce i krenuo da osvaja južnu Kinu. Tada je Truman definitivno obustavio dalju pomoć nacionalistima.

Ečeson je avgusta 1949. godine, objavio tzv. „Beli Papir”, kompilaciju dokumenata, koji su imali za cilj da podrže tezu američkog rukovodstva, koju je Din Ečeson naglasio u uvodu: „Nesrećna i definitivna činjenica je da na zlokobni rezultat građanskog rata u Kini vlada Sjedinjenih Država nije mogla u većoj meri da utiče. Rat je bio posledica sukoba unutrašnjih kineskih snaga, na koje je vlada SAD pokušala da utiče, ali bez uspeha. Jedina alternativa mogla je da bude puna vojna intervencija američke vojske koju većina kineskog naroda ne bi dozvolila i koja bi predstavljala dijametralnu suprotnost tradicionalnoj američkoj politici; na kraju, takvo angažovanje osudio bi i američki narod”. Međutim, Ečeson je dodao da „ukoliko bi Kina podlegla sovjetskom imperijalizmu, SAD bi to smatrале povredom Povelje UN i preduzele mere da spreče agresiju”. Kineski lobisti smatrali su „Beli Papir” odbranom politike koja je dovela Aziju pred pretnju sovjetskog osvajanja.³⁰

Uprkos kineskog lobija u Americi, Truman i Ečeson zamalo što nisu odobrili američkom ambasadoru u Kini Lejton Stjuartu da prihvati razgovor koji je inicirao Mao. Međutim, Ečeson je, nakon konsultacija u Stejt Dipartmentu, obavestio Stjuarta da se ne upušta u razgovore sa Maom. Američko rukovodstvo bilo je ubedeno da je Mao bio Staljinov verni sledbenik. Ečeson je zatim, 12. oktobra 1949. godine, objavio da SAD neće priznati komunističku Kinu, između ostalog i zbog toga što je Maova vlada oduzela američku imovinu iz konzulata i pritvorila konzula Engusa Vorda.³¹

Čang Kaj Šek je našao utočište na ostrvu Formoza gde je osnovao rivalnu kinesku vladu. Krajem decembra 1949. godine, američki generalstab i Ečeson predviđali su da će Mao verovatno osvojiti Formozu tokom 1950. godine. Zato su smatrali da ne treba više davati vojnu pomoć nacionalistima.³² Pristalice Čang Kaj Šeka u Kongresu primorali su ad-

²⁷ O tome v. Eric Coldman, *The Crucial Decade and After, 1945-1961* (New York, 1960), str. 116.

²⁸ Ross Koen, *The China Lobby* (New York, 1960).

²⁹ Tang Tsou, *America's Failure in China, 1941-1950* (Chicago, 1963).

³⁰ Dean Acheson, „Letter of Transmittal”, July 30. štampano u *United States Relations with China ... 1944-1949* str. XIV—XVII, preuzeto iz knjige H. B. Westerfield, *Foreign Policies and Party Politics* (New Haven, 1955), str. 356.

³¹ O pokušaju uspostavljanja odnosa Sjedinjenih Država sa komunističkom Kinom v. U.S. Senate Committee on Armed Services and Committee on Foreign Relations, 82nd Cong., 1st Sess., Hearings to Conduct Inquiry into the Military Situation in the Far East (Washington 1951), str. 1770—1771 (u daljem tekstu: Military Situation in the Far East).

³² Military Situation in the Far East, str. 1780—1781.

ministraciju na kompromise time što su zapretili da će prekinuti sa pomaganjem Koreji ukoliko se hitno ne bude pomoglo režimu na Formozi.

Američki stručnjaci nisu bili sigurni da li je marksističko-lenjinistička ideologija bila dovoljna da održi SSSR i Kinu u prijateljskim odnosima. Kineski komunisti nisu zaboravili da je Staljin zajedno sa Ruzveltom priznao vladu Čang Kaj Šeka. Liu Šao-Či, Maov glavni teoretičar marksizma, isticao je još 1946. godine, da je Mao „razvijao marksizam specifičnim načinom. Stvorio je kinesku ili azijatsku formu marksizma“. Slični uslovi postoje i u drugim zemljama jugoistočne Azije, tvrdio je Šao-Či, i Kina će na sve njih uticati. Novembra 1949. godine, baš uoči Maovog puta za Moskvu na razgovore sa Staljinom, Kinezi su oživeli misli Šao-Čia.³³

Među sovjetskim rukovodstvom povela se u to doba rasprava o tome da li to što već imaju atomsku bombu i pobeda kineskih komunista toliko utiče na slabljenje pretnje „kapitalističkog okruženja“ da bi se mogla unutrašnja disciplina malo rasteretiti a domaća proizvodnja potrošne robe malo uvećati? Jedan od Staljinovih najbližih saradnika još iz vremena tridesetih godina, Georgij Maljenkov održao je novembra 1949. godine, govor kojim je istaknuta i potvrđena teza da je kapitalističko okruženje“ počelo da se ruši; on je istakao jedinstvo ruskog naroda i sigurnost sovjetskih granica. Napominjući da je sovjetski petogodišnji plan napredovao brže nego što je to bilo predviđeno, Maljenkov je izazvao Zapad na „miroljubivu konkurenčiju sa socijalizmom“. U okviru ovakvog konteksta, on je podvukao dve značajne tačke. Prvo, upozorio je SSSR da treba da se pripremi za konkurenčiju uklanjanjem „teškoća i smetnji“ koje su kočile proizvodnju. Drugo, Maljenkov je tvrdio da je ekonomski recesija na Zapadu nagovestila „zname dolazeće krize“ na koju je SSSR dugo čekao.³⁴

Mihail Suslov, šef odeljenja za agitaciju i propagandu sovjetskog Politbiroa, pošavši od Maljenkovljevih pretpostavki, došao je do sasvim suprotnog zaključka. Prema njegovom mišljenju sve veći uspesi sovjetske snage povećavali su mogućnost da dođe do oružanog sukoba. Suslov je smatrao da su Sjedinjene Države stvorile Nato i počele izradu hidrogenske bombe, upravo zbog velikih ekonomskih i političkih uspeha Sovjetskog Saveza. Takvo „ratno huškanje“, kojim se težilo promeni ravnoteže snaga, koja je polako prelazila u sovjetske ruke, moglo bi rezultirati, upozoravao je Suslov, napadom Zapada ni Istočnu Evropu, komunističku Kinu i Severnu Koreju.³⁵

Pregовори ruskog i kineskog rukovodstva započeli su decembra 1949. godine Staljin je stekao ekonomске povlastice u Sink Jangu i ograničio kreditne aranžmane Kini za kupovinu sovjetskog izvoza do vrednosti od 300 miliona dolara na rok od pet godina. Sovjeti su smanjili vrednost zajma time što su devalvirali rublju za jednu petinu njene vred-

³³ O tome v. Donald S. Zagoria, *The Sino-Soviet Conflict, 1956-1961* (Princeton, 1962), str. 14—15.

³⁴ Current Digest of Soviet Press, I (Nov. 22, 1949), str. 3—10.

³⁵ Marshall D. Shulman, *Stalin's Foreign Policy Reappraised* (Cambridge, Mass., 1963), str. 118—119.

nosti. Bilo je dogovorenog da se SSSR i Kina konsultuju u slučaju da Japan, sam ili u savezu sa nekom drugom zemljom, zapre agresijom na Kinu. Verovatno od najvećeg značaja za Mao Ce Tunga bilo je obećanje Sovjetskog Saveza da će svoja prava na korišćenje mandžurskih luka i železnica ustupiti Kini.³⁶

Džordž Kenan je verovao da će „SSSR biti ekstremno pažljiv pri širenju marksizma u Aziji jer je veoma svestan činjenice, da kada jedna država nije u stanju da vojno zaseni drugu, ideologija ne može to da nadoknadi”.³⁷

Pred sam završetak kinesko-sovjetskih pregovora, 12. januara 1950. godine, Ečeson je izveo svoje zaključke iz Kenanovih zapažanja pred nacionalnim pres klubom u Vašingtonu. On je na sovjetski pokušaj da kontroliše spoljnju i unutrašnju Mongoliju, Mandžuriju i Sink Jang gledao kao na „najznačajniju i najvažniju činjenicu” u Aziji. Ečeson je naglasio da je nacionalizam, a ne komunizam postao dominantni faktor u posleratnoj Aziji i da će se kao posledica toga „upravo SAD, a ne Sovjetski Savez, pokazati kao najbolji prijatelj onih Kineza koji žele svoju nacionalnu nezavisnost”.³⁸ U istom kontekstu Ečeson je izrekao svoju definiciju tzv. pacifičkog „odbrambenog parametra” SAD, koji bi išao od Aleutskih ostrva preko Japana do Filipina (još marta 1949. godine, general Makartur je definisao ovaj parametar).³⁹ Ečeson je smatrao da je „subverzija i penetracija” predstavljala veću pretnju na Dalekom istoku negoli vojna agresija. Međutim iz ovog stava Ečeson je izdvojio Japan i Koreju. U obe zemlje, SAD su imale specijalne ekonomski odgovornosti; zatim, kada bi napad bio izvršen zapadno od odbrambene zone Sjedinjenih Država (npr. u Koreji), „čitav civilizovani svet koji je obuhvaćen Poveljom Ujedinjenih Nacija pomogao bi narodu koji se odluči da brani svoju nezavisnost”.⁴⁰

Ečeson je objavio fascinantni dokument, pod naslovom „Kriza u Aziji”, u kojem je precizno formulisao azijski nacionalizam, kinesko-sovjetski razlaz i ukazao na to da su Japan i Koreja od vrhunskog značaja za američku politiku; međutim Ečeson je pogrešio u pretpostavci da vojna agresija u tom delu sveta nije bila neizbežna.⁴¹

Kinesko-sovjetski pakt, eksplozija sovjetske atomske bombe i rasprave oko ustanavljanja Nato-a bili su znak uzbune Trumanovoj administraciji.

Nakon prevrata u Čehoslovačkoj i blokade Berlina jula 1948. članovi kongresa Elizabet Bentli i Vajtaker Čembars (bivši komunista) iz-

³⁶ Robert C. Tucker, *The Soviet Political Mind* (New York, 1963), str. 24—25.

³⁷ I. P. R. Hearings, str. 1558—1563.

³⁸ Dean Acheson, „Crisis in Asia”, *Department of State Bulletin*, XXII (Jan. 23, 1950), str. 111—114.

³⁹ The NYT, March 2, 1949. str. 22.

⁴⁰ D. Acheson, „Crisis in Asia”, str. 115—117.

⁴¹ Isto, str. 117—120; Nakon što je Kinesko—sovjetski pakt objavljen u javnosti, Ečeson je komentarisao da je tim činom Mao Ce Tung prodao kineski narod Staljinu. O tome v. D. Acheson, „United States Policy Toward Asia”, *Department of State Bulletin*, XXII (March 27, 1950), str. 4—8.

javili su pred Komitetom za američke aktivnosti da su se komunisti infiltrirali u Stejt Dipartment pre jedne decenije. Čembers je posebno optužio Algera Hisa zbog špijunske delatnosti. His je radio u nekoliko izvršnih odeljenja američke vlade nakon 1933. godine, a od 1944. godine pomagao je da se postave osnove za Povelju UN. Bio je prijatelj Dina Ečesona i budućeg američkog sekretara Džona Fostera Dalsa. His je pokušao da potkupi Čembersa sa 75 hiljada dolara. Čembers je zatim odveo federalne agente na svoju farmu u Merilend i predao im mikrofilmove na kojima su bili snimljeni neki dokumenti Stejt Dipartmenta. Čembers je tvrdio da mu ih je His prosledio 1938. godine. Poređenjem otkucaja slova u signaturi dokumenata sa slovima Hisove mašine kojom se koristio 1938. godine, čitava priča bila je potvrđena. Ečeson je bio na Hisovoj strani, međutim mladi kongresmen iz Kalifornije, Ričard Nikson bio je odlučan u nameri da istera slučaj do kraja. Nakon suđenja His je okrivljen za svesno izrečenu laž (lažno svedočenje), januara 1950.⁴² godine.

Pad Algera Hisa ugrozio je ugled liberalno-intelektualnih krugova istočne obale, bliskih reformama Nju Dila. Odjek Valasovog poraza, neuspeh Trumanovog Fer Dila u domaćoj politici i presuda izrečena Algeru Hisu ilustruju kako Ruzveltova primedba iz vremena Drugog svetskog rata — „Dr. pobeda u ratu” zamjenio je „Dr. Nju Dila” nije gubila na značaju i u doba hladnog rata. Raspoloženje Amerikanaca 1949. godine, nije se temeljilo na reformi već na konzervativizmu i konsensusu.

Ovakva raspoloženja bila su možda najuočljivija i najviše izražena u američkoj istoriografiji. Čarls Berd, najvažniji od onih istoričara koji su između 1910. i 1940. godine, isticali i hvalili reformu, klasne i političke podele u američkoj istoriji, stampao je 1948. godine, knjigu „Predsednik Ruzvelt i dolazak rata”. Optužujući Ruzvelta da je svesno prekršio ustavna ograničenja koja su bila nametnuta izvršnoj grani Stejt Dipartmenta ne bi li Ameriku uveo u rat, Berd je upozorio da bi takva tragedija mogla da se ponovi u bilo kojoj kampanji koju bi preduzeli Amerikanci sa namerom da donesu mir „celom svetu”. Kao i u radovima do tada, Berdu je knjiga Džemsa Medisona „Federalista” poslužila kao podloga.

Semuel Eliot Morison, kontraadmiral i predsednik američkog društva istoričara, napao je Berdove stavove u članku sa podnaslovom „Istorijska kroz Berda”.⁴³ Godinu dana nakon što je štampan Morisonov članak, Artur Šlezindžer Mlađi, na čije mišljenje je u velikoj meri uticao Rinold Nibur, objavio je knjigu, koja je trebalo da posluži kao neka vrsta bukvara novim liberalima koji su svoju ulogu videli ne na Levici, gde je Berd to želeo, već u vitalnom centru. Šlezindžer je napao američke biznismene (tzv. „kapitaliste”) koji su, budući da su bili nesposobni za fizički obračun, „razvili legalan sistem koji je osuđivao primenu sile i moral koji je veličao pacifizam”. Rat je, prema mišljenju Šlezindžera,

⁴² La Feber, n. d., str. 94—95.

⁴³ Samuel Eliot Morison, „Did Roosevelt Start the War; History Through a Beard”, Atlantic Monthly, CXLII (Aug., 1948), str. 91—97.

bio koristan, pogotovo što je popunjavao „pukotine” u američkoj unutrašnjoj politici kao što je to bilo 1917. i 1941. godine.⁴⁴

Početak 1950. godine, bio je vrlo buran. Kineski komunisti napali su 14. januara američki konzulat; nedelju dana kasnije His je osuđen; Bela Kuća je 31. januara izdala naređenje za izradu hidrogenske bombe („uništenje života na Zemlji bilo je sada tehnički izvodljivo”, rekao je tada Albert Ajnštajn u jednoj američkoj TV emisiji). U Londonu je 3. februara objavljeno da je otkriven špijunski lanac u Britaniji koji je vodio Klaus Fuks, naturalizovani Britanac. Njegovi ljudi su sa sovjetskim agentima razmenjivali tajne o atomskom oružju. Šest dana docnije u Vilingu, Zapadna Virdžinija, mladi senator iz Viskonsina, Džozef Makarti, objavio je da ima dokaze o tome da je Stejt Dipartment bio „prošaran” komunistima. Navodni dokazi koje je on imao nisu ništa vredeli, ali bez obzira na to, optužbe su bile iznete u pravo vreme.⁴⁵ Posle govora održanog u Vilingu, Makarti je došao u centar pažnje američkog Senata. On je isprva optužio 205 komunista, da bi zatim njihov broj spao na 81, pa na 57, u februaru mesecu. Istragu je tada preuzeo senatski komitet na čelu sa Milardom Tajdingsom, demokratom iz Merilerda. Na kraju je Makarti optužio samo Ovena Latimora, poznatog specijalistu za studije Dalekog istoka sa Univerziteta Džon Hopkins. Makarti nije podneo nikakve konkretnе dokaze, ističući da je Stejt Dipartment iste uklonio. Tajdingsov komitet je Makartija razotkrio kao prevaranta a Latimora rasteretio optužbe.⁴⁶

Predsednik Truman, pritisnut od kritičara američke politike i pretanje sovjetske atomske bombe zatražio je široko preispitivanje američke diplomatijske u hladnom ratu. Početkom 1950. godine, Savet za Nacionalnu Bezbednost počeo je izradu stoga poverljivog i tajnog dokumenta koji je bio poznat kao NSC-68 i bio spremam za primenu na početku rata u Koreji.

NSC-68 je bio plan Sjedinjenih Država za vođenje hladnog rata to, kom sledećih dvadeset godina. Počinjao je sa dve pretpostavke koje su dale ton čitavom dokumentu. Prvo, globalna ravnoteža snaga bila je u „temelju izmenjena” od vremena XIX veka tako da su Amerikanci i Rusi sada dominirali svetom: „Ono što je novo, što čini krizu trajnom, jeste polarizacija snaga koja neizbežno dovodi u sukob društvo potlačenih sa društvom slobodnih”.⁴⁷ Drugo, „SSSR za razliku od prethodnih pretenđenata na hegemoniju, pokrenut je novom fanatičnom verom, dijametralno suprotnom našoj (američkoj) i traži način da nametne svoj apso-

⁴⁴ Arthur Schlesinger Jr., *The Vital Center* (Boston, 1949), str. 13—14.

⁴⁵ Richard N. Rovere, Senator Joseph McCarthy (New York 1959), str. 6, 54, 39—100. Mladi republikanski senator Džozef Makarti nije do tada bio poznat po takvoj političkoj revnosti, ali je bio zapažen zbog svoje neuobičajeno velike snalažljivosti u politici. Do 1946. godine, bio je sudija, kada je dobio mesto senatora i to najviše zbog toga što je uništavao zvanične zapisnike koji su jasno održavali njegove (ne)sposobnosti (Rovere, n.d., str. 120—122).

⁴⁶ Rovere, n.d., str. 130, 140—160.

⁴⁷ NSC-68. A Report to the National Security Council by the Executive Secretary on United States Objectives and Programs for National Security, April 14. 1950. Washington, str. 4, 8 (Dalje u tekstu: NSC-68).

lutni autoritet, prvenstveno u Sovjetskom Savezu a zatim i u oblastima koje su pod njihovom kontrolom".⁴⁸ Zatim je usledila ključna rečenica: „Prema mišljenju sovjetskih vođa, međutim, postizanje tog plana zahteva dinamično proširenje njihovog autoriteta i definitivno uklanjanje bilo kakvog efektivnog suprotstavljanja njihovom autoritetu (...) To ukazuje da su sovjetski napor upravljeni prema uspostavljanju dominacije nad Evroazijskim kontinentom”.⁴⁹

Stručnjaci za SSSR iz Stejt Dipartmenta, Džordž Kenan i Čips Boljen, bili su protiv ovakvih stavova. Oni su smatrali da Staljin nije imao izrađen plan za osvajanje sveta, da je njegova pažnja u potpunosti bila skoncentrisana na sovjetski blok i da se, kao konzervativac, plašio suvišnog proširenja sovjetske moći. Kenan je išao i dalje dokazujući da NSC-68 uopšte nije trebalo da bude stvoren, jer bi prema njegovom mišljenju učinio američku politiku suviše krutom i militarističkom. Ečeson je, međutim, odbio Kenana i Bolena.⁵⁰ Državni sekretar je smatrao da je potrebna globalna ofanziva ne bi li Amerikanci povratili inicijativu u hladnom ratu i da bi se učutkali kritičari spoljne politike SAD. Za to je trebalo preformulisati NSC-68, nakon čega se došlo do zaključka da Sjedinjene Države „moraju imati vodeću ulogu u izgradnji uspešnog političkog i ekonomskog sistema u slobodnom svetu jer nedostatak reda među narodima postaje sve manje tolerantan”.⁵¹ Ključ bi bila vojna snaga koja bi mogla da odvrati napad na SAD dok bi Amerikanci aranžirali svet tako da im omogući prosperitet. Međutim, poverenje administracije u upotrebu vojne snage prevazilazilo je okvire jednostavne politike odvraćanja: NSC-68 predviđao je mogućnost vođenja ograničenih ratova „da bi se primoralo na prihvatanje uslova koji su deo naših ciljeva”.⁵² Za vođenje rata takve vrste, Sjedinjene Države morale su da mobilizuju ne samo svoju, već i ekonomije saveznika za ogroman vojni napor — „Inostrana ekomska politika je glavno oruđe u upravljanju američkom spoljnom politikom i na čudan način odgovarajuća hladnom ratu”.⁵³ Vojna obnova bila je hitno potrebna, pogotovo što su Zapadne ekonomije bile sklone opadanju „ukoliko se ne razviju pozitivniji vladini programi”.⁵⁴

U zaključku NSC-68 je, stoga predlagao:

- 1) Protiv pregovaranja sa SSSR-om pošto SAD još nisu imale dovoljno snage da primoraju Kremlj na drastičnu promenu politike.
- 2) Izgradnja hidrogenske bombe da bi se otklonilo moguće sovjetsko posedovanje efektivnog atomskog arsenala do 1954.
- 3) Brzo stvaranje konvencionalnih vojnih snaga kojim bi se očuvali interesi Sjedinjenih Država bez potrebe vođenja atomskog rata.

⁴⁸ NSC-68, str. 6.

⁴⁹ NSC-68, str. 34.

⁵⁰ Paul Y. Hammond, „NSC-68: Prologue to Rearmament”, u knjizi Warner P. Schilling, Strategy, Politics and Defense Budgets (New York, 1962), str. 308—311.

⁵¹ NSC-68, str. 9, 12.

⁵² NSC-68, str. 25—26, 28.

⁵³ NSC-68, str. 31, 45, 57.

⁵⁴ NSC-68, str. 65.

4) Veliko povećanje u porezima da bi se platili ovi novi, skupi vojni projekti.

5) Mobilizacija američkog društva, uključujući „konsensus” koji bi stvorila vlada a koji bi insistirao na potrebi „žrtvovanja i jedinstva” Amerikanaca.

6) Jak saveznički sistem kojim bi upravljale SAD.

7) Podrivanje „sovjetskog totalitarizma iznutra tako što bi ruski narod postao naš saveznik u ovom poduhvatu”.⁵⁵

Nije, međutim, bilo objašnjeno na koji način se to moglo izvesti. Truman i Ečeson nisu više bili zadovoljni politikom „obuzdavanja”. Sa,da su želeli povlačenje SSSR-a i apsolutnu pobedu.

Republikanci i većina demokrata zahtevali su niže poreze. Čak se i američki ministar odbrane Luis Džonson, koji je zamenio Forestala, pobunio protiv koncepta NSC-68, ističući da bi Ečesonova politika mogla dovesti zemlju do bankrotstva. U međuvremenu SSSR nije vodio izazivačku politiku. Političke okolnosti zapretile su Ečesonovim nadama da bi NSC-68 mogao da se iskoristi u formiranju globalnih pozicija moći. Samo su Ečeson, Truman i još nekolicina njihovih bliskih saradnika imali jasnu predstavu o tome šta bi trebalo učiniti. NSC-68 je bila politika koja je bila u potrazi za pravom prilikom ne bi li se izrazila. Šansa je iskrsla juna 1950. godine, kada je, prema Ečesonovim rečima, „naišla Koreja i spasla nas”.⁵⁶

ZAKLJUČAK

Trumanova doktrina i Maršalov plan obeležili su jedan specifičan period američke spoljne politike, u kojoj je, možda veći značaj od ekonomskog, bio sadržan u njenom ideološkom aspektu, koji je pomogao definisanju stava SAD prema hladnom ratu. Jedna od smernica američke politike od 1947. postaje antikomunizam, koji je bivao manje ili više izražen, u zavisnosti od toga kakvi su bili politički odnosi sa Sovjetskim Savezom.

U Stejt Dipartmentu je bilo usvojeno mišljenje da su SSSR i SAD nakon Drugog svetskog rata počeli bitku za naklonost nerazvijenih država i da višak američke proizvodnje mora biti iskorišćen za pomoć državama sa slabom ekonomijom, ne bi li se time sprečila hiperprodukcija koja je upropastila predratnu ekonomiju zemlje. Američko rukovodstvo došlo je do zaključka da su Sjedinjene Države braneći Grčku i Tursku od Sovjetskog Saveza, branile svoje slobode. Trumanova doktrina poslužila je kao paravan Sjedinjenim Državama u nameri da obnove zapadni političko-ekonomski, a kasnije i vojni sistem. Plan državnog sekretara Maršala bio je logičan nastavak toga programa. Govorom održanim na Harvardu juna 1947. godine, Maršal je objasnio da ukoliko SAD ne pruže kreditnu pomoć Evropi, ona neće biti sposobna da uvozi američke

⁵⁵ NSC-68, str. 24, 10.

⁵⁶ Princeton Seminary, July 8-9, 1953, Acheson Papers, Truman Library.

proizvode. Maršalov plan obeležio je kraj jednog perioda u kojem je, radi povezivanja zapadnog sveta, korišćena ekonomska politika. Sa svoje strane Sovjetski Politbiro je Maršalov plan protumačio kao nameru SAD da Nemačku i Japan podrede interesima američkog kapitala. Odgovor SSSR-a na američku akciju bio je tzv. „Molotov plan“ kojim je Sovjetski Savez počeo za sebe tesno da vezuje zemlje istočnog bloka. U to vreme Džordž Kenan je istakao da bi sovjetska agresija mogla biti obuzdana demonstracijom snaga u nizu različitih geografskih tačaka. Kenanova ideja bila je temelj nove tzv. politike „obuzdavanja“. Najvažnija posledica nove američke politike bila je ideja koja se pojavila u krugovima američke vlade o stvaranju velikih sistema, što je utrlo put formiranju Nato-a. Proces formiranja i prihvatanja Nato pakta pratila je velika rasprava vođena u američkom Senatu.

Jedno od delikatnijih pitanja u američkoj spoljnoj politici bilo je da li dati primat obnovi Evrope (Nemačka) ili se zalagati za interese Sjedinjenih Država na Dalekom istoku. Među američkim rukovodstvom u to vreme takođe su praćeni pregovori vođeni između sovjetskog i kineskog rukovodstva, jer je od njih u mnogome zavisio stav Sovjeta prema Sjedinjenim Državama.

Makartijevska histerija u SAD, kojoj je prethodila berlinska kriza, sovjetska proba atomske bombe, kinesko-sovjetski pakt i rasprava vođena u američkom Senatu oko prihvatanja Nato pakta, bila je pravi pokazatelj nemirne političke klime koja je godinu dana uoči izbijanja rata u Koreji vladala u Americi.

Politička situacija početkom 1950. godine, zahtevala je izvesne promene u stavu SAD prema SSSR-u. Novi kurs američke politike u hladnom ratu određen je planom NSC-68, koji je prvi put praktično primenjen u Korejskom ratu i koji je otvoreno upozorio na to da su napori SSSR-a bili upravljeni prema uspostavljanju dominacije nad Evroazijskim kontinentom.

Radoje NENADOVIĆ

SUMMARY

COLD WAR (1947—1950) IN AMERICAN HISTORICAL SOURCES

The subject of this work are the events which took place during the Cold War from 1947. to 1950. It also consideres the United States foreign policy, particularly towards the Soviet Union in a period marked by two extremly important historical events — the declaration of the Truman Doctrine and the outburst of the Korean War. The Truman Doctrine was a milestone in American history for many reasons. Among others it marked the point at which Truman used the fear of communism, both at home and abroad, to convince the Americans that they must embark upon a Cold War foreign policy. On the other hand, Truman used the Doctrine to justify a gigantic aid program to prevent a collapse of the European and American economies. The president's program evolved naturally into the Marshall Plan. The Secretary of State George Marshall urged Europeans to create a long-term program that would help rebuilding Europe. The State Department agreed that the restoration of Europe involved the restoration of Germany; without a revival of German production there could be no revival of Europe's economy. The Marshall Plan served as an allpurpose weapon for Truman's foreign policy. It also marked the last phase in the Administrations use of economic tactics as the primary means of tying together the Western world.

How such programs could easily be transformed into military commitments was explained by the chief of the Policy Planning Staff, George Kennan. He emphasized that the Soviet agression could be contained by application of counterforce at a series of constantly shifting geographical and political points. The military and personal costs of the Truman Doctrine — „Mr. X” policy became apparent as Truman and Edgar Hoover carried out the Presidents Security Loyalty Program which clearly shows how the ground was carefully plowed arround Truman for the weeds of McCarthyism. At the end of part one, this paper analyses the establishing of the Cominform and the fall of Czechoslovakia.

The second part of this work encircles the time from the beginning of the Berlin Crisis, to the time when the war in Korea was about to begin. The United States-view of European Future is compared with the Soviet angle: America stressed that the prosperity of Western Europe depended on German industrial recovery. The Soviets, however, predicted their European policy on a weakened non-western Central Europe.

Further on it is described what were the major points of president Truman's foreign policy (support of the UN, encouragement of European recovery, etc.).

Thoroughly considered in this papers were the Senate hearings on the Nato pact and the dilemma of the State Department—Does China deserve more attention in the United States foreign policy than Europe. The Sino-Soviet pact, the explosion of the Russian bomb and the divisive arguments over Nato added up to an unpleasant period for the Truman Administration. The answer was found in early 1950, when the National Security Council began work on a highly secret document known as NSC-68. Its purpose was to be the American blueprint for waging the Cold War during the next twenty years, and was ready for implementation when Korea burst into war.

MIROSLAV JOVANOVIĆ

Diplomirani istoričar, Beograd

„RUSKI ARHIV“ I FAŠIZAM

Originalan naučni rad

325.2

Ruski arhiv i fašizam — jedan časopis i njegov odnos prema svetskom procesu samo je mali isečak iz života one grupe svetskog stanovništva koja nam je poznata kao — *ruska emigracija*.

RUSKI ARHIV

„*Ruski Arhiv* — časopis za politiku, kulturu i privredu Rusije“ — izdavalо je „Naučno odeljenje Zemgora“ u Kraljevini Jugoslaviji. Prostorije časopisa nalazile su se u Kolarčevoj ulici broj 9. Inicijator pokretanja časopisa bio je jugoslovenski diplomata Stanoje Pelivanović.¹ Kao urednik potpisivao se prof. dr Pavle Stevanović.² Vlasnik je bio „Zemgor — udruženje odbornika ruskih oblasnih i gradskih samouprava“ na čelu sa svojim predsednikom Fjodorom Mahinom.³ Direktor *Ruskog Arhiva*

¹ Stanoje A. Pelivanović (1889—1943). Rođen u Beogradu. Pravni fakultet završio je u Parizu, 1914. godine. Služio je kao diplomata u našim poslanstvima. Karrieru je započeo u Ministarstvu inostranih dela 1919. godine kao pisar I klase, da bi je završio kao poslanik u Rigi 1929. godine. Bio je direktor Političkog odeljenja Ministarstva od 30. jula 1928. godine (u vreme kada je pokretan Ruski Arhiv). On je predložio pokretanje časopisa i označio njegovu osnovnu koncepciju. (O. Đurić; Književna i književno izdavačka delatnost ruske inteligencije u Srbiji između dva svetska rata, Beograd 1987. (doktorska disertacija u rukopisu), str. 427).

² Pavle Stevanović (1885—1954). Književni pedagog i književni istoričar. Rođen u Rabrovcu. Filozofski fakultet završio je 1911. u Beogradu. Bio je na usavršavanju u Rusiji. Mobilisan početkom balkanskih ratova. Kraj prvog svetskog rata dočekao je kao potpukovnik. Doktorirao je 1934. godine. Od 1919. godine predaje na Filozofskom fakultetu kao honorarni asistent. Godine 1936—1946. bio je vanredni profesor. Pisac je nevelikog broja studija iz književne istorije i urednik niza edicija, kao i *Ruskog arhiva*. Posle drugog svetskog rata bio je suspendovan sa dužnosti i pod suspenzijom je ostao sve do prevođenja u penziju. (Više: O. Đurić, Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije..., str. 427.)

³ Fjodor Jevdokimović Mahin (1882—1945). Rođen je u Nikolajevskom u Sibiru. Završio je prvo Vojnu kozačku školu a zatim Imperatorsku Nikolajevsku vojnu akademiju u Petrogradu 1913. godine. U Srpskoj dobrovoljačkoj diviziji u Dobrudži bio je oficir za vezu. Godine 1916. sa svojom jedinicom prebačen je na solunski front, gde je 1918. učestvovao u proboru fronta. Bio je odlikovan za zasluge, ordenom Belog orla. Po završetku rata bio je u Kini, Engleskoj, Francuskoj i Čehoslovačkoj, da bi 1924. godine stigao u Beograd, gde je odmah počeo rad na osnivanju Zemgora. Nalazi se i među osnivačima *Ruskog arhiva*. Povremeno je saradivao u *Politici*. Godine 1939. postaje član KPJ. Od 1941. učesnik je NOR. Radio je pri vrhovnom štabu. Krajem rata dobio je čin generallajtnanta. Umro je 3. juna 1945. godine u Beogradu. (Više: O. Đurić, Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije..., str. 33—34.) Skupa s jugoslovenskim kolegama Fjodor Mahin je imao dosije u Ministarstvu unutrašnjih poslova. MUP K.J.-14, fas. 79/315.

bio je Vladimir Lebedev.⁴ Prvi broj časopisa izašao je 1928. godine, dok je poslednji, trobroj (40—41—41) posvećen Puškinovom jubileju, izašao 1937. godine. Nominalno su izašla 42 broja, ali je većina od njih objavljena kao dvobroj. Kako je u podnaslovu samog časopisa bilo ukazano na njegova interesovanja — „časopis za politiku, kulturu i privrednu Rusiju”, uređivačkom koncepcijom to je i ispunjeno. Naime, postojale su: kulturna, politička i privredna rubrika, a pored toga ponekad su objavljivane istorijske studije, kao i stalni pregledi ruske zagranične štampe i izdavaštva. Kulturna rubrika časopisa bila je najreprezentativnija. Neki od tada vodećih ljudi ruske književne emigracije bili su njeni stalni saradnici. Pre svih to su: Aleksej Remizov, Evgenij Zamjatin i Marina Cvetajeva.⁵ Najpoznatiji književni kritičar ruske emigracije, Mark Slonjim, takođe je bio stalni saradnik *Ruskog Arhiva*. Iako bez toliko zvučnih imena na svojim stranicama, i privredna rubrika imala je stalne saradnike, to su: S. Postnikov, S. Vereščak, S. Zagorski... Od komentatora političke rubrike svojim radom i pronicljivošću istakli su se: Vladimir Lebedev, Fjodor Mahin, E. Stalinski i M. Krolj. *Ruski Arhiv* bio je časopis izrazite eserovske orijentacije, što nije ni skrivao. Uostalom, bio je glasilo poznate eserovske organizacije — Zemgor, dok je najveći broj saradnika preuzeo od takođe poznatog eserovskog glasila *Volja Rosii*.⁶ Sa dva ukaza — ukazom Ministarstva prosvete⁷ i ukazom Ministra vera,⁸ *Ruski Arhiv* je bio preporučen svim školama i bilo je odobreno da se može nabavljati za škole. Ono što *Ruski Arhiv* izdvaja, bar po spoljnim, formalnim obeležjima, iz mase od preko 150 novina i časopisa koji su u periodu 1921—1945, izlazili u Jugoslaviji,⁹ svakako je činjenica da je on jedan od tri

⁴ Vladimir Lebedev došao je u Jugoslaviju 1932. godine, nakon gašenja časopisa *Volja Rosii*, gde je bio jedan od urednika. Po dolasku u Beograd postaje direktor *Ruskog Arhiva*.

Kao i Mahin, i Lebedev je imao svoj dosije u Ministarstvu unutrašnjih poslova. MUP K.J.-14; fas. 79/315.

Osim Mahina i Lebedeva, od saradnika *Ruskog Arhiva*, u Jugoslaviji su živeli još i Klavdija Žuhina i Aleksije Jelačić.

⁵ Neki tekstovi Marine Cvetajeve, za njenog života, prvi i jedini put objavljeni su u Ruskom Arhivu, npr. esej „Slovo o Baljmonte”, koji je Cvetajeva čitala 1936. u Parizu, a koji je iste godine objavljen u Ruskom Arhivu u prevodu na srpskohrvatski. (O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije..., str. 428.)

⁶ Časopis *Volja Rosii* izlazio je u Pragu 1922—1932. Posle njegovog gašenja većina saradnika nastavila je da sarađuje u Ruskom Arhivu — V. Lebedev, M. Slonjim...

⁷ Odlukom Ministarstva prosvete SN br. 4164 od 12. februara 1929, odobreno je da se *Ruski Arhiv* može nabavljati za sve školske i nastavnicičke čitaonice.

⁸ Naredba Ministra verâ br. 17040 od 14. decembra 1929. nalagala je da sva odeljenja Ministarstva preporuče svojim područnim školama *Ruski Arhiv*.

⁹ Ostaje Đurić u popisu štampe i periodike ruske emigracije, koja je izlazila u Jugoslaviji navodi broj od 121. publikacije. Veći broj publikacija navodi Irena Lukšić, (I. Lukšić; „Popis periodičnih izdanja ruske emigracije u Jugoslaviji 1920—1945”; u: Književna smotra, 1987, 65-66, str. 66—70). Ona je navela broj od 148 dnevnih i periodičnih publikacija koje su izlazile u Jugoslaviji. Prilikom izrade ovog rada pronašli smo još pet časopisa koji nisu ušli ni u popis Ostaje Đurića, niti u popis Irene Lukšić, to su sledeći časopisi: „Vedomosti Ohrannoj grupi”; Beograd 1941—1943. „Zurnal ‘Nov’”; Kragujevac 1941. „Pravoslavni put”;

časopisa koje je ruska emigrantska kolonija u Jugoslaviji izdavala na srpskohrvatskom jeziku.¹⁰

„Veliki ruski časopis na srpskohrvatskom jeziku... I nehotice će čitaoci postaviti pitanje: 'Kakvi su ciljevi ovog časopisa koji izdaju Rusi? Zašto su oni našli za potrebljeno da se obrate na nas u naročitom organu, na našem jeziku, kada postoji mogućnost da nas informišu preko naše periodične štampe?' I ovo tim pre što je ovo, ako se ne varamo, prvi pokušaj ozbiljnog časopisa na srpsko-hrvatskom jeziku koji je sav posvećen Rusiji. [...] Društvena struja, kojoj pripada uredništvo 'Ruskog Arhiva', ima velikog interesa u tome da se jugoslovensko javno mnjenje upozna sa pravom Rusijom. [...] U svom radu na procenjivanju raznovrsnih pojava ruskog života uredništvo će se rukovoditi težnjom ka najpotpunijoj bespristrasnosti i maksimalnoj objektivnosti. Da li ćemo uspeti u tome neka sude čitaoci.“¹¹ Na ovu javno izraženu želju za objektivnošću prvi je reagovao dr I. V. Subotić, u svom prikazu prve sveske *Ruskog Arhiva* objavljenom u *Letopisu Matice Srpske*: „Ruski Arhiv i po predmetu svojih članaka, i po njihovoj obradi predstavlja nesumljivo jedan vrlo ozbiljan pokušaj da se našoj čitalačkoj publici prikaže duševni i ekonomski život današnje Rusije. [...] Jedino pitanje koje se postavlja jeste: može li se biti potpuno objektivan raspravljaljući probleme današnje Rusije, a naročito mogu li to biti Rusi pišući o Rusiji. Na idućim brojevima 'Ruskog Arhiva' je da to pokaže“.¹² Na ovo pitanje dr Subotića redakcija *Ruskog Arhiva* odgovorila je u dva navrata: prvi put u svesci broj 3, tekstrom K. Kuskove „Može li sud o savremenoj Rusiji biti objektivan“, a zatim i u broju 26—27, uvodnikom koji je potpisalo uredništvo, „Pet godina Ruskog Arhiva“. Direktno odgovarajući I. Subotiću, K. Kuskova svoj tekst završava pomalo patetično: „Srce još krvavi. Nema mira, borba se produžava. Ali razum već počinje svoj posao. To je početak ozdravljenja svesti zamagljene osećanjima. A možda i buđenje od košmara minulih godina. Neka se razvija i jača započeti posao. I neka ne bude sumnje u to da se on vodi u ime pravde, u ime sreće naše domovine — Rusije.“¹³ Bez obzira na patetiku i dalje je uočljiva želja za objektivnošću. Ta želja će, u uvodniku povodom petogodišnjice izlaženja, poprimiti vid nekog neodređenog ultimatum-a saradnicima: „Beogradska ruska društvena grupa 'Zemgor' stajala je uvek na gledištu formiranom na objektivnim činjenicama i duboko je verovala da će ruski narod naći svoj istorijski put i u istoriji čovečanstva zauzeti mesto koje mu kao velikom narodu pripada. U bratskoj Jugoslaviji naš je položaj bio izuzetno povoljan. [...] Stoga 'Zemgoru' nije bilo teško da steče moralnu pot-

S. L. 1939. „Russkaja cerkov“; Beograd 1940. „Russkij bjulleten“; Beograd 1941. Zbog toga smo pitanje određenja konačnog broja emigrantskih publikacija ostavili otvoreno i uzeli da se radi o broju od preko 150 novina i časopisa.

¹⁰ Druga dva časopisa ruske emigracije koji su izlazili na srpskohrvatskom jeziku su: „Ža nacionalnu Rusiju“; Zagreb 1937. i „Ruski glas“; Zagreb 1924.

¹¹ Uredivački odbor; „Naši ciljevi“; u: *Ruski Arhiv*, 1928, 1, str. II—V.

¹² I. V. Subotić; „Ruski Arhiv“; u: *Letopis Matice Srpske*; 1928, 318, str. 157—160. cit. str. 160.

¹³ K. Kuskova; „Može li sud o savremenoj Rusiji biti objektivan“; u: *Ruski Arhiv*, 1929, 3, str. 5—10. cit. str. 10.

poru jugoslovenskoga društva kad je bila pokrenuta misao o izdanju jednog časopisa čiji bi cilj bio tumačenje onih puteva po kojima je te kao istorijski razvitak Rusije. Prvo je gospodin Stanoje Pelivanović predložio izdavanje sličnog časopisa. Redakcija Ruskog Arhiva uz neposredno učešće gospodina Pelivanovića najzad je konačno odredila karakter časopisa i svojim saradnicima postavila kao uslov da se pridržavaju načela potpune objektivnosti.”¹⁴

Procenjivanje objektivnosti jednog časopisa prilično je pipav, nesiguran i nezahvalan posao, pre svega stoga što postoje dve ravni objektivnosti. Prvu možemo nazvati vrednosnom, i ona obuhvata pitanje koliko je jedan časopis bio objektivan za svoje savremenike i da li se sa određene vremenske distance to može pravilno proceniti. Druga ravan, koju možemo oceniti kao istorijsku, sadrži dilemu — može li se kao objektivnost prihvati procena i predviđanje događaja koji su se kasnije zaista odigrali. Ako bi na ova pitanja pokušali da odgovorimo iz današnje perspektive, kroz vizuru našeg rada, mogla bi se veoma lako braniti i odbraniti teza da je *Ruski Arhiv* krajnje objektivan posmatrač i komentator pojave i događaja svoje epohe. Naime, današnji stav o fašizmu je opštepoznat, priznat i sasvim jasan — isto toliko uočljiv i jasan bio je i antifašistički stav redakcije *Ruskog Arhiva*. No, ipak ostaje pitanje može li sve ovo smatrati potvrdom objektivnosti za koju se *Ruski Arhiv* zlagao?

I pored svega, ne može se negirati da je ‘želja za objektivnošću’ osnovna linija za kojom se redakcija *Ruskog Arhiva* povodila tokom čitavog svog izlaženja. Mnoge okolnosti, međutim, uticale su na tu želju. Činjenica da je *Ruski Arhiv* bio list emigranata, znači ipak ljudi bez domovine, umnogome je odredila pozicije s kojih je uredništvo nastupalo. Problem koji se postavlja pred sva emigrantska glasila nije mimošao na *Ruski Arhiv* — problem usklađivanja koncepcije časopisa sa spoljnom politikom države pod čijim patronatom list izlazi. Za života kralja Aleksandra taj problem gotovo se nije ni postavljao pred redakciju, no nakon njegovog ubistva situacija se lagano izmenila. Doduše, neka bitnija promena u uređivačkoj koncepciji nije uočljiva pošto se sve ipak kretalo u granicama objektivnih prikaza, ali ipak je, nakon 1934. godine, došlo do jedva primetnog ali konstantnog skretanja u levo. Na nesreću *Ruskog Arhiva*, nakon Aleksandrovog ubistva, spoljnopolitička orientacija Kraljevine Jugoslavije, takođe lagano, počela je da skreće, ali u desno. Time je očito došlo do razilaženja. Uostalom tih godina, 1937. ili 1938, *Ruski Arhiv* prestao je da izlazi. Da li je ova činjenica bila presudna, ne može se tačno utvrditi, ali da je podudarnost indikativna, to je nesumljivo.

No, bez obzira na sve dileme i na broj od preko 150 dnevnih i periodičnih publikacija koje je ruska emigracija u Jugoslaviji objavljivala 1921—1945, slobodno se može prihvati konstatacija da je: „Svoj izda-

¹⁴ Uredništvo; „Pet godina Ruskog Arhiva”; u: *Ruski Arhiv*, 1934, 26—27, str. 5—15. cit. str. 5—6.

vački vrh ruska štampa u Srbiji dostigla 1928. godine pokretanjem časopisa *Ruski Arhiv* . . .”¹⁵

RUSKA EMIGRACIJA — OSNOVNE ČINJENICE

Oktobarska revolucija, kao događaj najšireg, svetskog značaja pobudila je veliko interesovanje kako savremenika tako i kasnijih generacija. Toliko interesovanje za Revoluciju potisnulo je u drugi plan neke pojave i događaje koje je ona pokrenula. Zbog toga je neophodno prikazati osnovne obrise procesa koji je doveo do formiranja ruske emigracije kao zasebnog demografskog i socijalnog fenomena 20. veka.

Značajnije pojave iseljavanja ruskog življa van granica Rusije možemo uočiti u drugoj polovini 19. veka, kada se veće ili manje grupe Rusa kreću u pravcu Evrope, SAD i Kanade. Taj proces bez većih potresa, tekao je kontinuirano sve do 1917. godine. Promene u pogledu broja iseljenika i intenziteta iseljavanja bile su neznatne. Emigracija 19. veka bila je potaknuta mahom ekonomskim razlozima.

Oktobarska revolucija granica je dva perioda u istoriji iseljavanja Rusa iz svoje zemlje, ali istovremeno i najsnažniji pokretač drugog talasa ruske emigracije. Za razliku od prethodnih, talasi iseljavanja pokrenuti revolucijom imali su jasno izražen politički karakter. Citav kolorit života dorevolucionarne, carske Rusije preslikao se u emigraciji. Najsnažniji je bio prvi talas iseljavanja, od prvih petrogradskih revolucionarnih događaja oktobra 1917. do avgusta 1921. godine kada se završio građanski rat. Iseljavanja manjeg intenziteta nastavljaju se do 1923. godine, kada SSSR napušta veća grupa intelektualaca-opozicionara. Nakon tog vremena dolazi samo do pojedinačnih napuštanja SSSR, kako legalnim tako i — u većini slučajeva — ilegalnim putevima.

U tom zaista kratkom vremenskom periodu, 1917—1923. godine, odigrao se jedan od najburnijih egzodus-a savremene istorije. Što nasilno, što u većini slučajeva spontano — Rusiju je napustilo negde između 1.150.000 i 2.500.000 ljudi.¹⁶ Savremena literatura navodi još jedan broj — 9.019.000¹⁷. Prihvatimo li bilo koju od ovih brojki, 1 ili 2,5 pa čak i 9 miliona izbeglica, jasno je da se radio o millionskoj masi emigranata. Taj podatak, sam po sebi, deluje impozantno. Međutim, procene da se u slučaju ruske emigracije radi o „pojavi bez presedana u evropskoj po-

¹⁵ O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije . . . str. 378.

¹⁶ O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije u Srbiji između dva svetska rata; Beograd 1987. (doktorska disertacija u rukopisu) str. 13, 53—54.

¹⁷ O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije . . . str. 14. Radi se naime o ukupnom broju stanovnika bivše carske Rusije koji su se nakon završetka prvog svetskog rata i građanskog rata u SSSR, našli van granica SSSR, što kao emigranti, što u novoosnovanim državama: Finskoj, Estoniji, Letoniji, Litvaniji i Poljskoj, kao i proširenoj Rumuniji. Sam broj, zaista, deluje impozantno ali ćemo ga radije ostaviti za neka druga razmatranja pošto nam se čini da se ipak radi o nacionalnim manjinama, makar i na teritorijama otrgnutim od njihove ranije domovine, a nikako o emigraciji u punom značenju te reći.

vijesti”¹⁸ i njoj slične, opterećene su, čini se, isključivo impozantnošću broja o kome se govori. Sve one zanemaruju jednu drugu činjenicu — odnos broja emigranata prema ukupnoj masi stanovništva SSSR tih godina. Kako se, doduše dosta grubo, procenjuje da je broj stanovnika SSSR u godinama neposredno posle prvog svetskog rata iznosio oko 100 miliona, postaje jasno da je Rusiju napustilo svega 1 do 2,5% stanovništva. U isto to vreme, na primer, Srbija gubi tokom balkanskih i prvog svetskog rata čak 1/3 svog celokupnog stanovništva i to uglavnom radno sposobnog. Ovim se nikako ne umanjuje značaj ruske emigracije uopšte već se pokušava samo realno sagledati čitav obris jednog važnog procesa i kao takav taj proces bez preterivanja smestiti u određene istorijske okvire.

Nekoordiniranost akcija pojedinih grupa Bele armije — što je možda više no snaga Crvene armije dovelo do njihovog poraza i rasturanja — uticala je na to da se oformi više puteva kojima su Rusi napuštali domovinu. Ipak se mogu odrediti dva osnovna pravca kojima su se poraženi zaputili: ka Mandžuriji i ka Evropi.

Potiskivanje i razbijanje armije generala Kolčaka na istoku dovelo je do iseljavanja u Mandžuriju. Talas iseljavanja ka Evropi tekao je od severa ka jugu. Vojnici su isli za svojim generalima a prost puk za vojskom. Jedan za drugim bežali su ostaci razbijenih armija: Denjikinove, za njim Judenićeve i konačno Vrangelove. Ovi poslednji stižu do Jugoslavije i tu se zadržavaju.

Odmah nakon I svetskog rata formiraju se najznačajniji centri ruske emigracije. Neki to ostaju u čitavom međuratnom periodu dok važnost drugih postepeno opada. Prag, Pariz, Berlin i Beograd izdvajaju se po svom značaju kroz čitav period u Evropi.¹⁹ U Aziji najznačajniji su Harbin i Šangaj, dok Njujork u severnoj i Buenos Aires u južnoj Americi imaju najbrojnije kolonije ruskih izbeglica.²⁰

U masi izbeglica koja se kretala iz SSSR-a ka Evropi našli su se i brojni umetnici i naučnici. Neretko se čuju ocene da se nakon Oktobarске revolucije odigrao masovan odliv ruske „inteligencije” iz SSSR. Koliko god da je ova činjenica tačna i neosporna, neophodno je zauzeti izvesnu distancu u odnosu na nju. Naime, čini se da je takva ocena, ipak, jednostrano okrenuta samo emigraciji. Neosporno je da imena slikara: Vasilij Kandinskog, Marka Šagala, Nine Gončarove, Baksta, Jakovljeva, Lerionova, Benua . . .; baletskih umetnika Đagiljeva, Pavlove, Karsavine, Nižinskog, Fokina . . .; književnika Ivana Bunjina, Alekseja Remizova, Evgenija Zamjatina, Marine Cvetajeve, Vladimira Nabokova, Bjelog, Ivanova, Merežkovskog, Zinaide Gipius . . . i filozofa Nikolaja Berđajeva, zauzimaju vidno mesto u umetnosti međuratne Evrope. Ali, ako uporedimo stvaralaštvo ovih autora sa stvaralaštвom onih umetnika koji su ostali da žive i stvaraju u SSSR, moramo primetiti da se njihovo stvaralaštvo kreće uglavnom u okvirima tradicionalnih umetničkih pravaca a

¹⁸ M. Medarić—Kovačić; „Ruska književnost u dijaspori (1918—1940)”; u: Književna smotra, 1987, 65—66, str. 18—29.

¹⁹ M. Medarić—Kovačić; Ruska književnost u dijaspori . . . ; str. 19.

²⁰ M. Medarić—Kovačić; Ruska književnost u dijaspori . . . ; str. 29.

veoma retko se može svrstati u avangardne pravce koji su dominirali umetničkim životom međuratne Evrope (iz ovih tokova se, svakako, izdvajaju V. Kandinski i M. Šagal). Ako se prihvati ovakvo stanovište, postaje jasno da su oni ruski umetnici, koji su unapredili i obeležili evropsku i svetsku umetnost između dva svetska rata, ostali u SSSR. Među njima posebno se ističu: slikari, Konstantin Maljević, Vladimir Tatlin, Varvara Stjepanova, Rodčenko...; pozorišni i filmski delatnici koji su postavili temelje savremenog pozorišta i filma, Konstantin Stanislavski, Vsevolod Mejerholjd, Sergej Ejzenštajn...; kao i književnici i pesnici poput, Aleksandra Bloka, Vladimira Majakovskog, Sergeja Jesenjina, Osipa Mandeljštama, Ane Ahmatove, Borisa Pasternaka, Borisa Pilnjak, Mihaila Bulgakova, Isaka Babelja, Maksima Gorkog, Mihaila Šolohova, Danila Harmsa, Platonova, Leonova, Olješe, Njekrasova i mnogih drugih. Neprimereno je upoređivati stvaralaštvo umetnika, ali je neosporna činjenica da su mnogi od umetnika iz emigracije tavorili dok se Evropa divila jednom Majakovskom i Bloku ili Baljeviću ili Ejzenštajnu.

RUSKI SEPARATIZAM I FAŠIZAM

Povratak u otadžbinu — želja je svih emigranata. Najveći broj njih ostvarenje te želje povezivao je sa obaranjem sovjetskog režima, dok je manji deo računao na otcepljenje nekih teritorija od SSSR-a i osnivanje zasebnih država. Taj deo emigracije, koji je imao separatističke planove, prethodnica je, u idejnou pogledu, najekstremnije grupe emigranata — ruskih fašista.

Nemirna međuratna situacija, pretenzije nekih država da izmene vladajuće političke odnose, zbumjenost pojavom SSSR i jasno ispoljena kolektivna psihoza agresivnosti prema prvoj zemlji socijalizma, omogućili su stvaranje desetak raznih emigrantskih grupa u Evropi i Aziji, koje su sebe isticale kao predstavnike budućih zasebnih država. Sve one su isčekivale eventualni rat između Japana i SSSR da tek tada pristupe ostvarivanju svojih planova. Od čitave lepeze separatističkih pretenzija kao najkarakterističnije i najznatnije izdvajale su se: težnje Ukrajinaca, kavkaskih naroda i želje za otcepljenjem Sibira. Po snazi znatno slabije ali u idejnou pogledu nove i zanimljive bile su separatističke težnje Kozača, Tatara i Moskovljana. Posmatrajući ove separatizme, može se uočiti da su bili najizrazitiji upravo kod onih naroda kod kojih su se i u samom SSSR, nakon Oktobarske revolucije, ispoljavali — kod Ukrajinaca i zakavkaskih naroda, odnosno — tamo gde su se takve težnje pojavljivale i pre revolucije, kakav je slučaj sa Sibirom. Na ruku separatističkih težnji ovih grupa i naroda, išli su, nakon zaključenja Brest-Litovskog mira Nemačka, a posle završetka prvog svetskog rata sile Antante, čiji su planovi dosezali do stvaranja malih, jedva održivih, jedinica koje bi neizbežno morale dospeti pod stranu kontrolu. Tridesetih godina njima se priključio Japan, svojom militantnom politikom na Dalekom istoku.

Kao odgovor na jalove pokušaje starijih emigrantskih grupa da bitno izmene svoj položaj u odnosu na SSSR, mlađi naraštaji priklonili

su se novoj borbenoj ideologiji koja je odisala i pretila snagom — fašizmu.

Najznačajniji centri ruskog fašizma bili su u Mandžuriji i SAD. U Evropi su egzistirale uglavnom filijale „Sveruske fašističke partie“ i profašistički orijentisane ultradesne grupe i organizacije. Prelomna godina u razvoju ruskog fašizma je 1933. Nakon dolaska nacista na vlast, u Nemačkoj minorne grupe ruskih fašista u raznim zemljama dobijaju na značaju.

Najkoherentnija masa ruskih izbeglica nalazila se u Mandžuriji. Tu se i razvila najsnažnija organizacija ruskih fašista. Sredinom dvadesetih godina na pravnom fakultetu ruskog politehničkog instituta u Harbinu obrazovale su se dve grupe studenata — prosovjetska i antisovjetska.²¹ Od 1925. godine, u okviru ove druge grupe formira se, prvo jezgro a zatim i jedna manja fašistička grupa.²² Sem nje postojala je i mala fašistička grupa Pokrovskog,²³ kao i profašistički orijentisana „narodno-monarhistička stranka“, na čijem čelu se nalazio beli general-major Vladimir Dimitrijevič Kosmin.²⁴ Pod direktnim uticajem ideja i institucija italijanskog fašizma, 1927. godine osnovan je „savez nacionalnih sindikata ruskih radnika“.²⁵ Sve navedene organizacije zapravo su odjek pojave italijanskog fašizma.

Osvajanje Mandžurije od strane Japanaca 1931—1932. godine, dalo je snažan podstrek razvoju ruskog fašizma. Nakon toga dolazi do ujedinjavanja svih ruskih fašističkih grupa u Mandžuriji u jedinstvenu „Sverusku fašističku stranku“,²⁶ čiji je prvi predsednik postao general-major V. D. Kosmin, a generalni sekretar Konstantin Vladimirovič Rodzajevski²⁷ — čovek čije ime simbolizuje ruski fašistički pokret na Dalekom istoku. Formiranje Mandžu-Ti-Go omogućilo je Japancima da se upliču u poslove i aktivnosti ruskih fašista. To je donosilo obostrane koristi. Japanci su, forsirajući ruske faštiste kao jedine predstavnike celokupne ruske emigracije u Mandžuriji, dobili sigurnog i neophodnog saveznika za planirani napad na SSSR, kao i korisne naoružane pomoćne odrede u samoj Mandžuriji i na granici,²⁸ dok su rусki faštisti, uz japansku pomoć, gušili

²¹ E. Oberländer; Die „Allrussische Faschistische Partei“; u: Internationaler Faschismus 1920—1945; München 1966; str. 218—239, str. 221.

²² E. Oberländer; Die „Allrussische ...“; str. 221. Po drugim podacima ta grupa postojala je već od 1922. godine.

²³ V. Lebedev; „Pored kolevke jednog fašizma (Ruski fašizam — oruđe nove politike Japana)“; u: Ruski Arhiv, 1936, 38—39, str. 112—134, 121.

²⁴ V. Lebedev; Pored kolevke jednog ...; str. 121.

²⁵ E. Oberländer; Die „Allrussische ...“; str. 221.

²⁶ V. Lebedev; Pored kolevke jednog ...; str. 121. — Prisajedinjenje „Narodno-monarhističke stranke“ fašističkom pokretu izvršeno je 22. jula 1931. godine, kada je nova partija dobila ime — „Sveruska fašistička stranka“.

²⁷ Konstantin Vladimirovič Rodzajevski (1907—1946). Rođen je u mestu Blagojevčenskom. Po narodnosti Rus. Po zanimanju novinar. 1925. godine pobegao je iz SSSR i došao u Harbin, gde će se priključiti mlađom fašističkom pokretu, čiji vođa ostaje do 1945. godine. Nakon Sovjetskog zaposedanja Mandžurije beži u Šangaj. Podlegao je sovjetskim obećanjima i predao se dobrovoljno. Osumđen je i streljan u Moskvi 1946. godine. (V. Lebedev; Pored kolevke jednog ...; E. Oberländer, Die „Allrussische ...“; Pravda, 30. avgust 1946.)

²⁸ V. Lebedev; Pored kolevke jednog ...; str. 114.

i ugušili svaku eventualnu konkurenčiju drugih partija u okvirima emigracije, usput verujući da će upravo oni izvući najviše koristi od priježljkivanog japanskog napada na Sovjetski Savez. Osim partijskog potčinjavanja ruskog stanovništva u Mandžuriji, vršeno je i administrativno potčinjavanje. „Biro za poslove ruskih emigranata u Mandžu-Ti-Go”,²⁹ administrativno-operativni odsek „Sveruske fašističke stranke” kojim je takođe upravljao Rodzajevski,³⁰ služio je u potpunosti japanskim okupacionim vlastima. Pri takvom stanju stvari, snaga ruskih fašista rasla je dotele dok je služila japanskim interesima. U trenutku kada je japanska diplomacija zaključila, oko 1937. godine, da joj pomoći ruskih fašista više nije potrebna, ruski fašizam je izgubio svoj realni oslonac i počeo besporatno da zamire.³¹ Od tog doba pojavljuje se još samo u tragovima, ali nikada više nije imao snagu i uticaj kao u tim godinama.

Pobeda nacizma u Nemačkoj izvršila je veliki idejni uticaj na ruski fašizam. Od 1933. godine, vidno su se povećavale težnje ruskih fašista. Pojava nacizma na svetskoj političkoj pozornici potakla je Anastasija Anastasijevića Vonsjackog,³² na drugom kraju sveta u SAD, da maja 1933. godine, oformi „Sverusku fašističku organizaciju”.³³ Nekoherentnost ruske emigrantske zajednice u SAD umnogome je uticala na male domete ruskih fašista u Americi. No poneseni ličnim uspehom — formiranjem partije, i uspehom nacizma u Nemačkoj, ruski fašisti iz SAD počeli su da rade na ujedinjavanju sa mandžurskom fašističkom organizacijom. Posle međusobnih kontakata vodećih ljudi obe organizacije, došlo je do ujedinjenja američke i mandžurske organizacije ruskih fašista na svečanom kongresu, održanom 3. aprila 1934. godine u Jokohami.³⁴ Novoosnovana „Sveruska fašistička partija” najveći je uspeh ruskih fašista iz SAD, ali

²⁹ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 124.

³⁰ Iako je prilikom osnivanja „Biroa za poslove ruskih emigranata u Mandžu-Ti-Go”, 28. 12. 1934. (kada je formalno priznat od japanske okupacione uprave) na njegovo čelo došao general-lajtnant Ričkov, faktičku vlast imao je Rodzajevski, a kada je sredinom 1935. Ričkov umro, Rodzajevski je postao „glavni i ideoološki točak cele ustanove”. (V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 124—125.)

³¹ E. Oberländer; Die „Allrussische...”; str. 238—239. — 1937. godine japanske vlasti zabranile su zvanični dnevnik ruskih fašista „Naš put”, zbog antisemitiske propagande. Godine 1940, kada je većina ruskih emigrantskih grupa u Evropi raspушtena, zbog nemačkog prodora na istok, Mandžurija je ostala jedini centar ruskih fašista. To je pobudilo nove nade Rodzajevskog, no „u godinama 1941—1945. Japanci su ograničavali delovanje ruskih fašista s obzirom na svoje odnose sa Sovjetskim Savezom”.

³² Anastasij Anastasijević Vonsjackij (?). Sin žandarmerijskog pukovnika ubijenog od strane poljskih revolucionara 1910. godine. Kao zastavnik konjičke škole Nikolajevskog, novembra 1917. stupio je u tek formirano dobrovoljačku armiju i učestvovao u toku celog građanskog rata na strani belih, sve do evakuacije Krima 1920—21. godine. U emigraciji priključio se militantnom antikomunističkom „Bratstvu ruske pravde”, koje je on pre svega podupirao finansijski, kao i mnoge druge antikomunističke emigrantske organizacije, nakon što se oženio bogatom Amerikankom. Početkom 30-tih godina zainteresovao se za ideju fašizma. (E. Oberländer, Die „Allrussische...”)

³³ E. Oberländer; Die „Allrussische...”; str. 225. — Centar te organizacije bio je u Putnamu (Konektikt), a zvanični organ časopis „Fašist”.

³⁴ E. Oberländer; Die „Allrussische...”; str. 228.

ujedno i početak njihovog kraja. Naime, centar „Sveruske fašističke partije”, i pored toga što je za vrhovnog vođu izabran vođ američkih fašista Anastasij Vonsjacki, ostao je u Harbinu.³⁵ Samim tim, stvarnu vlast u partiji imao je vođa mandžurskih fašista — Konstantin Rodzajevski, a preko njega, faktički Japanci. To se ubrzo u potpunosti iskazalo i u životu. Jula 1935. godine jedva nešto više od godinu dana nakon formiranja partije, iz nje je izbačen vođa — Vonsjacki.³⁶ Novi vođa, što je i bilo logično, postaje Rodzajevski.³⁷ Time je američko krilo „Sveruske fašističke partije” izgubilo svoj smisao. Nekako u isto vreme pokret Rodzajevskog u Mandžuriji u potpunosti postaje eksponent japanske politike³⁸ i biva stavljena pod direktnu kontrolu, po zlu čuvenog odmetnika iz vremena građanskog rata, atamana Grigorija Mihajlovića Semjonova, japanskog čoveka broj 1 u Mandžuriji.³⁹ Priča o ruskom fašizmu definitivno se završava, nakon dugog opadanja, velikim procesom koji je okončan 29. avgusta 1946. godine, u Moskvi.⁴⁰ Tada su na smrt osuđena šestorica ruskih fašista, na čelu sa atamanom Semjonovim i vođom Rodzajevskim, dok su dvojica osuđeni na vremenske kazne.⁴¹

Pojava ruskih fašističkih organizacija i grupa u drugim delovima sveta ili je posledica delatnosti ruskih fašističkih partija iz Mandžurije i SAD, kao što su njihove sekცije u Šangaju, Kairu, Aleksandriji, Parizu, Berlinu, Sofiji, Beogradu . . .,⁴² ili je posledica delatnosti pojedinaca i manjih grupa ultra-desne orijentacije, podstaknutih uspehom i podrškom fašističkih država, pre svega Nemaćke. Takve organizacije su bile: „ROVS”, u Parizu — fašistička organizacija generala Milera,⁴³ koji je zbog neslaganja s Rodzajevskim i Japancima svojevremeno bio proteran

³⁵ Kao upravni organ partije određen je „Centralni izvršni komitet” od 8 članova. Vonsjacki je izabran za predsedavajućeg komiteta, a Rodzajevski za generalnog sekretara. (E. Oberländer; Die „Allrussische . . . ; str. 228. kao i: V. Lebedev; Pored kolevke jednog . . . ; str. 121.)

³⁶ V. Lebedev; Pored kolevke jednog . . . ; str. 122.

³⁷ Rodzajevski je proglašen za vođu partije na trećem partijskom kongresu u Harbinu u letu 1935. godine (E. Oberländer; Die „Allrussische . . . ; str. 231.)

³⁸ E. Oberländer; Die „Allrussische . . . ; str. 238.

³⁹ Grigorij Mihajlović Semjonov (1890—1946). Rođen u Durulguevskom, Zabajkalska oblast. Po narodnosti Rus. General-lajtnant bele armije. Biši glavnokomandujući oružanih snaga ruske Istočne pokrajine, u vreme Kolčakovog uspona. Zabajkalski kozak. Završio je Orenburšku kozačku školu. Za vreme građanskog rata, kao esaul, podigao je ustanan u rejonu Zabajkalske železničke pruge. Njegove, esaulske čete vršile su akcije uglavnom pljačkaškog karaktera. Povukao se iz Sibira, posle razbijanja Kolčaka, skupa s japanskom vojskom i postao je njen veran saveznik i pomoćnik. Japanci su ga pak, izdvojili kao apsolutno vernog agenta između svih ostalih emigrantskih vođa japanofilske orijentacije. Po osvajajući Mandžuriju, japanska okupaciona uprava istakla je Semjonova na položaj „Vrhovnog vođe” svih emigrantskih organizacija. Živeo je u gradu Dajrenu (Dalmnjem). Bio je glavni ekspert japanske vojne uprave za ruske stvari. Na velikom procesu u Moskvi 1946. godine, osuđen je na smrt. Obešen je iste 1946. godine u Moskvi. (V. Lebedev, Pored kolevke jednog . . . ; Pravda, 30. avgust 1946.)

⁴⁰ Pravda, 30. avgust 1946, str. 3.

⁴¹ Pravda, 30. avgust 1946, str. 3.

⁴² E. Oberländer; Die „Allrussische . . . ; str. 228.

⁴³ O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije . . . ; str. 423.

iz Mandžurije;⁴⁴ zatim grupa oko Balikova u Japanu;⁴⁵ u Bugarskoj grupa oko kneza Livena;⁴⁶ polufašistička organizacija ruske omladine u Pragu...⁴⁷

U Jugoslaviji je od profašističkih organizacija, po nemačkoj okupaciji 1941. godine, vojni zapovednik Srbije, general Ferster, osnovao rusku kvislinšku vojsku koja će ostati upamćena i zabeležena pod imenom „Ruski zaštitni korpus”.⁴⁸ Do razbijanja, 1945. godine on će delovati u sastavu nemačkih okupacionih snaga.⁴⁹

I sa ovim oblikom fašizma bili su prinuđeni da se suoče saradnici *Ruskog Arhiva* u svojim tekstovima.

RUSKI ARHIV I FAŠIZAM

Časopis profila *Ruskog Arhiva* morao je odgovoriti na izazove koje je pojava fašizma postavila pred sva ozbiljnija glasila međuratne Evrope. U skladu sa uređivačkom koncepcijom, trudio se da mu i na tom polju objektivnost bude imperativ.

Leva, eserovska, politička orientacija čitavog časopisa presudno je utacala na odnos prema fašizmu. Već od prvih tekstova koji su se dotakli problema pojave fašizma, redakcija *Ruskog Arhiva* zauzela je jasan, dosledan i nepomirljiv antifašistički stav. Ni jedan kasniji događaj nije mogao izmeniti taj stav. Kolebanja nije bilo ni u onim godinama kada je spoljнополитичка orientacija Kraljevine Jugoslavije počela da se menja. Patriotska osećanja su, s druge strane, taj i takav stav samo učvršćivala. Kao pojava, fašizam je obrađen iz onog ugla iz kog je predstavljaо ideoološku, političku i teritorijalnu pretnju Rusiji. Zbog toga na stranicama *Ruskog Arhiva* ima veoma malo pomena o italijanskom fašizmu i o Italiji uopšte. Tako se tekstovi u kojima je obrađivan i dodirivan problem fašizma mogu razvrstati u tri zasebne grupe. Prvu i drugu grupu sačinjavaju oni tekstovi u kojima se razmatra pojava i delovanje fašizma u zemljama koje su činile neposrednu pretnju SSSR, u Japanu i u Nemačkoj, dok treću grupu sačinjavaju oni tekstovi koji govore o pojavnama separatističkih tendencija i fašizma unutar ruske emigracije. Ma koliko raznorodni bili svi ti prilozi imaju dve zajedničke odrednice: ukazivanje na neminovnost novog velikog sukoba svetskih razmera; i upozorenje da bi jedan od centara, ili čak jedini centar, tog mogućeg sukoba bila Rusija.

⁴⁴ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 130.

⁴⁵ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 131.

⁴⁶ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 131.

⁴⁷ S. Postnikov; Separatističke težnje..., str. 212.

⁴⁸ O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije...; str. 424.

⁴⁹ O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije...; str. 424.

1. JAPANSKI NACIONAL-FAŠIZAM

Posebnu pažnju redakcija *Ruskog Arhiva* posvetila je dalekoistočnom susedu SSSR — Japanu. Iako se ne bi moglo sa apsolutnom sigurnošću tvrditi da je u Japanu po formalnim obeležjima vladao fašizam, po agresivnoj spoljnoj politici u međuratnom periodu, snažno izraženim manifestacijama nacionalizma, teritorijalnim pretenzijama i najzad po pripadnosti bloku sila Osovine u drugom svetskom ratu Japan se može svrstati među države u kojima je na vlasti bila fašistička diktatura. Uostalom, jedan od najznačajnijih saradnika političke rubrike *Ruskog Arhiva*, njegov direktor, Vladimir Lebedev veoma promišljeno se postavio prema problemu državnog uređenja Japana: „Hitlerizam, fašizam i japski oblik nacionalizma (— da bi nas lakše razumeli evropski čitaoci, mi bi ga nazvali japanskim nacional-fašizmom —) to su nacionalne manifestacije jedne iste međunarodne pojave.”⁵⁰ Kako je stav Vladimira Lebedeva neretko važio za zvanični stav čitave redakcije *Ruskog Arhiva*, može se bez ograda uzeti u razmatranje odnos *Ruskog Arhiva* prema japskom obliku fašizma.

Problematika japanskog fašizma obrađena je dvojako: na jednoj strani su oni tekstovi koji se direktno bave dalekoistočnim problemom i Japanom; a na drugoj oni kojima je u centru pažnje SSSR, njegovi spoljnopolički problemi i opasnosti koje mu prete od Japana i Nemačke.

Posmatrajući razvoj gledišta o Japanu mogu se jasno razlučiti dva, vremenski odeljena, perioda. U prvom, od 1929. do 1933. godine, uglavnom se nalaze oni tekstovi koji direktno obrađuju dalekoistočnu problematiku. Drugi period obuhvata 1935. i 1936. godinu, dakle vreme kada je i nacizam počeo da ulazi u svoj zenit, i kada se SSSR našao stešjen između dva nadolazeća militantna nacionalizma, što je odredilo profil tekstova koji su tada objavljivani. Dvojica autora, svaki na svoj način, obeležila su ta dva perioda. U prvom je presudan uticaj imao M. Krolj, a u drugom Vladimir Lebedev. Ovakva situacija nije uticala na bitnu promenu stavova redakcije *Ruskog Arhiva* o fašizmu. Naprotiv, generalne linije — jasne osude Japana i njegove politike — koju je u prvom periodu odredio M. Krolj, *Ruski Arhiv* se držao u potpunosti do kraja svog izlaženja. Vladimir Lebedev oticiće samo korak dalje. Očito praveći poređenje između japanske i nadolazeće nemačke politike, tražeći i nalažeći u njima sličnosti, Lebedev će biti znatno oštrij u ocenjivanju japanske delatnost i politike. Stoga se u drugom periodu Japana češće ocenjuje kao fašistička država.

Japan je ušao u žižu interesovanja redakcije *Ruskog Arhiva* veoma rano. Već 1929. godine, druge godine izlaženja, u dvobroju 5—6 objavljen je prvi članak koji je čitaocima *Ruskog Arhiva* približio dalekoistočnu problematiku. Tekst M. Krolja, „Kina, Japan, Rusija (problem

⁵⁰ V. Lebedev; „Rusija između dve vatre (rasizam kao strategijsko sredstvo)”; u: *Ruski Arhiv*, 1936, 36—37, str. 87—95, cit. str. 88.

dalekog istoka)",⁵¹ donosi istorijski pregled uzajamnih odnosa tih država do 1929. godine. Krolj, svakako najvažniji i najstručniji komentator dalekoistočne problematike koji se oglasio na stranicama *Ruskog Arhiva*, nije se još uvek upuštao u oštiju ocenu japanske politike. Neće to učiniti ni u sledećem tekstu, objavljenom 1932. godine, kada se posle nešto duže pauze Japan vratio u centar pažnje nakon zauzeća Mandžurije. U tekstu, „Japansko-kineski konflikt i SSSR”,⁵² Krolj se ponovo bavi istorijskim osvrstom na datu problematiku. No on nije propustio da istakne, u svojim tekstovima, militantni duh japanskog nadiranja na Dalekom istoku.

Godina 1933. prelomna je u viđenju dalekoistočne problematike od strane redakcije *Ruskog Arhiva*. Ako se do tada problem Japana i Dalekog istoka, uopšte, razmatrao samo kroz istorijske osvrte M. Krolja, koji su doduše bili neophodni da bi evropski čitaoci razumeli sukobe u tom regionu, te 1933. pojavljuju se prvi tekstovi koji se bave savremenim Japanom i onim što se odigralo u Mandžuriji tokom 30-tih godina. Od tada možemo pratiti razvoj odnosa *Ruskog Arhiva* prema japanskom fašizmu. Dvobroj 22—23, koji je izašao te 1933. godine, doneo je dva teksta koji su se međusobno upotpunjavalii. Članak Jelene Izvoljske, „Raspoloženja i struje u današnjem japanskom društvenom životu”,⁵³ predstavlja reportazu sa njenog puta po Japanu. Opisujući društveni život i društvenu misao savremenog Japana, Izvoljska se zadržava na dve pojave, vojnoj diktaturi i japanskom komunizmu. Obrađujući japansku vojnu diktaturu ona se zadovoljava samo opisom pojavnog, ne ulazeći u kritičke procene: „Sadašnja diktatura ratne stranke, u kojoj neki vide približavanje pobede fašizma u Japanu, prikazuje nam se kao nastavak veoma stare japanske tradicije — uticanja na vlast ratničke kaste s određenom, vekovima izgrađenom, duševnom strukturu.”⁵⁴ Registrujući pojavno, Izvoljska nije propustila da zabeleži pojavu nacističkih težnji u japanskom društvu: „Zanimljivo je da je u vezi sa stvaranjem Mandžu-ko obrazovana i nacionalno-socialistička grupa, kojoj stoji na čelu bivši crveni vođa Kacamaru Akamacu, koji sad ističe program ‘belog državnog kapitalizma’ [...] Ova nova borbena gesla, koja je nagovestila inteligencija, podudaraju se s nastrojenjima aktivnih kadrova oficirstva, koji su odigrali važnu ulogu u mandžurskoj politici. Reč je ne o nekim visokim predstavnicima vojske, već o ratnoj omladini, koja se bori na poljima Mandžurije...”⁵⁵ Značaj ovog članka sličan je onom koji imaju dotadašnji tekstovi M. Krolja — upoznaje čitaoce sa savremenim Japanom, otvarajući tako mogućnost drugim autorima da lakše objasne dalekoistočnu problematiku.

⁵¹ M. Krolj; „Kina, Japan, Rusija (problem dalekog istoka)”; u: *Ruski Arhiv*, 1929, 5—6, str. 16—40.

⁵² M. Krolj; „Japansko—kineski konflikt i SSSR”; u: *Ruski Arhiv*, 1932, 16—17, str. 19—31.

⁵³ J. Izvoljska; „Raspoloženja i struje u današnjem japanskom društvenom životu”; u: *Ruski Arhiv*, 1933, 22—23, str. 163—172.

⁵⁴ J. Izvoljska; *Raspoloženja i struje...*; str. 167.

⁵⁵ J. Izvoljska; *Raspoloženja i struje...*; str. 166.

Prvi je tu pogodnost iskoristio sam M. Krolj. U istoj svesci *Ruskog Arhiva* izašao je njegov komentar, „Šta se događa u Mandžuriji?”,⁵⁶ u kome je obrađen problem japanske okupacije Mandžurije. Povod ovom tekstu bio je izveštaj anketne komisije lorda Litona, koju je u Mandžuriju uputilo Društvo naroda 1932. godine da bi ustanovila činjenično stanje koje je nastalo nakon japanske okupacije. Još uvek ne ocenjujući japansku okupaciju kao fašistički akt, M. Krolj se ipak prema čitavom događaju odnosi veoma kritično, osuđujući kako samu japansku okupaciju, tako i sporu reakciju i neodlučnost Društva naroda: „Pre šesnaest meseca Japana je zauzeo Mandžuriju i počeo tamo vladati kao u oslovojenoj zemlji. Kina se tad obratila Društvu naroda [...] Na žalost Društvo naroda tad nije imalo hrabrosti da protiv Japana preduzme potrebitne mere [...] Svetsko društveno mišljenje je jako uzbudjeno ovom krajnjom sporoču Društva naroda, njegovom ravnodušnošću prema pustošenju koje Japan vrši u Mandžuriji, i ne samo u Mandžuriji [...]”⁵⁷ Osuđujući japansku okupaciju Mandžurije, kao nasilan akt i ukazujući na sve strahote i opasnosti od nadolazećeg japanskog militantnog nacionalizma, M. Krolj je time odredio stav čitave redakcije: „Na Dalekom Istoku ‘bez objave rata’, Japanci po svim pravilima ratne veštine istrebljuju desetine hiljada kineskih rodoljuba, koji brane teritoriju od zavojevača; japanski topovi i bombe ruše kineske varoši, i hiljade, hiljade mirnih stanovnika ginu od japanskih granata [...] Stanovništvo Mandžurije je potpuno upropaćeno japanskom okupacijom [...] japanska okupacija imala je za Mandžuriju najtragičnije posledice [...]”⁵⁸ Ovim tekstrom sa stranica *Ruskog Arhiva* otisao je, očito veoma upućen, komentator dalekoistočne problematike M. Krolj, zatvarajući time prvi period u tretiranju problema japanskog fašizma.

Prvi tekst koji se može svrstati u drugi period, izašao je iste godine kada i poslednji tekst M. Krolja, ali po svom profilu u potpunosti pripada drugom razdoblju. To je članak stalnog političkog komentatora redakcije, E. Stalinskog, „Putevi sovjetske spoljne politike”⁵⁹ Autor, koji se najčešće bavio problemima unutrašnje i spoljne politike SSSR, u ovom tekstu obrađuje promenu kursa sovjetske diplomatiјe u odnosu na Japan i Nemačku, koju je uočio 1933. godine. Stalinski je, prateći razvoj sovjetsko-japanskih odnosa od 1918. do 1933. godine, uočio tri bitne karakteristike vezane za 1933. godinu: 1. naglu promenu u postupcima sovjetske diplomatiјe; 2. bitnu promenu stanja na ruskom Dalekom istoku; 3. opasnost koja se s te strane nadnela nad SSSR: „Pre svega Japan. U cilju ostvarenja svojih planova prodiranja u Aziji, Japan nije iskoristio samo povoljnu međunarodnu situaciju, već, u još jačoj meri, slabost Rusije na Dalekom istoku. On je iskoristio tu okolnost da je Moskva, posle neuspeha svojih komunističkih opita u Kini, došla u oštar konflikt sa

⁵⁶ M. Krolj: „Šta se događa u Mandžuriji?”, u: *Ruski Arhiv*, 1933, 22—23, str. 192—209.

⁵⁷ M. Krolj: Šta se događa...; str. 192—193.

⁵⁸ M. Krolj: Šta se događa...; str. 193, 194, 196.

⁵⁹ E. Stalinski: „Putevi sovjetske spoljne politike”; u: *Ruski Arhiv*, 1933, 24—25, str. 146—164.

ovom ogromnom državom i izgubila u njoj sve svoje tačke za naslanjanje. Japanska ekspanzija u stanju je da stavlja sebi baš zbog toga takve najbliže ciljeve, koji pretpostavljaju neposrednu pretjeru celom ruskom Dalekom istoku. Čitav plan akcije japanskog generalštaba u Mandžuriji svedoči o tome da se susedne ruske provincije nalaze pod neposrednim udarcem. Boljševici su svesni toga u tolikoj meri da sami nude Japanuistočno kinesku železnicu, zbog koje su vodili rat protiv Kine i koja je od ogromnog značaja za životne interese Rusije. Oni dobrovoljno ustupaju ovu železnicu u nadi da će time odložiti sukob sa Japanom, sukob, koji je u sazrevanju i u čiju neizbežnost Moskva ne sumnja [...] Fakat je da je u vezi s akcijom Japana u Mandžuriji položaj na Dalekom istoku oštropromjenjen. I rezultati ove promene izraženi su za SSSR time što sovjetska granica na Dalekom istoku nije više osigurana od napada; tamo se, naprotiv, sada priprema bura, koja kod boljševika izaziva naročiti strah”.⁶⁰ Problem koji je E. Stalinskog pratio kada se bavio komentari-sanjem unutrašnjeg života SSSR, numerena i ponekad zajedljiva kritika boljševičke politike, ocrtava se i u ovom tekstu. No to nikako ne umanjuje značaj činjenice da je Stalinski jasno uočio trenutak bitnog zaokre-ta u spoljnoj politici SSSR i momenat kada je agresivna japanska politika na Dalekom istoku počela da ugrožava Rusiju. Nakon ovog teksta E. Stalinskog nastupila je mala pauza u tretiranju dalekoistočne proble-matike u političkoj rubrici *Ruskog Arhiva*. 1933. i 1934. godina mogu se oceniti kao godine u kojima je dominiralo pitanje pojave nacizma.

Dalekoistočnu problematiku i pitanje agresivne spoljne politike Japa-na, ponovo će vratiti u centar pažnje autor koji je obeležio čitav drugi period, Vladimir Lebedev. Tokom 1935. i 1936. godine, on će objaviti tri značajna priloga,⁶¹ koja možemo posmatrati kao zaokruženu celinu. Prob-lem koji je uočio još Stalinski, pojavu da SSSR postaje objekat agresivnih planova Japana i Nemačke, Lebedev postavlja u središte svojih intere-sovanja. Trudeći se da dâ sveobuhvatnu sliku čitavog problema on ga je obradio iz više uglova: razmatrajući vojno-strateške i diplomatske pro-mene koje su se odigravale u međuratnom periodu; razmatrajući ideo-loške prepostavke koje su omogućavale agresivnu politiku Japana i Ne-mačke; i najzad razmatrajući praktične mere koje je jedna od zemalja, u ovom slučaju Japan, preduzimala u sklopu priprema za napad na SSSR.

Stručan i pronicljiv komentator, Lebedev u članku, „Nova strate-gija — nova diplomatija”, obrađuje nove tendencije uočene u svetskoj diplomatiјi i vojnoj strategiji toga vremena: „Svet se, u istinu, otvoreno sprema na rat. Vlade i narodi u izvesnim državama, možda, iz bilo kojih uzroka, i neće rata, ali zato u čitavom nizu drugih država vlade i brojne narodne mase, koje slepo idu za svojim vlastodršcima, vide u ratu lo-gično sredstvo za ostvarenje ciljeva svoje spoljne (i unutrašnje) politike.

⁶⁰ E. Stalinski; Putevi sovjetske spoljne...; str. 156—157.

⁶¹ Reč je o sledećim tekstovima:

V. Lebedev; „Nova strategija — nova diplomatija”; u: *Ruski Arhiv*, 1935, 32—33, 89—117; kao i već citiranim tekstovima: „Rusija između dve vatre (rasizam kao strategijsko sredstvo)” i „Pored kolevke” jednog fašizma (*Ruski fašizam — oruđe nove politike Japana*)”.

[...] Govoreći ovako, mi u prvom redu mislimo na Rusiju, jer se u danim vojno-političkim okolnostima (konjunkturi) baš ona ističe kao objekat logički mogućeg napada.”⁶² Lebedev je bio veoma određen i kada je govorio o mogućim agresorima na Rusiju: „Sve tri države, koje danas ugrožavaju Rusiju: Nemačka, Japan i Poljska, — potpuno odgovaraju uslovima napadačke strane.”⁶³ Inače krajnje oštar pri davanju ocena o japskoj politici, on je primetio: „Danas više ne podleže sumnji mogućnost iznenadnog napada, Japan je, uostalom, već i ranije tako postupao.”⁶⁴ Lebedev je prvi autor koji je izneo tezu da je u Japanu na vlasti režim istovetan sa fašističkim režimima: „Ako pokušamo da malo pažljivije razmotrimo političke promene koje su se odigrale u državama koje se spremaju da se sa oružjem u rukama bore za svoje osvajačke ili revizionističke planove, opazićemo jednu značajnu pojavu. Politički režimi tih država pretvaraju se postepeno u režime diktature fašističkog tipa, koji najzad dobijaju završan oblik u figuri samovlasnog, jedinog ‘vođe’. [...] Japan, koji je od 1884. godine svoj celokupan opstanak uopšte zasnovao na ratu, izradio je svoj naročiti tip državne uprave pomoću vojničke stranke, koja se još k tome brzo ‘hitlerizira’.”⁶⁵ U svom sledećem tekstu, „Rusija između dve vatre (rasizam kao strategijsko sredstvo)”, Lebedev se bavi ideološkom osnovom na kojoj Japan i Nemačka grade svoju agresivnu politiku prema SSSR: „U koliko sve vrste fašizma, evropske i azijske, nisu ništa drugo do jedan vojni, borbeni oblik uprave u državi, koja se spremi da napadne neku drugu državu, i u koliko njihov dolazak na vlast označava početak dugotrajne mobilizacione periode, u toliko svi ti fašizmi moraju da čitavu svoju naciju, koju su bukvalno osvojili, psihološki pripreme na rat. Kao najbolje sredstvo u takvim slučajevima služi im ‘mistika’ superiornosti sopstvene nacije i njen krajnji oblik — rasna superiornost. [...] Najilustrativniji primer rasističke propagande pruža nam Rusija — kao objekat takve propagande. Ona se u tom pogledu nalazi u sasvim izuzetnom položaju između dva rasizma: hitlerovsko-arijevskog, belog, i japanskog azijatskog, žutog.”⁶⁶ Upravo iz ovog citata je najuočljivije kako on izvodi zaključak da se, kada je Japan u pitanju, radi, takođe, o fašizmu — direktnim upoređenjem Nemačke i Japana, njihovih državnih uređenja, planova i postupaka i konačno njihovim potpunim izjednačavanjem. Posmatrajući japanski rasizam on je zauzeo stav o potpunoj iluzornosti saradnje nemačkog i japanskog rasizma, dokazujući da se oni, u stvari, međusobno potiru ali isto tako primećujući i svu opasnost koja usled toga preti Rusiji: „Japanski rasizam je, ako se može tako reći, dosledniji. On je isključivo azijatski [...] On je u svoje vreme isterao Nemačku iz Kine, sada prima saradnju hitlerizma protiv Rusije [...] Možemo čak reći da panaziski prohtevi Japana crpu najviše poleta baš iz nade da će hitlerovska Nemačka jednog dana udati na Rusiju. Tako se Rusija nalazi u procepu između dva rasizma: je-

⁶² V. Lebedev; Nova strategija ...; str. 90.

⁶³ V. Lebedev; Nova strategija ...; str. 91.

⁶⁴ V. Lebedev; Nova strategija ...; str. 91.

⁶⁵ V. Lebedev; Nova strategija ...; str. 100.

⁶⁶ V. Lebedev; Rusija između dve vatre ...; str. 89—90.

dan od njih hoće da je odbaci prema istoku, iza Urala, argumentišući to navodima da je Rusija zemlja 'mongoloida' i da je boljševizam posledica 'bunta mongoloida protiv severne kulture', dok onaj drugi mašta o tome da Rusiju prebací isto tako preko Urala, ali prema zapadu, dokazujući da Rusija nema ništa zajedničko sa Azijom i Mongolima, i da je boljševizam rezultat evropske kulture, koja je tuđa Aziji. [...] Japan, isto tako kao i hitlerovski rasizam, potpuno otvoreno propoveda mržnju prema Rusiji. Logički završetak te japanske i hitlerovske mržnje jeste — rat.⁶⁷ Negativan stav prema Japanu autor uopšte nije skrivao: „Rukovodeći vojni krugovi u Japanu tvrde da je taj rat postao istinski opštencionalni ideal. O toj temi se štampaju bezbrojni članci i hiljade knjiga [...] Te knjige izlaze u stotinama izdanja i rasturaju se u fantastičnom broju primeraka. Trovanje japanske nacije ratno-rasističkim otrovom vrši se prema jednom široko razrađenom planu“.⁶⁸

Definišući Japan kao fašističku državu i odredivši ideoološke prepostavke njegove agresivne spoljne politike, Lebedev je otvorio sebi mogućnost da razmotri i praktične mere kojima se japanski militarizam poslužio da bi ostvario svoje ciljeve. To je i učinio u svom poslednjem tekstu. „Pored kolevke jednog fašizma (Ruski fašizam — oruđe nove politike Japana)“, iz istoriografske perspektive svakako je najinteresantniji tekst Vladimira Lebedeva. Taj članak sadrži veliki broj važnih činjenica o ruskom fašizmu. On ujedno zaokružuje prikaz osnovne problematike kojom se autor bavio u svojim tekstovima — pojavu SSSR kao objekta agresivne spoljne politike Japana i Nemačke. Lično pogoden pojavom fašizma u redovima ruske emigracije, Lebedev ostavlja veoma malo prostora ruskoj inicijativi prilikom formiranja, organizovanja i delovanja ruskih fašističkih organizacija u Mandžuriji: „Na Dalekom Istoku, u Mandžuriji posednutoj japanskom vojskom, u toku pet godina vrši se, sa vojnog gledišta vrlo interesantan ali za rusku emigraciju vrlo žalostan eksperiment na stvaranju ruskog fašizma od strane drugih država, kao pomoćnog sredstva u ratu protiv Rusije. [...] Japan je stvaranje ruskog fašizma shvatio potpuno ozbiljno i uveo ga u opštu mrežu vojnih mera protiv Rusije. [...] na osnovu iskustva iz prošlosti, pred japanskou upravu je stavljen, izgleda, dosta težak zadatak pripremanja ruskih potrebnih kadrova pre početka vojnih operacija i vaspitanja tih kadrova u odgovarajućem pravcu. Japanska uprava rešava taj zadatak stvaranjem 'sveruske fašističke stranke', s jedne strane, i potčinjavanjem celokupnog ruskog mandžurskog stanovništva takozvanom 'Birou za poslove ruskih emigranata u Mandžu-Ti-Go', s druge.“⁶⁹ Kao ubeđeni antifašista, Lebedev nije birao reći da bi osudio pojavu fašizma među ruskom emigracijom, o čemu će kasnije biti više reći, i u tome je ponekad gubio meru, koju je ranije pokazivao, trudeći se da što plastičnije dočara metode kojima se koristi japanska vojna uprava: „To proučavanje [sic! mandžurskog eksperimenta] je u toliko više potrebno što ono otkriva strašnu

⁶⁷ V. Lebedev; Rusija između dve vatre...; str. 93.

⁶⁸ V. Lebedev; Rusija između dve vatre...; str. 93.

⁶⁹ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 112—113.

sliku onog nasilja i samovlašća kome je izloženo rusko stanovništvo u Mandžuriji od strane japanske uprave i njenih emigrantskih pomoćnika. Ono otkriva užasnu sliku sakacenja razuma i savesti ruskog življa a načito onog neverovatnog vaspitanja ruske dece i omladine, koje im se pruža u toku niza godina u okviru apsolutnog potčinjavanja celokupnog ruskog stanovništva...⁷⁰ No, iako lično pogoden i krajnje oštar i žučan u napadima, Lebedev 'nije gubio glavu' pripisujući sve mandžurske 'grehe' japanskoj vojnoj upravi: „Za ostvarenje svojih zadataka japanska uprava, kao što smo već rekli, izabrala je put potpunog političkog i administrativnog potčinjavanja ruskog stanovništva i ruske emigracije — ali ruskim rukama.”⁷¹

U istoj svesci, dvobroju 38—39, u kojoj je objavljen poslednji tekst L. Lebedeva, objavljen je i tekst V. Minahorjana, „Panaziska politika Japana”,⁷² u kome autor opisuje japansku spoljnu politiku, zaključno sa 1935. godinom. Time se redakcija *Ruskog Arhiva* bila vratila onoj formi razmatranja dalekoistočne problematike koju je u svojim prilozima razradio, još u prvom periodu, M. Krolj. I Minahorjan se pridržavao generalne linije čitavog časopisa — osuđujući postupke Japana. Razmatrajući japansku spoljnu politiku od osvajanja Mandžurije, 1932. godine, do 1935. godine, kada je tekst pisan, on je primetio: „Danas, u sve većoj uznemirenosti od rata u Evropi, porast naoružanja Japana, kao i njegove pretenzije na hegemoniju nad celim aziskim kontinentom, postali su ozbiljna opasnost za mir još od dana osvajanja Mandžurije. [...] Osnovna crta japanske ekspanzije jeste potpuno ignorisanje onih sporazuma koji sprečavaju njegove želje. I može se sa sigurnošću tvrditi da je ta taktika ušla u normu posle izlaska Japana iz Društva naroda [...] Uopšte, nijedna država nikada nije tako bez obzira gazila norme međunarodnog prava, kao što je to Japan činio u poslednje vreme.”⁷³ Minahorjanova nedvosmislenost i nepokolebljivost u osudi japanske spoljne politike kao da su nagovestavale novi, odmeren početak u razmatranju dalekoistočne problematike na stranicama *Ruskog Arhiva*. Njegovo nagle gašenje onemogućilo je da se takve pretpostavke provere.

2. NEMAČKI NACIONALSOCIJALIZAM

Komentarišući pojavu nacionalsocijalizma na političkoj sceni međuratne Evrope redakcija *Ruskog Arhiva* bila se odlučila za nešto drugačiji pristup problemu no što je to bio slučaj sa Japanom. Blizina nacističke Nemačke, moć i domet njenog uticaja i donekle popularnost samog fašizma kao pojave u međuratnom periodu, uticali su na to da se pristup unekoliko izmeni. U bitnom ništa se nije promenilo, stav redakcije *Ruskog Arhiva* ostao je dosledno antifašistički, ali su ocene i osude

⁷⁰ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 115.

⁷¹ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 120.

⁷² V. Minahorjan; „Panaziska politika Japana”; u: *Ruski Arhiv*, 1936, 38—39, str. 135—147.

⁷³ V. Minahorjan; „Panaziska politika Japana”; u: *Ruski Arhiv*, 1936, 38—39,

nacizma bile umerenije i blaže no što je to bio slučaj sa Japanom. Uočljiva je još jedna, formalna, razlika — dok je u nizu članaka koji se, posredno ili neposredno, bave dalekoistočnom problematikom uočljiv jasan hronološki diskontinuitet, dotele grupa tekstova koji se bave nacizmom predstavlja određen kontinuirani niz. Od trenutka kada je uspon nacista na vlast u Nemačkoj bio zabeležen na stranicama *Ruskog Arhiva*, zanimanje za Nemačku i nacional-socijalizam nije prestalo do poslednjeg broja. Takođe je uočljivo i to da ni jedan komentator posebno nije uticao na stav redakcije po pitanju nacizma, kao što je bio slučaj sa Japonom.

Nacizam se, kao pojava, obrađuje u prilozima gotovo svih redovnih komentatora *Ruskog Arhiva* — E. Stalinskog, V. Lebedeva, F. Mahina i M. Slonjima (koji je, pišući o nacizmu, koristio pseudonim — Mih. Švarc).⁷⁴ Osim njih kao stručan komentator pojavljivao se Oto Vinkler, koji u dva svoja priloga obrađuje probleme vezane za nacizam. Ujedno to su i jedina dva teksta s kojima je ovaj autor zastupljen na stranicama *Ruskog Arhiva*. Od tekstova koji razmatraju položaj SSSR između Japana i Nemačke, i koji su već delimično obrađeni u poglavlju o japanskom fašizmu, dva je uradio Vladimir Lebedev a jedan E. Stalinski.

Prva dva priloga u kojima je zabeleženo stupanje nacizma na vlast u Nemačkoj pisana su svega nekoliko meseci nakon tog događaja. Oba se bave značajnim zaokretom koji je uočen u spoljnoj politici SSSR 1933. godine, i oba su objavljena u istoj svesci *Ruskog Arhiva*. Prvi je bio napisan tekst E. Stalinskog, „Putevi sovjetske spoljne politike”,⁷⁵ o kome je već bilo reči u odeljku o Japanu. Obrađujući promenu kursa sovjetske diplomatijske u odnosu na Nemačku, autor, u svom prepoznatljivo ironičnom stilu, primećuje nova raspoloženja u Kremlju: „Hitlerova победа у Немачкој изазвала је у Кремљу готово панично raspoloženje. Болјшевике није uplaшило то што је Hitler почео на најодлуčнији начин да уништава немачке комунисте, већ то да образovanje ‘трће империје’ ствара, по мишљењу boljševika, neposrednu опасност војног напада на СССР.”⁷⁶ У kasnijem izlaganju Stalinski se služi većim brojem citata iz zvanične sovjetske štampe — *Pravda* i *Izvestija* — kao i nizom citata A. Rozenberga o nemačkim pretenzijama na istok. Time je on prvi uveo u praksu citiranje ideologa nacizma, Rozenberga i Hitlera, u cilju što plastičnijeg ukazivanja na opasnost koja je Rusiji zapretila od strane Nemačke. I sam Stalinski, uprkos svojoj zajedljivosti kada je u pitanju boljševička vlast u SSSR, jasno je uočio i ocrtao tu opasnost: „Dolazak hitlerizma na vlast obeležava buđenje nemackog ratobornog nacionalizma i time, po sili logičke neizbežnosti, obnovu imperialističkih planova stare Nemačke koji su uvek bili upućivani pravcem širenja na Istoku. Dolazak hitlerizma znači da Rusija boljševika mora prema Nemačkoj Hitlera da zauzme isti stav kao i carska Rusija prema Kajzerovoj Nemačkoj. Ovo

⁷⁴ Mark Slonjim, pišući i objavljivajući u Ruskom Arhivu, koristio se s više pseudonimima: B. Aratov, M. Švarc... (O. Đurić; Književna i književno-izdavačka delatnost ruske inteligencije...; str. 381.)

⁷⁵ U: *Ruski Arhiv*, 1933, 24—25, 146—164.

⁷⁶ E. Stalinski; *Putevi sovjetske spoljne...*; str. 157.

utoliko pre što 'treća imperija' predstavlja za Moskvu dvostruku opasnost: opasnost za rusku teritoriju, opasnost za opstanak boljševičke vlasti.⁷⁷ Komentarišući zaključenje Londonskog pakta između Male antante, Poljske, Rumunije, SSSR i Turske, kao logičan epilog oštре promene kursa sovjetske diplomatiјe, koji je uočio i E. Stalinski, Vladimir Lebedev u članku „Londonski pakt (3-VIII-33)”,⁷⁸ pozdravio je zaključenje tog saveza i istovremeno, bez dvoumljenja, istupio sa svojim nepomirljivim antifašističkim stavom: „... svaki protivnik rata, bez obzira na politička uverenja, može iskreno da pozdravi londonski pakt od 1933. godine, žaleći, naravno, što Evropa i posle velikog evropskog rata mora da pribegava sistemu blokova. Ali teško da bi drugi način i bio mogućan u danoj političkoj situaciji, kad postoji ovako eksplozivne snage kao što su fašizam i hitlerizam, koji su zahvatili moćne države”.⁷⁹ Već je i u ova prva dva priloga jasno uočljiv antifašistički stav *Ruskog Arhiva*, tim pre što je tekst V. Lebedeva bio označen kao zvanični stav čitave redakcije.⁸⁰

Godine 1934, u dvobroju 28—29, izšao je prvi od dva teksta Ota Vinklera, „Nacional-socializam i Sloveni”,⁸¹ u kome je autor razmatrao ideološki aspekt odnosa nacizma prema slovenstvu. U ovom tekstu O. Vinklera najuočljivija je ona orijentacija koju je u praksi uveo E. Stalinski, citiranje ključnih stavova teoretičara nacizma da bi se istakli, potkreplili pa i izrazili svoji stavovi. Preko 90% Vinklerovog članka čine kombinovani navodi i parafrazirani delovi iz knjiga Alfreda Rozenberga, „Mit 20. veka”, i Adolfa Hitlera, „Moja borba”. Čitajući Vinklera može se pomisliti da je to u stvari profašistički pamflet, jer zaključka samog autora gotovo da i nema u tekstu. Ipak po koji promakne, bar se tako učini, pošto su veoma diskretno kombinovani sa osnovnom masom citata i parafraza. Tek tada se i Oto Vinkler predstavlja u punom antifašističkom svetlu. Veoma su ilustrativna njegova objašnjenja ideje nacizma i biti nacizma: „Šta je u stvari ta ideja, šta joj je cilj? Od pamтивека човечanstvo je deljeno na razne rase. Rasa je isto što i krv, ona je 'mit' krvi. 'Istoriјa i zadatak buduћnosti nisu više borba jedne klase protiv druge, niti borba jedne crkvene dogme protiv druge, već obračunavanja između krvi i krvi, između rase i rase, između naroda i naroda ...' (Rozenberg) [...] Rasa je prema tome krv i duh. Rasa je mit krvi i duha. Krv i duh čine rasni mit! [...] Za Hitlera nemacka politika ima samo dva puta. Ili kolonijalna i trgovačka politika — ili — politika teritorijalna.”⁸² Kao što je jasno ukazao na planove i ideje nacističke Nemačke, Vinkler ukazuje i na opasnost koja je Rusiji zapretila sa te strane, ali na jedan specifičan način — nemačke težnje i planove izgovara upravo nemačkim

⁷⁷ E. Stalinski; Putevi sovjetske spoljne...; str. 160.

⁷⁸ V. Lebedev; „Londonski pakt (3-VIII-33)”; u: Ruski Arhiv, 1933, 24—25, str. 5—12.

⁷⁹ V. Lebedev; Londonski pakt...; str. 6.

⁸⁰ U napomeni ispod teksta „Londonski pakt...” navodi se: „Ovaj članak direktora ‘Ruskog Arhiva’, g. Vladimira Lebedeva, izražava mišljenje redakcije o danom pitanju.”

⁸¹ O. Vinkler; „Nacional-socializam i Sloveni”; u: Ruski Arhiv, 1934, 28—29, str. 115—137.

⁸² O. Vinkler; Nacional-socializam i...; str. 118—119, 132.

ustima, ne ulazeći ni u afirmaciju ni u negaciju tih stavova. No, beskrajnim citiranjima upravo onih delova 'Mita' i 'Borbe' koji se odnose na nemački prodor na istok, kao i na obezbeđivanje zemlje za nemački narod — dakle ključnim faktorima nacističke politike uopšte i nacističkog stava prema slovenstvu — Vinkler je ukazivao da najveća opasnost po Rusiju dolazi upravo sa te strane. Pre no što je ušao u završni pasaž citata i parafraza, ne bi li još jače potvrdio osnovne konture nacističke ideologije i planova na istoku, Vinkler je veoma diskretno uspeo da iznese svoj stav prema nacizmu: „Hitlerove poglede i njegov stav prema 1914. godini citirali smo ovako opširno stoga što se retko gde u njegovoj 'Borbi' njegova ličnost tako reljefno i jasno ističe kao baš ovde. Ipak, nije nam zadatak da kritikujemo Hitlera ili njegovu 'Borbu'. Mi hoćemo jedino da pokušamo da damo jedan objektivan prikaz odnosa nacionalsocijalizma prema Slovenstvu. Ako ti odnosi u 'Mitu' nisu dovoljno jasni i providni, oni se u 'Borbi' od stranice do stranice sve jasnije ocrtavaju.”⁸³ Za kraj svog članka, umesto zaključka, Oto Vinkler ostavio je jedan citat iz „Moje borbe”, koji sadrži sve osnovne ideje onih citata koje je autor do tog trenutka koristio: „Time mi nacional socijalisti svesno podvlačimo crtu pod predratni pravac naše spoljne politike. Nastavljamo onde gde se stalo pre šest stotina godina. Mi obustavljamo večni po-hod Germana na jug i zapad Evrope i upravljamo naše poglede na zemlju na istoku. Napokon zaključujemo konačno našu predratnu kolonijalnu i trgovačku politiku i prelazimo na teritorijalnu politiku budućnosti. Ako pak danas govorimo o novom zemljištu i novoj njivi u Evropi, tu možemo misliti u prvom redu samo na Rusiju i njoj potčinjene periferne države ... (Hitler, str. 742/43).”⁸⁴ Ove ideje Adolfa Hitlera i njima srodne, Alfreda Rozenberga, uglavnom citiraju svi saradnici *Ruskog Arhiva* koji u svojim prilozima makar i dotiču problem Nemačke i nacizma.

Sledeći autor koji se bavio problemom Nemačke bio je Vladimir Lebedev. U već pominjanom tekstu, „Nova strategija — nova diplomacija”, on se koristio istom grupom citata kao i Vinkler, da bi što plastičnije ukazao na opasnost koja preti Rusiji s te strane. Iako je reč o vojno-političkom članku Lebedev, teoretski razmatrajući nemačku teoriju ofanzivnog rata, nije propustio priliku da pacifističkim tonom primeti: „Kako su nesigurne nade demokratskih ministara demokratskih država, da će razgovorima i pregovorima ubediti slepo oruđe rata [sic! nacizam] u prevashodstva mira.”⁸⁵ Još određeniji je bio kada je naglašavao odakle preti opasnost SSSR: „Istovremeni rat na dva fronta može biti za Rusiju veoma težak i veoma opasan, — i pored svih njenih relativno povoljnih vojno-industrijskih prilika [...] Nemačka je mnogo opasniji protivnik kako usled njene vanredne industrijske moći tako i usled njene blizine [...] glavnim industrijskim i administrativnim centrima Rusije.”⁸⁶ Lebedev je upravo razmatrajući neophodne metode moralne i fizičke izolacije Nemačke, radi sprečavanja budućeg sukoba, us-

⁸³ O. Vinkler; Nacional-socializam i...; str. 131—132.

⁸⁴ O. Vinkler; Nacional-socializam i...; str. 137.

⁸⁵ V. Lebedev; Nova strategija...; str. 103.

⁸⁶ V. Lebedev; Nova strategija...; str. 110—111.

peo da izrazi svoj antifašistički stav: „Oni, i samo oni [sic! naporci za izolaciju Nemačke] mogu pokazati nemačkom narodu svu iluzornost njegove vere u absolutnu svemoć hitlerizma.”⁸⁷

Iste 1935. godine kada je Lebedev objavio svoj vojno-politički članak, po drugi, i poslednji, put na stranicama *Ruskog Arhiva* oglasio se Oto Vinkler. Njegov članak, „Kapitulacija Danciga”,⁸⁸ doneo je istorijski pregled događaja vezanih za Dancig u periodu 1918—1935; razvoj poljsko-nemačkih odnosa u vezi s tim; i konačno one činioce koji su doveli do privredne kapitulacije Danciga prema Varšavi. I inače sklon tome da nerado iznosi svoj lični stav, Vinkler se zadovoljio faktografskim registrovanjem samih događaja. Jedina činjenica koju je dopustio sebi da primeti je: da se Treći rajh — iako je pokušao drugaćijim da se prikaže zbog prijateljskih odnosa sa Poljskom, kojoj je čak nakratko žrtvovao i Dancig — nije odrekao ni jedne tačke programa svoje istočnoevropske ekspanzije.

Godina 1936. čini onaj graničnik od kada je na stranicama *Ruskog Arhiva* otvoreni počeo da se kritikuje Japan. Odlučniji stav te godine zauzet je i po pitanju Nemačke. Začetnik novog pristupa bio je istaknuti književni kritičar i stalni saradnik kulturne rubrike, Mark Slonjim, koji se ovde potpisao pseudonomom — Mih. Švarc. Tekstom, „Kulturni pesimizam”,⁸⁹ u kome je razmatrao pojavu ‘kulturnog pesimizma’ kao vladajućeg pravca u tokovima savremene teoretske misli međuratnog perioda, Slonjim je ušao u upoređenje marksističke filozofije s filozofijom nacizma: „Ideja autoritativne države (Obrigkeitsstaat) kako se to danas naročito jasno pokazalo, duboko je bila ukorenjena u svesti širokih masa nemačkog naroda, uslovljena je uz to i celokupnom njegovom istorijskom prošlošću. Nije slučajnost da je na dan pedesetogodišnjice od Marksove smrti u njegovoј domovini pobedio Hitler, koji je srušio nemačku social-demokratiju, koja je još doskora bila glavni činilac u političkom životu Nemačke. Bezličnom, apstraktnom i nivelirajućem idealu međunarodnog socializma u njegovom marksističkom okviru, Hitler suprotstavlja svoj autoritativni socializam, koji, na kraju krajeva predstavlja izvesno vraćanje, samo na novoj bazi, korporativnom srednjevekovnom ustrojstvu, ukoliko se ovde ideja parlamentarizma zamenjuje idejom korporativnog predstavnštva. Dok marksizam teži ka ‘svetskom savezu’, ka ‘proleterskom čovečanstvu’, jeće ‘na kraju istorije’ postojati samo ‘jednorodno besklasno društvo’, ‘radna kooperacija celog sveta’, dotle kao protivtezu tome Hitler diže zastavu ‘specifično nemačkog socializma’, antiliberalnog i antidemokratskog.”⁹⁰ Iz tog upoređenja, koje svakako preteže marksizmu, proizilazi i Slonjimova ocena filozofije nacizma: „Po ubeđenju nacional-socializma savremenom buržoaskom svetu, koji se raspolao na klasne suprotnosti, baš će država dati novu strukturu, koja će zameniti savremeno neslobodno klasno društvo. U tome se izgleda i sastoji

⁸⁷ V. Lebedev; Nova strategija ...; str. 112.

⁸⁸ O. Vinkler; „Kapitulacija Danciga”; u: Ruski Arhiv, 1935, 34—35, str. 103—

113.

⁸⁹ M. Švarc; „Kulturni pesimizam”; u: Ruski Arhiv, 1936, 36—37, str. 53—57.

⁹⁰ M. Švarc; Kulturni pesimizam ...; str. 53—54.

osnovna ideja 'trećeg carstva'. I ovde se politička ideologija nacional-socijalizma — (mi je uzimamo, naravno, u njenom idealnom aspektu, nezavisno od njene zaista užasne 'prakse') na svoj način susreće sa 'pruskim socializmom' Osvalda Špenglera, koji je još pre Hitlera pokušavao da sintetizira ideju autoritativne države sa konzervativnim i staleško-profesionalnim socializmom...”⁹¹

U istoj svesci *Ruskog Arhiva* bio je objavljen i članak V. Lebedeva, „Rusija između dve vatre (Rasizam kao strategiski sredstvo)”,⁹² o kome je već bilo reči u delu o Japanu. Razmatrajući položaj Rusije između dva rasizma Lebedev je nešto oštiri, no što je do tada bilo uobičajeno, govorio o nemačkom rasizmu: „Čitaocima je dobro poznata hitlerovska rasistička propaganda, pa nije potrebno da je u pojedinostima ovde iznossimo. Ona je u glavnim crtama (vojno-političkim) iscrpno i jasno izložena u kapitalnim delima hitlerovskih ideologa — dve knjige: u Hitlerovoj 'Moja borba' i Rozenbergovoj 'Mit 20-ga veka'. Njihove opšte naučne teze jesu: ... [sic! teze o dominantnosti arijevaca] ... To neznaličko samohvalisanje i jeste ona baza Hitlerovog rasizma iz koje proizilaze vojno-politički zaključci...”⁹³ Kao što je rečeno, centar interesovanja ovog teksta V. Lebedeva je Rusija. Iz te perspektive Lebedev je i upozoravao na opasnost skorašnjeg sukoba svetskih razmera i ukazivao na to da je upravo Rusija objekat želja Japana i Nemačke. Ovim člankom ujedno je završeno razmatranje ideoološkog aspekta nacizma. Upravo u tim tekstovima mogao je biti uočen i ocenjen stav redakcije *Ruskog Arhiva* prema Nemačkoj i nacizmu.

Poslednja dva teksta koja govore o Nemačkoj donela su i dva različita pristupa ovoj problematici. „Strategijski položaj Nemačke”,⁹⁴ članak Fjodora Mahina, faktografski, bez komentara, govorio o nemačkoj vojnoj doktrini i o njenim oružanim snagama. Kao takav on ulazi u opštu šemu odnosa *Ruskog Arhiva* prema nacizmu, jer predočava vojne potencijale upravo onog protivnika SSSR koji je već bio označen, u ranijim prilozima, kao najopasniji protivnik i verovatni inicijator mogućeg sukoba — Nemačke.

I jedan *In memoriam*, „Osvald Špengler”,⁹⁵ ulazi u ovu opštu šemu odnosa prema nacizmu, i još reljefnije prikazuje taj odnos. Iste, 1936. godine, nalazimo na stranicama *Ruskog Arhiva* dve potpuno različite ocene Osvalda Špenglera. Različite su i sveske u kojima su objavljeni, dok je autor isti — Mark Slonjim, alias Mih. Švarc. Prvi je, već pominjani, članak „Kulturni pesimizam”, objavljen u dvobroju 36—37, u kojem Slonjim karakterišući Špenglera i njegovo delo, pomalo zlurado, primjećuje: „Kao i Hitler i on [sic! Špengler] odbacuje međunarodni socijalizam Marksa, tumačeći ga prezrivo kao 'engleski import' u oblasti nemačkog duha. [...] A sam Špengler nalazi se pod velikim uticajem Rodbertusa, pristalice naročitog državnog socializma... [...] Koncepcije

⁹¹ M. Švarc; *Kulturni pesimizam*...; str. 54.

⁹² U: *Ruski Arhiv*, 1936, 36—37, str. 87—95.

⁹³ V. Lebedev; *Rusija između dve vatre*...; str. 90—91.

⁹⁴ F. Mahin; „Strategijski položaj Nemačke”; u: *Ruski Arhiv*, 1936, 36—37, str. 148—162.

⁹⁵ M. Švarc; „Osvald Špengler”; u: *Ruski Arhiv*, 1936, 38—39, str. 99—100.

Špenglera i Zimela, pored sve raznolikosti njihove sadržine, predstavljaju samo dve tipične varijante filozofije kulture biološki obojene, gde se pokušava da se sve vrednosti kulture svedu na vrednosti života. Međutim, nije teško dokazati da je to gledište još izranije osuđeno na neuspeh... [...] Eto zašto mi smatramo da je kulturni pesimizam našeg doba, kroz posmatranje Špenglera, Zimela i drugih njima sličnih filozofa kulture, naučno neosnovan, jer svi oni potcenjuju stvaralačke tendencije duhovnog života...⁹⁶ Drugi tekst, „Osvald Špengler”, objavljen je u sledećem dvobroju, 38—39, nakon smrti Špenglera, iste 1936. godine, no to nije sprečilo Slonjima da napiše panagerik Špengleru, odmah s početka izjavljujući: „U Minhenu je 5. maja ove godine naprasno umro u 56. godini svog života Osvald Špengler, pisac 'Sumrak zapada' — možda najsjajniji i najuticajniji filozofski i politički pisac savremene Nemačke, posle Ničea.”⁹⁷ Nije se Slonjim ovde poneo po onoj narodnoj „o pokojniku sve najlepše”, već je imao jači razlog za ovakvu promenu stava, to će i na vesti: „Mnogi smatraju da je Špengler u neku ruku preteča nacional-socializma. Ali to mišljenje je zasnovano na nesporazumu. Istina, Špengler je indirektno znatno uticao na razvitak nacional-socializma [...] Međutim, ko je pažljivo čitao Špenglerovo poslednje delo: 'Die Jahre der Entscheidung' ('Odlučujuće godine'), taj mora znati da Špengler tumači nacional-socializam kao 'plebejski socializam' i da se prema Hitlerovoj 'socijalističkoj demagogiji' odnosi s jasnom i nesumnjivom mržnjom...⁹⁸

Mora se uočiti da je redakcija *Ruskog Arhiva* bila stvorila čitavu lepezu načina kako da izrazi svoj antinacistički stav. No blizina i uticaj Nemačke sprečila su je da bude daleko oštira.

3. RUSKI FAŠIZAM

Najjasnije i najoštije izražen antifašistički stav redakcija *Ruskog Arhiva* zauzela je po pitanju pojave separatističkih tendencija kod predstavnika raznih naroda SSSR i po pitanju pojave fašizma među nekim grupama ruskih emigranata. To je u neku ruku i logično jer, kao emigrantski časopis, *Ruski Arhiv* je imao moralno pravo i obavezu da se osvrne na delatnost ruske emigracije u svim delovima sveta. To nam je i omogućilo da u potpunosti ocenimo pravi karakter antifašističkih istupa redakcije, jer pri ocenjivanju i osudi nemačkog i japanskog fašizma ipak se moralno pridržavati određenih normi i okvira.

Pristup redakcije razmatranju ovog pitanja bio je dvojak: s jedne strane razmatrano je moguće ponašanje emigracije u eventualnom budućem ratu koji bi inicirale fašističke države i nametnule ga Rusiji; dok je s druge strane razmatrana pojava ruskog fašizma. Oba ova aspekta otkrivaju nam težnju redakcije *Ruskog Arhiva* da sve probleme o kojima govori postavi u relaciju prema Rusiji, jer — bilo da se govori o pona-

⁹⁶ M. Švarc; *Kulturni pesimizam...*; str. 54, 56.

⁹⁷ M. Švarc; *Osvald Špengler...*; str. 99.

⁹⁸ M. Švarc; *Osvald Špengler...*; str. 99—100.

šanju emigracije, bilo da se razmatra pojava ruskog fašizma — redakcija se trudila da o tome razmišlja iz pozicije Rusije, štiteći je, ma kakva da je, i osuđujući svaki pokušaj da se ona ugrozi.

Eskalacija agresivne spoljne politike Nemačke i Japana i sve veća opasnost koja je pretila svetskom miru, kao i šansa koju su neki emigrantski krugovi videli u tim pojavama, nagnali su *Ruski Arhiv* da se oglaši s par tekstova u kojima je obrađen problem pojave separatističkih i fašističkih tendencija u okviru emigracije. 1935. godine objavljena su čak tri članka u kojima se obrađuje ili dotiče ponašanje emigracije uopšte, kao i u eventualnom budućem ratu.

Prvi od ta tri priloga, članak S. Postnikova, „Separatističke težnje emigracije”,⁹⁹ obrađuje razvoj separatističkih tendencija kod predstavnika raznih naroda bivše Carske Rusije u emigraciji. Autor se uglavnom ograničio na registrovanje i opisivanje tih težnji, kao i na mere koje su pojedine emigrantske grupe preduzele za njihovo ostvarenje. Kada govori o ukrajinskoj emigraciji on kritikuje njenu nerealnost: „U svome odbijanju od Rusa jedan Ukrajinac naučnik došao je čak dotle da Ukrnjinci nisu uopšte Sloveni već proističu od Kelta. To je kuriozitet, ali kuriozitet karakterističan za separatistička raspoloženja. U tome pravcu je karakteristična izjava iznetu nedavno u ‘demokratskom’ listu ‘Delo’ (izd. u Lavovu) da oni prepostavljaju japansku okupaciju ruskoj. To se odnosilo na ukrajinska naselja ‘Zelena Klin’ u Primorskoj oblasti na Dalekom Istoku. Međutim, govoriti o okupaciji ukrajinskih naselja u sibiru od strane Rusa, to je isto što i govoriti o okupaciji ukrajinskih naseobina u Americi od strane Amerikanaca. Emigranti i ljudi koji stoje van života, lako mogu govoriti o kakvoj hoće okupaciji, ali realan život ukazuje da više od pet miliona Ukrajinaca živi u SSSR van Ukrajine [...] da je sama Ukrajina već odavno prenaseljena...”¹⁰⁰ Nadovezujući se na stav S. Postnikova, autor priloga, „Zakavkaski separatizam u slučaju rata”,¹⁰¹ V. Minahorjan, je tu obnevidelost pojedinih emigrantskih krugova takođe osudio, ali je i korak dalje apelujući na zakavkasku emigraciju da u slučaju rata stane uz Rusiju: „Sudbina Zakavkaza vezana je za Rusiju i to ne na tlu nekih ‘političkih režima’, već na tlu vekovnog uzajamnog uticaja kultura naroda Zakavkaza i Rusije, na tlu zajedničkih socijalno-političkih interesa. [...] Mi samo mislimo da sva ta pitanja mogu i moraju biti rešena u okviru današnje Rusije, sopstvenim silama naroda, koji je naseljavaju, a ne računima na rat u korist tuđinskih, imperialističkih i reakcionarnih sila. U slučaju rata koji bi stranci nametnuli Rusiji, obaveza je stanovništva Zakavkaza, kao i celog stanovništva Rusije da se bore svom snagom protiv tuđinske vojske i da potpomažu zajedničku победu naroda Rusije.”¹⁰² Često citirani Vladimir Lebedev takođe se osvrnuo na ponašanje emigracije u već pominjanom članku, „Nova strategija — nova diplomacija”. Kao izraziti patriota i

⁹⁹ Tekst koji je već citiran u delu o separatizmu, nalazi se u: *Ruski Arhiv*, 1935, 30—31, str. 203—222.

¹⁰⁰ S. Postnikov; Separatističke težnje...; str. 212.

¹⁰¹ U: *Ruski Arhiv*, 1935, 30—31, str. 233—242.

¹⁰² V. Minahorjan; *Zakavkaski separatizam*...; str. 242.

pacifist, on se nije ustručavao da bude oštar ni kada su u pitanju bili Japan i Nemačka, tim pre je mogao da bude isključiv kada se radilo o ruskoj emigraciji, onoj kojoj je i sam pripadao. Pokazivao je on puno razumevanje za probleme emigrantskog života, shvatao je da će ta ista emigracija morati zauzeti određen stav u slučaju rata, ali nikako nije htio da prihvati da se ta emigracija može okrenuti protiv domovine. O svim tim problemima on je imao vrlo određen i veoma jasan, kritički stav: „Položaj ogromne većine ruske emigracije uopšte je tragičan. Ona materijalno, moralno i duhovno dolazi sve više u bezizlazan položaj. [...] Šta će da radi emigracija u slučaju rata? ‘Mimoći rat’, kako je u svoje vreme savetovao jedan od najlakomislenijih vođâ emigracije 1914. godine — nemoguće je. [...] Razume se samo po sebi da postoji jedan deo ruske emigracije koji bi bio u stanju da podje zajedno sa neprijateljima Rusije ili da im pomaže [...] ... njen put je ‘jasan i lak’. To je put izdajstva interesa svoga naroda u korist osvajačkih interesa tuđinskih režima [...] Mi razumemo da je za ljudе čiji su opšti pogledi na svet bliski pogledima pisca ovih redaka i njegovih prijatelja, lako i prirodno saosećati i aktivno sudelovati u delu odbrane Rusije, onakve kakva je ona sada, ali ima veoma mnogo i takvih ljudi kojima klasni interesi i politička mržnja — udruženi još i sa verom u fantastične nade — smetaju da se u njima neposredno manifestuje polet i želja da pomognu svom narodu u času kad mu preti bliska opasnost. Za takva lica najbolje bi bilo da se drže principa: bar ne smetati odbrani Rusije.”¹⁰³

Mnogo više žuči Vladimir Lebedev prolio je kada je uočio pojavu fašističkih tendencija u redovima ruske emigracije. Jedini tekst koji obrađuje pojavu ruskog fašizma u Mandžuriji, „Pored kolevke jednog fašizma (Ruski fašizam — oruđe nove politike Japana)”, prepun je oštih reči na račun tog dela emigracije. Upravo to nam otkriva do kojih granica je dosezao antifašizam Vladimira Lebedeva i redakcije *Ruskog Arhiva*. Tekst je objavljen 1936. godine u dvobroju 38—39, poslednjem broju koji je bio uređen uobičajenom uređivačkom koncepcijom.¹⁰⁴ Najviše prekora i osuda upućeno je „Birou za poslove ruskih emigranata u Mandžu-Ti-Go”, naročito njegovoj aktivnosti kada se radilo o vaspitanju dece i omladine: „Celokupno to buncanje sa potpuno neshvatljivim besmislicama o ‘masonstvu’, sa bezumnim rasnim i rušilačkim podbadanjem, sa opevanjem Nipona, Mandžu-Ti-Go i ‘buđenja Azije’ — nepojmljivo za normalnog Rusa, sva ta neverovatna mešavina pravoslavlja s paganismom, sa огромnom mržnjom prema svemu što nije japanofilsko [...] sačinjavaju onu osnovu vaspitanja dece, šiparica i mladića u dobu od 4 do 30 godina, čime se zanavek osakaćuju duše mlađih pokoljenja i stvaraju se nekakva veštačka rusko-mandžurska čovekomrzilačka vrsta.”¹⁰⁵

¹⁰³ V. Lebedev; Nova strategija...; str. 115—117.

¹⁰⁴ Poslednja sveska Ruskog Arhiva, koja je izашla 1937. godine, kao trobroj 40—42, odstupa od uobičajene uređivačke koncepcije. U potpunosti je posvećena kulturnim temama. Prvi deo trobroja posvećen je Puškinovom jubileju, dok je drugi deo posvećen prigodnim prilozima povodom obeležavanja smrti Maksima Gorkog.

¹⁰⁵ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 127. Inače vaspitanje ruske omladine u Mandžuriji vršeno je kroz više fašističkih organizacija: deca do 17

Iako se na samom početku teksta Lebedev trudio da ostane hladnokrvan i objektivan podvlačeći da: „... se vrši, sa vojnog gledišta vrlo interesantan ali za rusku emigraciju vrlo žalostan eksperiment stvaranja ruskog fašizma od strane drugih država ...”,¹⁰⁶ na kraju, izvodeći zaključak, nije mogao da prikrije gnušanje. Otišao je toliko daleko da je takve grupe čak „isključivao“ iz redova emigracije: „Samo mišnja može da bude dovoljan podstrek za izdaju kod duša opustošenih zlobom i neznanjem. To i jeste logičan završetak defetističke teorije. Međutim, koliko nesreća, suza i tuge, koliko sakaćenja naivnih i prostih duša, koliko zločina protiv Rusa i mладог pokoljenja nosi sa sobom završetak te teorije [...] Mi se ne plašimo ‘reklame’, koju smo napravili ovome obrascu. Mi ne odobravamo ni taktiku prečukivanja onog što se odigrava na Dalekom istoku, ni taktiku prezrivo-podsmešljivog stava prema njemu. Sve to ima i suviše ozbiljno, — šta više, tragično značenje za rusku emigraciju. Pitanje se postavlja u oštrom i nedvosmislenom obliku: ili — ili... Ili s Rusijom protiv neprijatelja, ili s neprijateljima Rusije protiv nje. [...] Oni koji hoće da budu topovska hrana za neprijatelja Rusije, ne mogu se posmatrati kao ruski emigranti. Oni su samo neprijatelji Rusije. To treba glasno i otvoreno reći i izvesti sve odgovarajuće zaključke. Međutim, i prema mandžurskom eksperimentu ruska defetistička emigracija mora da zauzme određen stav. Ako je u njoj ostala ma i kap svoga (da i ne govorimo o nacionalnom) dostojanstva i čovečanskog saosećanja prema emigrantskoj nesreći, ona mora da vapije protiv onoga što se odigrava u Mandžuriji. Ona mora, — jer će inače sama sebi potpisati presudu moralne smrti, — da učini svemoguće i nemoguće u borbi protiv čudo-višnog japansko-mandžurskog eksperimenta nasilnog pretvaranja Rusa i ruske omladine u špijune i agente stranih sila i izdajice svoje Domovine.”¹⁰⁷

Ovo je bio poslednji tekst, objavljen u *Ruskom Arhivu*, koji se doticao problema fašizma uopšte.

*

Van svih ovih podela redakciji *Ruskog Arhiva* uspeло је да у још jednoј prilici iskaže viđenje fašizma. Iako bi se pre moglo reći da se radilo o jednoj krajnje antimilitantnoj reakciji na dati događaj, takva reakcija bila je ipak tesno povezana sa antifašističkim stavovima redakcije. Radi se naime o tekstu, „Uspomeni kralja Aleksandra”,¹⁰⁸ tj. o in

godina okupljana su u „Savez malenih” i „Avangardiste”, dok je omladina od 17 do 30 godina bila učlanjena u „Zajednicu ruske omladine”. Ove tri organizacije bile su pod patronatom „Biroa za poslove ruskih izbeglica u Mandžu-Ti-Go”, tj. pod direktnim nadzorom vođe, Konstantina Rodzajevskog.

¹⁰⁶ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 112.

¹⁰⁷ V. Lebedev; Pored kolevke jednog...; str. 133—134.

¹⁰⁸ Od uredništva; „Uspomeni kralja Aleksandra”; u: *Ruski Arhiv*, 1935, 30—31, str. 5—6.

memoriamu povodom ubistva kralja Aleksandra u Marselju 1934. godine koji je potpisalo uredništvo. Po gorljivosti i oštrini napada na atentatore Aleksandra Karađorđevića, inače velikog prijatelja i pokrovitelja ruske emigrantske kolonije u Jugoslaviji, možemo sa velikom sigurnošću tvrditi da je i ovaj tekst bio delo direktora *Ruskog Arhiva*, Vladimira Lebedeva. Očito potreseni ubistvom, shvatajući koliko i sami gube njime, a ujedno iskoristivši priliku da ne moraju konkretno imenovati objekt svojih napada, ruski emigranti su ovako odreagovali: „9. oktobra 1934. godine ubijen je u Marselju Kralj Aleksandar Prvi Karađorđević. Kralj Aleksandar pao je kao žrtva mračnih, reakcionarnih sila, koje su videle u Njegovoj politici, a naročito u Njegovoj spoljnoj politici smetnju za svoje planove. Ubica je izašao iz onog zločinačkog međunarodnog logora koji sanja o tome da okrene natrag točak istorije, da ratom i nasiljem vrati te narode mračnoj prošlosti. Ovaj logor je logor rata i revanša. [...] Ubica Kralja Aleksandra izišao je iz redova baš one reakcionarne organizacije koja je pre jedanaest godina ubila, zbog vođenja slične politike izmirenja i zbljenja balkanskih naroda, velikog bugarskog državnika Aleksandra Stamboliskog. Međunarodni pokrovitelji ubice Kralja Aleksandra pripadaju najreakcionarnijim silama Evrope [...] I evropsko javno mnjenje pravilno je shvatilo marseljsku tragediju kao zločinački atentat reakcije na mir, i vezalo je mučeništvo Aleksandra Karađorđevića sa sudbinom stotina miliona ljudskih bića, koja ne žele, kao i blaženopočivši Kralj, nove ratove, novo uzajamno uništavanje. Kralj Aleksandar Prvi poginuo je na velikoj straži Mirotvorca. Slava Mu!”¹⁰⁹

*

Orijentacija redakcije u času kada je *Ruski Arhiv* prestao da izlazi, 1937. ili 1938. godine, bila je jasno uočljiva — nepomirljiv stav prema ma kom obliku fašizma. Takođe je uočljivo da se taj stav iz godine u godinu razvijao, učvršćivao i da se sve otvorenije ispoljavao. Bilo bi zanimljivo pratiti dalju genezu tog stava u godinama koje su dolazile, do početka drugog svetskog rata, čuti mišljenje o aspiracijama i uspesima fašizma, o nemačko-sovjetskom paktu... No, očito je da je, i takav kakov je bio, *Ruski Arhiv* ušao u raskorak sa težnjama i stavovima zvanične jugoslovenske politike, koja je upravo tih godina bitno menjala svoj spoljnopolitički kurs.

¹⁰⁹ Od uredništva; Uspomeni kralja...; str. 5—6.

Miroslav JOVANOVIC

SUMMARY

THE „RUSSIAN ARCHIVE” AND FASHISM

The Russian emigrant's colony in the Kingdom of Yugoslavia published over 150 newspapers and periodicals. Among the most significant was the „Russian Archive”. Its importance was due, first, to being one of the few periodicals of the Russian emigration to be published in the Serbo-Croat language and, second, to the time in which it was being published.

The example and existence of the „Russian Archive” demonstrate that the question of the position of the Russian emigrants' colony in the Kingdom of Yugoslavia and in Europe between the Wars, regarding fascism, is more complex than was supposed until now. We have before us a periodical with a decided anti-fashist orientation, published in the turbulent, critical years of European and Yugoslav politics and history, the period between 1928 and 1937.

Headed by the left-oriented intellectuals from the ranks of the SR, who were living in Yugoslavia, Vladimir Lebedov, Fiodor Mahin, Alek-sije Jelačić, and under the patronage of the reputable Yugoslav diplomat, Stanoje Pelivanović, the „Russian Archive” gathered some of the most prominent Russian emigrants into the ranks of its permanent associates, Evgenije Zamjatin, Marina Cvetajeva, Aleksej Remizov, Marko Slonin. The personal beliefs of its associates and the editorial concept of the „Russian Archive” practically obliged it to express its position regarding the appearance of Russian fascism and fascism in general. The subject matter of the articles about fascism was determined by the fact that Russia was at the center of their attention. Hence, the editors confined themselves only to the subject of Germany and Japan, the immediate threats in a possible future conflict with the USSR, and the appearance of fascism in the ranks of the Russian emigration, while Italy is hardly mentioned. The „Russian Archive” was at first moderate in manifesting a clear and definite anti-fashist position but its views kept growing more severe with time.

It can only be a matter of speculation whether such an orientation was one of the reasons for the termination of the periodical's publishing. It would have been interesting to follow the development of such assessments and views had the „Russian Archive” continued to be published.

OSVRTI

ŽIVOMIR SIMOVIC

KADA JE I GDE NASTALA PRVA RADIO-STANICA U JUGOSLAVIJI?

Glas i zvuk, odnosno govor i muzika, zračeni iz antene Radio-telegrafske stanice u Rakovici, kod Beograda, koju su postavili inženjeri Mihailo Simić i Dobrivoje Petrović, u okviru probne emisije u februaru 1924. godine, prvi put u Jugoslaviji krenuli su na sve strane bežičnim putem, nošeni slikovito predstavljenim kružnim talasima, kroz etar — prirodnu sredinu naročitih odlika, od kojih je najbitnija ona svojstvena elektromagnetskom polju, o kojoj su kao o najfinijoj pratvari, to jest „plamenom vazduhu u kome zvezde lebde i bogovi stanuju” još u antičko doba imali pojma, i inače izuzetno zaslužni velikani Aristotel, Anaksagora, Platon...

Te godine, 19. septembra inženjeri Simić i Petrović poslali su u etar „probni koncert”, prvu emisiju koja je pobudila izuzetnu pažnju u Beogradu i široj okolini, a od 1. oktobra Radio-telegrafska stanica u Rakovici bila je ovlašćena da emituje jednočasovne koncerте tri puta sedmično. Tim činom 1924. godina označena je kao vremenska razmeđa na kojoj je uspostavljena crvena nit utemeljivanja primene dalekosežnih izumiteljskih dostignuća Maksvela, Tesle, Herca, Markonija, Popova, Li de Foresta i još nekih naučnika i pod našom nebeskom kapom, i to samo godina posle javljanja prvih ovlašćenih radio-stanica u svetu tehnički opremljenih i kadrovski sposobljenih za redovito emitovanje programa (njajpre u Holandiji 6. novembra 1919, a onda u Pittsburghu, SAD, 20. avgusta 1920).

Bio je to, dakle, u Jugoslaviji početak korišćenja takve tehnike koja će svestrano i bitno doprineti da se svest i kultura, kao i ukupno ponašanje ljudi u našoj sredini učine delotvornijim i naprednijim, što znači da će ih toliko revolucionisati tokom vremena da se može s razlogom naglasiti da je to, zapravo, predstavljalo izlazak na plodonosno polje pogodno za poželjne preokrete nabolje i svekoliko civilizacijsko napredovanje.

Ko je stvarno bio prvi

Još 15. maja 1956. godine, povodom tridesetogodišnjice početka redovnog programa Radio Zagreba, Jugoslovenska radio-difuzija je 15. maj proglašila za Dan radija. Time je zvanično priznato da je početak rada Radio Zagreba 15. maja 1926. godine predstavljao ujedno i početak uvođenja redovnog programa radija u Jugoslaviji. Time, zapravo, nije uva-

žena činjenica da je u Beogradu preko radija emitovan muzički program i da su čitane vesti i berzanski izveštaji dve godine ranije, verovatno zato što te emisije nisu smatrane „redovnom pojavom od posebnog društvenog interesa”.

Međutim, poznati i zaslужni novinar Radio Beograda, Radivoje Marković, koji se s uspehom bavio i istoriografijom radija, u nekoliko mahoma je ukazivao na značaj i ulogu preteće Radio Beograda — Radio-telegrafske stanice u Rakovici: u „Godišnjaku JRT” za 1963, u prilogu „Razvitak radija i televizije u Jugoslaviji” (odeljak „Prve emisije”); u „Kratkom pregledu istorije radiodifuzije u Jugoslaviji” (Jugoslovenska radiotelevizija i Jugoslovenski institut za novinarstvo, Beograd, 1976), u poglavljju „Radio Beograd i razvitak radija i televizije u Srbiji”, u zborniku „Ovde Radio Beograd” (1979), u tekstu „Prve godine”... „Godina 1924. donosi prve pokušaje stvaranja domaćeg radio-programa u sasvim ograničenim mogućnostima”, — pisao je Marković u „Godišnjaku JRT” za 1963, a u „Kratkom pregledu istorije radiodifuzije u Jugoslaviji”: „U krilu radio-telegrafije, u Beogradu se javlja i radio-telefonija dosta rano, ali i veoma skromno. Na radio-telegrafskom predajniku u Rakovici inženjeri Mihailo Simić i Dobrivoje Petrović od februara 1924. počeli su „probne emisije”, što je bilo delo entuzijasta, koji su koristili svoj povoljan položaj u francuskoj kompaniji TSF, koja je imala i svojih razloga da ih pomaže, računajući na kasniju izgradnju radio-mreže”. U svom prvom prilogu u zborniku „Ovde Radio Beograd” Radivoje Marković, između ostalog, ističe: „Po završetku prvog svetskog rata, francuskoj kompaniji TSF poverene su i prve koncesije za izgradnju radio-telegrafiske mreže u Jugoslaviji preko koje je išao tranzit između Evrope i Bliskog istoka. U dosta širokoj mreži, najjači centar kompanija TSF podigla je u Rakovici, kod Beograda, koji je u početku imao predajnik snage 25 kilovata. Tako je Rakovica postala jedan od najjačih radio-telegrafских centara u ovom delu Evrope, što je koristilo za školovanje i praktičnu obuku domaćih kadrova a, i to je potrebno reći, i zbog njihovog učešća u prvoj primeni radio-telefonije u Beogradu. U prvim godinama posle prvog svetskog rata u propagandi radija i njegove praktične primene veliku ulogu širom zemlje igrali su radio-klubovi koji su okupljali amatere i prijatelje radio-telefonije, a koji su najčešće bili inicijatori emisijih radio-stanica kako u Beogradu, tako i u Zagrebu. (...) Radio-klub u Beogradu osnovan je 15. jula 1924. godine da, kako je utvrđeno Pravilima, okuplja „prijatelje radio-telegrafije i radio-telefonije”. Koliki se i kakav značaj pridavao tom činu dovoljno kazuje to što je za prvo predsednika kluba izabran resorni ministar PTT. Treba shvatiti i istaći da klubovi u to vreme, što ukazuje na njihov izuzetan ugled, nisu okupljali samo zainteresovanu omladinu i službenike, već su bili skupovi akademika, profesora univerziteta, inženjera, lekara i tako dalje, i, naravno, i studenata i omladine svih uzrasta, koji su želeli da se razvijaju s svojim vremenom u kojem je radio bio velika novina”.

Dr Ivko Pustišek u svom radu „Radio Beograd 1924. godine — prva radio-stanica u Jugoslaviji”, koji će u svojoj biblioteci objaviti Radio Beograd, u nastojanju da dokaže svoju osnovnu tezu postavljenu već

u samom naslovu, poziva se jedino na Markovićevu pisanje u „Godišnjaku JRT” za 1963. o Radio-telegrafskoj stanici u Rakovici, da bi naglasio da je on bio blizu istini, ali ne sasvim u pravu: „Radivoj Marković, međutim, nije do kraja istražio istoriju radio-stanice Beograd, pa ju je zbog toga pogrešno svrstao među eksperimentalne radio-stanice”. Dr Pustišek zatim ukazuje na to da redovni programi radio-stanice razlikuju od eksperimentalnog rada „pre svega, odluka nadležnog državnog organa kojom se odobrava emitovanje programa, kao i finansiranje programa, bilo dotacijom, radio-preplatom ili ekonomskom propagandom” i detaljno razmatra sve te neophodne pretpostavke, nastojeći da dokaže da su bili zadovoljeni svi uslovi koji kao redovni karakterišu program radio-stanice u Rakovici.

Početak 1924. godine

Ministarstvo pošta i telegraфа, kako nije imalo na raspolaganju dovoljno budžetskih sredstava, odlučilo se još 1922. godine da pozove vlasnike stranog kapitala da učestvuju u konkursu za izgradnju nove, mnogo jače radio-telegrafiske stanice, koja bi imala veći domet od svih dotadašnjih, mahom „nasleđenih” posle ukidanja austro-ugarske vojne i civilne vlasti u Sarajevu, Trebinju, Šibeniku i Zagrebu ili izgrađenih posle oslobođenja, kao na Banjici, kod Beograda. Posle pregovaranja sa ponuđačima, Ministarstvo pošta i telegraфа je odlučilo da se ugovor sklopi s Generalnim društvom za bežičnu telegrafiju TESAFI iz Pariza, što je odobrio Ministarski savet u punom sastavu s Nikolom Pašićem na čelu. Pri tome valja imati u vidu da je Srbija usred rata, 1915. godine, imala sasvim pozitivno iskustvo iz saradnje sa francuskim društvom TSF, koje je u Nišu, gde je bilo privremeno sedište vlade, izgradilo radio-telegrafsku stanicu. Ugovorom iz avgusta 1922. godine, koji je objavljen u „Poštanskom-telegrafском веснику” (broj sedam) dve godine docnije, bila je predviđena izgradnja radio-difuzne stanice u Jugoslaviji i „sama ta činjenica, — napominje dr Pustišek, — ukazuje da ne može biti ni govora o nekoj eksperimentalnoj amaterskoj radio-stanici minimalne snage, kakve su bile ostale eksperimentalne stanice — samo plod rada oduševljenih amatera”.

Obavljajući opsežne i temeljite pripreme za početak rada TESAFI je krajem 1922. godine kupila zemljište u Rakovici, preko puta železničke stanice, na kojem je do kraja novembra sledeće godine podignuta od čvrstog materijala prizemna zgrada, pristojno oblikovanog pročelja, funkcionalnih prostorija i solidno opremljena, u koju su smeštena tri predajnika, i to za potrebe radio-difuzije i radio-telegrafije. Jedan od njih služio je i za radio-telegrafiju i za radio-difuziju. U zgradi Prve hrvatske štedionice u Knez Mihailovoј ulici u Beogradu istovremeno su preuređene i opremljene prostorije za radio-centar. Upravnik čitave radio-telegrafiske stanice bio je Sava Janković, a njen glavni inženjer Živojin Arandelić.

Dr Pustišek napominje da je najviše vesti o radu na pripremama za redovni program Radio Beograda u 1924. godini našao u časopisu „Tele-

graf i telefon”, koji je baš te godine počeo da izlazi vođen od strane načelnika Ministarstva pošta i telegraфа Milana Ž. Đorđevićа. Baš u prvom broju Đorđević je objavio: „U Beogradu je instalisan još i jedan radio-telegrafsko-telefonski aparat, udešen za otpremanje u razne oblasti Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca državnih telegrama, komunikacija, novinarskih vesti, berzanskih izveštaja, koncerata, vesti za propagandu itd. onima kojima to bude odobreno od strane Ministarstva pošta i telegraфа”. U drugom broju časopisa je objavio informaciju o osnivanju Društva prijatelja radio-telegrafije i radio-telefonije i pravila tog društva, prihvaćena na skupštini održanoj 15. jula 1924, što se podudara i s napred navedenom tvrdnjom Radivoja Markovića.

U ogledalu štampe: „vibracije po beskrajnoj vasioni”

O novoј radio-telegrafskoj stanicи pisala je i tadašnja prestonička štampa, a naročito iscrpno „Politika” od 31. avgusta, pominjući da je u palati Prve hrvatske štedionice u Knez Mihailovoj ulici uređena „neobična sala za koncerte u koju kad uđete, u prvi mah osećate da se nalazite u jednom centru u kojem se usredsređuju svi snopovi radioelektriciteta i zvukova, koji neposredno vibriraju po beskrajnoj vasioni ili kao da ste u centrali odakle se zvuci prijatnih melodija vokalne i instrumentalne muzike šalju na sve strane sveta, dok se, najzad, pomoću aparata za bezično telefonisanje, ne nađu u čovećjem uhu, tamo daleko”. U tom članku je podrobno opisan izgled i funkcija studija: „Sva je sala zastrta u svima pravcima i zidovi su tapacirani vunenim gabardinom ..., a tavanica je sva pokrivena belom polusvilenom materijom u talasastom obliku. Pred mikrofonom, koji visi u jednom uglu, pred kojim se izvode koncerti, i koji je tako osetljiv da može primiti i bestraga daleko otpremiti i najmanji šum u sali, stoje pultovi za note ...”

Sedmog septembra „Politika” je potanko opisala kako je prethodnog dana „u salu za koncerte naišao gospodin Sava Janković, viši činovnik Ministarstva pošta, koji je pri ovoj privatnoj Kompaniji telegrafije bez žica određen kao inspektor od strane države i, na opšte iznenađenje, zabranio koncert” zato što nije postojalo propisno odobrenje.

Da ne bi prošla kao 6. septembra, kompanija se postarala da dobije dozvolu na osnovu ugovora, koji je predviđao i uvođenje pretplate od 1. oktobra, i već 19. septembra, istog dana kada je potpisana, priredila je koncert koji je prenošen preko radija. Rogovska, soprano, pevala je ariju iz „Toske”, Bogić je recitovao deo iz Rostanovog „Sirana”, Tomić je otpевao Hristićevu kompoziciju „Behar”, Holub je svirao na violinu odломke iz dela Mendelsona i Suka u pratnji svoje supruge na klaviru.

Ohrabreni priznanjima koja su u javnosti dobili za emisiju od 19. septembra, inženjeri Mihailo Simić i Dobrivoje Petrović su, na osnovu odobrenja, od 1. oktobra 1924. godine, emitovali program utorkom, četvrtkom i subotom od 18,45 do 19,45 časova sačinjen uglavnom od koncerta, novosti i berzanskih izveštaja.

Ministarstvo je za izdržavanje ove stanice odvajalo deo preplate, ali je ta subvencija ukinuta 1. jula 1926, na čuđenje javnosti, dakle odmah posle osnivanja Radio Zagreba (15. maja).

Vanredne prilike od samog početka

Redovno emitovanje programa Radio Beograda počelo je 24. marta 1929. godine, u vanrednim uslovima, samo tri meseca posle uvođenja šestojanuarske monarhističke diktature usredsređene na grubo gušenje demokratskih sloboda, obračunavanje sa svim naprednim snagama a posebno komunističkim pokretom i na ponižavanje i obespravljanje javne reči putem cenzure i raznovrsnih političkih pritisaka i smicalica. Otuda ne može biti iznenađujuće što su prilikom svečanog stavljanja u pogon stanice Akcionarskog društva „Radio”, glavnu reč imali nepopularni zvanici. Već se tada u javnosti javilo strahovanje da će čitav program biti podređen zahtevima i ciljevima režima, odnosno da će se cenzura nemilice obračunavati sa nastojanjima da se društvo izvuče iz voluntariistički predodređene brazde — razmeđe i da se usmeri ka svetlim vidicima.

To će se postići nepunu deceniju kasnije dolaskom akademika Veljka Petrovića, univerzitetskog profesora i književnika Stevana Jakovljevića, kompozitora i dirigenta Mihaila Vukdragovića, Vojislava Vučkovića, Stevana Hristića na istaknuta mesta na kojima se odlučivalo o programskoj usredsređenosti, kao i zahvaljujući angažovanju spikera Henriha Fingerhuta i Jelene Bilbije, dramskih umetnika Mile i Dušanka Veličkovića, muzičara Andrije i Mirka Hauzera, Sime Begovića, Vlastimira Pavlovića — Carevca, Đorđa Karaklajića, tehničara i inženjera Velimira Kneževića, Geze Franka, Kalderona, novinara Radivoja Markovića, Momčila Simića, Mileta Stankovića, Alekse Markišića (proglašen za narodnog heroja), službenika Miše Dumović i Petra Jovovića.

U nedelju, 24. marta 1929. godine iz zakupljenih prostorija na drugom spratu palate Srpske akademije nauka, u 10 časova i 30 minuta, zacula se fanfarska uvertira, koju je komponovao tadašnji dirigent Beogradske opere i prvi šef muzičkog programa radija Lovro Matačić, a zatim je hor Akademskog društva „Obilić” otpevao himnu u pratnji orkestra Opere. Time je deset godina posle oglašavanja prve prave radio-stanice iz Holandije označen početak redovnog korišćenja prednosti radiofonije ne samo u Srbiji. U nastavku svečanosti izvedena su dela Hristića, Krstića, Baranovića, koja su sa talasne dužine 455 metara stigla u Šid, Jašu Tomić, Dubrovnik, Leskovac, Bor ...

DUBRAVKA STAJIĆ

„GLASNOST“ U SOVJETSKOJ ISTORIOGRAFIJI

Glasnost kao deo procesa demokratizacije u Sovjetskom Savezu pokazuje interesantne rezultate na polju društvenih nauka. Ako se analiziraju časopisi koji su do pre četiri godine objavljivali samo oficijelna stanovišta i ocene istorije i prakse socijalizma, sada se radovi istoričara, sociologa, politikologa sve više kritički bave *prečutanim* i doskora *zabranjenim* temama savremene istorije, i društvenim protivrečnostima, a u prvom redu korenima i posledicama staljinizma. Staljinizam kao dokument, kao deo istorije i kao refleksija sadašnjih generacija je problem koji ispunjava i julski broj poznatog istorijskog časopisa *Voprosy Istorii*. Promena tema i istraživačkih sudova u toku poslednje dve godine u ovom časopisu zavređuje pažnju javnosti, jer se u pitanje ne dovode samo istorijske činjenice, već i kolektivna politička svest decenijama formirana u jednopartijskom političkom sistemu i diktaturi jednog obaveznog mišljenja. Otvaranje i kritičko preispitivanje takve prošlosti je složen i za mnoge pojedince bolan proces. Taj proces ima svrhu ukoliko zadovoljava osnovni cilj — borbu protiv staljinizma i njegovih političkih i ideooloških derivata. U okviru nove uređivačke koncepcije časopis priprema objavljanje memoara N. S. Hruščova, dokumenata Petrogradskog sovjeta radničkih i vojničkih deputata 1917, memoarske zapise građanskih političara koji nisu bili publikovani: Kerenskog, Denjikina, spise finskog istoričara M. Jakobsona „Zimski rat” (1930—1940) o ratu Sovjetskog Saveza protiv Finske. Časopis se otvara ka kritičkim, kontroverznim i doskora u zvaničnoj istoriografiji neprihvaćenim autorima kao što je Robert Konkist (R. Qonquest) sa kojima sovjetski istoričari doskora ni javno ni polemisali, a još manje naučno vrednovali njihove istraživačke rezultate. Svakako, uz ove pozitivne rezultate uvek ima i emotivno obojenih iskaza, naročito kada su u pitanju dokumenti i svedočenja žrtvi staljinskih čistki i njihovih srodnika. Ali i u takvim svedočenjima mogu se istraživanjem utvrditi objektivne činjenice koje su potrebne za ocenu istorijskog perioda, i uloge pojedinih ličnosti u njemu. Mnoge mistifikacije sada konačno rasvetljavaju i dostupne su kritičkom суду javnosti, koja je veoma zainteresovana za ta rasvetljavanja, što pokazuju i pisma čitalaca upućena časopisu. Danas kada se istraživačkim radom bave generacije vaspitane na saznanjima kibernetike i robotike, mnogo je lakše kritički se odrediti prema prošlosti.

Časopis *Voprosy istorii* u broju 7 za 1989. godine, u više rubrika, pored priloga iz starije istorije, upravo izvorne članke i dokumente koji se bave savremenom istorijom, a posebno fenomenom staljinizma. U ovom broju objavljene su sledeće rubrike: 1) *članci*, sa radovima E. V. Anisimova, „Petar I.: rođenje imperije“ (str. 3—20), L. N. Gumileva, „Huni u Aziji i Evropi“ (str. 21—38), I. B. Šiškina „Delenje Rjutina“ (str. 39—52); 2) *Iz istorije naroda SSSR* sadrži članke Ž. B. Abilhozin, M. K. Kozibaev, M. B. Tatimov „Kazahstanska tragedija“ (str. 53—71); 3) u rubrici *Istorijski portreti* P. P. Čerkasov objavio je članak o Rišeljeu (str. 72—92), u rubrici 4) *Istorijska publicistika* A. V. Antonov-Ovsejenko objavio je nastavak studije „Staljin i njegovo vreme“ (str. 93—110), koja se nastavlja i u sledećim brojevima časopisa. U rubrici 5) *Publikacije* objavljena je istorijska građa-prepiska Katarine II sa G. A. Potemkinom. Lična prepiska državnika, uz privatne detalje uvek sadrži podatke koji mogu da pomognu istraživačima u potpunijem definisanju realnih političkih, ekonomskih, i kulturnih odnosa jedne epohe. Postoji deo stvarnosti koji nije lako kvantifikovati i odrediti ciframa i drugim pokazateљima, a koji su filozofi nazvali „duh vremena“. Upravo taj i takav „duh vremena“ može se videti iz 419 zapisa i pisama Katarine II Potemkinu, koje je Bonč Brujević priredio za štampu još 30-ih godina a nisu objavljena do danas. 6) Pravi doprinos *glasnosti* čini početak objavljivanja poznate studije L. D. Trockog „Staljinska škola falsifikovanja“ (str. 135—152) koja je 1931. objavljena u emigraciji na engleskom, francuskom, španskom, a u Sovjetskom Savezu nije mogla biti publikovana jer je kvalifikovana kao krivično delo podrivnja državnog uređenja. U rubrici 7) *Istoriografija* objavljeni su prikazi više knjiga: V. V. Kabanova, „Seosko domaćinstvo u uslovima ‘vojnog komunizma’“ (str. 154—156), A. D. Zajceva, „Pjotr Ivanovič Bartenev“, D. N. Aljišica, „Načelo samodržavlja u Rusiji. Država Ivana Groznog“ (str. 157—159), „Myth and Reality: the Struggle for Freedom in India, 1945-1947“. Objavljen je prikaz i jedne knjige o studentskim komunama 1968. godine, što je izuzetak, jer se o 1968. u Sovjetskom Savezu naučnici nisu izjašnjivali. To je studija A. Schnapp, P. Vidal-Naquet „Journal de la commune étudiante“ Textes et documents novembre 1967 — juin 1968“. Paris, 1988. Ni u rubrici *Pisma redakciji* nisu izostala kritička viđenja savremene istorije, pitanja i nedoumice o političkim odnosima u savremenom svetu i ulozi pojedinih političkih vođa. Ako jedan čitalac postavlja pitanje vrednovanja pojedinih ličnosti — nosilaca najviših odlikovanja Sovjetskog Saveza, te kako su nosioci ordena Lenjina R. Merkader, ubica Trockog, kao i Dolores Ibarruri i niz sovjetskih privrednika, naučnika i umetnika, jasno je da se pitanje političkog digniteta otvara na nov način i da nove generacije ne pristaju na stare mitove. Časopis *Voprosy istorii* počinje da prerasta uske, zadate okvire zvanične istoriografije i postaje mesto sučeljavanja stavova o uzrocima aktuelne krize socijalizma.

Središnji, najznačajniji tekst u časopisu kao kritički doprinos analizi staljinizma, kao primer dijalektičkog istraživanja istorije, političko-ideološke kritike i primer sjajne publicistike je početak pomenute studije Trockog. Ostali članci su u većoj ili manjoj meri korespondentni sa

njim, pri čemu ne osporavaju niti jedan bitan argument koji Trocki koristi u obračunu sa Staljinom. Podnaslov njegovog teksta glasi "Ispravke i dopune literaturi epigona". Trocki detaljno opisuje pripreme članova Centralnog komiteta VKP(b) za prisvajanje „Lenjinovog nasleđa“ 1923. godine. Najuži krug partijskih rukovodilaca imao je interes da se prikaže kao jedini idejni naslednik Lenjinove teorijske misli, koja se time pretvara u dogmu. Lenjin je procenio da partiji preti rascep, pa je nastojao da stvori politički savez sa Trockim, da privuče i Zinovjeva i Kamenjeva. Trocki je veću periodu rasprave o sindikatima vezao jedan broj srednjeg partijskog kadra uza sebe. Zinovjev i Kamenjev odlučuju da spreče Trockog da sâm dođe na čelo partije, pa se u martu 1923. godine udružuju sa Staljinom. Time je počeo proces frakcijskih borbi u boljševičkoj partiji koji će se sudbonosno odraziti na ceo međunarodni komunistički pokret. Sukob između ideje socijalizma i pragmatske borbe za vlast otvara mračne stranice istorije XX veka. Trocki je imao dovoljno veliki politički uticaj i brojne pristalice sa kojima su unutar VKP(b) borio još 5 godina (1923—1928) pre nego što je isključen sa svih partijskih i državnih funkcija, a njegove političke ideje proglašene za najopasnijeg neprijatelja socijalizma i Sovjetskog Saveza. U progonstvu Trocki je nastavio ideoološku borbu svojim tekstovima. Početak njegove studije je prepiska sa članovima opozicije. Za njih represija je već počela u obliku isključenja iz partije i javnog političkog života. Ko je bolje mogao da oceni revoluciju od revolucionara? Trocki je povezao praksu revolucije sa promišljanjem njenih društvenih učinaka i došao do sledećeg zaključka: „Sama revolucija se ne razvija drugačije već dva koraka napred jedan nazad. Ona stvara novi desničarski sloj koji teži da očuva svoj privilegovani položaj i sebe ne kao privremeno istorijsko oruđe revolucije, već kao njen završetak i slava. Periodi ideoološke reakcije, koja je ne jednom u istoriji išla paralelno sa ekonomskim uspesima, izazivaju nužnost revizije revolucionarnih ideja i metoda i stvaraju svoju osnovnu laž. Takav simisao ima istorijski falsifikat, protiv koga je napisana sadašnja knjiga“ (str. 138). Trocki je razvijao ideju o „cik-cak“ razvoju društva koju je postavio već Lenjin, a tu istu ideju preuzeće Staljin u *Pitanjima lenjinizma*, da bi je upotrebio za svrhe svoje političke borbe i uništenje protivnika. Trocki je izvršio periodizaciju oponizacionih borbi u VKP(b) na tri perioda: 1) period „stare garde“ 1923—1926 (Zinovjev, Kamenjev, Staljin, Rikov, Tomski, Buharin, Kujbišev). 2) Drugi period frakcijskih borbi počinje 1926. sa „novom opozicijom“ u sastavu: Krupska, Zinovjev, Kamenjev, Sokolnjikov. Politički savez između Staljina i Buharina ima za cilj razbijanje „stare garde“, „trockizma“. Teoretičar druge opozicije bio je Buharin, a zvanični istoričar Jaroslavski.

Posle poraza desne frakcije 1929. godine nastupa treća opozicija koja menja teoriju i istoriju partije. Staljin konačno učvršćuje poziciju glavnog i jedinog teoretičara partije. Trocki o ovom teorijskom obratu daje sledeću ocenu: „Zadatak ima do poslednjeg stepena ograničeni karakter: treba dokazati, da 'stare garde' u prošlosti nije bilo, a bio je Staljin; sem njega učestvovao je još jedan broj oportunistika i štrajkbrekera, koji su na nepoznat način rukovodili Centralnim komitetom boljševičke

partije” (str. 139). (. .) „Dešifrovanje novih slojeva falsifikovanja partijske prošlosti moglo bi da predstavlja u svojoj vrsti poučni rad. Naš zadatak je skromniji. Mi ustanovljujemo najosnovnije činjenice i dokumente, koje suprotstavljaju trockizam i lenjinizam: ne zaboravimo da u svim svojim promenama i izmenama ideologije epigonstva još uvek se zasnivaju na toj osnovnoj antitezi” (str. 139). Ovom ocenom Trocki je započeo spis koji je jedan od osnovnih dokumenata borbe protiv staljinizma, dokaz o staljinistički metodima eliminisanja neistomišljenika. U teorijskom pogledu delo Trockog je primer sjajne polemičke publicistike koja predstavlja doprinos političkoj misli i političkih debata XX veka. Trocki demistifikuje ulogu Staljina u oktobarskoj revoluciji, i dve značajne glave knjige su „Politička biografija Staljina” i „Staljin i Crvena armija”. U cilju boljeg obaveštavanja javnosti Trocki objavljuje materijale sa *Martovskog savetovanja boljševika* 1917. godine i protokol sednice Petrogradskog komiteta partije od 1. XI 1917. godine, na kome su učestvovali Lenjin i drugi članovi Centralnog komiteta. Trocki odbija osnovnu optužbu staljinista o menjševičkoj prošlosti kao osnovu za sva razmimoilaženja sa Staljinom, te o neslaganjima sa Lenjinom po pitanju revolucije. Stari boljševik Raskoljnikov koji će kasnije stradati u čistkama, pisao je u sećanjima o početku oktobarske revolucije: „Odjeci predratnih nesuglasica potpuno su se izgladili. Među taktičkom linijom Lenjina i Trockog nije bilo suštinskih razlika. To približavanje, primećeno već u vreme rata, savršeno ubedljivo se učvrstilo u momentu povratka Lava Davidovića u Rusiju; posle njegovih prvih istupanja svi mi, stari lenjinci, osetili smo, da je on — naš” (str. 143).

Staljinisti su sve optužbe protiv Trockog zasnivali da osnovnoj optužbi — da nikad nije prihvatio Lenjinovo određenje revolucije; ta optužba bila je osnov za političku diskvalifikaciju svih njegovih pristalica. Učešće Trockog u ustanku i građanskom ratu staljinistička istoriografija je minimizirala ili prečutala. Trocki ističe da više „istoričara-marksista” više nije bilo. Trocki se oštro obračunava sa Jaroslavskim, Oljminskim, Lunačarskim. Studija Trockog je primer argumentovane, promišljene, sjajne političke polemike koja se čita sa interesovanjem, i iz početnih delova teksta jasno je zašto je svojevremeno Bernard Šo (B. Shaw) nazvao Trockog „kraljem pamfletista”. U sledećim brojevima časopis će objaviti dalje nastavke ove studije.

Članak koji je po hronologiji događaja došao posle studije Trockog je tekst I. B. Šiškina „Delen Rjutina”. Delovanje ove opozicione grupe na samom početku 30-ih godina ostalo je nejasno širem partijskom članstvu, pa i najboljim poznavacaocima ruskih državnih i partijskih arhiva. Autor prezentuje deo porodične arhive koja sadrži podatke o srodnicima Kajurovima, manje istaknutim članovima opozicione grupe „Savez marksista-lenjinaca”. Pošto je odigrala političku ulogu u pokretanju mašinerije čistki, od 1932. godine do danas o ovoj grupi nije ništa javno objavljeno. Ni Rjutin ni drugi članovi opozicije nisu javno napadani, kao što je bio slučaj sa Trockim. O delu Rjutina, navodi Šiškin, nema pomena ni u VIII izdanju dokumenata *KPSS v rezolucijah*, ni u šestotomnoj *Istoriјi KPSS* ni u *Sovjetskoj istoričeskoj enciklopediji*. Ova opoziciona grupa

bila je heterogenog sastava, a pripadali su i članovi partije koji nikada nisu bili pripadnici ni leve ni desne opozicije. Oni su se pobunili zbog teškog položaja radničke klase, zbog nasilne kolektivizacije i propadanja poljoprivrede. Osnovni stavovi koji su okupili grupu su ekonomski. Ceo postupak optužbe i suđenja sproveden je tajno, bio je obavešten samo Politbiro SKP(b). Značaj Rjutinove opozicije je u tome što su prilikom kasnijih suđenja optuženi bili okrivljeni i za pripadništvo ovoj grupi, ili njenim idejama. Rjutin je pripadao partijskim funkcionerima koji su osudili trockističko-zinovjevsku opoziciju, ali je 1928. smenjen kao pri-stalica Buharina. Nezavisno od Rjutina formirana je opoziciona grupa „Savez marksista-lenjinaca“ 1931. godine. O njihovom postojanju javnost saznaće po odluci Prezidijuma CKK VKP(b) od 9. oktobra 1932. godine. Navodi se da postoji brojna opoziciona grupa a među njene najistaknutije članove ubrajaju se Rjutin, A. N. Slepkov, Zinovjev, Kamenjev, Jan Sten, Uglanov, M. E. Ravič-Čerkaskij i mnogi drugi. Iz dokumenata koje prezentuje Šiškin ipak se ne može dati odgovor na osnovno pitanje — šta je bio njen krajnji cilj. Da li je cilj bio obaranje političke vlasti ili samog Staljina i dovođenje na vlast svojih ljudi? Ili samo pokušaj upozorenja i popravljanja greški unutar državnog i političkog uredenja? Za malu grupu od nekoliko desetina ljudi koja nije bila povezana sa armijom teško je verovati da je htela da osvoji vlast, ali njen politički program dobro je došao staljinističkom aparatu da započne masovne čistke i političke procese. *Pravda* je oktobra 1932. prenela izvode sa plenuma VKP(b), a partijskoj organizaciji Lenjingrada S. M. Kirov rekao je da grupu Rjutina sačinjavaju „ostaci razbijene partijske opozicije — desni i levi oportunisti“ (str. 44). Program grupe Rjutina obuhvata vraćanje privatnog vlasništva na zemlju, ukidanje kolhoza i sovhoza, vraćanje industrijskih koncesija kapitalistima, a posebno se kritikuje staljinsko rukovodstvo kao odgovorno za stanje u zemlji. Članovi „Saveza marksista-lenjinaca“ su se borili protiv odstupanja od plana kooperacije, protiv rasterivanja seljaštva. U osnovnim crtama podržavali su Buharinove ekonomske ideje; bili su protiv nasilne kolektivizacije i represije. Ali postojala je bitna razlika između političkih stavova Rjutina i Buharina, jer je Rjutin optužio lično Staljina za gušenje partijske demokratije, osudio je staljinsku ličnu diktaturu (str. 47). Zato su članovi grupe bez javnog suđenja pogubljeni ili osuđeni na duge vremenske kazne. *Pravda* od 5. VIII 1988. konstatuje: „Što se tiče njihovih političkih stanovišta i teoretskih pogleda, izloženih u programskim dokumentima, oni su imali doskusioni karakter i nisu imali ideje ka svrgavanju, podrivanju ili slabljenju sovjetske vlasti“ (str. 46). To je konačna ocena do koje su došli novo partijsko rukovodstvo i najnovija istraživanja istorijske građe. Kao dopuna činjeničnog stanja o represiji u periodu delovanja grupe Rjutina, čitalac može da se upozna sa člancima „Kazahstanska tragedija“ (str. 53—71) u kojem grupa autora opisuje kolektivizaciju u ovoj azijskoj republici, zatim nastavak istorijske monografije „Staljin i njegovo vreme“ (str. 93—110) čiji je autor A. V. Antonov-Ovsejenko, kao i prikaz knjige „Seljačko domaćinstvo u uslovima vojnog komunizma“ V. V. Kabanova. Uz druge kvalitetne priloge koji ovaj časopis svrstavaju među vodeće

časopise svetske periodike iz oblasti društvenih nauka, izdvojila bih i članak P. P. Čerkasova „Rišelje“ (str. 72—93). Svakako da ovaj državnik iz perioda burnog prelaza francuskog društva iz srednjeg u novi vek nema veze sa modernim reformama. Ipak, jedan problem koji je on rešavao u praksi veoma efikasno, aktuelan je i danas — a to je odnos centralizma i decentralizacije. Dokle god bude postojalo organizovano društvo, postavljaće se pitanje efikasnosti javne uprave, ili „cene države“, pitanje koje je Rišelje u svom vremenu sjajno rešio. Ovaj državnik bio je po svojim modernim idejama toliko ispred svog vremena, da pripada u red onih istorijskih ličnosti koje ni savremenici ni potomci nisu u potpunosti shvatili. Autor osnovano zaključuje „Aristokratija je s njim pozivala opadanje svoje političke moći (...) Prosvetitelji — od Monteskjea do Rusoa i Voltera — optuživali su Rišeljea za uvođenje despotizma i gušenje slobodnih ideja. U tom čoveku — tvrdio je Monteskje — despotizam nije bio samo u srcu, nego i u glavi! Velika francuska revolucija proglašila je Rišeljea tiraninom, a jakobinci su se podsmevali nad njegovim pepelom!“ (str. 72).

Ovaj državnik i reformator, kako je autor pokazao u članku, radikalno je sproveo reforme i sprečio građanski rat u Francuskoj, a zaslужan je za sledeće rezultate u unutrašnjoj i spoljnoj politici: 1) borba protiv verske netrpeljivosti i uspostavljanje verske tolerancije u Francuskoj; 2) slamanje habsburško-papske hegemonije u Evropi; 3) uvođenje državnog centralizma najmodernijeg u Evropi XVII veka; 4) Rišelje u međunarodnim odnosima pod pojam „Evropa“ svrstava i Rusiju; 5) lično je doprineo, izgradnjom luka, jačanju pomorsko-kolonijalne ekspanzije Francuske.

Prikaz broja 7 za 1989. godinu časopisa *Voprosy istorii* ima za cilj da pokaže teškoće i uspehe demokratizacije u Sovjetskom Savezu. Glasnost ima realne rezultate, a osnovni problemi se rešavaju i mogu rešavati samo u privredi. U sferi mišljenja i javnih debata, ostaje da se otvoreno raspravlja o svim pitanjima, pri čemu je moguće otkrivanje velike aktuelnosti društvenih i državnih problema iz dalje prošlosti.

MARJAN BRITOVSÉK

FROČI S DESTALINIZACIJE IN TROCKI

Obnavljanje zgodovinske znanosti — zlasti še to velja za partijsko zgodovino — se je v Sovjetski zvezi po besedah akademika Aleksandra Samsonova šele začelo. Ena od anomalij tekoče sovjetske destalinizacije je, da so njeni nosilci predvsem novinarji, pisatelji, pesniki, ekonomisti iz vrst ustvarjalne in tehničke inteligence, ne pa profesionalni zgodovinarji. Mnogi napredni zgodovinarji so doslej hranili svoje manuskripte v predalih. Nadzorstvo v redakcijah je oviralo prodorno zgodovinsko raziskovanje in objavljanje nezaželenih del. Konservativni raziskovalci in administratorji so v obdobju Brežnjeva nadzirali delo zgodovinskih in arhivskih institutov. Pomanjkanje kreativnosti in svobode raziskovanja je to konservativno grupacijo utrjevalo na položajih. Ena takšnih konservativnih figur je bil npr. glavni redaktor časopisa *Voprosi istorii* Vasilij Kasjanenko, ki je bil vodilna uradna avtoriteta v Stalinovem obdobju. Podobno velja za Fedorja Vaganova, šefa glavnne arhivske uprave, avtorja knjige, v kateri je ostro napadel Buharina. V času perestrojke so ga žigosali, da je nasprotoval korekturam sovjetske zgodovine in koriščenju novih dokumentov. Konservativne zgodovinarje so javno obtožili, da so zavirali preučevanje dvajsetih let in da so celo falsificirali zgodovino (Volkov G., Sovjetskaja kultura). To skupino, zlasti še Trapeznikova, ki je bil predsednik odseka CK za znanost in vzgojo, je ostro napadel Afanasijev. Zlasti ostri kritiki je podvrgel njegovo kadrovanje (Sovjetksaja kultura 27. marca 1987).

V takšnih okolnostih se je bilo težko baviti z zgodovinsko znanostjo. Mlade zgodovinarje je ta poklic zato odbijal. Mnogi zgodovinarji so čakali na namig od zgoraj, preden bi se lotili riskantnih raziskav (Kozlov v *Voprosi istorii KPSS*, No. 5 — 1987, str. 118—122). Raziskovalci, ki so se samostojno lotili teh vprašanj, so doživeli ostro kritiko (V. V. Adamov, E. N. Buždalov, P. V. Volobujev).

V obdobju Brežnjeva je prišlo 14. junija 1973. do konference, na kateri so razpravljali „O ideološkem boju v zgodovinski znanosti“. Vladimir Jagodkin, ideološki sekretar moskovskega mestnega partijskega komiteja, je posvaril prisotne zgodovinarje, naj se ne ukvarjajo z analizami Stalinovega obdobja. Poudaril je: „Opozarjam, da je treba gledati na vse stopnje v razvoju sovjetske družbe pozitivno. „Zanikal je vsako potrebno

po kritičnosti. Takšna dela je žigosal za sovražna, za antisovjetsko propaganda. Podobnega mišljenja je bil Trapeznikov. V obdobju mednarodnih zaostritev so utrjevali svoj položaj konservativni akademiki, npr. Sergij Tikvinski, in pozivali na boj proti antimarksističnim concepcijam.

Pod Gorbačovom so se zadeve dramatično spremenile. Zgodovinarje je pozval, naj se vključijo v perestrojko. Kritična analiza sovjetske zgodovine naj bo podobna strepteasu. Zgodovinarje je pozval, naj raziščejo „bele lise“ sovjetskega zgodovinopisja. Izjavil je: „Ne bojim se kriticirama. Kritični pogledi na naše izkušnje so znamenje moči, ne slabosti. Takšen pristop je v skladu z načeli socialistične ideologije.“

Z uveljavljanjem perestrojke se je poglabljala diferenciacija med zgodovinarji. 17. aprila 1987. je akademik Aleksander Jakovljev obsodil stagnacijo družbenih ved. Opozoril je, da so se družboslovci razdelili v dva tabora — eni se ukvarjajo z novimi raziskavami, drugi pa jih napadajo. Opozoril je, da se je sovjetsko politično vodstvo odločilo, da ne bo več podpiralo akademskih birokratov in si lastilo monopolja nad resnico. Takšni odločni nastopi akademikov A. Jakovljeva in V. A. Grigorjeva glede preučevanja stalinizma so bili vzpodbuda za zgodovinarje raziskovalce tega obdobja. Nastavitev Jurija Afanasijeva za direktorja zgodovinskega in arhivskega instituta leta 1986. je dala zagovornikom glasnosti na področju zgodovine solidno organizacijsko osnovo. Z nastavljivo Grigorija Smirnova za direktorja Instituta marksizma in leninizma ter profesorja Nikolaja Maslova za novega šefa zgodovinskega oddelka KP SZ pri Akademiji za družbene znanosti v Moskvi, je kadrovska prenova ustvarila povsem novo vzdušje za preučevanje tako imenovanih belih lis sovjetske zgodovine. Med raziskovalci institutov vse bolj prihaja do izraza želja po volilnosti direktorjev za vodilne položaje znanstvenih institucij; ponekod je do takšnih volitev že prišlo. Postopna kadrovska prenova je opazna tudi v osrednjem zgodovinskem časopisu *Voprosi istorii*. Do večje sprostitev je prišlo tudi glede možnosti za koriščenje arhivskega gradiva. 17. julija 1978. so *Izvestja* poročala, da je od 1,109.000 dokumentov v centralnih arhivih, ki doslej niso bili dostopni, raziskovalcem omogočeno preučevanje 767.000 dokumentov. Bolj so odprli za preučevanje tudi vojaške arhive.

Med knjigami, katerih izid napovedujejo v duhu novega vrednotejna zgodovine, je IX. knjiga Zgodovine Sovjetske zveze od najstarejših časov do današnjih dni. Delo bo izdal Zgodovinski institut Akademije znanosti. Osnutek že kroži med raziskovalci. Knjiga prinaša tudi raziskave o čistkah v tridesetih letih. S to tematiko se sedaj ukvarja Roj Medvedjev, Dimitrij Volkogonov pa piše novo biografijo o Stalinu pod naslovom *Tragedija in zmagoslavlje*.

Posebno poglavje v procesu perestrojke je vprašanje političnih rehabilitacij starih boljševikov — Leninovih soborcev. Gorbačov je v svojem novembrskem govoru leta 1987. opozoril, da je bilo mnogo članov partije in nepartijcev obsojenih na osnovi falsificiranih obtožb. Ostro je napadel vodstvo Brežnjeva, ker je prekinilo proces političnih rehabilitacij Stalinovih žrtev, ki ga je začel Hruščev. Gorbačev je poudaril, da je v oktobru 1987. plenum CK sklenil obnoviti procese političnih rehabilita-

tacij, politbiro pa je v tej zvezi imenoval komisijo, ki naj izčrpno preuči nova dejstva in dokumente v zvezi s Stalinovimi represijami. Čistke in proces rehabilitacij bodo pomemben del razprav v novi zgodovini CK SZ, ki jo pripravlja posebna komisija CK.

Vladimir Terebilov, predsednik najvišjega sodišča SZ, je v aprilu 1988 v intervjuju izjavil, da so v zadnjih treh letih izvedli 450 pravnih rehabilitacij. V juliju 1987. je vrhovno sodišče politično rehabilitiralo starega boljševika Nikolaja Muralova, nekdanjega pristaša Trockega (Socialističeska industrija, Moskva, julija 1987). Drugi rehabilitiranec iz vrst leve opozicije je bil Ivan Smirnov. Pobudo za to je dal zgodovinar Nikolaj Maslov. O tej rehabilitaciji je govoril na predavanju pred moskovskim mestnim partijskim komitejem, samega sklepa pa niso javno objavili. Vzrokov za to je lahko več. Najverjetnejše je, da Gorbačev v želji da ne ogrozi perestrojke ne želi spodbavati svojega položaja, saj so konzervativne sile vsekakor še zelo trdovratne.

V juliju 1987. je vojaški kolegij rehabilitiral ekonomiste in znanstvenike, ki naj bi pripadali opozicijski kmečki stranki, ki pa je dejansko sploh ni bilo. Najuglednejši med njimi je bil Aleksander Kajanov, specjalist za kmečke zadruge in majhna individualna posestva. Eno Kajanovih zgodnjih del je vplivalo tudi na Leninov članek O zadružništvu, s katerim je začel NEP. Kajanov je oponiral Stalinovi splošni kolektivizaciji. Leta 1930 so njega in njegove somišljenike aretirali z obtožbo, da spodbavajo sovjetski sistem. Po njihovi rehabilitaciji so v sovjetskem tisku pozvali državljanе, naj študirajo dela Kajanova, ki imajo veljavo tudi še dandanes.

Pomemben korak v obsodbi Stalinove „revolucije od zgoraj”, ki je razbila partijo kot avtonomno institucijo, je bila pravna rehabilitacija Nikolaja Buharina in njegovih privržencev v februarju leta 1988. Simpozij v Barmenu, v oktobru preteklega leta, je do dobra osvetil Buharinovo aktivnost.

Druga pomembna osebnost Oktobrske revolucije je Lev Davidovič Trocki, ki ga je Stalin izbrisati s površja zemlje. Od njegovih prisilstev so bili doslej že rehabilitirani Nikolaj Muralov, Ivan Smilga, Kristjan Rakovski in Arkadij Rozengoljc. Naslednji logični korak je rehabilitacija Leva Davidoviča Trockega. Vprašanje njegove politične rehabilitacije že načenjajo mnogi sovjetski zgodovinarji na simpozijih in v zgodovinskih člankih. Šatrov v svoji drami Dalše, dalše, dalše ... portretira Trockega v ugodni luči. V usta mu položi besede obtožbe: „20. avgusta sem bil smrtno ranjen z udarcem od zadaj z železnim cepinom ... Hudičevo maščevanje. Ubili ste me, Stalin, ne da bi mi sodili pred sodiščem.“ (Zamja, No. 1 — 1988, str. 6). Vasilij Grosman v svoji noveli, ki je bila v Stalinovem obdobju dolgo prepovedana, razkriva tančico z zgodovinske vloge Trockega (Oktjabr No. 2 — 1988, str. 72—74, 79). Zgodovinar Pavel Volobujev je zapisal: Čeprav Trocki ni bil „izviren“ boljševik, je njegova predanost kot revolucionarja in socialdemokrata nesporna (Moscow News, No. 51, 27. decembra 1987).

Vojaški zgodovinar Vasilij Polikarpov, sklicajoč se na Stalinove besede iz njegovega članka v Pravdi v novembru 1918, poudarja vlogo

Trockega pri organiziranju in izvedbi vstaje v Petrogradu. Tudi Gorbačev je vključil Trockega med spoštovanja vredne strankine voditelje v zgodnjem revolucionarnem obdobju. Zgodovinar A. Jakovljev je ironično pripomnil, naj bi historična glasnost služila odkrivanju „izdajalske dejavnosti Judeža Trockega“.

V Sovjetski zvezi še objavljajo članke, ki iz nepoznavanja dejstev minimirajo zgodovinsko vlogo Trockega. Recidive Stalinovih interpretativ so prisotne v nekaterih člankih, ki pa nimajo nikake zgodovinske vrednosti. Tudi sama stališča Gorbačeva v vrednotenju Trockega so parcialna in nimajo zgodovinske teže. Povsem se pozablja na njegov neizprosen boj proti birokratizaciji partije in njenega aparata, njegova ostra kritika Stalinove kadrovske politike, kritika kominterne, posebej v odnosu do nacionalsocializma itd. Konservativci, prežeti s Stalinovo miselnostjo, se borijo proti popolni rehabilitaciji Trockega. Pri tem pa povsem pozabljojo, da je prav boj proti birokratizmu v partiji in državnem aparatu povezal pred njegovo smrtjo Lenina in Trockega. Oba sta diagnosticirala bolezen, ki je kmalu postala smrtonosna za stare boljševike.

DOKUMENTI

VUJICA KOVAČEV

MAĐARSKA REVOLUCIJA 1919. GODINE VIĐENA OČIMA SRPSKOG OFICIRA

U sastavu savezničke Vojne misije pri Mađarskoj vladu, na čijem čelu je stajao potpukovnik francuske vojske Fernand Vix, kao delegat srpske Vrhovne komande u razdoblju od 13. novembra 1918. do 27. marta 1919. god., radio je inženjerijski major Mihailo Bodi.¹ Njegov zadatak je bio da sa ostalim savezničkim oficirima kontroliše sprovođenje primirja sa Mađarskom i da o tome obaveštava svoju Komandu i Vladu. Pored toga, on je budno pratilo političke događaje u Mađarskoj i o tome poslao u Beograd niz interesantnih izveštaja, takođe se bavio repatrijacijom ratnih zarobljenika, konzularnim i drugim diplomatskim poslovima, jer je bio jedini zvanični predstavnik Jugoslavije u Mađarskoj.

Ponekad je u svojim izveštajima komentarisao odnose među savezničkim oficirima u Misiji. Tako je, na primer, o potpukovniku Vixu izvestio „On lično nije naš veliki prijatelj i ima veliko sažaljenje prema Mađarima“. Po njemu ni ostali francuski oficiri u Misiji nisu bili naklonjeni jugoslovenskoj stvari.

Kao i ostali saveznički oficiri i major Bodi se bavio i obaveštajnim radom, tako je 18. marta izvestio Vrhovnu komandu o rezultatima akcije njegovog poverenika, koji se obukao u uniformu mađarskih lovaca i u njihovoј kasarni prikupljao podatke o Bosancima, koji su služili u toj

¹ *Mihailo BODI (1884—)* Pošto je 1901. stupio u Vojnu akademiju, završivši školovanje u ovoj ustanovi 1905. g. proizveden je u inženjerijskog potporučnika. U Balkanskim i početkom prvog svetskog rata imao je čin inženjerijskog kapetana I klase a iz rata je izašao kao major. Od 13. novembra 1918. do 15. aprila 1919. bio je delegat Vrhovne komande u savezničkoj Vojnoj misiji u Mađarskoj. Posle povratka iz Budimpešte dobio je dužnosti pomoćnika načelnika štaba Dunavske divizije a potom je premešten u Obaveštajni odsek Vrhovne komande. Posle pada Komune, od 22. avgusta 1919. do 15. septembra 1921. delegat je Vrhovne komande u Budimpešti i specijalni delegat Vlade za repatrijaciju. Pošto je proizveden u čin generalštabnog potpukovnika, od 15. septembra 1921. do 15. novembra 1922. bio je Vojni izaslanik u Mađarskoj. U razdoblju od 1923. do 1927. kao generalštabni pukovnik raspoređen je prvo na dužnost načelnika štaba Potiske divizije, potom je šef Operativnog odeljenja Generalštaba a do 1928. bio je i ađutant kralja Aleksandra. Godine 1929. proizveden je za brigadnog generala, kada je vršio dužnost načelnika Obaveštajnog odeljenja Generalštaba. Od 1931. do 1935. je na dužnosti komandanta Savske divizijske oblasti. Godine 1935—1936. kao divizijski general bio je pomoćnik inspektora zemaljske vojske. U periodu 1936—1940. pomoćnik je načelnika Generalštaba, sve do 12. septembra 1940. kada je penzionisan. Reaktiviran je posle 27. marta 1941. i u „aprilskom ratu“ obavljao je dužnost u Generalštabu. Posle poraza jugoslovenske vojske ovlašćen je da 16. aprila 1941. u Beogradu pregovara sa Vajksom, komandantom II nemačke armije, o primirju. Posle drugog svetskog rata je penzioner.

jedinici. Obaveštajac je doznao da kod lovaca ne služi regimenta Bosanaca, već da ih ima samo 27. Kada je proglašena Mađarska sovjetska republika došlo je do povlačenja savezničke Vojne misije iz Budimpešte, sa njom je otišao i major Bodi. O prvim dñima Komune i o događajima oko Misije on je po dolasku u Beograd podneo ovaj detaljni izveštaj.

Posle pada Komune, već 22. avgusta 1919. god. vratio se u Budimpeštu i major Bodi kao specijalni delegat Jugoslovenske vlade i opuno-moćenik za repatrijaciju. Ovom prilikom on je obogatio svoju delatnost i prikupljanjem podataka o Jugoslovenima, koji su učestvovali u revolucionarnom radu za vreme Komune i podkazivao ih policiji. Na taj način dopali su zatvora nekolicina jugoslovenskih revolucionara, koji su se posle pada Komune skrivali u Budimpešti. Bodi se takođe zalagao za širu zajedničku akciju mađarskih i jugoslovenskih organa gonjenja na suzbijanje komunističkog pokreta.

**IZVEŠTAJ O DOGAĐAJIMA U BUDIMPEŠTI MAJORA MIHAILA BODI,¹
DELEGATA SRPSKE VRHOVNE KOMANDE PRI SAVEZNIČKOJ
VOJNOJ MISIJI KOD MAĐARSKE VLADE**

Vrhovnoj komandi,

Čast mi je dostaviti niže izveštaje o događajima u Budimpešti od 21—26. Marta tek. godine, koji su prouzrokovali napuštanje B. Pešte od strane savezničke misije.

Radi bolje preglednosti iznosiću događaje kako su tekli hronološkim redom, važnije note i akta dostavljena u prilogu.

Kakve su savezničke misije bile u B. Pešti i njihove uloge, vidi se priloga .1.²

² Šef savezničke Vojne misije potpukovnik Vix pod svojom komandom je imao 18 francuskih oficira i pomoćnog osoblja (službenici, telegrafisti, prevodioци, stražarske jedinice i dr.). U sastavu Misije su bili engleski oficiri major Piters, kapetan Pommerol, kao i major Freeman, koji je predstavljao komandanta Dunavske plovidbe. Engleski oficiri nisu bili direktno podređeni šefu Misije, već su radili samostalno a sa njim su održavali samo kurtoazne veze.

Pored majora Bodija predstavnika srpske Vrhovne komande, delegat rumunske Komande je bio major Potopeanu. Čehoslovačku je zastupao major Čermak sa još 4 oficira. Od strane Poljske u Misiji je bio kapetan Potocki sa dva oficira. Ove delegacije bile su smeštene u zgradi gimnazije Felső erdősor 23 a potpukovnik Vix sa nekim službama dobio je rezidenciju u jednoj vili u Andrásy ulici 114. Pored toga Misija je imala svoje odeljenje za repatrijaciju ratnih zarobljenika, koje je bilo smešteno u Albrehtovoj kasarni.

Izvan sastava Misije radio je pukovnik Granville Baker, koji je proučavao pitanje snabdevanja Mađarske. Takođe je nezavisno radila i italijanska misija sa majorom Pontimalijem na čelu, koja je bila podređena italijanskoj misiji stacioniranoj u Beču. Zadatak Pentimalijeve grupe je bio proučavanje ekonomskih pitanja i političkih događaja u Mađarskoj. Kako je ovaj major održavao tesne veze sa mađarskim aristokratskim krugovima i vladinim organima, smatran je za dobro informisanog čoveka o događajima u Mađarskoj.

Nezavisno od Misije radio je kapetan SAD Goodwin, koga je ubrzo zamenio kapetan Roosevelt, a tu je bio i profesor Brown.

Događaji koji su prethodili revoluciji:

Pre revolucije sredinom meseca Marta tek. godine svi peštanski listovi vodili su silnu kampanju protiv savezničkih oficira. Na inicijativu talijanskog majora PENTIMALI-A šef misija potpukovnik VIKS zahtevalo je od Ugarske Vlade, da izda zvaničan komunike, da Vlada ne odobrava ovako pisanje peštanskih listova, kao i da Vlada preduzme mere protiv tih listova. Posle čitavog dana pregovaranja Ugarska Vlada je izdala komunike koji sam imao čast ranije poslati.

19. Marta* šef misije praćen engleskim pukovnik BAKEROM i talijanskim majorom PENTIMALIJEM lično je predao Predsedniku republike KAROLIJIU notu, koju mu je uputio general DE LOBIT o odluci Konferencije Mira o neutralnoj zoni (vidi prilog ./2)³ (— ova dva saveznička oficira pristala su da prate VIKSA po svojoj inicijativi i ako za ovo nisu imali instrukcije od svojih Vlada; američki kapetan ROZVELT dvoumio se i nije otišao).

20. i 21. Marta vladala je u B. Pešti izvesna uzrujanost. Zbog nekog štrajka slagača, listovi nisu izlazili. Jednako su držali ministarske sednice.

21. Marta, po podne, već se čulo da je dosadašnja Vlada odstupila i da će vlast primiti komunisti i socijalisti.

Istoga dana u 18 časova lični sekretar KAROLIJIJA predao je pukovniku VIKSU odgovor predsednika republike KAROLIJIJA koji izveštava da ne mogu primiti poslednju notu (vidi prilog ./3).⁴

Događaji noću 21. i 22. marta 1919. godine

Još odmah s večeri počele su pojedine patrole matroza i crvene garde krstariti na automobilima po varoši i oduzimati sve automobile.

Oko 19 časova čulo se već da su novu vladu obrazovali socijaliste i komuniste i da je BELA KUN sa ostalima pušten iz zatvora. Po varoši su već bile izvešene plakate na kojima je stajalo: „ŽIVELA DIKTATURA PROLETARIJATA”.

Oko 19 časova engleski pukovnik BAKER, rumunski major POTEPEANU, Šef poljske misije i ja stavili smo se pod komandu pukovnika VIKSA.

Čehoslovačka misija sklonila se u zgradu svoga poslanstva. Te večeri poljski kapetan otpotovao je za Pariz, a američki neznamo gde. — Čehoslovaci, Rumuni i Poljaci bili su u civilu.

Te noći po varoši je bilo dosta pucnjave, ali je to više bilo upotrebljeno kao sredstvo za zastrašivanje stanovništva, nikakvog sukoba nije bilo, sem nekoliko pljački juvelirske radnji; ničega naročitog nije bilo.

* Treba 20. marta.

³ Bodи je uz ovaj izveštaj priložio tekst poznate Vixove note. Međutim, on ovde navodi pogrešan podatak, tvrdeci da je ono predato grofu Karoliju 19. marta. Pismo potpisano od strane generala De Lobe, stiglo je u Budimpeštu 19. marta, a njegova predaja je bila 20. marta. Ovome činu s mađarske strane, pored grofa Karolija, prisustvovali su predsednik vlade Denes Berinkey i ministar odbrane Vilmos Böhml.

⁴ Dato je u celosti pismo na francuskom jeziku grofa Mihalja Karolji potpukovniku Vixu od 21. marta 1919. god.

*

Glavni predmet revolucije bile su savezničke misije. Matrozi, crvena garda i rulja učinile su sledeće povrede savezničkim misijama:

a). Francuska bežična stanica (u kasarni ALBREHT) konfiskovana je i pokvarena od strane ugarskih naoružanih vojnika, francuski su vojnici obezoružani (doknije su Mađari ovu stanicu opravili i njome se služili).

b). Jedna saveznička vedeta (pod engleskom zastavom) koja je vršila službu na Dunavu u B. Pešti obezoružana je i engleski matrozi s nje su skinuti.

v). Odeljenje francuskih vojnika (posilni, telefoniste, ordonansi) koje je stanovalo u kasarni Albreht, bili su od strane mađarskih vojnika obezoružani, vređani, sve oružje i sve stvari su im oduzete i opljačkane, sva rezervna hrana koja bila za 10 dana oduzeta (utra dan na protestovanje hrana je vraćena.)

g). Oko 21 čas jedno odeljenje od 1 oficira i oko 40 žandarma došlo je u vilu poslato od Vlade da čuva misiju od revolucionara. Ovi žandarmi su bili vrlo nedisciplinovani. Kod gimnazije nije poslato bilo nikakvo odeljenje.

d). Oko 23 časa prekinute su sve telegrafske veze sa Beogradom sem jedne telefonske.

đ). Rekvirirani automobili i pređašnji automobili Makenzenovi, koji su bili na službi misiji, bili su u garaži Bardi. Te noći je straža francuska obezoružana i automobili konfiskovani.

e). Skinute su od strane matroza i crvene garde zastave engleska, američka i italijanska sa prozora hotela Rica.

ž). Pojedini saveznički oficiri, koji su se te večeri zatekli u varoši bili su zadržavani od strane raznih patrola, odvođeni u Komandu Mesta da se legitimisu, vođeni iz jednog nadleštva u drugo i pred zoru pušteni. Njihovi automobili bili su svakog časa zadržavani i najzad oduzeti.

z.) Nama Srbima dogodilo se te noći sledeće:

1. Oko 19 časova, odlazeći iz vile u varoš automobilom, bio sam zaustavljen u najživljoj ulici od strane jedne naoružane patrole, koja je istračala iz jednog automobila. Pošto sam se pojavio na vrata od automobila i rekao ko sam, propustiše auto (rekavši srpski „hvala“).

2. Oko 21 časa vraćajući se automobilom u kancelariju na najživljem trgu Oktogonu zaustavila je moj auto jedna naoružana rulja od nekoliko stotina vojnika, mornara i građana naperivši puške na šofera i mene. Kada sam se pojavio na vratima i rekao ko sam nisu hteli propustiti me vičući nešto na mađarskom. Tražili su da se skinem iz automobila i da im ga predam. Na nemačkom jeziku tražio sam da me propuste da idem u misiju kuda sam pošao, na što mi oni odgovoriše, da je ppukovnik Viks i svi ostali oficiri već interniran, i da ne pomaže što se branim, jer će i ja biti interniran.U to uđu dva naoružana matroza u auto, no ja ih rukom izguram napolje. Nekolicina na nemačkom jeziku govorahu mi da se skinem inače će me ubiti. Pojavih se na vrata i rekoh gomili neka me ubije, jer sam sâm a njih je nekoliko stotina, ali automobil neću

napustiti. Poče opet larma, vikanje, dizanje batina ali niko me se i ne dotače. Meni pride Bogojević Bosanac i uđe u moj auto da mi se nađe pri ruci. Kad su videli da neću da izadem onda mi govorahu, da će me odvesti u neku kasarnu. Protestovao sam protiv toga i rekao da neću da me vode u kasarnu. Moga šofera već behu naterali da siđe sa svog mesta i na isto se posadiše tri vojnika matroza, no oni ne izvršiše odluku da me odvedu, već stajahu. Najzad se umeša jedan novinar koji mi reče da ostanem u automobilu, da mi daje časnu reč da ću biti odveden gde želim, stim da mu se tamo legitimišem i da je potrebno da me izvede iz gomile koja je veli „razuzdانا“ pa mi se može nešto dogoditi. I odista auto na kome je kod šofera i na stepenicama bilo 6 naoružanih vojnika kreće se i odvede me u misiju gde novinar podje sa mnom da mu se legitimišem, ali kad na stepenicama vide francuske stražare brzo se vrati i dok pozvah francuske stražare, koji su oklevali, Mađari sa autom pogeoše.

3. Poručnika Milosavljevića na službi u delegaciji takođe su više puta oko 19 časova zadržavali na ulici no uvek su ga propuštali. Pred hotelom bi mu auto oduzet i odveden. Vraćajući se pešice u svoj stan bi presretnut od 4 naoružana vojnika i tri naoružana civila i odveden u hotel Ric koji su bili odredili za internirane. Posle kratkog saslušanja odveli su ga Komandantu Mesta a zatim Komandantu Crvene Garde hteli da ga interniraju, zatim opet Komandantu Mesta gde su mu se izvinili i izjavili mu da je potpuno slobodan, davši mu na njegovo traženje legitimaciju da je pod zaštitom narodnih komesara (ovo je bilo u 4,30 jutra 22 marta).

4. 21. marta pre podne naročite misije obilazile su naše stanove pod vidom komisije, koja vrši pregled rekviriranih stanova. Mene su noću 21/22 tražili u stanu, no kako sam bio u kancelariji nisu vršili nikakav pretres stana. Te noći su vojnici crvene garde vršili pretres soba u hotelu Hungarija gde su stanovala moja dva oficira na službi (koji nisu bili тамо). Ovi su vojnici čekali do 2 časa ujutro na njihov povratak.

Šef misije odredio me je za komandanta gimnazije i svih savezničkih oficira i vojnika koji se u njoj nalaze.

Te noći organizovao sam stražu u gimnaziji, no sem poviše patrola koje su krstarile oko gimnazije nije vršen nikakav pokušaj od njih da uđu u gimnaziju.

22. mart 1919. godine

Sve novine peštanske ponovo su izašle donevši na prvoj strani proglaš Karolji-a. (Vidi prilog 4)⁵

Kao što se iz ovog priloga vidi, Karolji se služio neistinom da bi samo što više obmanuo narod o pravom stanju i stvorio sve veće nezadovoljstvo prema antanti.

⁵ Priložen je proglaš grofa Karoljija Mađarskom narodu, koji je preveden na francuski jezik.

Jutrošnje novine su već donele listu nove vlade, narodnih komesara sa predsednikom GARBAJEM (socijalistom). Jedna četvrtina komesara bilo je komunista a tri četvrtine socijalista.

Vlada je izdala naredbu, da se svi dotadašnji zakoni imaju smatrati kao suspendovani i da će se izdavati nove naredbe, koje su listovi dužni otštampati na prvoj strani.

Po varoši je vladao mir. Radnje su bile otvorene. Svet se šetao po ulicama sa crvenim trakama. Prošle noći bilo je nekoliko pljački. Čulo se da je 8 pljačkaša streljano.

Čulo se da su komunisti izdali naredbu o slobodnoj pljačci za 48 časova, no da su se socijalisti protiv toga pobunili i obustavili ovu naredbu, te je izdata naredba da će svaki onaj koga uhvate u pljačci biti odmah streljan.

Misija je toga dana bila bez veze sa spoljnim svetom. U 4 časa ujutro prekinuta je i poslednja veza sa Novim Sadom — odnosno Beogradom. Od 8 časova ujutro nisu nam davali više telefonske veze ni po samoj varoši. Telefoniskinje su odgovarale prvo, da su brojevi zauzeti, a docnije i da im je zabranjeno davati nam vezu. Toga dana iz varoši mogla se još i dobiti telefonska veza sa Misijom a docnije ni to.

Šef misije i u opšte misija nije mogla doći u ma kakvu vezu sa vladom. Šefu misije dolazilo je poviše oficira i ljudi iz ugarske Ministar Komisije. No svi ovi nisu mogli dati nikakvih preciznih odgovora.

Dakle misija je bila dovedena u ovaj položaj: Nemogućnost da opšti sa Beogradom i sa Ugarskom Vladom, povređen eksteritorijenat misije, i sigurnost misije zavisila je od najmanjeg incidenta. Šef misije bio je mišljenja da misija treba da napusti Budimpeštu.

Toga dana desili su se još ovi događaji.

a.) Odeljenje žandarmerije koje je 21/22 marta poslato da štiti misiju vrlo se nedisciplinovano ponašlo. Pojedini od njih držali su se arogantno i tako ulazili u kancelarije. Toga jutra jedan od tih vojnika sa straže tražio je da se skine francuska zastava sa misije da ne bi svetina bila revoltirana što je i učinjeno — zastavu su skinuli.

b.) Novo primljeni u našu vojsku, pešadijski kapetan Pero Blašković stigao je toga jutra iz Beograda na istočnu železničku stanicu. Crvena Garda ga je odmah uhapsila, oduzela mu prtljag i sablju. Posle 2 i po sata vraćen mu je prtljag i sablja i pušten je. Na ulici je zadržan od patrola i jedna ga je primorala da skine oficirske epolete.

v.) Major Dragutin Mutenek i kapetan Karlović doputovali su toga dana iz Zagreba u Budimpeštu po privatnom poslu. Na stanci bili su primorani da skinu oficirske epoletuške i jedan mornar ih je sproveo u delegaciju. Predao ih je meni pitajući da li odista pripadaju nama. Ove sam oficire odmah primio. Mornar, pri odlasku, praštajući se na srpskom, reče „kad budete otišli kućama u Zagreb kažite kako smo lepo sa vama postupali i da smo gladni“.

g.) Oko 15 časova došlo je jedno odeljenje crvene garde od 7 ljudi pred gimnaziju i tražilo da bude pušteno da uđe i izvrši pregled zgrade.

Kao komandant te zgrade sišao sam dole pred njih i saopštio im da su tu kancelarije raznih savezničkih misija i da ne mogu ući. Vođa

tog odeljenja, odlazeći, odgovorio mi je „Dobro kad ne date doći čemo sa mitraljezima”.

Doista posle 1 časa zaustavi se automobil sa oko 30 naoružanih vojnika i tri mitraljeza. Vojnici opkoliše zgradu a mitraljeze postaviše po jedan u vrata suprotne kuće i sa čoškova upravljeni na naša vrata.

Sišao sam ponova dole i na vratima razgovarao sa vođom tog odeljenja jednim nazvanim ruskim boljševikom Garanjem koji je zahtevao da bude pušten u zgradu da francuskim vojnicima razda plakate pozivajući ih da se pridruže komunistima.

Rekao sam mu da imam naređenje od Šefa misije da nikoga stranog ne puštam u zgradu i da je Šef misije zabranio davanje ovih plakata vojnicima (Naravno radoznali francuski vojnici već su kroz prozor dobili nekoliko tih plakata). Jedan francuski oficir je već htio da ih pusti unutra no kako sam ja bio određen za komandanta svih vojnika to sam zabranio ulazak.

Garanj je protestovao i pretio hapšenjem sviju nas koji se tome protivimo. Govorio da za njega Viks nije niko i da on ima pismeno naređenje od Komandanta mesta i od Poganjija šefa vojnog sovjeta da ove proklamacije razda francuskim vojnicima.

Da bi ga odstranio i koliko toliko omeo u ovome, uspem da ga nagonovim da sa jednim francuskim oficirom ode u vilu gde je bio Šef misije i tamo tu stvar reguliše.

Za to vreme ostali vojnici i mitraljezi ostali su na svojim mestima.

Na moje traženje poslat je 1 žandarmerijski oficir sa 30 žandarma koji su imali da spreče crvene gardiste da uđu u zgradu.

Kad je ovaj Garanj otišao u vilu, izjavio je da je došao da uhapsi Šefa misije Viksa, koji se protivi rasturanju ovih plakata. Tu se vodila dugo (oko 2—3 časa) diskusija, telefoniralo se, tražene instrukcije od Kun Bele, Poganji-a, dok najzad naređenje nije bilo opovrtnuto od strane Poganji-a.

Za to vreme i kod mene u gimnaziji oficir žandarmerijski tražio je instrukcije šta da radi sa gardistima. Žalio mi se KAKO JE SVE OVO JEDNA PROPAST ZA UGARSKU, moleći me da nikome ne govorim šta mi je sve rekao. Zatim je u mojoj kancelariji bila prepirka između žandarmi i komunist. oficira koju sam obojicu pustio da telefonišu.

Najzad se sve lepo svršilo kad je dobiveno Poganji-jevo naređenje da se plakate ne rasturaju i svi su otišli Bog zna kako izvinjavajući se i rukujući se sa svima kao najbolji prijatelji!

d.) Te večeri došla su dva monitora u Budimpeštu. Na ove monitore pucali su sa Čepelskog ostrva, pri čemu je oficir Mežuranić ranjen.

Noć 22/23 prošla je bez važnijih događaja. Više puta su preko noći prolazile patrole ulicama na automobilima.

23. mart 1919. godine

Po peštanskim listovima otštampano je mnogo vladinih naredaba. Među njima i naredba o ukidanju dotadašnje vojske i obrazovanju

CRVENE GARDE u kojoj nema ni činova, ni ranga i uvodi se „revolucionarna disciplina”.

Plakatima i preko listova pozvani su vojnici da se u roku od 24 časa jave u kasarne. Odziv je bio slab.

Govorilo se da je komunistička partija u vlasti nadjačala socijalističku, i da će biti obrazovana čista komunistička vlada.

Izgleda da se gledišta u vlasti nisu slagala oko toga, šta da rade sa savezničkom misijom: Dok su jedni bili da se misija internira i zadrži kao taoc, drugi su bili tome protivni. Za sve ovo vreme misija je držana izolovana.

Ugarska vlada poslala je toga dana jedan radio u Moskvu, Lenjinu, bacajući se u naručje ruskim boljševicima. Po varoši se već govorilo da dolaze Rusi u pomoć. Odgovor ruskih boljševika došao je u toku dana, ro sa manjim entuziazmom no što je bio poziv Mađara.

Šef misije je još 22. naredio da se svi poverljivi spisi i šifre spale. Ovo su francuzi odmah još 22/23. počeli činiti. Meni je Šef nekoliko puta pomenuo da bih to isto trebalo da učinim. Ja sam bio samo sve pripremio.

No kako se 23. držalo da ćemo biti internirani, Šef misije mi je ponovo naredio da šifre i poverljive spise spalim, što sam najzad i učinio noću 23/24. marta.

Toga dana desilo se misiji sledeće:

a) Jedan vod francuskih spahijskih oficira koji je u Pest-Sent-Lorenc-u čuvao ugalj (dobiven iz Česke za ekspres) bio je opkoljen obezoružan i interniran u jednoj kasarni. Oficir koji je komandovao tim vodom, vraćajući se od Šefa misije bio je obezoružan, odvojen od trupe i interniran u drugoj jednoj kasarni, a stvari mu opljačkane, (vidi prilog 5).⁶

b) Mađarski komunisti zauzeli su obe vedete. Tri oficira i 20 matroza Engleza, koji su bili na njima, smatrani su kao zarobljenici ceo dan, a vedete pod Mađarskom zastavom odvedene u Budu, gde su ostale ceo dan. Celoga dana engleski major Friman bio je kod Ugarske Vlade tražeći da se vrati obe vedete što je najzad i učinjeno 24. (vidi prilog 6).⁷

v) Jedan vod spahijskih oficira koji se vraćao iz Poljske kuda je pratio municiju takođe je obezoružan.

Jasno je bilo da misija ne može dospeti do monitora i napustiti Budimpeštu bez pomoći Ugarske Vlade, jer su topovi bili postavljeni na dunavskoj obali. Govorilo se da su mine postavljene u Dunav. Udaljenost misije od monitora bila je velika.

Te večeri bilo nam je javljeno da će u 18 časova u misiju doći Bela Kun narodni komesar za spoljne poslove. No on nije došao već je poslao Švajcarca g. Noaze-a (ličnog poverenika Karoljievog) da ga izvini.

⁶ Potpukovnik Vix je o ovome 24. marta 1919. podneo protestnu notu komesaru za vojna pitanja i u njoj opisao okolnosti pod kojima je došlo do razoružanja voda francuskih vojnika.

⁷ Reč je o zvaničnom pismu na engleskom jeziku, kojim je kapetan Hoggard obavestio potpukovnika Vixa o incidentu, koji se odigrao 22. i 23. marta 1919, kada su crveni gardisti razoružali posade engleskih vedeta M.L. № 228 i M.L. № 210 a ove poseli, tražeći od njega da interveniše kod sovjetske vlade da se posada ovih brodova oslobodi a oni vrati pod englesku zastavu.

Noaze je u, ime Bele Kuna, izjavio da nova vlada želi održavati što bolje odnose sa antantom, da će se sve povrede učinjene misiji ispraviti. Bela Kun je po njemu poručio da će doći 24. u 11 časova pre podne.

Noć 23/24. protekla je bez značajnih događaja. Po varoši su cirkulisale pojedine patrole crvene garde na automobilima.

Dakle 23. je po svemu izgledalo da Vlada želi misiju internirati i zadržati kao taoce.

24. mart, 1919. godine

Nova vlada je naredila te su toga dana bile zatvorene sve radnje, izuzimajući radnje sa životnim namirnicama, knjižare, berbernice, restorani. Ovo je bilo učinjeno za to da bi se radnje mogle komunizirati. U varoši vladao je potpun red, ulice su bile prepune sveta, svako je nosio crvenu traku pa i dame dugačke crvene trake na ambrelima.

Ponovo otpočinje šikaniranje savezničkih oficira. Nekolicini su oduzeti na ulici revolveri od strane pojedinih patrola ili ugarskih oficira.

Francuski kapetan Farnet biva zadržan na najživljem trgu Oktogonal-u od jednog odeljenja crvene garde (1 oficir i 50 vojnika). Farnea opkoljavaju ovi vojnici i po naređenju ugarskog oficira prilazi mu jedan vojnik sa nožem pod gušu. Kapetan se brani, ali savladan od drugih, vojnik mu nožem skida oznake na jaci. Ovaj prizor posmatra sve veća i veća rulja koja zatim zviždi i psovkama ispraća oficira (v. priloženi akt — *prilog 7*).⁸

Pre podne mi svi predstavnici pojedinih savezničkih misija zvati smo kod šefa misije na večanje šta da se radi, pošto smo opet bez ikakvih veza sa našim višim komandama i bez instrukcija.

Jednoglasno je rešeno, da ma kakav bio odgovor nove vlade, pa čak i ako pristane na poslednju notu, da je dalje ostajanje misije u Budimpešti nemoguće, pošto je bez ikakvih veza i njeno dostojanstvo povređeno u više mahova. Rešeno je, takođe, da u slučaju da Ugarska vlada hoće koju od savezničkih misija da zadrži, da ostale neće pristati da idu već sve zajedno.

U ovom smislu napisan je i protokol koji je trebalo predati B. Kunu u 11 časova (*prilog br. 8*).⁹ Ovaj protokol nije potpisao predstavnik Čehoslovačke misije, (jer je ta cela misija napustila Budimpeštu još 23. iznenadno u civilu, obavestivši, po odlasku, šefu da je to učinila po naređenju svoje vlade), poljski kapetan i američki kapetan koji su otputovali još 22. marta.

Bela Kun nije došao pre podne, već se izvinio i izvestio da će doći posle podne, između 18 i 19 časova.

Najzad je Bela Kun došao tek u 20.30 čas. (B. Kun je mlađi čovek svojih 30 godina, Jevrejin, neuglednog izgleda, ispupčene glave, malo na-

⁸ Ovaj događaj izložen je u Vixovoj protestnoj noti od 24. marta 1919. upućenoj Narodnom komesaru za vojna pitanja.

⁹ Navedeni protokol, pored potpukovnika Vixa su potpisali i engleski oficiri potpukovnik Baker i kapetan Pommerol, italijanski major Pentimali, major Bod i rumunski major Potepeanu.

lik na lobanju šimpanza. Ne govori fanceski. Govori samo mađarski, bio je strašno promukao od držanih govora svetini).

Sve o držanoj konferenciji sa Bela Kunom i nota koju je on predao ppukovniku Viksu vidi se iz *priloga 9 i 10.*¹⁰

Pošto je Karolji u svome proglašu narodu izjavio da se demarkacione linije imaju smatrati od sada kao političke granice, što misija nije ni u jednoj svojoj noti naznačila (*v. prilog 3.*). Šef misije je predao Kunu Beli izjavu potpisana od Šefa Misije i prisutnih oficira (*vidi prilog 11.*)¹¹

Noću 24/25 poslato je za osiguranje Gimnazije jedno odeljenje žandarmerije od 10 ljudi.

Međutim, noću, oko 1 čas, sva ova žandarmerija u „vili“ i „gimnazijskoj“ zamenjena je crvenom gardom. Dakle žandarmerija koja je imala štititi misiju od ispada crvene garde i posle tolikih izvinjavanja i obećanja Bele Kuna iznenadno se noću smenjuje i to baš Crvenom komunističkom gardom.

U Vili ova nova komunistička garda bila je vrlo nedisciplinovana, bilo ih je i naoružanih u civilu sa šeširima na glavi. Ova garda smenjivana je nekoliko puta u toku noći opet od drugih crvenih gardi.

Predašnja straža bila je smeštena u jednoj šupi u avliji vile, nova garda bila je njom nezadovoljna i namestila se u trpezariji i kancelariji samog šefa misije i nije htela izaći na njegov protest, porazbijala je nekoliko stolica.

25. marta, 1919. godine

Misija se spremala za polazak. Očekivano lice iz Ugarske Direkcije, sa kojim bi se uglavili detalji transporta, nije došlo 48 časova.

Nova komunistička straža (crvene garde) skupljena, stajala je u dvorištu vile i pretresala i obezoružavala sve savezničke oficire i vojnike,

¹⁰ Iz stenograma sa sastanka Bele Kuna sa savezničkim oficirima, koji je održan 24. marta 1919. u sedištu Misije od 20 časova i 30 minuta do 21 čas i 45 minuta, vidi se da su Misiju zastupali francuski oficiri potpukovnik Vix, major Vargoz, major Husson, kapetan de Troismonts, kapetan Farnet, Englezni potpukovnik Baker, major Freeman, kapetan Pommerol, talijanski major Pentimali, major Bodi i rumunski major Potopeanu. Sovjetsku vladu su predstavljali Bela Kun, Peter Agošton i službenici Narodnog komesarijata za spoljne poslove i prevodioci Balagi i Švajcarac de Noiseux.

Na ovom sastanku uglavnom je vođen dijalog između Vixa i Kuna. Dok je šef Misije hronološkim redom izlagao sve ispade protiv Misije, dotle je Kun pokušavao da se opravda, navodeći kao razloge ogorčenje naroda protiv saveznika i nemogućnost Vlade da u svakoj situaciji obuzda crvene gardiste. Kun je ovom prijekom podneo zvaničnu notu, koju su u ime sovjetske vlade potpisali on i Šandor Garbai, u kojoj se traži da Misija i dalje ostane u Budimpešti, uz garantiju da se ispadni protiv nje više neće događati.

Úprkos izvinjenju i uveravanjima Vix je ostao pri odluci da Misija u što kraćem roku napusti Budimpeštu, jer je to i odluka sa konferencije oficira. Tražio je od Kuna da im Vlada obezbedi tehničke uslove da celokupno osoblje Misije bezbedno napusti Mađarsku i pređe u Jugoslaviju.

¹¹ Izjava je napisana 23. marta a sledećeg dana je predata Kunu. Ona je sadržala zahtev da se preko štampe da zvanična ispravka propusta u proglašu grofa Karoljija.

koji su u vilu ulazili i izlazili. Šef misije naredio je bio da se tome ne protive, da se ne bi izazvao kakav incident, koji bi bio povod da misija ne mogne otpustovati.

Oko 9. čas. na poziv šefa misije otišao sam njemu u vilu. Ušav u dvorište budem najedared opkoljen od desetak naoružanih vojnika; dvojica mi pridoše i htetoše da me pretresu ja se branih i oni prestaše dalje pokušaje pretresa, ali me ne puštahu dalje. Ovo su posmatrali sa prozora potpukovnik Viks i nekoliko oficira. Pozvah potpukovnika i on siđe meni. Viks je počeo objašnjavati, da sam ja oficir iz Misije i da je sinoć Bela Kun izjavio, da oficiri i vojnici iz Misije neće više biti uznemiravani a da mogu i oružje svoje nositi. No ništa to nije pomoglo, dodoše i oficir, komandir te straže i upravnik policije, koji izjavlja da straža ima naređenje da niko od oficira i vojnika ne može ući u vilu naoružan već može ostaviti oružje kod straže koje će mu se vratiti pri izlasku. Šef misije i ja smo protestovali protiv ovakvog smešnog naređenja. Najzad mi šef misije naredi, da im predam oružje ako ga imam. Ja nisam htio predati njima, već Šefu dam u ruke i odem. Šef misije se još objašnjavao pa im preda oružje i doneše i svoj revolver pa im ga dade.

Upravnik policije i oficir su zatim jednako telefonirali sa vladom i tražili neka obaveštenja. Za to vreme vojnici i dalje vrše pretres engleskog ppukovnika i ostalih oficira.

Nastaju dalje interesantnosti:

Upravnik policije i oficir dolaze šefu misije, mole ga za izvinjenje i izjavljuju da je straža pogrešno razumela naređenje odnosno oduzimanja oružja. Naređenje je glasilo: da niko oružan ne može iz vile izaći, a oružan može ući. Hteli su meni i šefu vratiti naše revolvere, ja nisam htio primiti pošto im ga nisam ni dao, već su oba predali šefu.

Posle kratkog vremena svi stražari koji su bili okupljeni pred vilom napuštaju demonstrativno to mesto, povlače se u unutrašnjost avlige, jer smatraju da je „nedostojno njih komunista“ da preturaju po džepovima savezničkih oficira i više nikakav pregled nije vršen.

Oko 11 čas. došao je inženjer železničke direkcije sa kojim je regulisan transport i predviđen polazak za 25. mart u 21 čas.

No po podne dobiven je odgovor iz vlade, da se toga dana apsolutno ne može izvršiti transportovanje, jer komesar za unutrašnje poslove traži, da svaki oficir ima pasoš sa fotografijom, i da se ne mogu skupiti šoferi i kamioni niti radenici za sklapanje voza zbog praznika.

Doznavši ovo novo šikaniranje svi saveznički predstavnici uputili smo Beli Kunu novu protestnu notu koju mu je predao američki profesor Brovn (v. prilog 12).¹²

Pošto je Ugarska vlada tražila pismenu garanciju, koju je trebalo da potpišemo šef misije i ja, da će voz i osoblje biti po našem transportu vraćeno preko demarkacione linije, izdali smo tu garanciju (v. prilog 13).

¹² Ovu notu su potpisali, pored potpukovnika Vixa, i potpukovnik Baker, major Bodi i major Potopeanu. Protestujući zbog odlaganja, pozvali su se na obećanje, koje je dao Kun, da će za transport Misije biti u najkracem roku obezbeđena sva potrebna sredstva.

K meni je dolazio toga dana Sibinkić, v. činovnik Ug. ministarstva ishrane, član Ministarske komisije, i govorio mi u poverenju da ovakvo držanje Antante i oduzimanje pokrajina Ugarske dovelo je do komunizma i da bi neophodno bilo potrebno da se potpomognu buržoaske partije i aristokracija u obrazovanju jedne vlade, koja bi se borila sa komunizmom. Izlagao je neophodnu potrebu da Antantine a naročito Srpske trupe što pre posednu B. Peštu. Ovaka buržoaska vlada naslanjala bi se na Antantu a naročito na Srbiju.

Pored ovoga, tih dana jedan ugledniji komunista dolazio je g. Karamati, Načelniku našeg Ministarstva finansija (inače direktoru filijale Srpske banke u Budimpešti, koji je bio tada u Budimpešti). Ovaj izaslanik dolazio je u ime Bele Kuna izlažući mu gledište komunističke vlade, da želi da sa nama (Srbijom) živi u dobrom odnosima i prijateljstvu, i pitao ga da li bi bilo moguće stupiti u bliže veze sa nama. Isti je izjavio da mi Bela Kun poručuje da obratim pažnju na sve njihove proglašene u kojima pominju kao neprijatelje Francuze, Englez i ostale, a ne nas; i u kojima pozivaju proletere svih zemalja sem nas, govoreći da oni to namerno čine, želeći sa nama u dobrim odnosima da ostanu.

U ovom istom smislu je B. Kun govorio i M. Petroviću, našem predstavniku za ekonomski pitanja Hrvatske i Slavonije, kad je ovaj odlazio k njemu da izdejstvuje dozvolu za putovanje Jugoslovena iz Budimpešte.

Kun je govorio g. Petroviću da je voljan poslati u Beograd i naročite izaslanike, koji bi po tome mogli govoriti sa našom vladom.

Uveče je lični sekretar Bele Kuna doneo njegovo pismo, u kome se, u ime vlade, izvinjava za sve incidente učinjene licima misije (*v. prilog 14*). Bela Kun je javio da će 26. doći da nas isprati.

Mora biti da se nešto značajno dogodilo. Doznali smo da je Lenjin poslao jedan radiogram opisujući stanje boljševičke vojske u Rusiji i nemogućnost da se vojnički potpomogne Ugarska kad je ona to tražila.

Oko 21 čas. došao je kod šefa misije izaslanik vlade Eveši sa izveštajem, da će se misiji staviti na raspoloženje 26. pre podne kamioni i voz za odlazak. Izjavio je, dalje, da će Ugarska vlada istaći sve savezničke zastave, koje su ranije bile istaknute, da bi se pokazalo narodu da Antanta nije prekinula odnose sa Ugarskom i da misija ne napušta Budimpeštu kao neprijatelj. Dalje je izjavio, da je sve regulisano za transport misije do demarkacione linije, da će misiju pratiti jedan vladin podsekretar i odeljenje komunističke garde kao straža da se misiji uz put ne bi što dogodilo.

Eveši je proveo u misiji celu noć i pokušavao govoriti sa šefom i ostalim oficirima o političkoj situaciji, napomenuvši da nova vlada neće biti nepopustljiva u teritorijalnim pitanjima.

Noć 25/26. marta prošla je bez značajnijih događaja.

26. mart 1919. godine

Oko 9 časova pre podne, pred gimnaziju stigoše 12 kamiona za transportovanje arhive, i stvari svih lica. Od ove delegacije ukrcana je sva

arhiva i sve oružje, lične stvari svih oficira, činovnika kao i drugih lica, koja su se u Budimpešti zatekla, i koje sam mogao povesti (3 Bosanca, 4 novo primljena naša oficira sa porodicom, delegata ministarstva finansija g. Karamatu, komisiju za prijem telegrafskog materijala. Ukupno 32 lica.

Polazak kamiona ispred gimnazije bio je veoma veseo. Okupila se masa sveta. Jedan Mađar, invalid, sa verglom, svirao je od kamiona do kamiona dobijajući od francuskih i srpskih vojnika velike napojnice. Pri polasku sav okupljeni svet mahao je rukama, a vojnici odgovarali: „Do viđenja”.

Ukrcavanje pred vilom išlo je polako i mirno. Sveta nije bilo. Pred polazak, komunistička straža istakla je francusku zastavu na vili. Oko 10 časova došao je Bela Kun da se sa misijom oprosti izjavljujući svoje žaljenje što misija narušta Budimpeštu.

Oduzeto oružje francuskih vojnika, automobili i kamioni nisu vraćeni misiji, kao ni dva automobila koje je bio stavio ovoj delegaciji na uslugu Marković, Srbin iz Iriga.

Misija je vršila od 10—13 časova ukrcavanje na spoljnoj rampi zapadne željez stanice (Nyugati), gde je bio stavljen na raspoloženje voz.

Voz je trebalo da prati jedno odeljenje od 3 oficira i 50 vojnika crvene garde, i vladin podsekretar.

Vagoni I i II kl. određeni za oficire, bili su najstarije konstrukcije, drvene klupe, bez prozora, do maksimuma nečisti. Straža je putovala u lepim i čistim vagonima I i II kl. sa čohanim sedištima.

Voz je bio spremam u 13 časova za polazak. Osoblje je govorilo da je taj čas određen za polazak. No docnije šef stanice izjavljuje da će polazak biti tek oko 20 ili 22 časa i to kao što je ranije ugovoren preko Kečkemeta i Segedina (pošto je pruga za Suboticu bila pokvarena).

Ponovno šikaniranje. Protestujući pred vladinim podsekretarom, šef misije naziva ovako postupanje „svinjarjom”, Američki profesor Brovi takođe energično izjavljuje tom podsekretaru da Ugarska vlada postupa sa savezničkim oficirima kao sa zarobljenicima, da je to nedostojno i da će on izvestiti svoju vladu.

Posle dugog telefoniranja ,najzad Bela Kun izveštava telefonom, da će voz krenuti u 17.25 časova.

Za sve ovo vreme vojnici crvene garde prodavali su svoje značke, pokušali da prodaju i razne adiđare koje su „našli”. Oficir te garde dugo mi je pričao kako će to stanje u Ugarskoj dovesti samo do kraha, kako nije svestan od ovih ljudi šta je to komunizam, i da bi trebalo da saveznici što pre intervenišu. Na moje pitanje otkud on kao oficir crvene garde da ima takvo mišljene o komunizmu odgovorio mi je da je on morao stupiti u gardu, no da i sam vidi da ovo ne vodi ničemu.

Najzad, voz je krenuo u 17 i 30 časova sa francuskim, engleskim, srpskim i rumunskim oficirima, vojnicima i francuskim spahijama — ukupno je bilo 210 lica i 40 konja.

NAPOMENA: 1) Italijanska i Poljska vojna misija trebala je da pođe zasebnim vozom 26. uveče za Beč. Američka je ostala i dalje.

2) U Budimpešti je ostao i engleski major Friman, predstavnik Admirala Trubridža.

3) Više ugarskih aktivnih oficira dolazilo je k meni sa molbom da im se izda odobrenje da docnije ako nastupi opasnost po njihov život mogu sa porodicama pobeći preko demarkacione linije. Date su ovakve dozvole ppukovniku Dormandi-u, šefu veze ugarskog ministarstva vojnog sa savezničkom misijom, kapetanu Karolji-u bratu min. Karolja i još jednome-dvojici.

4) Izdata je legitimacija g. Noaze-u švajcарцу koji bi trebalo da održava vezu između ugarske vlade i misije, ako bi to bilo potrebno.

5) Pored stvari napomenutih koje sam poneo sa svojim osobljem, uspeo sam iz Pešte izneti gotovinu filijale Srpske Banke koja iznosi: 1.700.000,- kruna, 160.322,- dinara, 22.125,- lira, 60.000,- rubalja i još neke vrednosti. Ova gotovina spakovana u džak pod pečatom, predata je 28. u Zemunu ponova g. Karamati, direktoru te filijale (o ovome podnet za-seban izveštaj).

*Put misije od Budimpešte do Segedina—Beograda
26/27. marta do 28. marta 1919. godine*

Iako je naš voz trebalo da putuje kao specijal bez zadržavanja, putovao je kao voz poslednjeg ranga. Prvu smo stanicu prošli nezaustavivši se, u drugoj smo ispred sebe propustili putnički, a u trećoj teretni voz. U ostalim stanicama dugo zadržavanje bez stvarnih potreba.

U Kečkemet smo stigli 27. u 1 čas. Čusmo da ne možemo dalje, jer nam nekakav direktor Jung sa 40.000 boljševika zabranjuje dalji prolaz. Za ovo vreme naša straža opkoljava voz i ne dozvoljava da možemo iz vagona silaziti.

Nastaje novo protestovanje Šefa misije. Zove oficira kom. straže i protestuje. Oficir izjavljuje da direktor Jung neće da sluša naređenja Bele Kuna. Oficir priča da su komunisti „isterali“ dan ranije Francuze iz Segedina, da su Francuzi ponova zauzeli Segedin i komunisti se povukli u Kečkemet i da Jung, koji njima komanduje, neće zbog ovog da odobri misiji prolazak. Šef misije podnosi oficiru pismeno naređenje dobiveno od Bele Kuna da svi imaju ppukovnika Viksa sa misijom propustiti da ga odnese Jungu, no oficir izjavljuje da Jung ne ume da čita. Kad smo hteli da siđemo iz vagona i odemo na stanicu tome Jungu, oficir je molio da to ne činimo da nam se ne bi nešto desilo?! Međutim nigde ni najmanjeg znaka ni od jedne stotine komunista a kamoli 40.000?!

Najzad posle dugog telefoniranja sa Belom Kunom, propustio nas je Jung dalje.

U jednoj stanci prestiže nas vele „vojni voz“ koji je stvarno bio putnički, sem što je u prvom vagonu bilo oko desetak vojnika, koji su, prolazeći pored naših vagona, pucali iz pušaka u vis.

U koliko smo bliže dolazili Segedinu oficiri i komunisti sve su bili pažljiviji i sve se raspitivali da li ćemo ih u Segedinu razoružati i zarobiti. Odgovorenim je uvek da mi nismo komunisti kao oni i da datu reč znamo i održati.

Na jednoj stanici ispred Segedina delili su francuskim vojnicima proglaše. (*vidi prilog 15*).¹³

U Segedin smo stigli 27. u 9 i 30 — prešli 150 km. za 16 časova.

Naša komunistička straža se odmah postrojila i odala nam počast. Naredili smo te im je izdato od naše rezervne hrane, i svakom po pola litra vina. U restoraciji, stolu za kojim su bili moji oficiri i novoprimaljeni naši oficiri, pridoše oficiri komunističke garde i vladin podsekretar. Za vreme ručka, vladin podsekretar je govorio o potrebi zblženja Ugarske sa Srbijom, rekavši: „Vi ste izabrali vrlo rđave posrednike između nas — Francuze — treba da dođemo mi s vama u bliže veze jer mi Srbe vrlo cenimo i želimo živeti s njima u najboljem prijateljstvu”. I boljevijski oficiri i vladin komesar dižu čaše i piju u zdravlje hrabrih srpskih oficira.

NAPOMENA: 1) U Segedinu je bila jedna francuska brigada koja je prošlog dana zaplenila 16 topova i 52 mitraljeza, oružje koje su Mađari prikupili bili da iznesu iz Segedina.

2) U 1 čas komunističku grupu vratili smo ka Pešti a misija je, shodno dobivenom naređenju iz Štaba Francuske Vojske iz Beograda, produžila za Zemun gde je stigla 28. u 3 časa.

3) Savez. Misija je 28. zasebnom lađom prešla u Beograd, gde je stigla u 10 i 30 dočekana od celog Štaba Francuske Vojske.

ZAKLJUČAK

1) Komunizam u Ugarskoj nosio je karakter nacionalnog ugarskog komunizma, čime je učinio da nije naišao na otpor drugih klasa. Kako će se dalje ovaj komunizam razvijati videće se.

2) Po svemu izgleda da Karolji koji je svojom vladavinom postepeno pripremao ovaj komunizam i bez ikakve prepreke njemu svu vlast predao — ostao je i dalje kao ličnost koja iza kulisa upravlja Ugarskom. (Ovo je moje lično mišljenje. Njemu se nije ništa dogodilo za vreme ove revolucije).

3) Nova ugarska Vlada neprestano je garantovala bezbednost misije, no interesantno je da su vinovnici sviju povreda, učinjenih eksteritorijalnosti misije, baš vojnici crvene garde, matrozi i lica koja je trebalo da štite sigurnost misije.

Nova Ugarska Vlada ima snositi svu odgovornost za ove povrede, jer je nesumnjivo da je to njeno delo. Pravdanje njeno da su povrede posledice revolucije i da je ona težila da ovo izbegne, ne može izdržati kritiku. Najzad, ona je sama činila sve teškoće odlasku misije iz Budimpešte, i time davala baš priliku da se nove povrede čine.

Nesumnjivo je da se u Vladi diskutovalo o tome šta da rade sa misijom. Bilo je mišljenje jednih da se misija zadrži i internira. Ali toliko kuraži najzad nisu imali ovo ostvariti.

¹³ Reč je o poznatom letku na francuskom jeziku „Soldats français! Compères prolétaires!”, koji je potpisana „Les prolétaires hongrois”.

4) Svi saveznički oficiri i vojnici bez razlike pokazali su u ovim događajima neizmerno strpljenje. Šef misije je naročito u više prilika zahtevao od sviju nas strpljenje i pažljivost da ne bi izazvali neki mali sukob koji bi se mogao razviti u veliki, a ugarska vlada koja inače nije mogla (?) da nam spremi zaštitu, izgovarala bi se da je sukob izazvan s naše strane i besvesnu rulju (koju bi ona poslala) nije mogla zadržati.

5) Svi oficiri i vojnici poverene mi delegacije za vreme ovih događaja držali su se na dostoјnoj visini i prethodili su primerom ostalim saveznicima.

6) Organizacija obaveštajne službe u misiji bila je vrlo slabo izvedena. Pokušavao sam da izvedem jednu specijalno našu obaveštajnu službu, ali za to nisam imao na raspoloženju ni osoblja ni sredstava.

7) Kako je francuska misija cenila političku situaciju krajem marta u Budimpešti vidi se iz njenog izveštaja Br. 4 koji prilažeš kao *prilog 16.*¹⁴

NAPOMENA

U Budimpešti bio je poslat, od strane našeg Ministarstva Inostranih Dela, kao predstavnik Kraljevstva Srba-Hrvata-Slovenaca za ekonomski i finansijska pitanja Hrvatske i Slavonije, Marko Petrović. Po našem sporazumu, Petrović je sa svojim osobljem ostao u Budimpešti da za koji dan vidi razvoj događaja. Pobrinuo se te je oko dvestotini Jugoslovena Bela Kun odobrio putovanje za Zagreb. Sa Petrovićem su neki izaslanici Bele Kuna vodili razgovore o vezama nove vlade sa nama. Petrović je sa tim izaslanicima ovih dana i došao u Beograd i podneće izveštaj Ministarstvu Inostranih dela.¹⁵

Sa 16 priloga

7. aprila 1919. god.
Beograd

Delegat,
major Mihailo D. Bodl

¹⁴ Navedeni izveštaj sadrži analizu političke situacije u Mađarskoj pre predavanja Vixove note i prvih dana posle proglašenja Mađarske sovjetske republike. Izlažući uzroke dolaska socijaldemokrata i komunista na vlast, izveštaj podnosi i svoje poglede na mogućnosti da se spoljnom intervencijom obori Komuna.

¹⁵ Reč je o misiji Jozefa Diner—Deneš i Aleksandra Jovanovića, koji su početkom aprila 1919. doputovali u pratnji Petrovića u Beograd i u Ministarstvu inostranih dela izložili predlog sovjetske vlade o dobrosusedskim odnosima između Mađarske i Jugoslavije.

Mirko Petrović je doneo u Beograd i poruku nadvojvode Josipa, koji je pozvao jugoslovenske trupe da obore Komunu, ujedno je tražio i dozvolu da doputuje u Beograd. Jugoslovenska vlada nije odobrila nadvojvodi dolazak u Beograd.

Arhiv Vojnoistorijskog Instituta (Beograd)
Fond: Štab Vrhovne Komande — Operativno odjeljenje (Popisnik 3),
kutija 168, fascikla 10, broj 15/35, 1—12 strana.

Dr Milan Vesović, ILEGALNA ŠTAMPA KPJ 1929—1941, (Beograd 1989)

U izdanju Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, na 324 strane izašla je iz štampe studija naučnog savetnika dr Milana Vesovića, koja uz prvu knjigu („Revolucionarna štampa u Kraljevini SHS 1918—1929”, Beograd 1979), takođe obrađuje istovetnu problematiku, daje skoro potpuni uvid u celokupnu izdavačku delatnost KPJ između dva rata 1918—1941. godine.

Pored Predgovora, Uvoda, Zaključka, Registra imena, Rezimea na engleskom jeziku i skraćenica — osnovna materija ove studije obrađena je u šest glava (i mnogo naslova u svakoj glavi), koja, svaka za sebe, predstavlja određenu celinu, ali su isto tako i međusobno povezane.

U prvoj glavi: „KPJ o zadacima i ulozi ilegalne štampe” autor razmatra ova pitanja sa stanovišta značaja partijske štampe kako u održavanju kontinuiteta njenog rada, tako i borbi za njeno revolucionarno sazrevanje, održavanje i omasovljavanje. Ovde se analiziraju organizacioni principi, stavovi, uputstva i odluke partijskih foruma u vezi sa značajem štampe, njenom namenom i mestom pojedinih partijskih glasila u opštoj političkoj strategiji Partije za pridobijanje masa na svojoj platformi. U ovoj glavi autor govori i o tehničkom aparatu i materijalnoj osnovi izdavačke delatnosti i problemima u vezi sa tim.

Druga glava: „Ilegalna štampa u izdavačkoj politici SKOJ-a” obrađuje aktivnost organizacija SKOJ-a u čitavoj zemlji, analizirajući osnovna glasila ove omladinske komunističke organizacije, njene probleme, specifičnosti i odnose prema KPJ.

U trećoj glavi: „Izdavanje štampe u inostranstvu i njeno širenje”, govori se o aktivnostima CK KPJ na organizovanju značajnih partijskih punktova u nekoliko evropskih metropola (Beč, Pariz, Moskva, Prag), gde je organizovana i izdavačka delatnost i gde su štampani centralni listovi KPJ, a zatim se ilegalno

ubacivali u Jugoslaviju, dok su se neki od njih distribuirali našim građanima u tim zemljama. Autor nas podseća da su, od proglašenja diktature (1929) pa sve do 1939. godine, u inostranstvu izdavana najznačajnija partijska i skojevska glasila i da su poređ navedenih gradova, gde su uglavnom boravili članovi CK KPJ, postojali i mnogi punktovi u Belgiji, Holandiji, Švajcarskoj, Italiji, Španiji i Nemačkoj, gde se takođe izdavala štampa i literatura KPJ.

Četvrta glava: „Štampa KPJ”, koja obuhvata najviše prostora ove studije (od str. 77 do str. 227), isto tako daje i najdragocenije podatke o partijskoj ilegalnoj štampi, analizirajući ukratko skoro sva centralna, pokrajinska, okružna i druga niža partijska glasila i dajući sve relevantne podatke o svakom glasilu posebno, kao i problemima oko njihovog pokretanja, štampanja i korišćenja. Ovde je obuhvaćena i analizirana i ilegalna partijska štampa u kaznionama. Najpre se pojedinačno analiziraju centralna glasila KPJ: „Proleter”, „Klasna borba”, „Bilten CK KPJ” i druga izdanja, sa posebnim osvrtima na ideje o pokretanjima i teškoćama oko izdavanja ovih centralnih organa, a zatim o njihovim vrednostima, manjkavostima i kritičkim opservacijama.

U ovoj glavi se zatim daju i analiziraju pokrajinska i mesna glasila sa čitave teritorije Jugoslavije i o svakom glasilu se daju svi važniji podaci (mesto i godina izdanja, broj izdatih primera, fizionomija članaka itd.) i kritički osrvti na njihov sadržaj.

Peta glava: „Štampa SKOJ-a” analizira i daje ocene o svim glasilima ove organizacije. Najpre se obrađuju glasila centralnih instanci SKOJ-a: „Mladi boljševik”, „Bilten CK SKOJ-a” i „Mladi lenjinist”, a zatim pokrajinski, mesni, studentski i drugi listovi, koji su naročito uoči rata, odigrali veoma značajnu ulogu. Analizom ovih glasila, mada su i oni bili pod direktnim uticajem CK KPJ, mogu se zapaziti mnoge specifičnosti u prilagodavanju i izrazitijim revolucionarnim stremljenjima, po čemu su se mlađi uvek isticali. Posebno su se u tom pogledu isticali studentski listovi, koji su bili posebno aktivni u događajima oko Sudeta, aneksije Austrije i okupacije Čehoslovačke (1938. i 1939), pozivajući omladinu i sve narode Jugoslavije da se ujedine i energično suprotstave fašističkoj agresiji.

Šesta glava: „Štampa jugoslovenskih revolucionarnih organizacija u inostranstvu”, obrađena je kroz 31 naslov raznih glasila, koje je KPJ pokretala i održavala, nekad kao legalne, a nekad i kao ilegalne listove, u raznim evropskim gradovima. Ova glasila su bila namenjena našoj ekonomskoj emigraciji, kao i našim borcima u španskom građanskom ratu i štampana su u vidu periodičnih listova i biltena i prikazana u ovoj studiji kao uostalom i sva druga glasila koja su prezentirana u ovoj knjizi) kao posebne minijaturne monografije, sa naučnim aparatom, tako da svakom korisniku pruža izvanrednu informaciju o glasilu i upućuje ga na mogućnost daljih saznanja.

U posebnom odeljku, pod naslovom „Nesačuvana periodika”, autor nam, kao izvanredan stručnjak za ovu oblast i passionirani istraživač, ukazuje na mogućnost daljih istraživanja za ona glasila koje on, usled određenih okolnosti, nije uspeo obraditi kao prezentirane primerke, ali koje je, posrednim putem, otkrio i ovde ih notirao. Ovaj napor autora treba posebno istaći, jer on ukazuje, ne samo na visoko profesionalni odnos naučnika prema svome radu, nego i njegove osobine kao čoveka i naučnika.

Komunistička partija Jugoslavije je od svog osnivanja pridavala prvorazredan značaj pisanoj reći kao nezamenljivom načinu komuniciranja sa masama. Njenim prelaskom u strogu ilegalnost 1921. godine, i posebno posle zavođenja šestojanuarske diktature (1929), organizovanje izlaženja ilegalne štampe, bio je jedini način kontakta sa masama. Autor s pravom konstatiše da se „Tajno, mimo zakona i vlasti, u predrevolucionarnim i revolucionarnim periodima, javlja ilegalna politička štampa”, jer je to bio jedini način da se te nove revolucionarne snage, s obzirom na stroge cenzure vlasti, obraćaju onom delu stanovništva, koje je bilo obespravljeni i eksplorisano, a koje je trebalo organizovati za borbu protiv vladajuće klase. Podsećajući nas na članak V. I. Lenjina „Od čega početi”, od maja 1901. godine, koji je objavljen u ilegalnom listu „Iskra” i u kome se kaže „da je bez političkog lista nezamisliv pokret u savremenoj Evropi koji bi zasluzivao naziv politički i da su bez njega neostvarivi ciljevi revolucionarnog pokreta”, — Vesović, na samom početku ove svoje studije, ističe ogroman značaj štampe

KPJ i njenu ulogu u pripremama radničke klase i ostalih progresivnih slojeva društva za izvršavanje njene istorijske uloge.

Na kraju, želim istaći da se posebna vrednost ove studije ogleda i u tome što je autor objektivno analizirao osnovne teme kao i poruke partijskih foruma za svaki period, dajući pri tome ocene viših partijskih foruma o toj štampi i što je, sa naučnog stanovišta još važnije, autor se vremenom kritički osvrtao i to kako prema sadržini pojedinih priloga i stavova partijskih foruma, tako i prema sveukupnoj strategiji i taktici KPJ u datim vremenskim uslovima. Zato smatram da će ova studija dr Vesovića (kao i prethodna do 1929. godine), ostati kao dragoceno štivo iz ove oblasti i da će mu biti veoma zahvalni za njegov uloženi trud, ne samo naučni radnici koji se bave ovim istorijskim razdobljem, nego i svi ostali poslenici kojima je nužna istorijska literatura.

Dr Dušan Živković

Dr Miroslav Stojiljković, BUGARSKA OKUPATORSKA POLITIKA U SRBIJI 1941—1944. Beograd, 1989, str. 315.

U seriji „Studije i monografije“ Instituta za savremenu istoriju, izašla je pre izvesnog vremena monografija dr Miroslava Stojiljkovića, posvećena bugarskom okupacionom sistemu u Srbiji. To je prerađena i novom arhivskom gradom obogaćena verzija doktorske disertacije odbranjene 1984. godine, i u istim predstavlja vrhunac autorovog višegodišnjeg bavljenja ovom tematikom. Ovoj knjizi prethodili su članci koje je M. Stojiljković u poslednjih desetak godina objavio o bugarskoj okupaciji i politici denacionalizacije. Treba posebno podsetiti na njegovu studiju objavljenu u drugoj knjizi Zbornika radova o jugoslovensko-bugarskim odnosima u XX veku — „Bugarska kao saveznica sila Osovine u okupaciji Srbije 1941—1944”.

M. Stojiljković je u dvanaest glava svoje knjige pružio celovitu sliku nastanka, specifičnosti, funkcionisanja i tragičnih posledica trogodišnjeg delovanja bu-

garskog okupacionog sistema na područjima Srbije i Makedonije koja su njime bila obuhvaćena.

U predgovoru posebno se ukazuje na kontinuitet bugarske agresivne i denacionalizatorske politike prema svojim susedima, i posebno na van-naučne motive, koji na bugarskoj strani služe stalnom podgrevanju „pitanja pripadnosti“ bugarskoj „nacionalnoj teritoriji“ nekih jugoslovenskih oblasti, koje su, u ova svetska rata milošću bugarskih velikih saveznika — na prvom mestu Nemačke — prepustane bugarskoj okupaciji i aneksiji a njihovo stanovništvo podvrgavano nasilnoj bugarizaciji i genocidu. U službu takve politike stavljen je istoriografija koja treba da pruži „dokaze“ o opravdanosti zahteva za uspostavljanje granica označenih u Sanstefanskom ugovoru. Ovaj ugovor postao je kičma spoljnopolitičke akcije Sofije na Balkanu, dok je njegovo ispunjavanje sa pogubnim posledicama, bilo u dva maha kratkotrajno omogućeno stavljanjem Bugarske na stranu ekspanzionističke agresivne politike Nemačke i Austro-Ugarske u prvom, i Nemačke i Italije u drugom svetskom ratu. M. Stojiljković je ukazao na problem sa kojim se istraživač kada je u pitanju Bugarska susreće: to je nepristupačnost bugarskih arhivskih fonda koja neizostavno vodi traganju za sredstvima koja će omogućiti premošćavanje ove „heurističke provalije“ korишćenjem izvora drugog porekla. U ovom slučaju takav „most“ autor je na prvom mestu pronašao u nemačkim arhivama: u fondovima nemačkog Ministarstva inostranih poslova u Bonu i gradi nemačkog Saveznog vojnog arhiva u Frajburgu. Oba ova arhiva sadrže obilje materijala o bugarskom delovanju na Balkanu u drugom svetskom ratu, što je autor znalački iskoristio. Osim toga, značajan oslonac bili su fondovi jugoslovenskih arhiva, pre svega diplomatska građa jugoslovenske izbegličke vlade. Sem manjeg broja zaplenjenih bugarskih dokumenata, koja se odnose na delovanje nekih vojnih i civilnih okupacionih organa, na raspolažanju je bila i objavljena bugarska grada (pre svega partijska i vojna), kao i štampa. Osim navedene, koristena je i objavljena građa o sovjetsko-bugarskim odnosima kao i ona objavljena u Zbornicima NOR. Na ovakvo solidnoj izvornoj osnovi Stojiljković je gradio proverenim metodama svoj rad.

Uvodna poglavija posvećena su problemu bugarskog pristupanja Trojnom paktu i postavljenim zahtevima za teritorijalnim proširenjima i uključivanje tih teritorija u granice „Carstva“. Osim toga, autor detaljno analizira probleme uspostavljanja okupacionog sistema nakon aprilskega rata i novonastale međusavezničke granične sporove. Posebno ukazuje na nezadovoljstvo Sofije rešenjima u Srbiji i zapadnoj Makedoniji (granica prema „Velikoj Albaniji“), i nastavljenom intervenisanju u Berlinu ne bi li se ostvarilo ispunjenje maksimalnih teritorijalnih zahteva. Zahvaljujući potrebama ratovanja na drugim frontovima, posebno Istočnom frontu, imajući puno poverenje u sposobnosti bugarske armije da brutalnom silom obezbeđuje funkcionisanje ratne privrede i eksploataciju okupiranih područja kao i da čuva važne komunikacione pravce od dejstava NOVJ, Bugarskoj je trokratno omogućeno proširivanje svog okupacionog područja u Srbiji: januara 1942., januara 1943. i poslednje proširenje jula 1943., kada su bugarske posadne trupe zaposele Podunavlje i naše se na domak Beograda. Zadacima bugarske okupacione vojske u sklopu ratnih napora Osovine posvećeno je značajno mesto u knjizi.

Aneksijom dobijenih teritorija u Srbiji i Makedoniji i denacionalizatorskim zahvatima koji su odmah nakon toga usledili posvećen je sledeći kompleks pitanja na koji se nadovezuje i čini celinu i sledeći u kome autor detaljno obraduje reakciju stanovništva anektiranih i okupiranih krajeva na mere represije vojnih i civilnih vlasti koje su dovele do masovnog širenja svih oblika otpora — od njegovih pasivnih oblika do oružanog ustanka. Merama za ugušenje NOP-a, koje su bugarske okupacione vlasti, asistirajući svojim nemačkim saveznicima sa podjednakom brutalnošću preduzimale, Stojiljković se u svom radu vraća u još nekoliko mahova (v. poglavlja 7 i 9) Poslednjem periodu bugarske okupacije i prevlasti obeleženom borbama za NOVJ na teritoriji Srbije i Makedonije sa bugarskim okupacionim snagama kojima su se pridružile i formacije domaćih kvislinga, a čiji je nepovoljan ishod po okupacione snage doveo konačno do njihovog razbijanja i povlačenja, posvećena su dva poglavlja.

Poslednja tematska celina posvećena je bugarskim nastojanjima za realizaciju

što bezbolnijeg izvlačenja iz rata i sklanjanja mirovnog ugovora. Osim navedenih krupnih problema autor je dokumentovao progovorio i celom nizu drugih pitanja. Pozabavio se detaljnije odnosima na relaciji srpska kvizilniška vlasta — Bugarska, stavovima jugoslovenske izbegličke vlade prema okupaciji i masovnim zločinima i njenom odnosu prema bugarskoj građanskoj antifašističkoj emigraciji, delovanju ustaške propagande i izuzetno o važnom skupu pitanja vezanih za odnose dva komunistička pokreta i suštinske razlike koje su bile uzrokom nesporazuma i oštirih razmišljačenja posebno oko tretmana pri-padnosti partijskih organizacija na anektiranim i okupiranim teritorijama, nacionalnog pitanja, strategije borbe itd.

Na kraju, možemo reći, da je M. Stanković svojom knjigom dao značajan doprinos popunjavanju postojeće praznine u izučavanju bugarskog okupacionog sistema tokom drugog svetskog rata u Jugoslaviji, postavivši solidnu osnovu za buduće naučno produbljivanje koje će pre svega zavisiti od dostupnosti bugarskih arhivskih fondova.

M. Ristović

Đorđe Stanković, *ISKUŠENJA JUGOSLOVENSKE ISTORIOGRAFIJE*, Beograd 1988, 296.

Đorđe Stanković pripada mlađoj generaciji istoričara koja je sve prisutnija u našoj istoriografiji. Autor se već u Predgovoru (7–17) založio za „nove poruke“ savremene istorijske nauke, predviđajući da je u tom tragalaštvu, kad se treba oslobođati od pozitivističke tradicije, neizbjegjan susret sa rezultatima bliskih nauka-sociologije, antropologije, psihologije, filozofije itd.

Ovom putanjom se kretao autor, nudeći knjigu u kojoj je bilo dovoljno polemičkog nabroja. U prvoj glavi (21–129) on se opredjelio za „Teorijska preispitivanja“. Jasno je ukazao na činjenicu da još gotovo nema radova koji su u centru proučavanja „smjestili“ dinastiju Karadordevića, dvor i generalitet. Nije propustio da naglasi da Beogradski uni-

verzitet, jedini u Evropi, nema svoje istorije. Svoju raspravu o revolucionarnom studentskom pokretu na Beogradskom univerzitetu, o čemu je već ranije pisao u časopisu „Marksistička misao“, dopunio je novijim, svježijim razmišljanjima o socijalnoj istoriji, kao i odnosu između socijalne istorije i ličnosti, o formiranju paralelnih istorija i istorijske svijesti.

Rezultate svojih istraživanja sa kolegama iz Beograda i Zagreba je objavio u raspravi „Jugoslovensko i nacionalno u udžbenicima za srednje usmeno obrazovanje“. Stanković je usredstvio svoja razmišljanja i na raskršću u jugoslovenskoj istoriografiji, gdje su, po njegovom mišljenju, prisutna tri „modela“, tradicionalna politička istoriografija, recidiv građanskog društva, dogmatska marksistička orientacija, u kojoj ima jakog uticaja staljinističkog sociologizma, dok se, kao plod kompromisa, javio i „marksistički pozitivizam“ (istoričari ove orijentacije ne poriču značaj klasne borbe, ali su naklonjeni proučavanju političke istorije, zanemarujući ekonomske i sociološko-kulturne pojave u društvu. Stanković izdvaja tri knjige od značaja za razvoj savremene jugoslovenske istoriografije: dr Dušana Bilandžića (*Historija SFRJ, Glavni procesi 1918–1980*), dr Janka Pleterskog (*Nacije, Jugoslavija, revolucija*) i dr Branka Petranovića i dr Momčila Zečevića (*Jugoslavija 1918–1984. Zbirka dokumenata*). I pored kritičkih zamjerki, ne osporava važnost ovih monografija.

U glavi „Tradicija i inovacija“ (133–222) osvrnuo se na „Istoriju srpskog naroda“, gdje se uz tradicionalnu istoriografiju ostavio prostor i za inovacije. Analizovao je i knjige Gerharda Gezemania, istaknutog njemačkog slaviste i Zdenka Levntala, u kojima je opisan mučan ratni hod Srbije 1914–1918. godine. Medašom u našoj istoriografiji nazvao je knjigu Branka Petranovića „Istoriografija i revolucija“. Susretanje istoriografije i filozofije istorije, našao u djelu Agneš Heler „Teorija istorije“, a „prevratnički duh“ u značajnoj knjizi Frica Fišera „Savez elita o kontinuitetu strukture moći u Nemačkoj 1871–1945“. Upitao je i kritičke zamjerke dvotomnoj studiji Veselina Đuretića „Saveznici i jugoslovenska ratna drama“, ali nije porekao ni njene dobre strane uz konstataciju da je to „prvorazredna naučna provokacija“. Prikazao je i knjige Mom-

čila Zečevića (Na istorijskoj prekretnici. Slovenci u politici jugoslovenske države 1918—1929), Branimira B. Stanojevića (Alojzije Stepinac: Zločinac ili svetac. Dokumenti o izdaji i zločinu), Dr Vuka Vinavera, Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski satelit?), Dr Ljubinka Trgovčević, Naučnici Srbije i stvaranje jugoslovenske države 1914—1920, te Žive Petrinovića, Ante Trumbića, Politička shvaćanja i djelovanje.

U trećem poglavlju „Rasprave i razgovori o Nikoli Pašiću“ (225—286) Stanković se vratio svojoj omiljenoj temi. On je i doktorirao iz iste oblasti i važi kao znalac Pašićevog vremena. Pored niza prikazivanja mnogostrukih političkih djelatnosti najznačajnijeg srpskog državnika s početka XX vijeka, a dosta prostora je posvetio i stvaranju albanske države, Stanković se pozabavio i psihološkim likom Nikole Pašića.

Priložio je i Register imena na kraju knjige, ali ne i Register geografskih naziva. Prof. dr Đorđe Stanković je dao svojom knjigom doprinos teorijskim preispitivanjima u jugoslovenskoj istoriografiji. Bez obzira što se ne moramo složiti sa svim idejama koje autor tako snažno brani, koje mogu da nauđu na prihvatanje ili izazov nejednaka tumačenja i sporove, ne možemo poreći da autor nagnje smjelim inovacijama i da traga za novim rješenjima u jugoslovenskoj istoriografiji.

Dr Mitorad P. Radusinović

Mile Bjelajac, VOJSKA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA 1918—1921, Narodna knjiga i Institut za istoriju radničkog pokreta Srbije, Beograd 1988, str. 370.

Ova tema je bila nedovoljno obrađivana u našoj istoriografiji. Autor je u svom Predgovoru (5—15) jasno precizirao da je vojska „objektivna snaga“, na koji se oslanjala politika, ali i aktivan subjekt u politici. Autor nam je već u prvom poglavlju (17—46) pokazao svu složenost vojne situacije koja se formirala uoči stvaranja Kraljevine Srbija,

Hrvata i Slovenaca 1918. godine. Naglasio je značaj prisutnosti nezavisnih jugoslovenskih država Srbije i Crne Gore, kao i proces stvaranja zajedničke vojske — spajanjem pobjedenog i pobjednika poslije iskustva bratobilačkog rata. U drugoj glavi (47—137) citoacima je pruženo obilje podataka o razvoju vojske Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca (1918—1921). U pomenutom periodu bilo je pobuna, anarhije, vojnih desertera, zahtjeva za republikom, diverzija, pa onda postepenog smirivanja situacije. Sve su ovo pratila nacionalna i socijalna previranja.

Vojska je imala specifične zadatke u zaštiti jugoslovenskog prostora od spoljne opasnosti. Autor je s mnogo uspjeha prikazao sve teškoće u kojima se našla nova država i vojska. Dok je Kraljevina Srbija, Hrvata i Slovenaca s teškoćama dobila međunarodno priznanje, pitanje njenih granica nije bilo ni jasno određeno, a pritisci iz inostranstva od zapadnih sila nisu bili mali. Tako su se vlastodršci i vojni komandanti novoformirane države, uz sve političke nedaće unutar zemlje, suočili i sa pojmom desertera iz jugoslovenske vojske koji su se obreli u madarskoj Crvenoj armiji, sa pitanjem Maribora, Bleda i Štajerske, a kad je to bilo okončano ostalo je pitanje Koruške sve do oktobra 1920. otvoreno. Ništa srećnije nije bilo ni sa Italijom sve dok se Rapalskim ugovorom 1920. godine nije postiglo da Italijani napuste znatan dio Dalmacije, uključujući i Knin. Italija nije postigla ništa sa potpisnjem Albanaca i podsticanjem Crnogoraca. Dobila je manje nego što joj je davao Londonski ugovor iz 1915. godine. Zadržala je Istru, Rijeku, Zadar i neka ostrva, ali se obalski pojas između Rijeke i Ulcinja našao pod upravom Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca. Vojska mlade jugoslovenske države je morala da se povuče iz Temišvara i dijela Banata, a nije mogla da napreduje ka Pećuju i Segedinu. Izmorena i istrošena armija i nije bila u stanju da se nosi raznorodnim protivnicima, a nije ni uživala prijateljsku naklonost svojih saveznika, bez obzira na teške žrtve koje je podnijela za pobjedu. Ona je jedva uspjevala da odbrani neke tekovine svoje višegodišnje borbe (139—207).

U četvrtom, poslednjem poglavlju knjige (209—265) autor je posvetio mjestu i ulozi vojske u unutrašnjem životu Kraljevine Srbija, Hrvata i Slovenaca

1918—1921. godine. On je pojasnio prisustvo vojnog faktora u jugoslovenskoj državi, kao i reagovanje stanovništva na dolazak jugoslovenske vojske u pojedine krajeve. Autoru se može prigovoriti što uz imenski registar nije priložio i registar geografskih naziva. Istovremeno ga treba pohvaliti da je uz knjigu priložio 38 dokumenata korisne grade iz ovog perioda. Nije zaboravio da navede spisak grade i literature kojim se koristio, a u monografiju je uvrstio i 48 fotografija. Ovo vrijedno djelo biće od značaja za buduće istraživače koji budu proučavali značaj vojnog činioца u stvaranju dražve Srba, Hrvata i Slovenaca.

Dr Milorad P. Radusinović

Dr Mladen Vukomanović, SINDIKALNI POKRET U SRBIJI 1903—1914. knj. 2, Beograd, 1989, str. 193

Autor je ranije objavio prvu knjigu Sindikalni pokret u Srbiji 1903—1914. u kojoj je sa organizacionog aspekta obradio raznovrsnu aktivnost Glavnog radničkog saveza, kao najviše sindikalne instance u Srbiji.

Druga knjiga, o kojoj je ovde reč, posvećena je Strukovnim sindikalnim savezima, Opštim radničkim društvima, Radničkim čitaonicama i tarifno-štrajkaškim borbama. Prva i druga knjiga predstavljaju kompleksnu obradu sindikalnog pokreta Srbije 1903—1914. godine.

Bez obzira što se prve sindikalne organizacije u Srbiji javljaju u 1896. i 1897. godini, autor sasvim opravdano u prikazivanju Strukovnih sindikalnih saveza polazi od 1901. i 1902. godine, kada je došlo do velikih promena u sindikalnom organizovanju radnika. Ovaj proces je još više ubrzan posle osnivanja SSDP i GRS a posebno posle Drugog sindikalnog kongresa na kome je donesena odluka o reorganizaciji sindikalnih organizacija. On posebno ističe značaj kada je GRS u maju 1904. prihvatio nova pravila strukovnih sindikata a ubrzao posle njega i svi strukovni savezi.

Posebno treba istaći da je prilikom pisanja novih pravila korišteno bogato iskustvo međunarodnog sindikalnog pokreta u kome je dominirala dosledna

klasno-borbeno marksistička orijentacija i jedinstvo političke i sindikalne borbe radničke klase.

M. Vukomanović je, obrađujući pojedinačno svaki od saveza, obratio pažnju na njihovu organizovanu borbu za poboljšanje ekonomskog položaja radnika i povoljnije regulisanje njihovih radnih odnosa sa poslodavcima putem tarifnih ugovora. Ovi ugovori sklapani su putem pregovora ili izborni u štrajkovima. Važno je napomenuti da autor kroz prikaz saveza provlači najvažnije momente karakteristične za rad i borbu sindikalnih organizacija.

Kada se radi o savezima (a bilo ih je 29), valja istaći da je autor uz skoro svaki istakao tabele sa mnoštvom podataka koje obimno dopunjaju tekst.

U II glavi Opšta radnička društva i Radničke čitaonice od 1903. do 1905. godine, autor opravdano daje razvoj ideje i osnivanje Opštih radničkih društava u Srbiji počev od Svetozara Markovića do 1905. godine. On sasvim opravdano ističe vreme uoči i posle osnivanja SSDP i GRS kada se pojavljuje veći broj društava, koja su odigrala vrlo značajnu ulogu pri organizovanju radnika u prvoj fazi nastanka radničkog pokreta u Srbiji. Ovim društvima pripada velika zasluga jer je preko njih išla organizacija radničke klase unutar Srbije. Zbog prelaska na moderniju organizacionu formu, GRS je doneo odluku na svom II kongresu 1904. da se opšta radnička društva rasformiraju a mesto njih da se osnuju sindikalni pododbori i mesne partiske organizacije.

Kakvu su ulogu odigrala spomenuta društva u formiranju modernog radničkog pokreta u Srbiji, autor je dao kroz analizu njihovog rada pojedinačno.

Autor je sasvim opravdano rađničke čitaonice izdvojio kao poseban deo teksta, jer su one odigrale vrlo značajnu ulogu kao socijalistička radnička uporišta tamo gde nije bilo mogućnosti da se osnuju drugi vidovi radničkih organizacija. Koliko su bile potrebne i koliku su ulogu igrale, vidi se i po tome što su osnivane i posle reorganizacije radničkog pokreta 1904—1905. godine.

Radnička društva kao i radničke čitaonice, bez obzira na kratko vreme svoga postojanja, odigli su značajnu ulogu u razvitku klasno-borbenog radničkog pokreta u Srbiji jer tamo gde su oni postojali, najčešće su kasnije nicele organizacije SSDP i GRS.

U III glavi Ekonomске akcije, autor nam, posle iscrpnih istraživanja, daje pregled akcija radničke klase za poboljšanje svog materijalnog položaja ili očuvanja stečenih tekovina.

Bez obzira na privrednu nerazvijenost Srbije, radnički štrajkovi se javljaju rano, počev od 1842. godine. Autor savim opravdano usmerava svoja istraživanja na period 1903—1914, uočavajući u njemu nekoliko faza.

U prvoj fazi (1903—1906) on ukazuje na nagli organizacioni uspon sindikalnog pokreta, a tim samim i njegovih ekonomskih akcija da bi u drugoj fazi (1907—1908) zbog ekonomске krize, došlo pretežno do odbrambenih akcija, kako bi se sačuvali postignuti rezultati. U III fazi (1908—1912) autor ponovo ističe uspon sindikalnog pokreta i nepomirljivu borbu za nove uspehe. Poslednja faza (1913—1914) jeste faza obnavljanja sindikalnih organizacija, a sa njima i štrajkačkih borbi.

U obradi ekonomskih akcija, autor je primenio hronološki metod, tj. obrada akcija po godinama, počev od 1903. pa nadalje. Za svaku godinu, dat je pregled štrajkova i specifika koje su se javljale.

U prvoj fazi, dolazi do stalnog uspona sindikalnog pokreta, što autor ubedljivo dokazuje da je to posledica osnivanja SSDP i GRS, tj. opštег uspona, kako političkog, tako i sindikalnog pokreta. On takođe, ukazuje na snažne tarifno-štrajkačke pokrete i borbe širih srazmiera, pa i ovde daje objašnjenje da je to posledica sredivanja sindikalnih organizacija i njihove snage. Rezultati koje autor navodi u tekstu, stvarno to potvrđuju.

M. Vukomanović je drugu fazu razvjeta (1907—1908) označio krizom sindikata, a njegovu orientaciju defanzivnom tarifno-štrajkačkom borbom. Ovo je bila opšta kriza radničkog pokreta, kako političkog, tako i sindikalnog. Vladajuće buržoaske partije nastojale su da sav teret sruče na leđa radničke klase, a njen otpor slome uz pomoć državnih institucija. U uslovima opšte krize, došlo je do stagnacije radničkog pokreta, a tim samim i štrajkačko-tarifnih borbi. Nije onda ni čudo što je GRS zauzeo stav da u nastaloj krizi treba očuvati ono što je do tada stečeno. Tekstom koji se odnosi na ovu fazu, autor to uspešno dokumentuje i dokazuje.

Na osnovu obimnih podataka do kojih je istraživački došao, M. Vukomanović ukazuje da je kriza i stagnacija sindikalnog pokreta u 1907. i 1908. godini prevaziđena u 1909. godini. Radnička klasa ponovo ulazi u snažnu borbu za svoj ekonomski položaj. U ovu fazu borbe, sindikat ulazi sa još većim iskustvom; priprema i vodi štrajkove samo tamo gde proceni da mogu uspeti. Znači, išlo se organizovanje za očuvanje postignutih rezultata i osvajanje novih. Ovakav polet nužno je vodio novim uspesima od 1909. do 1912. godine, što autor uspešno pokazuje i statističkim podatcima. U ovom smislu, posebno ističe rekordnu 1911. godinu, koju valja spomenuti i zbog donošenja Zakona o radnjama i njegovog stupanja na snagu. Od ovog trenutka, poslodavci su morali ozbiljnije da obrate pažnju na organizovanu radničku klasu i njene zahteve. Uostalom, na to su ih obavezivale i ustalone predviđene Zakonom o radnjama kao što su Sud dobrih ljudi i Privredna inspekcijska.

Balkanski ratovi su razorno delovali na privredu Srbije, što se nužno odrazilo i na radnički pokret. Rafno stanje, poslodavci su vešto iskoristili; veliki deo organizovanih radnika je mobilisan, tarife otkazivane, smanjene zarade a radno vreme produženo. Posle balkanskih ratova, radnička klasa Srbije našla se u teškom položaju. Kao prvo, morala je organizaciono obnoviti pokret i povratiti sve tekovine koje je izgubila u ratovima. Na ovako širokom planu borbe, štrajkovi su racionalno planirani i izvedeni, što je uticalo na njihov broj u poređenju na raniji period, ali im to nije umanilo rezultate i značaj.

Treba istaći da se dr Mladen Vukomanović odavno bavi istorijom radničkog pokreta i da je dao niz zapaženih radova objavljenih u časopisima širom naše zemlje. U prvoj i drugoj knjizi koje predstavljaju celinu, po prvi put je kompleksno na naučnoj osnovi, obradjen sindikalni pokret u Srbiji 1903—1914. godine. Vrednost obeju knjige je u tome što su pisane na osnovu prvo-klasne arhivske građe, raznovrsne radničke štampe i postojeće literature. Tekst je metodološki značajki razvrstan, svaka glava ili poglavљje predstavlja zasebnu tematsku celinu. Autor i ovoga puta nije izneverio odlike jezika iz rođnog kraja — lep stil i jasan izraz.

Stojan Kesić

Prof. dr Živko Avramovski — IS-TOĆNA SRBIJA U RATU I REVOLUCIJI 1941—1945. — Zbornik nemačkih dokumenata o eksploataciji nalazišta ruda i uglja.

U okviru edicije — Istorija revolucionarnog radničkog pokreta u istočnoj Srbiji — Međuopštinska konferencija SKS-Zaječar i Istoriski arhiv Timočke krajine — Zaječar nedavno su izdali zbornik odabranih dokumenata o nemačkoj eksploataciji i uništenju nalazišta metalnih ruda i uglja, koga je prepremio i za njega dokumenta obradio dr Živko Avramovski.

Ovim zbornikom je obuhvaćeno 200 veoma značajnih dokumenata korisnih za izučavanje istorije područja istočne Srbije, uglavnom nemačke provenijencije, nastalih u periodu od februara 1940. do oktobra 1944. godine. Prikupljena, odabrana i obrađena dokumenta sadrže podatke o ekonomskim prilikama na ovom području. To su u prvom redu dokumenta o kupoprodaji akcija borskog rudnika između dotadašnjih vlasnika ovog nalazišta bakra iz Francuske i predstavnika nemačke države. Zatim, izveštaj nemačke specijalne stručne komisije o stanju postrojenja ovog rudišta neposredno posle aprilskega rata i nalazišta ruda plemenitih metala, bakra i ruda drugih metala u Majdanpeku, Rudnoj glavi, Blagojevom kamenu, Neresnicima i drugim manjim nalazištima, kao i nalazištima raznih vrsta uglja: Dobra sreća, Vrška čuka, Podvis, Tresibaba i drugi. Tu su i izveštaji o stanju saobraćaja i drugih privrednih potencijala i objekata na ovom području. Zbornikom su obuhvaćena i dokumenta — izveštaji o osposobljavanju svih ovih rudišta za eksploataciju posle aprilskega rata, pa i o preradi ruda koje su bile iskopane pre rušenja u aprilskom ratu, kao i posle osposobljavanja ovih pogona za eksploataciju. Tu su i izveštaji o proizvodnim kapacitetima flotacije, preradi rude i dobijanju čistog metala i njegovom transportu u Nemačku.

U ovim odabranim dokumentima našla su mesta i dokumenta sa podacima o

organizaciji okupatorske vlasti na ovom području i njenom nastojanju da omogući što svestraniju i efikasniju eksploataciju nalazišta. Zatim, dokumenta sa podacima o ispitivanju od strane okupatora i otkrivanju novih nalazišta bakra i plemenitih metala na ovom području. Autor nam ovde prezentira i dokumenta o sporu ranijih vlasnika nalazišta Blagojev kamen i Neresnica sa predstavniciima nemačkih vlasti.

Obuhvaćena su i dokumenta o radnoj snazi koja je zapošljavana u privrednim objektima, kao i o radnoj snazi prinudno dovođenoj od okupatora i kvinslinških vlasti sa područja Srbije i šire; o formiraju logora, o smeštaju radnika, o uslovima života u logorima, uslovima rada u raznim privrednim objektima, o intenzitetu i načinu proizvodnje. Prezentirana dokumenta sadrže podatke o izgradnji termoelektrane u Kostolcu, pruge Bor—Požarevac, o proizvodnji uglja u Kostolcu i drugim ugljenokopima na ovom području.

Priređivač je očito uložio veliki trud da za sva napred navedena pitanja prikupi, odabere, obradi i hronološki uredi relevantna dostupna dokumenta, u čemu mu je svakako značajno pomoglo njegovo dobro poznavanje ove problematike i iskustvo na ovoj vrsti poslova.

Autor se očigledno ovde opredelio uglavnom za dokumenta o eksploataciji nalazišta metala i uglja, jer su ona i dominantna u privredi ovog područja i za izučavanje tih pitanja prezentirao je zaista značajnu građu.

Prikupljanje, selekcija, obrada i pripremanje za objavljivanje izvorne arhivske građe spada u red najodgovornijih poslova u istoriografiji. Ovaj posao zahteva ne samo ogromne napore priređivača, nego i njegovo šire poznavanje istorije perioda, kao i problematike na koju se dotična građa odnosi, zatim znanje jezika na kome je arhivska građa pisana. U ovom slučaju sve te elemente poseduje priređivač zbornika, pa je otuda materijal — arhivska građa za ovu knjigu tako odabrana, komponovana i obrađena da predstavlja solidan izbor dokumenata korisnih ne samo za istoriju ovoga kraja, nego i za istoriografiju uopšte, pa i za sve one koji se na bilo koji način i iz bilo kojih pobuda budu interesovali za događaje u drugom svetskom ratu na tlu Srbije.

Izvorna arhivska dokumenta su dobro odabrana, naučno i stručno obrađe-

na, tako da se svaki interesent za upoznavanje sa ovom vrstom pitanja iz naše skorije prošlosti može brzo i lako informisati o svemu onome što ga zanima. To je ustvari najznačajnija odlika ovoga zbornika odabранe grade, pa ga zbog toga i svih napred navedenih razloga, sa velikim zadovoljstvom preporučujem sa uverenjem da je to društveno korisna, a za nauku i informatiku izuzetno značajna knjiga.

Branko Živković

Jovan Dučić, STAZA PORED PUTA, GLAS CRKVE, Šabac 1988, str. 98.

„Staza pored puta“ memoarsko je delo Jovana Dučića, jednog od najvećih srpskih pesnika. Rođen u Trebinju, između 1869. i 1874. godine (tačan datum nije poznat), Dučić je mladost proveo u Mostaru, družeći se sa Aleksom Šantićem, Svetozarom Čorovićem, Atanasijem Solom... Odatle je, gonjen nemirima i željom za saznanjem, 1898. krenuo u svet. Mnogo godina kasnije zapisaо je „Mostar je onda bio mali za jednu ambiciju koja nije imala granica. Sva efemerna rešenja bila su protivna obesti jednog karaktera koji se nije htio nikad smiriti, nigde zaustaviti, ni s čim zadovoljiti. Otići u neizvesno i tude, bilo je sasvim novo i odveć smelo u ono doba; a to je još više podbadalo i sokolilo.“

Dučić, pariski i ženevski student, proživeo je bogat život i postao „prvi i najznačajniji pesnik srpskoga modernizma“. Bio je „podignut na visinu do koje dođad u srpskoj književnosti i istoriji nije bio podignut nijedan pesnik!“ Ne zadovoljavajući se književnim radom, gradio je i jednu uspešnu diplomatsku karijeru, u toku koje je predstavljao Kraljevinu Srbiju i Kraljevinu Jugoslaviju u više evropskih zemalja. „Nisam doživeo“, pišao je pri kraju života, „ono što samo doživi čovek kome je sve išlo kako je htio, nego sam ja sam lično doživeo koliko i cela jedna dinastija po najvećim gradovima, najvišim društвima, najvećim univerzitetima, muzejima, bibliotekama, galerijama...“

Odan dinastiji Karađorđevića, umro je 1943. godine u SAD, gde je i sahra-

njen. U godinama nakon drugog svetskog rata nekoliko pokušaja da se pesnikovi posmrtni ostaci, po njegovoj želji, prenesu u Trebinje, završeno je neuspešno. Možda će Dučićevom povratku zavičaju doprineti novo objavlјivanje njegovih sabranih dela koje pripremaju tri izdavačke kuće — „Prosveta“, BIGZ i „Svjetlost“.

„Staza pored puta“ pesnikovo je sećanje na slavne, njemu drage ljude, sa kojima je radio i priateljevao (kraljeve Petra I i Aleksandra I, Nikolu Pašića i Svetislava Simića), kao i sećanje na tri grada — Carigrad, Beć i Mostar. U ovih sedam poglavljja predstavio nam se i sam Dučić, vrsni poznavac antičkih vremena, vizantijskog doba i srpske istorije, vatreni rodoljub, okrenut i prošlosti i sadašnjosti svog naroda. I u poznim svojim godinama sačuvao je ono oduševljenje za dinastiju Karađorđevića, Srbiju i srpski narod, kakvo su mogli imati, na samom početku XX veka, samo Srbi, naročito omladina, izvan Srbije. „... zagranični Srbi su već oduvek smatrali Beograd istokom sa kojeg se radiju sva njihova sunca“, pišao je. Ovo Dučićeve mlađalačko oduševljenje postalo je njegovo životno opredeljenje i njegovo „vjeruju“. To se oseća i u ovoj knjizi.

Pišući o „starom kralju Petru“, čoveku čije su oči imale najlepši pogled koji je on video, Dučić kao da je kazivao bajku o „kralju republikancu“ i „kralju narodnjaku“, koji je na vlast došao „dvorskom revolucijom“, a potom „vladao, a ne upravljao“. „Srbija nikad nije bila toliko slobodna, niti je nacionalni duh bio razvijeniji, niti je ikad bilo manje bezbožnosti u našim idejama i u našem životu. U Beogradu se onda govorilo slobodnije nego u parlamentu Belgije, najslobodnijem parlamentu u Evropi, i čiji smo ustav u mnogom bili kopirali...“

Starog kralja je povezao sa Nemanjićima, „po onom što je u njemu bilo najbitnije: po pobožnosti i herojstvu... Priličilo mu je da pred svojom vojskom bude obućen i on i njegov konj u čelični oklop, sa štitom i teškim mačem, a na grudima sa znacenjem krstonosca“. I na kraju zapisane uspomene na Petra I, Dučić je rekao da bi takvom „Bogom poslatom čoveku“, čije je životno delo podsećalo na Stefana Nemanju, trebalo „napisati pobožno Zitije i sastaviti tropar“. Po dubokom poštovanju i divlje-

nju za ličnost Petra I, ovo kratko Dučićovo sećanje zaista podseća na žitije.

Sećajući se Aleksandra I, Dučić je pisao: „Kralj je govorio jednom da ima samo tri čoveka s kojima može razgovarati: njegov rođak Pavle, Ivan Meštrović i Jovan Dučić. Knez je, međutim, razorio njegovu državu, a Meštrović je u Zagrebu naneo najgore uvrede njegovom imenu...“ I tako, ako je o Petru I, koji je u istoriji ostao zabeležen kao demokratski vladar, mogao pisati sa poštovanjem koje su delili i mnogi drugi, u kazivanju o Aleksandru I, stavio se u ulogu njegovog branioca pred savremenicima, čitaocima i istorijom. Nakon kraljeve pogibije, Dučić ga se sećao kao hrabrog vojnika, otmenog i plemenitog vladara, ljubitelja istorije i umetnosti, koji je zavideo knezu Pavlu na mogućnosti obilaženja biblioteka i galerija. „Ovaj čovek silan, gotov na sva rešenja... imao je u svojoj pojavi nečeg izvanredno delikatnog i krhkog, skromnog i drugarskog“. „Ceo život je morao opštiti sa zakavženim političarima, lišenim svake opšte kulture, i generalima vrlo tvrdim i kao kamen otpornim svakom tuđem razlogu... U toj gomili ljudi male pameti i skoro većinom vrlo sumnjičnog moralu, morao je provesti svoje poslednje godine ovaj plemeniti Kralj... Sve se radilo u njegovo ime, a sve najpre protiv njega“.

U Dučićevu odbrani neuspešne i mnogo puta osudivane politike kralja Aleksandra i njega samog, ima i patetike i iskrenosti. Napadati kralja „bilo je postalo u Srbiji kuražnom vršnjom i građanskom hrabrošću... Trebalo je, dakle, smatrati građanskom čašću i ličnom smelošću, naprotiv, reći dobru reč za vladara svoje zemlje. Ovaj Kralj, u narodu najpopularniji od svih koji su mu prethodili, bio je u jednom delu beogradskog društva optuženik već od početka nove države, nečasno proglašen krivcem, i zlikovački presuđen“, završava Dučić.

Sećanje na Nikolu Pašića čini možda najbolje stranice ove knjige. I u slikanju Pašićevog lika, koji je još za života postao legenda, Dučić je, braneći ga od optužbi da se bogatio, bio licemēr..., želeo da menja neka ustaljena mišljenja. Pašića je doživeo kao čoveka lično skromnog, izuzetnog psihologa i poznavaoča ljudi, pravog demokrata, kao mudrog i doseljivog političara i velikog državnika, jednog od tvoraca nove države.

ve. U Pašiću je video i pravog partijskog vođu, koga su i Stojan Protić i Lazar Paču „kulicom prevazilazili... ali ga nikad nisu mogli nadmašiti u njegovoj prirodi partijskog šefa“. Ponekad, kao u vreme Ivanjdanskog atentata na kralja Milana, Pašić se „pokazao slab šef i nepouzdan drug“. Ipak, „ako je uvek htio da imadne pravo, i da uvek vlasta, čak i posle tridesetog njegovog ministarstva, to nije što druge želi potceniti, nego što je odista najviše verovao u svoju superiornost“.

Tog i takvog Pašića mrzeli su mnogi — „ceo narod i svaki pojedinac“, Austrija i Bugarska, crnogorska dinastija Petrovića, Stjepan Radić... „Ali kad se raširila vest da je Pašić umro, cela zemlja je dobila utisak da će posle njega sve poći naopako. I nije se prevarila. Zatim je odista pošao put u хаос“.

I o Svetislavu Simiću, diplomatu, nacionalnom radniku i književnom kritičaru, Dučić je napisao mnogo lepih reči. Smatrao ga je „najradnijim čovekom na svetu, a po prirodi apostolom“. Slično je o Simiću pisao i Sllobodan Jovanović.

Carigrad i Beč su na istoriju srpskog naroda imali vekovni uticaj. Otuda je Dučić od svih gradova koje je video u svoj memoarski spis uneo sećanja upravo na ova dva grada. Govoreći o Carigradu, žalio je nad nestalim sjajem i civilizacijom starog Vizanta, povezivao njegovu istoriju sa istorijom svog naroda i isticao ulogu Nemanjića i njihovih naslednika. Pišući o turskom Carigradu i o Beču, ispoljavao je netrpeljivost, ali i ponos zbog svog naroda koji je doprineo rušenju dva carstva.

Mostar, grad pesnikove mladosti i čežnja za rodnim krajem, morao je dobiti mesto u ovoj knjizi uspomena.

Dučić je na ovim stranicama beležio sećanja na ljude koji su mu bili dragi ili koje je poštovao, bio ponosan na poznanstvo pa i prijateljstvo s njima. Lojalan, možda i podanički odan, nije napisao ni jednu reč kritike ni za Petra I, ni za Aleksandra I Karadorđevića. Jedino za Nikolu Pašić i to vrlo malo. Ne možemo proceniti meru Dučićeve iskrenosti, niti se sa njim uvek složiti. Politički je drugačije mislio od svih snaga koje se nisu slagale sa politikom kralja Aleksandra, zbog čega je i sam bio „osuđen“. Ovim njegovim uspomenama istorijska nauka je dobila još jedno viđenje vremena i ljudi kojima se bavi i s tim

„drugačijim pogledom“ mogućnosti postavljanja novih pitanja.

Mira Radojević

SLAVONSKI POVIJESNI ZBORNIK, Centar za povijest Slavonije i Baranje, Slavonski Brod, 25(1988), 1—2, str. 210.

Centar za povijest Slavonije i Baranje, pored niza monografija i mnogobrojnih zbornika dokumenata i grade za istoriju Slavonije i Baranje, nedavno je objavio i 25. knjigu Slavonskog povijesnog zbornika koji sadrži 9 izvornih naučnih članaka, 5 ocena i prikaza na monografije, 8 osvrta na časopise i zbornike, informaciju o naučnom skupu Hrvatskog arheološkog društva, zatim osvrta na godišnjice slavonskih Muzeja i in memoriam dr Andelku Barbicu.

Prilike u Sremskoj županiji 1847. godine je izneo Stjepan Sršan (1—13), koji je priložio u srpskohrvatskom prevodu godišnji izveštaj Sremske županije svojoj skupštini o prilikama u županiji neposredno pred revolucionarni 1848. godinu i pružio niz vrednih izvornih podataka o situaciji u Sremu pred ukidanje feudalnih društveno-ekonomskih odnosa. U izveštaju se, pored ostalog, govori o školstvu, zdravstvenim prilikama, stanju stanovništva u županiji, poljoprivredi, trgovini, finansijama i dr. Na kraju su date smernice za poboljšanje stanja u Županiji. Objavljuvajući ovog izveštaja, data je mogućnost široj javnosti da se služi istorijskim izvorima i upotpuni svoje znanje.

Josip Bainac je napisao rad: „Sto godina željezničke pruge Vinkovci—Brčko“ (15—31), u kome je dao prikaz događaja i procesa vezanih uz projektovanje, izgradnju i stogodišnju eksploataciju pruge Vinkovci—Brčko uz dosta brojčanih podataka o tome.

Osnovne karakteristike politike Komunističke partije prema omladini u periodu od 1919—1929. godine, s osvrtom na stanje u Slavoniji, je predmet Zdenke Lakić (33—50). Autor konstatuje

da pod uticajem socijaldemokratskih shvatanja Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) nije uočila potrebu za stvaranjem posebne omladinske organizacije. Stoga je komunistička omladina okupljena do rata u raznim organizacijama samoinicijativno formirala Savez komunističke omladine Jugoslavije. U radu se analizira statut, program, rezolucija i niz drugih dokumenata KPJ i SKOJ-a i prati njihov uzajamni odnos od 1919—1929. godine. U navedenom razdoblju omladina je postepeno napuštalaa svoje avangardističko ponašanje, a KPJ sve više uviđa neophodnost rada sa mladima.

Vlado Horvat u svom prilogu (51—59) opisuje tvornicu betonskih blagajni „B.O.B.“ u Vukovaru kao primer ubrzanih industrijskog poduzetništva posle prvog svetskog rata. Inicijator tvornice betonskih blagajni je bio grof Karlo Eltz koji je i ranije bio poznat po ulaganju kapitala u industriju. Proizvodnja je bila zasnovana na jednoj švajcarskoj licenci i tekla je od 1923. i 1924. godine. Pošto je prodaja išla slabo vlasništvo Eltz je sve više kreditiralo preduzeće, ali se zbog gubitaka većih od glavnice 1926. godine, prišlo likvidaciji Deoničarskog društva. Rad je napisan na osnovu prvorazredne arhivske građe.

Na osnovu arhivske građe, onovrmenene štampe i postojeće literature, Dražisa Jović je prikazao reagovanje Radićevih pristalica u Slavoniji na politiku sporazuma s Radikalnom strankom (61—79). Predvodnici u borbi protiv te politike bili su Hrvatska zajednica, Hrvatska seljačka stranka, odnosno HSRS, HSP i HFSS. Uprkos široko organizованoj propagandnoj aktivnosti, koja je uložena kako bi se uverila hrvatsko seljaštvo u izdaju interesa hrvatskog naroda, koju je Radić počinio sklapanjem sporazuma s Radikalnom strankom, hrvatski je seljak u ogromnoj većini ostao veran svome vodi, odnosno Hrvatskoj seljačkoj stranci.

Nove priloge problematici istraživanja broja žrtava u koncentracionom logoru Jasenovac od 1941. do 1945. godine, na osnovu arhivske građe i literature, dao je Andelko Barbić (81—97). Autor konstatiše da se u metodologiji istraživanja te problematike spominju razni mogući pristupi koji u proceni broja žrtava u logoru Jasenovac polaze od statističko-demografskih podataka. Barbić zaključuje da se na osnovu dosadašnjih

¹ Istorija srpskog naroda, knj. VI, tom 2, Beograd 1983, str. 345-5.

procena ni do danas ne može utvrditi približan broj žrtava u logoru Jasenovac.

Nada Lazić je obradila odjek AVNOJ-skih odluka i Narodnooslobodilačkih odbora u Slavoniji početkom 1944. godine (99—112). Autor ističe da je, u kontekstu složenih političkih prilika, rukovodstvo NOP-a organizovalo političko-propagandne manifestacije za objašnjavanje odluka AVNOJ-a, koje su izazvale političku diferencijaciju, a time i sužavale prostor snagama kontrarevolucije. Posebno se naglašava da su borba za jedinstvo naroda i narodnosti i učvršćenje NOO-a kao organa državne vlasti u jedinstveni sistem vlasti, bili primarni zadaci tadašnjeg stupnja razvoja, koji je zahtevao političku, administrativnu i tehničku sposobnost za organizovani pristup uređenju života na oslobođenoj teritoriji.

Analizu programskih dokumenata studenata Beogradskog univerziteta za vreme demonstracija u junu 1968. godine, dao je Borislav Bijelić (113—121). Autor je izvršio komparativnu analizu tri programatska dokumenta Beogradskog univerziteta: proglaša, Rezolucije studentskih demonstracija i akciono-političkog programa. Njihovim donošenjem bilo je dovršeno definitivno konstituisanje studentskog pokreta Beogradskog

univerziteta. Svaki navedeni dokumenat je nosio obeležje faze u kome se pokret nalazio. I dok u proglašu dominiraju konkretni zahtevi (smenjivanje s položaja pojedinih osoba, puštanje iz zatvora uhapšenih studenata...) u rezoluciji konkretnih zahteva skoro da i nema. I u programu, koji je usvojen tri dana kasnije, gotovo su izostavljeni konkretni zahtevi.

Pregled radova o problemima metodologije istorije objavljenih u razdoblju 1970—1980. godine, u Časopisu za suvremenu povijest i „Treći program Radio Beograda“ priredio je Josip Kljajić (123—145). Samom pregledu prethodi opširan Kljajićev komentar u kome on prati razvoj istorijske nauke s težištem na tradicionalnoj i strukturalnoj istoriji. Posle toga je dat prikaz radova o problemima metodologije istorije.

I ovaj istorijski zbornik, čiji su radovi napisani na osnovu prvorazredne arhivske grade, štampe i literature, predstavlja krupan doprinos istoriji Slavonije i Baranje, kao i šire. Bogato rubriciran, on pruža uvid u nova ostvarenja iz jugoslovenske istoriografije kao i metodologije istorije i arheologije.

Milica Bodrožić

ISTORIJA 20. VEKA, 1989, 1—2

Za izdavača
Petar Kačavenda
Beograd, Trg Marksа i Engelsа 11

U troškovima izdavanja učestvuje Republička zajednica nauke Srbije

Na osnovu mišljenja Republičkog komiteta za kulturu broj 413-874/8306 od
28. 09. 1983. godine ne plaća se porez na promet.

Tiraž: 1000

Štampa: DP »Narodna štamparija«, Edvarda Kardelja 10, 24300 B. Topola

NAJNOVIJA IZDANJA ISI

U izdanju Instituta za savremenu istoriju, izašle su nove knjige:

Dr Miroslav Stojiljković
BUGARSKA OKUPATORSKA POLITIKA U SRBIJI 1941—1944.

Dr Milan Vesović
ILEGALNA ŠTAMPA KPJ 1929—1941.

Dr Tomislav Pajić
**PRINUDNI RAD I OTPOR U LOGORIMA BORSKOG RUDNIKA
1941—1944.**

Slavko Pešić
JUGOSLOVENI U NEMAČKIM LOGORIMA U GRČKOJ 1941—1944.

Dr Tomislav Žugić, Miodrag Milić
**JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU AUŠVIC
1941—1945.**

Dragoljub Kočić
**JUGOSLOVENI U KONCENTRACIONOM LOGORU BUHENVALD
1941—1945.**

Sima Begović
LOGOR BANJICA 1941—1944. u dva toma

**KNJIGE INSTITUTA MOGU SE PORUČITI NA ADRESU:
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU — BEOGRAD,
TRG MARKSA I ENGELSA 11**